

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

“ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ” КАФЕДРАСИ

**ХАЖИЕВ Б.Д., АБДУЛЛАЕВА Р.Ғ.,
МАМАРАХИМОВ Б.Э.**

“ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ”

**ФАНИ БЎЙИЧА
ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА**

Маъруза машғулоти учун

ТОШКЕНТ – 2016

Хажиев Б.Д., Абдуллаева Р.Ғ., Мамарахимов Б.Э. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фани бўйича ўқув-услубий мажмуа. *Маъруза машғулоти учун.* – Тошкент: Иқтисодиёт, 2016 йил. 259 бет.

Ғоя муаллифи: иқтисод фанлари доктори, профессор Б.Ю. Ходиев

Такризчилар:

Расулев А. - “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси профессори, и.ф.д.;

Исраилова Ш. - “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси доценти, и.ф.н.

“Иқтисодиёт назарияси” кафедрасининг 2016 йил 28 июндаги 34-сонли мажлисида муҳокама қилинган.

Ўқув-услубий мажмуа Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгашининг 2016 йил “___” _____даги _____-сонли қарорига мувофиқ ўқув жараёнига татбиқ этиш учун тавсия этилган.

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУАНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

(маъруза машғулоти учун)

№	Мажмуанинг таркибий қисмлари	бетлар
	<u>Мажмуанинг қисқача аннотацияси</u>	5
I.	Фаннинг меъёрий-услубий таъминоти	7
1.	Ўқув дастури.....	9
2.	Ўқув курси проспекти.....	19
3.	Маъруза машғулотлари режаси.....	31
II.	Фаннинг мазмуни ва ахборот-ресурс таъминоти	43
	Мавзулар бўйича матн аннотацияси ва охири янгиликлар	
1.	(Мавзуга оид адабиётлар, журналлар ва интернет тармогидан олинган тарқатма материаллар, мақолалар)	45
2.	Мавзулар бўйича тақдимот слайдлари	185
III	Фанни ўқитишнинг интерактив технологиялари	231
1.	Қўлланиладиган педагогик технологиялар шарҳи.....	233
2.	Мустақил таълимга оид топшириқлар.....	245
3.	Глоссарийлар.....	249
4.	Тавсия этиладиган электрон журналлар ва интернет сайтлар	255

МАЖМУАНИНГ ҚИСҚАЧА АННОТАЦИЯСИ

Ўқув-услубий мажмуа – Тошкент давлат иқтисодиёт университетида бакалаврият ва магистратура таълим босқичларининг Ўқув режаларида ақс этган фанлар бўйича профессор-ўқитувчининг дарс жараёнига ўқув-услубий тайёрлигини тасдиқловчи энг муҳим мезон, меъёрий-услубий ҳужжатдир.

Мажмуаниннг асосий мақсади –фан ўқитувчиси ва талаба учун, фанни ҳар томонлама сермазмун, чуқур назарий, услубий ва амалий тарзда етказиш (талаба учун – ўзлаштириш) учун ягона ўқув-услубий ва ахборот-ресурс манбаини яратиш ҳисобланади.

Ўқув-услубий мажмуа Тошкент давлат иқтисодиёт университети бакалаврият таълим йўналишлари учун мўлжалланган бўлиб, у жумладан қуйидаги таркибий тузилишга эга:

- *фаннинг меъёрий-услубий таъминоти,*
- *фаннинг мазмуни ва ахборот-ресурс таъминоти,*
- *фанни ўқитишнинг интерактив технологиялари,*
- *талабаларнинг билимини баҳолаш услубиёти,*
- *қўшимча электрон таълим ресурсларини ўз ичига олган.*

Илғор хорижий тажриба билан узвийлик.

Мазкур мажмуа илғор хорижий тажрибани кенг ўрганиш, умумлаштириш ва ундан таълим ва тадқиқотлар жараёнида самарали фойдаланиш маҳсулидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 май қарорида олий ўқув юртлари “жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидаги етакчи университетлар ва олий ўқув юртлари билан қалин ҳамкорлик доирасида кенг қўламда иштирок этган ҳолда 2016/2017 ўқув йили бошлангунга қадар барча ўқув режалари ва дастурлари тубдан қайта ишлаб чиқилишини ниҳоясига етказишни таъминласин, фанларни ўқитишнинг эскирган, умрини ўтаб бўлган ёндашув ва услубларидан батамом воз кечишни, бакалаврият ва магистратурада жаҳон фани ва илғор педагогик технологияларнинг замонавий ютуқларига асосланган янги ўқув режалари ва дастурларини жорий этишни, шунингдек, таълим жараёнида уларни амалга ошириш ҳамда олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш учун ... етакчи хорижий олимлар ва ўқитувчиларни жалб этишни назарда туцин”¹ деб алоҳида таъкидланган.

Ушбу қарорда белгиланган вазифаларни амалга ошириш мақсадида таълим ва тадқиқотларнинг мазкур ахборот-ресурс манбаини ишлаб чиқишда Данкин Университети, Массачусетс Технология институти ва Нью-Йорк Давлат Университети (АҚШ), Оксфорд Университети, Бат Университети ва Лондон Метрополитен Университети (Буюк Британия), Бремерхафен Университети

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 майдаги “2016/2017 ўқув йилида Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасаларида ўқишга қабул қилиш тўғрисида”ги қарори. “Халқ сўзи” газетаси, 2016 йил 27 май, №103 (6538). Б. 1

(Германия), Васеда Университети (Япония), Кемёнг Университети (Корея Республикаси), Шанхай Университети (ХХР) ва бошқа етакчи хорижий университетлар бой ижобий тажрибасидан самарали фойдаланилди.

Мажмуани такомиллаштириш масалалари.

Электрон ўқув-услубий мажмуа ўқув йили мобайнида халқаро ва миллий иқтисодиёт тизимидаги ўзгаришлар ва тенденциялар, янги қабул қилинган қонунлар, фармонлар ва қарорларни, хорижда ва республикада чоп этилган янги ўқув ва илмий адабиётларни, фан-техника ва технология борасида эришилган янги ютуқларни ҳисобга олган ҳолда мунтазам такомиллаштирилиб борилади.

ЎҚУВ ДАСТУРИ

КИРИШ

«Иқтисодий таълимотлар тарихи» фани иқтисодиётнинг методологик асосларини таъминловчи ва яратувчи фан сифатида аҳамиятлидир. Шу сабабли бу фан иқтисодиёт фанининг ажралмас ва таркибий қисмидир. Ушбу ўқув дастурида фанни ўқитиш мақсади ва вазифалари, ўқув тайёргарликларининг мазмуни, семинар машғулоти мавзулари, мустақил иш мавзулари, зарурий ва қўшимча адабиётлар келтирилди. Дастурда кейинги даврда рўй берган иқтисодий тафаккурдаги ўзгаришлар ҳисобга олинган.

Мамлакатимизда шаклланаётган миллий иқтисодий тафаккурнинг инсонпарвар ва умумбашарий бўлишлиги учун миллий кадриятларни ҳам синчиклаб ўрганиш бекиёс аҳамият касб этади ва фаннинг долзарблигини белгилайди. «Иқтисодий таълимотлар тарихи» фанини ўрганишнинг долзарблиги айниқса ҳозирги кунда ортиб бормоқда, чунки бу фан инсоният жамияти пайдо бўлгандан бошлаб юзага келган илк иқтисодий назариядан тортиб то замонавий иқтисодий таълимотлар вужудга келиш жараёни ва мазмунини объектив ёритиб беради.

Фаннинг мақсади ва вазифалари

Фанни ўқитишдан асосий мақсад ва вазифалар - талабалар тафаккурида айрим шахслар, ижтимоий гуруҳлар ёки умумжамиат манфаатларини ифодаловчи иқтисодий фикр, қараш, ғоя, назария ва таълимотларнинг шаклланиши, ривожланиши, “емирилиши” ва алмашинувининг тарихий жараёнини изчил ёритиш асосида миллий истиқлол мафкурасининг моҳияти ва мазмунига мос, туб ислохотлар миллий моделининг етук амалиётчисига хос иқтисодий дунёқарашни шакллантиришдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билимига, кўникма ва малакасига қўйиладиган талаблар

«Иқтисодий таълимотлар тарихи» ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида бакалавр:

– турли даврлар ва жамиятларда пайдо бўлган иқтисодий фикрлар ва таълимотларнинг мамлакат ривожига таъсири тўғрисида **билиши керак**;

– иқтисодий тараққиётга олиб келган ғоялар ва иқтисодий сиёсатнинг мазмунини, иқтисодий ривожланишнинг юксалиш ва сустлашув сабабларини, ижобий ғояларнинг иқтисодий таълимот ёки назариялар даражасига эришмаганлигини, иқтисодий ғоялари ривожига чекланганликни батафсил таҳлил этиш **кўникмаларига эга бўлишлари керак**;

– турли даврдаги иқтисодий ғояларни умумлаштириш ва таҳлил этиш, улардан илмий-амалий хулосалар чиқариш ва таклифлар бера олиш, асосий иқтисодий категорияларга берилган таърифларнинг уша давр ва ҳозирги замон учун аҳамиятини очиб бериш, ҳозирги замонавий иқтисодий таълимотлар ва назариялари билан солиштира олиш **малакасига эга бўлишлари лозим**.

Фаннинг ўқув режасидаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

«Иқтисодий таълимотлар тарихи» фани ижтимоий-иқтисодий фанлардан бири бўлиб, бакалаврият таълими босқичида ўқитилади. Дастурни амалга ошириш учун талабалар бакалавриятнинг «Бизнес ва бошқарув» таълим соҳасидаги бошқа ижтимоий-иқтисодий фанларни пухта ўзлаштиришлари, хусусан, «Ўзбекистон тарихи», «Иқтисодий назария», фанларининг тушунчалари бўйича билим ва кўникмаларга эга бўлишлари талаб этилади.

Фаннинг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Миллий иқтисодиётни модернизациялашда пухта асосланган назарий ёндошувлардан оқилона фойдаланиш талаб этилади. Чунончи, тадбиркорликни ривожлантириш, ижтимоий

химоя тизими, давлат иқтисодиётини бошқариш соҳаси, ташқи иқтисодий муносабатларни ривожлантириш кабилар долзарб йўналишлардан ҳисобланади. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг самрадорлигини оширишда илғор ҳорижий тажрибани татбиқ этиш билан бир қаторда тарих синовидан ўтган миллий анъаналардан унумли фойдаланиш муҳим аҳмият касб этади.

Фанни ўқитишдаги замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабалар “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усулларида фойдаланиш, янги информацион-педагогик технологияларни татбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўзлаштиришда дарслик, ўқув-услубий қўлланма ҳамда мажмуалар, маъруза матнлари, тарқатма ва электрон материаллар, виртуал стендлар ва макетлардан, шунингдек, “инсерт”, “блиц-сўров”, “кластер”, “аклий ҳужум” каби усуллардан кенг фойдаланилади. Маъруза, амалий ва лаборатория дарсларида мос равишда илғор педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланилади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Фан бўйича маъруза мавзулари ва уларнинг мазмуни

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Қадимги дунё, феодализм ва илк капитализмнинг иқтисодий таълимотлари.

1-мавзу. «Иқтисодий таълимотлар тарихи» фанига кириш. Фаннинг предмети ва ўрганиш усуллари

Иқтисодий фикр, ғоя, қараш, таълимотларнинг пайдо булиши ва ривожланишининг тарихий жараёни. Илмий даврлар тамойиллари, бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар (фалсафа, иқтисодиёт назарияси, халқ хўжалиги тарихи, экономика) билан чамбарчас боғлиқлиги. Иқтисодий фан тарихида мактаблар ва йўналишлар тушунчаси. Янгича ижобий фикрлар, умумий иқтисодий маданиятни шакллантириш, фан муаммолари, догматик ва замонакашлик асосида ёндашишнинг олдини олиш, иқтисодий ғояларни чуқур ўзлаштиришда ва талабаларни тарбиялашда фаннинг аҳамияти.

2-мавзу. Қадимги дунё иқтисодий ғоялари

Қадимги Шарқ давлатлари иқтисодий тараққиётининг муаммолари, хусусиятлари. Қадимги Бобил давлатининг ғоялари. Қадимги Мисрдаги иқтисодий ғоялар.

Хаммурапи қонунлари. Қадимги Хиндистондаги иқтисодий ғоялар. Ману қонунлари. «Артхашастра» трактати. Қадимги Хитойдаги иқтисодий фикрлар. Конфуцийчилар ва легистларнинг таълимоти. Гуань-цзи трактатлари. Илк социал утопиялар. Зардуштийлик (Авесто)даги иқтисодий ғоялар.

Қадимги Греция илк кулдорлик жамиятидаги иқтисодий қарашлар. Грек полиси (шаҳри) иқтисодий ғояларининг ривожини (милоддан аввалги V аср). Ксенофонт, Платоннинг иқтисодий лойиҳалари. Аристотелнинг иқтисодий қарашлари. Иқтисодий жараёнларни назарий жиҳатдан тушунтириш йўлидаги илк уринишлар. Қадимги Римдаги иқтисодий концепциялар. Катон, Варрон, Колумелланинг агрономик асарларида Рим латифундиялари муаммолари. Ака-ука Гракхлар аграр ислохотининг иқтисодий асослари. Колонат илғорлигининг тан олинishi.

3-мавзу. Феодализм ва унинг емирилиши давридаги иқтисодий қарашлар

Янги давр хусусиятлари. Кулдорлик жамиятининг емирилиши даврида араб давлатларидаги иқтисодий ғоялар. Ислондаги иқтисодий қарашлар. Ибн Халдуннинг “Китоб-ул-ибар” асаридаги иқтисодий ғоялар. Бозор муносабатлари тўғрисидаги фикрлар.

Ғарбий Европадаги иқтисодий ғояларнинг асосий моҳияти. Крепостнойлик хусусияти, натурал ва товар ишлаб ишлаб чиқариш хўжалик тўғрисидаги ғоялар. Фома Аквинский қарашлари. “Адолатли баҳо” масаласи. Фоиз ва рентага муносабат. Қадимги Рус давлатидаги иқтисодий ғоялар. Ермолай-Еразм қарашлари, Бойлик асоси, судхўрликка муносабат. “Домострой” асарида бозорга, хўжалик юритиш, бошқариш, савдога муносабат. Ўрта аср утопиялари. Томас Мор (“Утопия”), Томмазо Кампанелла (“Офтоб шаҳри”) асарларидаги хаёлий социалистик ғоялар. Уларнинг ижобий томони ва хатолари.

4-мавзу. Ўрта Осиёдаги темурийлар давригача бўлган ва темурийлар давридаги иқтисодий ғоялар

Марғинонийнинг «Хидоя» асари, ундаги иқтисодий фикрлар, иқтисодий қонунчилик, закот, чорва моллари, қўй-қўзи, қорамоллардан олинадиган закот микдори, Форобий асарларида “эҳтиёж”, меҳнат, меҳнат тақсимоти, инсон омили масалаларининг ёритилиши. Берунийнинг асарларида кишилик эҳтиёжларининг пайдо бўлиши ва уни қондириш асослари, меҳнат ва хунарга муносабатлар. Ибн Сино асарларида эҳтиёж, меҳнат тақсимоти, меҳнат қуролларининг аҳамияти. Фозил давлат тўғрисидаги ғоя. Инсонларнинг маънавияти ва иқтисодиёт ўртасидаги муносабат. Савобли иш. Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асаридаги иқтисодий фикрлар. Хазина (бюджет), уни тўплаш, асраш ҳисоб-китоб масалалари. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари, унда раиятнинг ҳукмдорга талаблари: мулк дахлсизлиги, пулнинг кадр-қиймати, савдо йўлларининг бехатарлиги тўғрисидаги фикрлар. Меркантилизм ва физиократизм ғоялари. Юсуф Хос Ҳожиб ва Рабғузий ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти.

XIV аср охиридаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол. Амир Темурнинг иқтисодий сиёсати. “Темур тузуклари”, ундаги иқтисодий ғоялар. Ривожланиш омили: тинчлик-осойишталик; меъёридаги солиқлар; давлат роли. Улуғбекнинг иқтисодий ғоялари ва иқтисодий сиёсат. Молия-пул ислоҳотининг аҳамияти. Олтин ва кумуш тангалар ўрнига мис пулларининг зарб қилиниши. «Фулусия пуллари». Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа асарларидаги иқтисодий ғоялар.

Дехқон, хунарсанд меҳнатининг улуғланиши. Савдо, савдогар ва товламачиларга муносабат. Олиб-сотарларнинг ижобий ва салбий хизматлари. Иқтисодиёт ва давлат, ҳукмдорнинг роли.

Бобур ва унинг ворислари олиб борган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларнинг моҳияти. Бобурнинг “Бобурнома”, “Мубаййин” ва бошқа асарларидаги иқтисодий ғоялар. Ҳумоюн ва Акбаршоҳ давридаги ижтимоий-иқтисодий фикрлар ва сиёсат, янги йил ҳисоби, ягона узунлик ва оғирлик ўлчовларининг киритилиши.

Темур ва темурийлар давридаги иқтисодий сиёсатнинг ҳозирги давр учун аҳамияти.

5-мавзу. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти ва аҳамияти

Меркантилизм тушунчаси, унинг мазмуни. Меркантилизм ғояси вужудга келишининг иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлари. Бойликнинг асоси - муомала соҳаси. Илк меркантилизм монетар тизими. Томас Манн (Англия), Колбертизм, Монкретъен (Франция). Меркантилизм ва протекционизм сиёсатининг айрим мамлакатлардаги кўриниши: Италия меркантилизи, Англия-протекционизми, Франция-кольбертизи, Германия-камералистикаси. Пул топишнинг Ж.Лоу (пирамида) усули. Меркантилизмнинг тарихий тақдири.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Классик мактабнинг иқтисодий таълимотлари

6-мавзу. Англия ва Францияда классик (мумтоз) мактабнинг шаклланиши

Классик (мумтоз) иқтисодий мактаб вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари ва умумий характеристикаси. Англиядаги шарт-шароит. Бойликнинг асоси - ишлаб чиқариш соҳаси, меҳнат ва ер, табиат. Вильям Петти асарлари, унинг меркантилизмга муносабати.

Петти услуги (методи), хусусиятлари қийматнинг талқини. Истеъмол ва алмашув қийматига муносабат, муомаладаги пул миқдорини аниқлаш. Иш ҳақи, ер рентаси, ер баҳоси ва фоиз таҳлили. Пьер Буагильбернинг қиймат талқини, истеъмол ва айирбошлаш қиймати, пулга муносабат.

Физиократизм иқтисодий таълимотининг вужудга келиши. Унинг умумий характеристикаси. Франсуа Кенэ асарида меркантилизмни танқид. Физиократларнинг иқтисодий дастури. «Табий тартиб» концепцияси. «Соф махсулот» назарияси. «Унумли ва унумсиз меҳнат» талқини. Капитал, синфлар, оддий такрор ишлаб чиқариш ҳақидаги ғоялар. Кенэнинг бош асари «Иқтисодий жадвал»да ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг таҳлил этилиши ва унинг аҳамияти. А. Тюрго асарларида физиократик тизимни ривожлантирилиши. Унинг қиймат, капитал, иш ҳақи ва синфлар тўғрисидаги ғояларининг аҳамияти. Физиократизм иқтисодий таълимотининг аҳамияти ва тарихий тақдири.

7-мавзу. Классик иқтисодий мактабнинг тўла шаклланиши

Адам Смит ва Давид Рикардо иқтисодий таълимотлари

А.Смит асарларида классик мактаб ғояларининг янада ривожлантирилиши. А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчиси сифатида. А.Смит «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисидаги тадқиқот» номли асари, феодализмга муносабат. Меркантилизм танқиди ва фритредерлик (эркин савдо)нинг асослаб берилиши. А.Смит ва физиократлар. А.Смит услуги. Унинг меҳнат тақсимоти, айирбошлаш ва пул ҳақидаги таълимотлари. А.Смитнинг қийматнинг меҳнат назариясини ривожлантиришга қўшган хиссаси. Қийматни талқин қилишдаги зиддиятлар. Даромадлар назарияси, иш ҳақи, фойда, ер рентасининг турли хил талқинлари. Фойданинг ишчилар меҳнатидан чегараланганлиги ҳақидаги таълимот. Ижтимоий капитални такрор ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қилишдаги зиддиятлар (Смит догмаси). Унумли ва унумсиз меҳнат талқини. Илғор иқтисодий дастурнинг асослаб берилиши. А.Смит ва ҳозирги замон. Бозор иқтисодиёти тўғрисидаги таълимотлар.

Д.Рикардо-саноатнинг фабрика даври мафкурачиси. Унинг «Сиёсий иқтисод ва солиқ солишнинг бошланиши» асаридаги асосий иқтисодий ғоялар. Рикардонинг Смит ғояларига мутаносиблиги ва фарқлари. Қийматнинг янгича талқини, синфлар даромади ўртасидаги қарама-қаршилик, эркин савдо-фритредерлик, жаҳон меҳнат тақсимотининг илгари сурилиши, ихтисослашув, нисбий афзаллик назарияси. А.Смит ва Д.Рикардо ғояларининг бошқа олимлар томонидан ривожлантирилиши.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Классик мактабга муқобил таълимотлар

8- мавзу. Классик иқтисодий мактабга муқобил ғояларнинг моҳияти

Муқобил иқтисодий ғоялар пайдо булишининг тарихий шарт-шароитлари ва характеристикаси. Мальтуснинг «Нуфус назарияси», қиймат назарияси ва фойда масалаларининг классик мактабга хос зиддиятларидан фойдаланиш. Т.Мальтуснинг реализация назарияси.

Ж.Милль (отаси) Д. Мак-Куллох ва бошқаларнинг асарларидаги иқтисодий ғоялар. Ж.С.Милль (ўғли)нинг тадқиқот предмети ва ижтимоий ислохот дастури.

Ф.Бастиа (Франция), Г.Кэри (АҚШ)нинг концепциялари. Хизмат кўрсатиш назарияси. Н.Сениорнинг «тийилиш» ва «сўнгги соат» назариялари.

Ж.Б.Сэй. Унинг методологияси, қийматнинг таҳлили, ишлаб чиқаришнинг уч омили (капитал, ер, меҳнат) ва капиталнинг қиймати унумдорлиги ҳақидаги ғоялар. «Сэй қонуни», умумий ортикча ишлаб чиқариш эхтимолининг рад этилиши.

Майда товар ишлаб чиқарувчилар ғояларининг моҳияти. XVIII аср охири XIX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол, майда ишлаб чиқариш имкониятлари, ёлланма меҳнат кенгайиши назарияларнинг ривожланиши. Сисмонди, Прудон ва Родбертус қарашларидаги умумийлик, хусусийлик. Сисмондининг иқтисодий қарашлари. Сисмонди (1773-1842) майда ишлаб чиқаришга муносабат; меҳнат, қиймат ва пул, ижтимоий фаннинг

икки қисми: олий сиёсат ва сиёсий иқтисод. Сисмонди услубияти. капитализмга муносабат, миллий даромад ва капитал муаммоси, учинчи шахслар назарияси. Прудон ва Родбертуснинг иқтисодий ғоялари. Прудон (1809-1865) капитализмни ислоҳ қилиш концепцияси, қийматнинг абадий ғояси, белгиланган қиймат. Родбертус (1805-1875)- қўшимча қиймат ва тақсимот назариялари

Иқтисодиётда математик услублар А.О.Курно. «Талаб қонуни», талабнинг эластиклиги. И.Г.Фон Тюнен. Иқтисодий модель. Оптималлаштириш. Эконометрикага асос солиниши. Дастлабки маржиналистик ғоялар (чегаравий миқдорлар).

9-мавзу. Бозор иқтисодиётига муҳолиф - социалистик йўналиш моҳияти ва унинг тарихий тақдири

XIX аср бошларида хаёлий социализм вужудга келишининг шарт-шароитлари ва унинг умумий характеристикаси.

А.Сен-Симон. Унинг тарихий концепцияси. Буржуа жамиятининг танқиди. Янги индустриал тизим лойиҳаси. Сен-Симонизм эволюцияси. Ш.Фурьенинг тарихий ривожланиш концепцияси. Фурье капитализм танқидчиси сифатида. Бўлажак уюшма (ассоциация) ҳақидаги таълимот. Р.Оуэн. Унинг амалий фаолияти, капитализм танқиди. Жамиятни социалистик ўзгартириш режалари. «Меҳнат пуллари» ва «адолатли айирбошлаш» лойиҳаси.

Марксизм вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари, мулк шакллари тақдироти. Хусусий мулкка муносабат. «Харбий коммунизм» иқтисодий сиёсатида берилган баҳо. Янги иқтисодий сиёсат. «Озиқ-овқат солиғи тўғрисида», «Кооперация тўғрисида»ги асарлари.

10-мавзу. Германиядаги тарихий мактаб ғояларининг ўзига хос хусусиятлари

Классик мактабни танқид. «Сиёсий иқтисод» ўрнига «иқтисодий тарих» концепцияси. Ф.Листнинг «Сиёсий иқтисоднинг миллий тизими» асаридаги ғоялар. Ижтимоий (давлат, дин, ахлоқ, маънавият) омилларга эътибор. Иқтисодий ривожланиш босқичлари. Рошер Книс, Гильдебранд ғоялари. Янги тарихий мактаб. «Ижтимоий иқтисодиёт концепцияси». Зомбард ғояларининг реакционлиги, милитаризм ва шовинизмни қўллаш. Марксизм ғояларининг танқид қилиниши, кейинги «институционализм» йўналиши шаклланиши учун аҳамияти.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари

11-мавзу. Маржинализм таълимоти ва неоклассик иқтисодий мактаблар

Иқтисодий таълимотларда неоклассик йўналишнинг шаклланиши. Маржинализмнинг умумий таърифи. Ривожланиш босқичлари.

Австрия мактаби. К.Менгер, Е.Бем-Баверк, Ф.Визер сиёсий иқтисод предмети ва методларининг субъектив-психологик нуктаи-назардан талқин қилиниши. «Субъектив» ва «объектив» бойликлар назарияси, процент ва фойда манбаининг психологик нуктаи назардан тушунтириб берилиши. Энг юқори наф назариясининг инглизча варианты. У.Жевонс, Л.Вальрас.

Кембриж мактаби ёки янги классик (неоклассик) йўналиш. А.Маршаллнинг нархлар ва даромадлар назарияси, неоклассик микроиқтисодиётнинг асоси, қисқа ва узоқ даврлар, нархлар ва уларни шакллантириш омиллари тўғрисидаги таълимот. «Эластиклик коэффициенти услуги».

Ж.Б.Кларкнинг иқтисодий таълимоти. Унинг «Бойлик фалсафаси» ва «Бойлик тақсимоти» асарларидаги иқтисодий ғоялар. «Ишлаб чиқариш омиларининг энг юқори унумдорлиги тўғрисидаги қонуни».

Иқтисодий жараёнларда вақт аҳамиятини ҳисобга олиш. Ж.Б.Кларкнинг иқтисодий қарашлари. «Статика» ва «динамика»нинг услубий концепцияси. Ишлаб чиқариш омиллари энг юқори унумдорлиги назарияси.

Лозанна мактаби. Энг юқори наф ва энг юқори унумдорлик назариясининг математик жиҳатдан таҳлили. Л.Вальраснинг умумий иқтисодий мувозанат модели. Эконометрика. В.Паретонинг умумий иқтисодий мувозанат концепцияси.

12-мавзу. Институционализм йўналиши моҳияти ва аҳамияти

Институционализмнинг асосий хусусиятлари, эволюцияси. Иқтисодий категорияларнинг инкор этилиши. Т.Веблен ғоялари. «Бекорчи синфлар назарияси» асаридаги иқтисодий ғоялар. Ж.Р.Коммонс қарашлари. У.К.Митчелл ғоялари. Конъюнктур-статистик институтчилик оқими. Иқтисодиётда прогноз масалалари циклик даврий ўзгаришлар назарияларининг пайдо бўлиши. Ижтимоий-институционал йўналиш. Ж.К.Гэльбрейтнинг иқтисодий қарашлари. Номукамал бозор таълимотлари. Чемберлен монополистик рақобат тўғрисида. Ж.Робинсоннинг номукамал рақобат назарияси. Самарадорлик ва адолат дилеммаси. Монетаризм ва неолиберализм эволюцияси. Фридменнинг монетар мактаби. Хайек ва Мизеснинг социалистик иқтисодга муносабати. В.Рибкенинг ордолиберализми

13-мавзу. Жон Мейнард Кейнс таълимоти ва неокейнсчилик

Буюк депрессия, иқтисодий инқирозлар. Ж.М.Кейнс. «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» (1936) асаридаги иқтисодий ғоялар. Бандлик, истеъмол ва жамғаришнинг иқтисодиёт учун аҳамияти. Бозор иқтисодиётининг камчиликлари: ишсизлик ва инфляция. Иқтисодиётни бошқаришда давлат аралашувининг зарурлиги. Аралаш иқтисодиёт, макроиқтисодий ёндашув.

Пул, инвестиция, ликвидлик, капиталнинг энг юқори самарадорлиги, фоиз ставкаси, мультипликатор эффекти. Кейнсчилик ва неокейнсчилик. Э.Хансен, С.Харрис, Ж.М.Кларк асарларидаги иқтисодий ғоялар. Франциядаги кейнсчилик.

Стагнация назарияси, дирижизм. Акселератор тушунчаси. Императив ва индикатив режалаштириш. Посткейнсчилик. Иқтисодий ўсиш назариялари.

Кейнс ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти.

14 –мавзу. Номукамал рақобат бозори назариялари

Монополияларнинг шаклланиши, бозор муносабатларининг эволюцияси. Мукамал бўлмаган рақобатнинг хусусиятлари. Эркин бозорнинг мукамал бўлмаган рақобат билан боғлиқлиги. Монополиялар ўртасидаги рақобат хусусиятлари.

“Маҳсулот дифференциацияси” тушунчасининг моҳияти. Товарлар сифати ва рекламанинг аҳамияти. Э. Чемберлин (“Монополистик рақобат назарияси”) ғоялари. Баҳоланмайдиган омиллар тушунчаси (савдо жойи, алоҳида савдо услуби, инсоний омиллар ва бошқалар). Ж. Робинсон (“Номукамал рақобатнинг иқтисодий назарияси”) ғоялари, монополияга салбий муносабат. Монополия (харидор монополияси) тушунчаси. Самарадорлик ва адолат муаммоси. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви масаласи.

15 –мавзу. Неолиберализм ғояларининг моҳияти ва аҳамияти.

Неолиберализм ғояларининг Ж. М. Кейнс таълимотидан фарқи, умумийлик ва хусусийлик. “Тунги қоровул” ва “спорт ҳаками” тушунчалари. Фрайбург, Чикаго, Лондон мактаблари, “Липпман коллоквиуми ” ғоялари. Неолиберализм ғояларининг ГФРда қўлланилиши. Аденауэр – Эрхард режалари. “Ордолиберализм”. Ижтимоий бозор хўжалиги концепцияси.

Чикаго монетаризм мактаби. Милтон Фридмен ғоялари. Филлипс эгри чизиғи (иш ҳақи ва ишсизлик ўртасидаги боғланиш). “Ишсизликнинг табиий нормаси”. Мизес, Хайекларнинг иқтисодий ғоялари аҳамияти.

16- мавзу. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари эволюцияси

Ишсизлик, инфляция, инкироз муаммолари. П.Самуэльсон, “Экономикс” асари, “неоклассик синтез” концепциясининг моҳияти. Кейнчилик, иқтисодий таклиф назарияси ва монетаризм ғоялари (қоришмаси). Институционализм ғояларига эътиборнинг кучайиши. Самуэльсон асарида иқтисодий тафаккур тарихига оид масалаларнинг таҳлили. Иқтисодий ўсиш ва адолат муаммоларига муносабат. Иқтисодий тараққиётнинг “тўрт ғилдираги” (инсоний ресурслар, табиий ресурслар, капитал ва технологиялар).

17-мавзу. Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий ғоялар

Халқаро меҳнат тақсимоти. Жаҳон хўжалигидаги интеграция ва ихтисослашув. Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий назариянинг асосий хусусиятлари. А.Смитнинг «мутлоқ афзаллик назарияси». Ташки савдода харажатларнинг роли. Д.Рикардонинг «нисбий афзаллик назарияси». Меҳнат тақсимоти ва меҳнат унумдорлигининг ўрни. Солиштирма харажат устуворлиги. Ишлаб чиқариш омиллари назарияси. Э.Хекшер-Б. Олин назариялари. «Товарнинг хаёт цикли» назариялари. Ж.Хикснинг илмий-техник прогресс билан боғлиқ иқтисодий фикрлари. Жаҳоншумул иқтисодий муаммолар. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти тўғрисидаги ғоялар.

БМТнинг инсоний ривожланиш концепцияси, минг йиллик декларацияси. Халқаро иқтисодий ташкилотлар.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Ўтиш даври иқтисодий таълимотлари

18-мавзу. Ўтиш даврининг моҳияти ва аҳамияти

Ўтиш даврининг моҳияти, унинг объектив зарурати (“социалистик” деб аталган давлатларнинг бозор муносабатларига ўтиши). Ўтиш даврининг асосий хусусиятлари ва қонуниятлари. Иқтисодий тараққиётнинг босқичлари, бир тарихий босқичдан бошқасига ўтиш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар. Ривожланиш босқичларининг шакллари (анъанавий, бозор, келажак иқтисодиёти). Иқтисодий тизимларнинг ривожини. Маъмурий – буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларга ўтиш хусусиятлари. Муқобил (альтернатив) ғояларнинг мавжудлиги. Эски тизим ва янги тизим элементларининг бир вақтда яшай олиш тамойиллари. “Шок терапияси” (революцион) ва эволюцион йўл тафсифи. Аралаш иқтисодиётнинг мазмуни. Ўтиш даврида қарама-қаршиликларнинг кучайиши, унинг прогрессив характери.

Ўтиш даврининг тарихийлиги, шу даврдаги дастлабки иқтисодий ҳолатнинг аҳамияти. Шарқ ва Ғарб хусусиятлари. Шароитнинг етуқлиги масаласи. Ўтиш даври қонуниятларининг турлича намоён бўлиш сабаблари. Етакчи мамлакатлардаги ижобий тажриба аҳамияти.

Ўтиш даврининг давомийлиги, классик давлатлар (Англия, Франция, АҚШ ва бошқалар) тажрибаси, ҳозирги даврдаги ўтиш хусусиятлари (Япония, Корея Республикаси, Сингапур ва бошқалар). Поссовет давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш хусусиятлари, старт шароитларининг турли-туманлиги. Бозорга босқичма-босқич ўтишнинг асосий белгилари. Хар бир босқичнинг давомийлиги масаласи. Жанубий-Шарқий Осиё давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш тажрибаси.

19-мавзу. Ўзбекистон Республикасидаги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига ўтиш даври концепцияси

Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётининг моҳияти, оқибатлари. Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтишнинг объектив зарурияти.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларига ўтишнинг хусусиятлари. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов асарларида бозор муносабатларига ўтиш тамойилларининг ишлаб чиқилиши. Бозор иқтисодиётига ўтишга тадрижий (эволюцион) йўл тутилиши сабаблари.

Бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг босқичлари ва хусусиятлари. Иқтисодий ислохотларнинг миллий модели ва янги аср стратегияси. Эришилган муваффақиятлар, муаммо ва ечимлар. Ўзбекистон иқтисодиётини янада эркинлаштириш (либераллаштириш) ва модернизациялаш вазифалари.

Амалий машғулотларнинг тахминий мавзулари

1. «Иқтисодий таълимотлар тарихи» фанининг предмети ва ўрганиш усули
2. Қадимги дунё иқтисодий ғоялари
3. Феодал жамияти ва унинг емирилиши давридаги иқтисодий таълимотлар
4. Ўрта Осиёдаги темурийлар давригача бўлган иқтисодий ғоялар
5. Амир Темур ва темурийлар давридаги иқтисодий ғоялар ва иқтисодий сиёсат
6. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти ва аҳамияти
7. Англия ва Францияда классик (мумтоз) мактабнинг шаклланиши
8. Адам Смит ва Давид Рикардо иқтисодий таълимотлари
9. Классик иқтисодий мактабга муқобил ғояларнинг моҳияти
10. Бозор иқтисодиётига муҳолиф - социалистик йўналиш моҳияти ва унинг тарихий тадбири
11. Маржинализм таълимоти ва неоклассик иқтисодий мактаблар
12. Институционализм йўналиши моҳияти ва аҳамияти
13. Жон Мейнард Кейнс таълимоти, ва неокейнсчилик
14. . Неолиберализм ғояларининг моҳияти ва аҳамияти. Номукамал рақобат бозори назариялари
15. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари эволюцияси
16. Иқтисодиёт бўйича Нобель мукофоти лауреатларининг ғоялари
17. Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий ғоялар
18. Ўтиш даврининг моҳияти ва аҳамияти
19. Ўзбекистон Республикасидаги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига ўтиш даври концепцияси

Лаборатория ишларини ташкил этиш бўйича кўрсатмалар

Фан бўйича лаборатория ишлари намунавий ўқув режада кўзда тутилмаган.

Курс ишини ташкил этиш бўйича услубий кўрсатмалар

Фан бўйича курс иши намунавий ўқув режада режалаштирилмаган.

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишининг асосий мақсади - ўқитувчининг раҳбарлиги ва назоратида муайян ўқув ишларини мустақил равишда бажариш учун билим ва кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантириш. Талаба мустақил ишини ташкил этишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

- айрим назарий мавзуларни ўқув адабиётлари ёрдамида мустақил ўзлаштириш;
- берилган мавзулар бўйича ахборот (реферат, тақдимот) тайёрлаш;
- назарий билимларни амалиётда қўллаш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабаларнинг ўқув-илмий тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фанлар бўлимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- кейс-стадилар ва ўқув лойиҳаларини мустақил бажара олиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиладиган ўқув машғулотларини ўзлаштириш;
- илмий мақола, тезислар, турли илмий анжуманларга маъруза тайёрлаш ва ҳ.к.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар, масалалар тўплами ишлаб чиқилади. Унда талабаларга

асосий маъруза мавзулари бўйича амалий топшириқ, кейслар ечиш услуги ва мустақил ечиш учун вазифалар келтирилади.

Тавсия этилаётган мустақил ишларнинг мавзулари

1. “Соғлом она ва бола йили” давлат дастуридан ўрин олган иқтисодий масалалар таҳлили ва уларнинг ижроси.
2. И.А.Каримов 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари.
3. Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғоялар.
4. Қадимги Хиндистондаги ижтимоий-иқтисодий ғоялар.
5. Қадимги Римдаги иқтисодий ғоялар. Христианликнинг вужудга келиши.
6. Қадимги Грециядаги иқтисодий ғоялар.
7. Қуръон ва Хадисларда берилган ижтимоий-иқтисодий ғоялар.
8. IX-XVI асрларда Ўрта Осиёдаги иқтисодий ғоялар, қарашлар.
9. Араб мамлакатларидаги феодализмнинг иқтисодий ғоялари: Ибн Халдун қарашлари.
10. Европада меркантилизм ва классик иқтисодий мактабнинг вужудга келиши.
11. Физиократлар мактаби. Ф.Кенэнинг иқтисодий жадвали.
12. Р.Мальтуснинг ахоли нуфуси назарияси ва замонавий мальтус таълимоти.
13. Америкада иқтисодий ғояларнинг вужудга келиши (XVIII-XIX аср).
14. Германияда иқтисодий концепцияларнинг шаклланиши.
15. Маркс иқтисодий ғоялари вужудга келишининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари, унинг моҳияти, тарихий тақдири.
16. Германияда «Янги тарихий мактаб» ва унинг иқтисодий мазмуни.
17. Австрия мактаби, унинг назариялари ва услубларининг шарт-шароитлари.
18. Кембриж мактаби. А.Маршаллнинг таълаб ва таклиф назариялари.
19. XIX аср охири -XX аср бошларидаги неоклассик эволюцион йўналиш.
20. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотларнинг асосий йўналишлари.
21. Неоклассик мактаб ва неолиберализмнинг эволюцияси.
22. Ж.М.Кейнс таълимоти.
23. 50-60-йиллардаги ижтимоий-институционал йўналиш. Ж.Гельбрейт ва унинг 70-йй. бошидаги эволюцияси (Г.Хейлбронер, А.Туроу).
24. Халқаро меҳнат тақсимотининг неоклассик назариялари.
25. Швеция иқтисодий моделини шакллантириш ғоялари.
26. Ўзбекистон Республикасида эркин бозор иқтисодиётини вужудга келтириш тўғрисидаги иқтисодий концепциялар.

Дастурнинг ахборот-услубий таъминоти

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

-маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологияларидан;

-амалий машғулотларда ақлий ҳужум, гуруҳларда ишлаш, кластер, инсерт, кейс стади, лойиҳа иши ва бошқа педагогик технологиялардан фойдаланиш назарда тутилади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.

3. Раззоков А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т. “Иқтисод-молия”, 2010. – 720 бет.

Қўшимча адабиётлар

1. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
2. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
3. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос . – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр.

Интернет сайтлари

1. www.economics.ru
2. www.ved.ru
3. www.ser.uz
4. www.uza.uz
4. www.ifmr.uz
5. www.Lex.uz
6. www.ziyonet.uz

ЎҚУВ КУРСИНИНГ ПРОСПЕКТИ

ЎҚУВ КУРСИНИНГ ПРОСПЕКТИ

(2016/2017 ўқув йили)

Ўқув курсининг тўлик номи:	Иқтисодий таълимотлар тарихи	
Курснинг қисқача номи:	ИТТ	Код: ИТТ
Кафедра:	Ташқи иқтисодий фаолият	
Ўқитувчи ҳақида маълумот:	Абдуллаева Раъно Гафуровна	rano.abdullayeva71@mail.ru
Семестр ва ўқув курсининг давомийлиги	1-семестр, 19 ҳафта	
Ўқув соатлари хажми:	жами:	118
	шунингдек:	
	маъруза	38
	семинар	
	амалий	38
	мустақил таълим	42
Йўналиш номи ва шифри	5230700	Банк иши
Ўқув курсининг статуси	Танлов ўқув курси	
Дастлабки тайёргарлик:	Курс “Иқтисодиёт назарияси” фанларидан ўзлаштирилган билимларга асосланади.	
<p>Курснинг предмети ва мазмуни: – талабалар тафаккурида айрим шахслар, ижтимоий гуруҳлар ёки умумжамият манфаатларини ифодаловчи иқтисодий фикр, қараш, ғоя, назария ва таълимотларнинг шаклланиши, ривожланиши, “емирилиши” ва алмашинувининг тарихий жараёнини изчил ёритиш асосида миллий истиқлол мафкурасининг моҳияти ва мазмунига мос, туб ислоҳотлар миллий моделининг етук амалиётчисига хос иқтисодий дунёқарашни шакллантиришдан иборат.</p>		
<p>Курсни ўқитишнинг мақсади ва вазифалари: «Иқтисодий таълимотлар тарихи» ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида бакалавр:</p> <ul style="list-style-type: none"> – турли даврлар ва жамиятларда пайдо бўлган иқтисодий фикрлар ва таълимотларнинг мамлакат ривожига таъсири тўғрисида билиши керак; – иқтисодий тараққиётга олиб келган ғоялар ва иқтисодий сиёсатнинг мазмунини, иқтисодий ривожланишнинг юксалиш ва сустлашув сабабларини, ижобий ғояларнинг иқтисодий таълимот ёки назариялар даражасига эришмаганлигини, иқтисодий ғоялари ривожига чекланганликни батафсил таҳлил этиш кўникмаларига эга бўлишлари керак; – турли даврдаги иқтисодий ғояларни умумлаштириш ва таҳлил этиш, улардан илмий-амалий хулосалар чиқариш ва таклифлар бера олиш, асосий иқтисодий категорияларга берилган таърифларнинг уша давр ва ҳозирги замон учун аҳамиятини очиқ бериш, ҳозирги замонавий иқтисодий таълимотлар ва назариялари билан солиштира олиш малакасига эга бўлишлари лозим. 		

Курснинг тематик таркиби ва мазмуни

№	Мавзулар	Маъруза	Амалий (семинар)	Мустақил иш
1	“Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанига кириш. Фаннинг предмети ва ўрган усуллари	2	2	2
2.	Қадимги дунё иқтисодий ғоялари	2	2	4
3.	Феодал жамияти ва унинг емирилиши давридаги иқтисодий қарашлар	2	2	2
4.	Ўрта Осиёдаги темурийлар давригача бўлган ва темурийлар давридаги иқтисодий ғоялар	2	2	4
5.	Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти ва аҳамияти	2	2	2
6.	Англия ва Францияда классик (мумтоз) мактабнинг шаклланиши	2	2	2
7.	Классик иқтисодий мактабнинг тўла шаклланиши Адам Смит ва Давид Рикардо иқтисодий таълимотлари	2	2	2
8.	Классик иқтисодий мактабга муқобил ғояларнинг моҳияти	2	2	2
9.	Бозор иқтисодиётига муҳолиф - социалистик йўналиш моҳияти ва унинг тарихий тақдири	2	2	2
10.	Германиядаги тарихий мактаб ғояларининг ўзига хос хусусиятлари	2	2	2
11.	Маржинализм таълимоти ва неоклассик иқтисодий мактаблар	2	2	2
12.	Институционализм йўналиши моҳияти ва аҳамияти	2	2	2
13.	Жон Мейнард Кейнс таълимоти ва неокейнсчилик	2	2	2
14.	Номукамал рақобат бозори назариялари	2	2	2
15.	Неолиберализм ғояларининг моҳияти ва аҳамият	2	2	2
16.	Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари эволюцияси	2	2	2
17.	Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий ғоялар	2	2	2
18.	Ўтиш даврининг моҳияти ва аҳамияти	2	2	2
19.	Ўзбекистон Республикасидаги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига ўтиш даври концепцияси	2	2	2
Жами		38	38	42

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Қадимги дунё, феодал жамияти ва илк капитализмнинг иқтисодий таълимотлари. 1-мавзу. «Иқтисодий таълимотлар тарихи» фанига кириш. Фаннинг предмети ва ўрганиш усуллари

Иқтисодий фикр, ғоя, қараш, таълимотларнинг пайдо булиши ва ривожланишининг тарихий жараёни. Илмий даврлаш тамойиллари, бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар (фалсафа, иқтисодиёт назарияси, халқ хўжалиги тарихи, экономика) билан чамбарчас боғлиқлиги. Иқтисодий фан тарихида мактаблар ва йўналишлар тушунчаси. Янгича ижобий фикрлаш, умумий иқтисодий маданиятни шакллантириш, фан муаммолари, догматик ва замонакашлик асосида ёндашишнинг олдини олиш, иқтисодий ғояларни чуқур ўзлаштиришда ва талабаларни тарбиялашда фаннинг аҳамияти.

2-мавзу. Қадимги дунё иқтисодий ғоялари

Қадимги Шарқ давлатлари иқтисодий тараққиётининг муаммолари, хусусиятлари. Қадимги Бобил давлатининг ғоялари. Қадимги Мисрдаги иқтисодий ғоялар.

Хаммурапи қонунлари. Қадимги Хиндистондаги иқтисодий ғоялар. Ману қонунлари. «Архашастра» трактати. Қадимги Хитойдаги иқтисодий фикрлар. Конфуцийчилар ва легистларнинг таълимоти. Гуань-цзи трактатлари. Илк социал утопиялар. Зардуштийлик (Авесто)даги иқтисодий ғоялар.

Қадимги Греция илк қулдорлик жамиятидаги иқтисодий қарашлар. Грек полиси (шаҳри) иқтисодий ғояларининг ривожини (милоддан аввалги V аср). Ксенофонт, Платоннинг иқтисодий лойиҳалари. Аристотелнинг иқтисодий қарашлари. Иқтисодий жараёнларни назарий жиҳатдан тушунтириш йўлидаги илк уринишлар. Қадимги Римдаги иқтисодий концепциялар. Катон, Варрон, Колумелланинг агрономик асарларида Рим латифундиялари муаммолари. Ака-ука Гракхлар аграр ислохотининг иқтисодий асослари. Колонат илғорлигининг тан олиниши.

3-мавзу. Феодал жамияти ва унинг емирилиши давридаги иқтисодий қарашлар

Янги давр хусусиятлари. Қулдорлик жамиятининг емирилиши даврида араб давлатларидаги иқтисодий ғоялар. Ислондаги иқтисодий қарашлар. Ибн Халдуннинг “Китоб-ул-ибар” асаридаги иқтисодий ғоялар. Бозор муносабатлари тўғрисидаги фикрлар.

Ғарбий Европадаги иқтисодий ғояларнинг асосий моҳияти. Крепостнойлик хусусияти, натурал ва товар ишлаб ишлаб чиқариш хўжалик тўғрисидаги ғоялар. Фома Аквинский қарашлари. “Адолатли баҳо” масаласи. Фоиз ва рентага муносабат. Қадимги Рус давлатидаги иқтисодий ғоялар. Ермолай-Еразм қарашлари, Бойлик асоси, судхўрликка муносабат. “Домострой” асарида бозорга, хўжалик юритиш, бошқариш, савдога муносабат. Ўрта аср утопиялари. Томас Мор (“Утопия”), Томмазо Кампанелла (“Офтоб шаҳри”) асарларидаги хаёлий социалистик ғоялар. Уларнинг ижобий томони ва хатолари.

4-мавзу. Ўрта Осиёдаги темурийлар давригача бўлган ва темурийлар давридаги иқтисодий ғоялар

Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари, ундаги иқтисодий фикрлар, иқтисодий қонунчилик, закот, чорва моллари, қўй-қўзи, қорамоллардан олинадиган закот микдори, Форобий асарларида “эхтиёж”, меҳнат, меҳнат тақсимоти, инсон омили масалаларининг ёритилиши. Берунийнинг асарларида кишилик эхтиёжларининг пайдо бўлиши ва уни қондириш асослари, меҳнат ва ҳунарга муносабатлар. Ибн Сино асарларида эхтиёж, меҳнат тақсимоти, меҳнат курулларининг аҳамияти. Фозил давлат тўғрисидаги ғоя. Инсонларнинг маънавияти ва иқтисодиёт ўртасидаги муносабат. Савобли иш. Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асаридаги иқтисодий фикрлар. Ҳазина (бюджет), уни тўплаш, асраш ҳисоб-китоб масалалари. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари, унда раиятнинг ҳукмдорга талаблари: мулк дахлсизлиги, пулнинг кадр-қиймати, савдо йўлларининг беҳатарлиги тўғрисидаги фикрлар. Меркантилизм ва физиократизм ғоялари. Юсуф Хос Ҳожиб ва Рабғузий ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти.

XIV аср охиридаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол. Амир Темурнинг иқтисодий сиёсати. “Темур тузуклари”, ундаги иқтисодий ғоялар. Ривожланиш омиллари: тинчлик-осойишталик; меъёридаги солиқлар; давлат роли. Улуғбекнинг иқтисодий ғоялари ва иқтисодий сиёсат. Молия-пул ислохотининг аҳамияти. Олтин ва кумуш тангалар ўрнига мис пулларининг зарб қилиниши. «Фулусия пуллари». Алишер Навоийнинг «Махбуб ул-қулуб» ва бошқа асарларидаги иқтисодий ғоялар.

Дехқон, хунарманд меҳнатининг улуғланиши. Савдо, савдогар ва товламачиларга муносабат. Олиб-сотарларнинг ижобий ва салбий хизматлари. Иқтисодиёт ва давлат, хукмдорнинг роли.

Бобур ва унинг ворислари олиб борган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг моҳияти. Бобурнинг “Бобурнома”, “Мубаййин” ва бошқа асарларидаги иқтисодий ғоялар. Хумоюн ва Акбаршоҳ давридаги ижтимоий-иқтисодий фикрлар ва сиёсат, янги йил ҳисоби, ягона узунлик ва оғирлик ўлчовларининг киритилиши.

Темур ва темурийлар давридаги иқтисодий сиёсатнинг ҳозирги давр учун аҳамияти.

5-мавзу. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти ва аҳамияти

Меркантилизм тушунчаси, унинг мазмуни. Меркантилизм ғояси вужудга келишининг иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлари. Бойликнинг асоси - муомала соҳаси. Илк меркантилизм монетар тизими. Томас Манн (Англия), Колбертизм, Монкретъен (Франция). Меркантилизм ва протекционизм сиёсатининг айрим мамлакатлардаги кўриниши: Италия меркантилизи, Англия-протекционизми, Франция-кольбертизи, Германия-камералистикаси. Пул топишнинг Ж.Лоу (пирамида) усули. Меркантилизмнинг тарихий тақдири.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Классик мактабнинг иқтисодий таълимотлари

6-мавзу. Англия ва Францияда классик (мумтоз) мактабнинг шаклланиши

Классик (мумтоз) иқтисодий мактаб вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари ва умумий характеристикаси. Англиядаги шарт-шароит. Бойликнинг асоси - ишлаб чиқариш соҳаси, меҳнат ва ер, табиат. Вильям Петти асарлари, унинг меркантилизмга муносабати. Петти услуги (методи), хусусиятлари қийматнинг талқини. Истеъмол ва алмашув қийматига муносабат, муомаладаги пул миқдорини аниқлаш. Иш ҳақи, ер рентаси, ер баҳоси ва фойза таҳлили. Пьер Буагильбернинг қиймат талқини, истеъмол ва айирбошлаш қиймати, пулга муносабат.

Физиократизм иқтисодий таълимотининг вужудга келиши. Унинг умумий характеристикаси. Франсуа Кенэ асарида меркантилизмни танқид. Физиократларнинг иқтисодий дастури. «Табиий тартиб» концепцияси. «Соф маҳсулот» назарияси. «Унумли ва унумсиз меҳнат» талқини. Капитал, синфлар, оддий такрор ишлаб чиқариш ҳақидаги ғоялар. Кенэнинг бош асари «Иқтисодий жадвал»да ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг таҳлил этилиши ва унинг аҳамияти. А. Тюрго асарларида физиократик тизимни ривожлантирилиши. Унинг қиймат, капитал, иш ҳақи ва синфлар тўғрисидаги ғояларининг аҳамияти. Физиократизм иқтисодий таълимотининг аҳамияти ва тарихий тақдири.

7-мавзу. Классик иқтисодий мактабнинг тўла шаклланиши

Адам Смит ва Давид Рикардо иқтисодий таълимотлари

А.Смит асарларида классик мактаб ғояларининг янада ривожлантирилиши. А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчиси сифатида. А.Смит «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисидаги тадқиқот» номли асари, феодализмга муносабат. Меркантилизм танқиди ва фритредерлик (эркин савдо)нинг асослаб берилиши. А.Смит ва физиократлар. А.Смит услуги. Унинг меҳнат тақсимоти, айирбошлаш ва пул ҳақидаги таълимотлари. А.Смитнинг қийматнинг меҳнат назариясини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси. Қийматни талқин қилишдаги зиддиятлар. Даромадлар назарияси, иш ҳақи, фойда, ер рентасининг турли хил талқинлари. Фойданинг ишчилар меҳнатидан чегараланганлиги ҳақидаги таълимот. Ижтимоий

капитални такрор ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қилишдаги зиддиятлар (Смит догмаси). Унумли ва унумсиз меҳнат талқини. Илғор иқтисодий дастурнинг асослаб берилиши. А.Смит ва ҳозирги замон. Бозор иқтисодиёти тўғрисидаги таълимотлар.

Д.Рикардо-саноатнинг фабрика даври мафкурачиси. Унинг «Сиёсий иқтисод ва солиқ солишнинг бошланиши» асаридаги асосий иқтисодий ғоялар. Рикардонинг Смит ғояларига мутаносиблиги ва фарқлари. Қийматнинг янги талқини, синфлар даромади ўртасидаги қарама-қаршилик, эркин савдо-фритредерлик, жаҳон меҳнат тақсимотининг илгари сурилиши, ихтисослашув, нисбий афзаллик назарияси. А.Смит ва Д.Рикардо ғояларининг бошқа олимлар томонидан ривожлантирилиши.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Классик мактабга муқобил таълимотлар

8- мавзу. Классик иқтисодий мактабга муқобил ғояларнинг моҳияти

Муқобил иқтисодий ғоялар пайдо бўлишининг тарихий шарт-шароитлари ва характеристикаси. Мальтуснинг «Нуфус назарияси», қиймат назарияси ва фойда масалаларининг классик мактабга хос зиддиятларидан фойдаланиш. Т.Мальтуснинг реализация назарияси.

Ж.Милль (отаси) Д. Мак-Куллох ва бошқаларнинг асарларидаги иқтисодий ғоялар. Ж.С.Милль (ўғли)нинг тадқиқот предмети ва ижтимоий ислохот дастури.

Ф.Бастиа (Франция), Г.Кэри (АКШ)нинг концепциялари. Хизмат кўрсатиш назарияси. Н.Сениорнинг «тийилиш» ва «сўнгги соат» назариялари.

Ж.Б.Сэй. Унинг методологияси, қийматнинг таҳлили, ишлаб чиқаришнинг уч омили (капитал, ер, меҳнат) ва капиталнинг қиймати унумдорлиги ҳақидаги ғоялар. «Сэй қонуни», умумий ортикча ишлаб чиқариш эҳтимолининг рад этилиши.

Майда товар ишлаб чиқарувчилар ғояларининг моҳияти. XVIII аср охири XIX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол, майда ишлаб чиқариш имкониятлари, ёлланма меҳнат кенгайиши назарияларнинг ривожланиши. Сисмонди, Прудон ва Родбертус қарашларидаги умумийлик, хусусийлик. Сисмондининг иқтисодий қарашлари. Сисмонди (1773-1842) майда ишлаб чиқаришга муносабат; меҳнат, қиймат ва пул, ижтимоий фаннинг икки қисми: олий сиёсат ва сиёсий иқтисод. Сисмонди услубияти. капитализмга муносабат, миллий даромад ва капитал муаммоси, учинчи шахслар назарияси. Прудон ва Родбертуснинг иқтисодий ғоялари. Прудон (1809-1865) капитализмни ислох қилиш концепцияси, қийматнинг абадий ғояси, белгиланган қиймат. Родбертус (1805-1875)- қўшимча қиймат ва тақсимот назариялари

Иқтисодиётда математик услублар А.О.Курно. «Талаб қонуни», талабнинг эластиклиги. И.Г.Фон Тюнен. Иқтисодий модель. Оптималлаштириш. Эконометрикага асос солиниши. Дастлабки маржиналистик ғоялар (чегаравий миқдорлар).

9-мавзу. Бозор иқтисодиётига муҳолиф - социалистик йўналиш моҳияти ва унинг тарихий тақдири

XIX аср бошларида хаёлий социализм вужудга келишининг шарт-шароитлари ва унинг умумий характеристикаси.

А.Сен-Симон. Унинг тарихий концепцияси. Буржуа жамиятининг танқиди. Янги индустриал тизим лойиҳаси. Сен-Симонизм эволюцияси. Ш.Фурьенинг тарихий ривожланиш концепцияси. Фурье капитализм танқидчиси сифатида. Бўлажак уюшма (ассоциация) ҳақидаги таълимот. Р.Оуэн. Унинг амалий фаолияти, капитализм танқиди. Жамиятни социалистик ўзгартириш режалари. «Меҳнат пуллари» ва «адолатли айирбошлаш» лойиҳаси.

Марксизм вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари, мулк шаклларидаги тадқиқоти. Хусусий мулкка муносабат. «Харбий коммунизм» иқтисодий сиёсатида берилган баҳо. Янги иқтисодий сиёсат. «Озиқ-овқат солиғи тўғрисида», «Кооперация тўғрисида»ги асарлари.

10-мавзу. Германиядаги тарихий мактаб ғояларининг ўзига хос хусусиятлари

Классик мактабни танқид. “Сиёсий иқтисод” ўрнига “иқтисодий тарих” концепцияси. Ф.Листнинг “Сиёсий иқтисоднинг миллий тизими” асаридаги ғоялар. Ижтимоий (давлат, дин, ахлоқ, маънавият) омилларга эътибор. Иқтисодий ривожланиш босқичлари. Рошер Книс, Гильдебранд ғоялари. Янги тарихий мактаб. “Ижтимоий иқтисодиёт концепцияси”. Зомбард ғояларининг реакционлиги, милитаризм ва шовинизмни қўллаш. Марксизм ғояларининг танқид қилиниши, кейинги “институционализм” йўналиши шаклланиши учун аҳамияти.

ТўРТИНЧИ БЎЛИМ

Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари

11-мавзу. Маржинализм таълимоти ва неоклассик иқтисодий мактаблар

Иқтисодий таълимотларда неоклассик йўналишнинг шаклланиши. Маржинализмнинг умумий таърифи. Ривожланиш босқичлари.

Австрия мактаби. К.Менгер, Е.Бем-Баверк, Ф.Визер сиёсий иқтисод предмети ва методларининг субъектив-психологик нуктаи-назардан талқин қилиниши. «Субъектив» ва «объектив» бойликлар назарияси, процент ва фойда манбаининг психологик нуктаи назардан тушунтириб берилиши. Энг юқори наф назариясининг инглизча варианты. У.Жевонс, Л.Вальрас.

Кембриж мактаби ёки янги классик (неоклассик) йўналиш. А.Маршаллнинг нархлар ва даромадлар назарияси, неоклассик микроиқтисодиётнинг асоси, қисқа ва узок даврлар, нархлар ва уларни шакллантириш омиллари тўғрисидаги таълимот. «Эластиклик коэффициенти услуги».

Ж.Б.Кларкнинг иқтисодий таълимоти. Унинг «Бойлик фалсафаси» ва «Бойлик тақсимоти» асарларидаги иқтисодий ғоялар. «Ишлаб чиқариш омиларининг энг юқори унумдорлиги тўғрисидаги қонуни».

Иқтисодий жараёнларда вақт аҳамиятини ҳисобга олиш. Ж.Б.Кларкнинг иқтисодий қарашлари. «Статика» ва «динамика»нинг услубий концепцияси. Ишлаб чиқариш омиллари энг юқори унумдорлиги назарияси.

Лозанна мактаби. Энг юқори наф ва энг юқори унумдорлик назариясининг математик жиҳатдан таҳлили. Л.Вальраснинг умумий иқтисодий мувозанат модели. Эконометрика. В.Паретонинг умумий иқтисодий мувозанат концепцияси.

12-мавзу. Институционализм йўналиши моҳияти ва аҳамияти

Институционализмнинг асосий хусусиятлари, эволюцияси. Иқтисодий категорияларнинг инкор этилиши. Т.Веблен ғоялари. «Бекорчи синфлар назарияси» асаридаги иқтисодий ғоялар. Ж.Р.Коммонс қарашлари. У.К.Митчелл ғоялари. Конъюнктур-статистик институтционализм оқими. Иқтисодиётда прогноз масалалари циклик даврий ўзгаришлар назарияларининг пайдо бўлиши. Ижтимоий-институтционал йўналиш. Ж.К.Гэльбрейтнинг иқтисодий қарашлари. Номукамал бозор таълимотлари. Чемберлен монополистик ракобат тўғрисида. Ж.Робинсоннинг номукамал ракобат назарияси. Самарадорлик ва адолат дилеммаси. Монетаризм ва неолиберализм эволюцияси. Фридменнинг монетар мактаби. Хайек ва Мизеснинг социалистик иқтисодга муносабати. В.Рибкенинг ордолиберализми

13-мавзу. Жон Мейнард Кейнс таълимоти ва некейнсчилик

Буюк депрессия, иқтисодий инкирозлар. Ж.М.Кейнс. «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» (1936) асаридаги иқтисодий ғоялар. Бандлик, истъёмол ва жамғаришнинг иқтисодиёт учун аҳамияти. Бозор иқтисодиётининг камчиликлари: ишсизлик ва инфляция. Иқтисодиётни бошқаришда давлат аралашувининг зарурлиги. Аралаш иқтисодиёт, макроиқтисодий ёндашув.

Пул, инвестиция, ликвидлик, капиталнинг энг юқори самарадорлиги, фоиз ставкаси, мультипликатор эффекти. Кейнсчилик ва некейнсчилик. Э.Хансен, С.Харрис, Ж.М.Кларк

асарларидаги иқтисодий ғоялар. Франциядаги кейнсчилик.

Стагнация назарияси, дирижизм. Акселератор тушунчаси. Императив ва индикатив режалаштириш. Посткейнсчилик. Иқтисодий ўсиш назариялари.

Кейнс ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти.

14 –мавзу. Номукамал рақобат бозори назариялари

Монополияларнинг шаклланиши, бозор муносабатларининг эволюцияси. Мукамал бўлмаган рақобатнинг хусусиятлари. Эркин бозорнинг мукамал бўлмаган рақобат билан боғлиқлиги. Монополиялар ўртасидаги рақобат хусусиятлари.

“Маҳсулот дифференциацияси” тушунчасининг моҳияти. Товарлар сифати ва рекламанинг аҳамияти. Э. Чемберлин (“Монополистик рақобат назарияси”) ғоялари. Баҳоланмайдиган омиллар тушунчаси (савдо жойи, алоҳида савдо услуги, инсоний омиллар ва бошқалар). Ж. Робинсон (“Номукамал рақобатнинг иқтисодий назарияси”) ғоялари, монополияга салбий муносабат. Монопсония (харидор монополияси) тушунчаси. Самарадорлик ва адолат муаммоси. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви масаласи.

15 –мавзу. Неолиберализм ғояларининг моҳияти ва аҳамияти.

Неолиберализм ғояларининг Ж. М. Кейнс таълимотидан фарқи, умумийлик ва хусусийлик. “Тунги қоровул” ва “спорт ҳаками” тушунчалари. Фрайбург, Чикаго, Лондон мактаблари, “Липпман коллоквиуми ” ғоялари. Неолиберализм ғояларининг ГФРда қўлланилиши. Аденауэр – Эрхард режалари. “Ордолиберализм”. Ижтимоий бозор хўжалиги концепцияси.

Чикаго монетаризм мактаби. Милтон Фридмен ғоялари. Филлипс эгри чизиғи (иш ҳақи ва ишсизлик ўртасидаги боғланиш). “Ишсизликнинг табиий нормаси”. Мизес, Хайекларнинг иқтисодий ғоялари аҳамияти.

16- мавзу. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари эволюцияси

Ишсизлик, инфляция, инқироз муаммолари. П.Самуэльсон, “Экономикс” асари, “неоклассик синтез” концепциясининг моҳияти. Кейнсчилик, иқтисодий таклиф назарияси ва монетаризм ғоялари (қоришмаси). Институционализм ғояларига эътиборнинг кучайиши. Самуэльсон асарида иқтисодий тафаккур тарихига оид масалаларнинг таҳлили. Иқтисодий ўсиш ва адолат муаммоларига муносабат. Иқтисодий тараққиётнинг “тўрт ғилдираги” (инсоний ресурслар, табиий ресурслар, капитал ва технологиялар).

17-мавзу. Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий ғоялар

Халқаро меҳнат тақсимоти. Жаҳон хўжалигидаги интеграция ва ихтисослашув. Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий назариянинг асосий хусусиятлари. А.Смитнинг «мутлоқ афзаллик назарияси». Ташқи савдода харажатларнинг роли. Д.Рикардонинг «нисбий афзаллик назарияси». Меҳнат тақсимоти ва меҳнат унумдорлигининг ўрни. Солиштирма харажат устуворлиги. Ишлаб чиқариш омиллари назарияси. Э.Хекшер-Б. Олин назариялари. «Товарнинг ҳаёт цикли» назариялари. Ж.Хикснинг илмий-техник прогресс билан боғлиқ иқтисодий фикрлари. Жаҳоншумул иқтисодий муаммолар. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти тўғрисидаги ғоялар.

БМТнинг инсоний ривожланиш концепцияси, минг йиллик декларацияси. Халқаро иқтисодий ташкилотлар.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Ўтиш даври иқтисодий таълимотлари

18-мавзу. Ўтиш даврининг моҳияти ва аҳамияти

Ўтиш даврининг моҳияти, унинг объектив зарурати (“социалистик” деб аталган

давлатларнинг бозор муносабатларига ўтиши). Ўтиш даврининг асосий хусусиятлари ва қонуниятлари. Иқтисодий тараққиётнинг босқичлари, бир тарихий босқичдан бошқасига ўтиш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар. Ривожланиш босқичларининг шакллари (анъанавий, бозор, келажак иқтисодиёти). Иқтисодий тизимларнинг ривожи. Маъмурий – буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларга ўтиш хусусиятлари. Муқобил (альтернатив) ғояларнинг мавжудлиги. Эски тизим ва янги тизим элементларининг бир вақтда яшай олиш тамойиллари. “Шок терапияси” (революцион) ва эволюцион йўл тафсифи. Аралаш иқтисодиётнинг мазмуни. Ўтиш даврида қарама-қаршиликларнинг кучайиши, унинг прогрессив характери.

Ўтиш даврининг тарихийлиги, шу даврдаги дастлабки иқтисодий ҳолатнинг аҳамияти. Шарқ ва Ғарб хусусиятлари. Шароитнинг етуқлиги масаласи. Ўтиш даври қонуниятларининг турлича намоён бўлиш сабаблари. Етакчи мамлакатлардаги ижобий тажриба аҳамияти.

Ўтиш даврининг давомийлиги, классик давлатлар (Англия, Франция, АҚШ ва бошқалар) тажрибаси, ҳозирги даврдаги ўтиш хусусиятлари (Япония, Корея Республикаси, Сингапур ва бошқалар). Поссовет давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш хусусиятлари, старт шароитларининг турли-туманлиги. Бозорга босқичма-босқич ўтишнинг асосий белгилари. Хар бир босқичнинг давомийлиги масаласи. Жанубий-Шарқий Осиё давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш тажрибаси.

19-мавзу. Ўзбекистон Республикасидаги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига ўтиш даври концепцияси

Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётининг моҳияти, оқибатлари. Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтишнинг объектив зарурияти.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларига ўтишнинг хусусиятлари. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов асарларида бозор муносабатларига ўтиш тамойилларининг ишлаб чиқиши. Бозор иқтисодиётига ўтишга тадрижий (эволюцион) йўл тутилиши сабаблари.

Бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг босқичлари ва хусусиятлари. Иқтисодий ислохотларнинг миллий модели ва янги аср стратегияси. Эришилган муваффақиятлар, муаммо ва ечимлар. Ўзбекистон иқтисодиётини янада эркинлаштириш (либераллаштириш) ва модернизациялаш вазибалари.

Таълим бериш ва ўқитиш услуби:	Маъруза, амалий машғулотлар, мустақил ишлар (думалоқ стол, кейс стади, мастер-класслар)		
Мустақил ишлар:	Ўқув лойиҳалар, гуруҳли тақдимот, рефератлар, кейслар, докладлар, кроссвордлар, постер, проспект, эссе ва ҳ.з		
Маслаҳатлар топшириқларни топшириш вақти	ва	Чоршанба Шанба	14.30-15.30 14.00-15.00
			Ауд. 2/105 Ауд. 2/105
Билимларни баҳолаш усуллари, мезонлари, ва тартиби:			
Баҳолаш усуллари	Экспресс тестлар, ёзма ишлар, оғзаки сўров, презентациялар ва ҳ.з.		
Баҳолаш мезонлари	86-100 балл «аъло» 71-85 балл «яхши» 55-70 балл «қониқарли» 0-54 балл «қониқарсиз»		
	Рейтинг баҳолаш турлари	Макс.балл	Ўтқазил вақти
	Жорий назорат:	35	
	маъруза машғулотларда фаоллиги,	6	Семестр

	мунтазам равишда конспект юритиши учун		давомида
	Мустақил таълим топшириқ-ларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши	9	
	Амалий машғулотларда фаоллиги, саволларга тўғри жавоб берганлиги, амалий топшириқларни бажарган-лиги учун	20	
	Оралиқ назорат		
	Биринчи оралиқ назорат ёзма иш (амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади).	15	10 ҳафта
	Иккинчи оралиқ назорат (маърузачи ўқитувчиси томонидан қабул қилинади). Иккинчи оралиқ назорат 2 босқичда амалга оширилади. Биринчи босқич, 10 балл-талаба яқка тартибда топшириқлар олади ва ҳимоя қилади. Иккинчи босқич, 10 балл-талабалар кичик гуруҳларга бўлинади (ҳар бир гуруҳда талабалар сони 5-7 тагача бўлиши мумкин), ҳар бир гуруҳга алоҳида топшириқлар берилади ва ҳимоя қабул қилинади. Топшириқлар 2-3-ҳафталар оралиғида талабаларга бириктирилади. Гуруҳнинг фаоллиги, берилган топшириқни назарий ва амалий жиҳатдан ёритилиши, хулосаларнинг мантикий боғлиқлиги, креатив мулоҳазаларнинг мавжудлиги, ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни билиши ва бошқа талабларга мослиги ҳисобга олинади. Гуруҳдаги ҳар бир талабага 0-10 оралиғида бир хил балл қўйилади. Ҳимоя кафедра мудирин томонидан тасдиқланган график асосида дарс машғулотларидан сўнг ташкил этилади	20	17-ҳафта
	Яқуний назорат	30	20 ҳафта
	Ёзма иш	30	
	ЖАМИ	100	
Ахборот ресурс база:			
Асосий адабиётлар:	<p>1.Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (лотин ёзувида). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. – 320 бет.</p> <p>2.Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (лотин ёзувида). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.</p> <p>3.Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.</p> <p>4.Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т. “Иқтисод-молия”, 2010. – 720 бет.</p>		

Қўшимча адабиётлар:	<p>1. Каримов И.А. .“Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир” мавзусидаги маъруза – Халқ сўзи. 2016 йил 16 январь.</p> <p>2. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. – М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.</p> <p>3.Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.</p> <p>4.Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос . – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр.</p> <p>1.</p>
Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:	<p>1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори “Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ва давлат хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ тартиботларни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2014 йил 15 апрель;</p> <p>2. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 09.12.2014 й.;</p> <p>4. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”, 2012 йил 26 апрель;</p> <p>5. Ўзбекистон республикасининг “Рақобат тўғрисида” қонуни, 2012 йил 6 январь.</p>
Илмий журналлар:	<p>“Экономическое обозрение”, “Иқтисодиёт ва таълим”, “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар”.</p>
Даврий нашрлар:	<p>“Халқ сўзи”,</p>
Статистик нашрлар:	<p>1. Статистический ежегодник регионов Узбекистана. 2015. –Т.: Госкомстат Узбекистана. 2015. - 130 стр.</p> <p>2. Статистическое обозрение Узбекистана. 2008-2015. Узбекистан в цифрах. 2015. – Т.:, Госкомстат Узбекистана 2015. – 188 стр.</p>
Интернет ресурслар:	<p>www.economics.ru</p> <p>2. www.ved.ru</p> <p>3. www.ser.uz</p> <p>4. www.uza.uz</p> <p>4. www.ifmr.uz</p> <p>5. www.Lex.uz</p>

МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАРИ РЕЖАСИ

МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАРИ РЕЖАСИ

1-мавзу. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанига кириш. Фаннинг предмети ва ўрганиш усули. (2соат)

1. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанининг предметини ўрганишда И.Каримовнинг асар ва маърузалари ҳамда “Соғлом она ва бола йили” Давлат Дастурининг аҳамияти.

2. Фанни ўрганиш услубиёти (методологияси).

3. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанини ўрганишда даврлаш тизими

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: ақлий ҳужум, гуруҳларда ишлаш, блиц-сўров.

1-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.

2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.

3. Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.

4. “Соғлом она ва бола йили” Давлат Дастури

5. И.А.Каримов 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисдаги маърузасидан //Халқ сўзи/ 2016 йил 16 январь.

2-мавзу. Қадимги дунё иқтисодий ғоялари (4 соат)

1. Қадимги Шарқдаги иқтисодий ғоялар.

2. Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғоялар.

3. Антик дунё иқтисодий қарашлари.

4. Қадимги Римдаги иқтисодий фикрлар.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: инсерт техникаси, Нилуфар гули, гуруҳларда ишлаш.

2-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.

2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.

3. Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.

4. Шодмонов Ш.Ш., Гофуров У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т. “Иқтисод-молия”, 2010. – 720 бет.

5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос . – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр.

**3-мавзу. Феодал жамияти ва унинг емирилиши давридаги иқтисодий қарашлар
(4 соат)**

1. Араб мамлакатларидаги дастлабки иқтисодий ғоялар.
2. Ислондаги иқтисодий ғоялар.
3. Ғарбий Европадаги иқтисодий ғоялар.
4. Ўрта аср утопиялари

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Нилуфар гули.

3-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. А.А.Раззоқов, Н.Т.Ўрмонов, Н.А.Алимов. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари: Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2007, -295 бет.
7. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос . – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр

4-мавзу. Ўрта Осиёдаги темурийлар давригача бўлган ва темурийлар давридаги иқтисодий ғоялар (4 соат)

1. “Буюк ипак йўлининг” марказий Осиёда иқтисодий муносабатлар ривожланишидаги ўрни
2. Марказий Осиё донишмандлари асарларида иқтисодий ғояларнинг баён этилиши
3. Амир Темур давридаги иқтисодий ғоялар.
4. Бобур ва бобурийлар давридаги иқтисодий ғоялар.
5. Форобий, Ибн Сино, Беруний ва Юсуф Хос Ҳожиб асарларидаги иқтисодий ғояларнинг моҳияти

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш, балиқ скелети.

4-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. А.А.Раззоқов, Н.Т.Ўрмонов, Н.А.Алимов. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари: Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2007, -295 бет.

5-мавзу. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти ва аҳамияти (4 соат)

1. Меркантилизм вужудга келишининг ижтимоий-иқтисодий асослари.
2. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти.
3. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг тарихий тақдири.
4. Меркантилизм ва ҳозирги замон.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: инсерт техникаси, “Блиц сўров”, “Ақлий хужум”.

5-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр

6-мавзу. Англия ва Францияда классик мактабнинг шаклланиши (4 соат)

1. Классик иқтисодий мактаб вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари.
2. В.Петти - Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси
3. Францияда классик иқтисодий мактабнинг вужудга келиши. П.Буагильбернинг иқтисодий қарашлари.
4. Физиократизм. Ф.Кенэ ва А.Тюргонинг иқтисодий таълимотлари.
5. Физиократизмнинг аҳамияти ва унинг тарихий тақдири.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш, балиқ скелети

6-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр

7-мавзу. Классик иқтисодий мактабнинг тўла шаклланиши. Адам Смит ва Давид Рикардо иқтисодий таълимотлари (4 соат)

1. А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назариётчиси.
2. Смитнинг қийматнинг меҳнат назарияси. А.Смит ва ҳозирги замон.
3. Д.Рикардо саноат тўнтариши даврининг назариётчиси.
4. Д.Рикардо таълимотининг аҳамияти.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш,

7-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т. “Иқтисод-молия”, 2010. – 720 бет.
5. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
6. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

8-мавзу. Классик иқтисодий мактабга муқобил ғояларнинг моҳияти (4 соат)

1. Муқобил иқтисодий ғоялар пайдо булишининг тарихий шарт-шароитлари.
2. Мальтус ва унинг «Нуфус назарияси».
3. Сениор, Баст ия ва бошқаорнинг иқтисодий таълимотлари
4. Сисмонди, Прудон ва Родбертуснинг иқтисодий қарашлари
5. Ж.Б.Сэйнинг иқтисодий таълимоти

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш,

8-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т. “Иқтисод-молия”, 2010. – 720 бет.
5. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
6. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

9-мавзу. Бозор иқтисодиётига мухолиф - социалистик йўналиш моҳияти ва унинг тарихий тақдири (4 соат)

1. XIX аср бошларида хаёлий социализм вужудга келишининг шарт-шароитлари.
2. А.Сен-Симон, Ш.Фурье ва Р.Оуэнларнинг иқтисодий қарашлари.
3. Марксизм вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари
4. Маркснинг иқтисодий таълимоти ва унинг тарихий тақдири

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш,

9-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т. “Иқтисод-молия”, 2010. – 720 бет.
5. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
6. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
7. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр.

10-мавзу. Германиядаги тарихий мактаб ғояларининг ўзига хос хусусиятлари. (4 соат)

1. Германия тарихий мактабларининг ўзига хос хусусиятлари
2. Ф.Листнинг иқтисодий қарашлари
3. Тарихий мактаб (В.Рошер, К.Книс ва Б.Гильдебранд)
4. Янги тарихий мактаб ва “ижтимоий йўналиш”

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш,

10-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик.- Т. “Иқтисод-молия”, 2010. – 720 бет.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

11-мавзу. Маржинализм таълимоти ва неоклассик иқтисодий мактаблар (4 соат)

1. Маржинализм иқтисодий таълимотининг шаклланиши, умумий таърифи
2. Австрия мактаби ва унинг хусусиятлари
3. Кембридж мактаби А.Маршалл таълимоти
4. Лозанна мактабининг хусусиятлари
5. Маржиналистик таълимотнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш.

11-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

12-мавзу. Институционализм йўналиши моҳияти ва аҳамияти (4 соат)

1. Институционализмнинг асосий хусусиятлари
2. Т.Веблен ғоялари
3. Жон.Р.Коммонс қарашлари.
4. Уэсли Клер Митчелл ғоялари.
5. Ижтимоий-институционал йўналиш эволюцияси.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: Жамоада ишлаш.

12-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

13-мавзу. Жон Мейнард Кейнс таълимоти ва неокейнсчилик (4 соат)

1. Ж.М.Кейнснинг иқтисодий таълимоти.
2. Кейнсчилар ва неокейнсчилар.

3. Кейнсчиликнинг АҚШдаги хусусиятлари. Иқтисодий ўсиш назариялари
4. Кейнс ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: “Блиц сўров”, “Ақлий хужум”, “Маъруза-суҳбат” усуллари.

13-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув кўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф. и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

14-мавзу. Номукамал рақобат бозори назариялари (4-соат)

1. Номукамал бозорнинг хусусиятлари
2. Э.Чемберлиннинг монополистик рақобат назарияси
3. Ж.Робинсоннинг иқтисодий таълимоти.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: “Блиц сўров”, “Ақлий хужум”, “Маъруза-суҳбат” усуллари.

14-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув кўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф. и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.

15-мавзу. Неолиберализм ғояларининг моҳияти ва аҳамияти. (4 соат)

1. Неолиберализмнинг умумий хусусиятлари.
2. Ижтимоий бозор хўжалиги концепцияси.
3. Чикаго монетаризм мактаби.
4. Неолиберализмнинг бошқа оқимлари.

Қўлланиладиган педагогик технологиялар: “Блиц сўров”, “Ақлий хужум” усуллари.

15-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув кўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос . – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр.

16-мавзу. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари эволюцияси (4 соат)

1. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари шаклланиши ва ривожланишининг асосий хусусиятлари.

2. Институционализм йўналиши.

3. П.Самуэльсон “Экономикс” асари, “неоклассик синтез” концепциясининг моҳияти.

4. Кейнсчилик, иқтисодий таклиф назарияси ва монетаризм ғоялари қоришмаси.

Кўлланиладиган педагогик технологиялар: “Блиц сўров”, “Ақлий хужум” усуллари.

16-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув кўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос . – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр.

17-мавзу. Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий таълимотлар (4 соат).

1. Халқаро меҳнат тақсмоти ривожига оид таълимотларнинг ХХ асрдаги хусусиятлари.

2. Халқаро капитал ҳаракати ва инвестицияларга оид назариялар

3. Халқаро валюта муносабатлари

4. Жаҳоншумул иқтисодий муаммолар

5. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти тўғрисидаги назариялар

6. Инсоний ривожланиш концепцияси

Қўлланиладиган педогогик технологиялар: “Интерактив”, “Бумеранг” усуллари.

17-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр. Маркетинг фаолиятини таҳлил қилиш ва истиқболлаш. Дарслик. ТДИУ, 2012 йил. 287 б.

18-мавзу. Ўтиш даврининг моҳияти ва аҳамияти (2 соат)

1. Ўтиш даври моҳияти, унинг объектив зарурати.
2. Ўтиш даврининг асосий хусусиятлари ва қонуниятлари.
3. Ўтиш даврининг давомийлиги, ҳозирги даврдаги ўтиш хусусиятлари.
4. Жануби-Шарқий Осиё давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш тажрибаси.

Қўлланиладиган педогогик технологиялар: “Интерактив”, “Бумеранг” усуллари.

18-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А. Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр. Маркетинг фаолиятини таҳлил қилиш ва истиқболлаш. Дарслик. ТДИУ, 2012 йил. 287 б.

19-мавзу. Ўзбекистон Республикасидаги маъмурий –бўйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига ўтиш даври концепцияси (4 соат).

1. Миллий иқтисодиётда маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг оқибатлари ва туб ислохотлар зарурияти
2. Ўтиш даври тавсифи ва унинг миллий хусусияти
3. Иқтисодий ислохотларнинг миллий модели ва янги аср стратегияси
4. Бозор муносабатларига ўтиш босқичларига оид қарашлар таҳлили
5. Ўзбекистон иқтисодиётини янада эркинлаштириш ва модернизациялаш вазифалари.

Қўлланиладиган педогогик технологиялар: “Интерактив”, “Бумеранг” усуллари.

19-мавзу бўйича тавсия этилган адабиётлар

1. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Дарслик (*лотин ёзувида*). - Т. “Иқтисод-молия”, 2007. –320 бет.
2. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни (*лотин ёзувида*). - Т.: ТДИУ, 2007. - 256 бет.
3. Раззоқов А . Ўрта Осиё мутафаккирларининг иқтисодий ғоялари. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 294 бет.
4. Экономическая история мира: В 6 т. / под ред. М.В. Конотопова. –М.: КНОРУС, Т. 1-2008; – 496 с; Т. 2. - 528 с; Т. 3– 512 с; Т. 4– 384 с; Т. 5. – 352; Т. 6-384 стр.
5. Сутырин С.Ф, и др. История экономических учений. Учеб. пос. – М.: Эксмо, 2010. – 368 стр.
6. Холопов А.В. История экономических учений. Учеб. пос . – М.: Эксмо, 2009. – 464 стр. Маркетинг фаолиятини таҳлил қилиш ва истикболлаш. Дарслик. ТДИУ, 2012 йил. 287 б.

ФАННИНГ МАЗМУНИ ВА АХБОРОТ- РЕСУРС ТАЪМИНОТИ

1-МАВЗУ. ”ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ” ФАНИГА КИРИШ. ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛИ.

1. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанининг предметини ўрганишда И.Каримовнинг асар ва маърузалари ҳамда “Соғлом она ва бола йили” Давлат Дастурининг аҳамияти.
2. Фанни ўрганиш услубиёти (методологияси).
3. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанини ўрганишда даврлаш тизими

Таянч иборалар: Иқтисодий ғоя, қараш, назария, қонун, концепция, таълимот; илмий даврлаш; меркантилизм; классик мактаб; социалистик йўналиш; маржинализм; ўтиш даври иқтисодиёти.

1. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанининг предметини ўрганишда И.Каримовнинг асар ва маърузалари ҳамда “Соғлом она ва бола йили” давлат дастурининг аҳамияти.

Иқтисодиёт тарихи (халқ хўжалиги тарихи) ва иқтисодий таълимотлар тарихи иқтисодиёт фанининг фактология ва методология асосларини таъминловчи ва яратувчи асос сифатида аҳамиятлидир. Шу сабабли бу фанлар иқтисодиёт фанининг ажралмас ва таркибий қисмидир.

Мустақил тараққиёт йўлига ўтган ўзбекистонлик олимлар олдида, кўпгина фанлар каби, иқтисодиёт фани борасида ҳам катта ишларни амалга ошириш вазифаси турибди. Янги дастур, ўқув қўлланма ва дарсликлар яратиш энг муҳимдир. Иқтисодиёт инсоният тарихи каби қадимийдир. Иқтисодиётга оид фикр, ғоя, қараш, назария ва таълимотлар ҳам кўп минг йиллик тарихга эга. Лекин уларнинг асосий қисми ёзув пайдо бўлгандан сўнг, ёзма манбалардан бизгача етиб келган. Бу манбалар, улардаги ғоялар аввало инсониятнинг муқаддас мулкидир, уни топиш, ўрганиш ва келажак учун сақлаш савобли бўлса, улардаги нодир фикрларни ҳаётга тадбиқ этиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади, катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Иқтисодиёт байналмилал ходиса бўлиб, унинг олдида турган вазифалар барча халқлар ва мамлакатлар учун бир хил, аммо улар ривожланиш давомида турлича натижаларга эришганлар. Ҳозирги даврда ҳам бозор иқтисодиётининг принциплари ҳамма учун бир хил бўлишига қарамасдан натижалар турличадир. XVIII аср охирида классик иқтисодий мактаб вакиллари Адам Смит ва Давид Рикардо объектив, яъни инсон хоҳишига боғлиқ бўлмаган, аммо улар томонидан ўрганилиши мумкин бўлган қонунлар асосида амал қилувчи хўжалик тизими тўғрисидаги таълимотни яратдилар. Уларнинг фикрича, давлатнинг иқтисодий сиёсати бу қонунларга ҳилоф бўлмай, аксинча бу қонунларга суяниши керак, ана шунда иқтисодиёт раванқ топади ва аксинча. Демак, бу қонун ва қонуниятларни билиш, улардан амалиётда тўғри фойдаланиш ҳаёт талаби бўлиб бормоқда. Узоқ ўтмишдаги кўпгина ўғитлар, ҳаётий тажрибалар, алломаларнинг фикри ва ғоялари ҳозирги кунда асқотмоқда, уларни ўрганиш ва энг муҳими ҳаётга тадбиқ этиш зарур.

«Иқтисодий таълимотлар тарихи» фанининг *предмети бўлиб*, маълум даврлардаги у ёки бу ижтимоий қатламлар, инсонлар манфаатини ифода этувчи иқтисодий ғоялар ва ижтимоий концепцияларнинг вужудга келиши, ривожланиши ва алмашинувининг тарихий жараёни ҳисобланади.

Иқтисодий таълимотлар тарихи деярли тўрт минг йиллик ривож давомида бир қанча босқичларни босиб ўтди. Уларнинг турли йўналишлари ва мактаблари мавжуд.

2. Фаннинг ўрганиш услубиёти (методологияси)

«Иқтисодий таълимотлар тарихи» курси иқтисодий фанлар тизимида муҳим ўринни эгаллайди.

Иқтисодий таълимотлар тарихи мустақил фан сифатида энг қадимги даврдан бошлаб то ҳозирги замонгача вужудга келган асосий иқтисодий фикр, ғоя, қараш, назария ва таълимотларни ўз ичига олади.

Методик жиҳатдан бу фан иқтисодий таҳлилнинг илғор методлари йиғиндисидан иборат бўлиб, тарихий, индукция, мантиқий абстракция ва бошқа усуллардан кенг фойдаланади.

Иқтисодий тафаккур тарихи фанининг амалий хўжалик объекти билан чамбарчас боғлиқлигини намоён этади. «Эскирган назарияларни улар фақат инкор этилганлиги сабабли принципда илмий эмас дейиш мумкин эмас» деб ёзади таниқли иқтисодчи Т.Кун. Чунки кейинги, нисбатан янги қарашлар аввалгилар асосида, уларни қабул қилиш, ривожлантириш ёки инкор этиш натижасида пайдо бўлган. Баъзи мутахассислар фақат янги назарияларнигина ўрганишни таклиф этишади, аммо бу сўнгги назария аввалги кўп йиллик илмий, амалий тадқиқотларнинг якуний хулосаси сифатида намоён бўлади ёки бугун биз «янги» деган фикр маълум вақтдан кейин ўзгариши мумкин.

Бу фан бошқа иқтисодий ва тарихий, айниқса иқтисодиёт назарияси фани билан бевосита боғлиқ. Иқтисодий таълимотлар тарихи анча кенг даврни қамраб олган ва мустақил характерга эга. Бу фанни ўрганиш орқали экономика, халқ хўжалиги тарихи, иқтисодий тарих ва иқтисодий концепциялар ҳамда аниқ иқтисодий предметларни ўзлаштириш осонлашади, у ёки бу иқтисодий ўзгаришнинг шарт-шароитлари ва оқибатларини таҳлил этишга катта кўмак беради.

3. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанини ўрганишда даврлаш тизими

Иқтисодий таълимотлар тарихини ўрганишда маълум даврлаш тизимидан фойдаланилади.

Таниқли иқтисодчи олим Ж.К.Гэлбрейт: «Амалда иқтисодий ғоялар ўз даври ва вужудга келиш жойининг махсули бўлиб, улар билан чамбарчас боғлангандир; бу ғояларни улар тушунтириб бераётган дунёдан мустақил равишда ажратиб қараш мумкин эмас; бу дунё эса доимо ўзгаришда бўлади, агар бу ғоялар ўз мақсадларига тўла жавоб беришни кўзласалар, доимо шунга мос равишда ўзгариб туришлари керак», деб ёзган эди.

Капитализм, бозор муносабатлари даврида хўжалик ва ижтимоий ҳаётда байналмилаллик (интернационализм) кучайганлиги туфайли, иқтисодий фикрнинг ривожланиши ҳам ягона жаҳон жараёнига айлана бошлади. Оқибатда, классик иқтисодий мактаб асосчилари В.Петти, А.Смит ва Д.Рикардонинг қарашлари қисқа вақт ичида бутун жаҳонга маълум бўлди, ваҳоланки ундан аввалги кўпгина назариялар айрим мамлакатларда кўпчиликка маълум бўлмасдан «ўлик мол» сифатида ётган.

Фарб мамлакатларида юзага келган «Экономика» ва бошқа тадқиқотлар барчанинг диққат-эътиборини жалб қилмоқда.

Қадимдан то ҳозирги давргача минглаб турли-туман иқтисодий ғоя, қараш, концепция, назария, таълимотлар вужудга келганлиги аниқ. Уларнинг барчасини тўла ўрганиш алоҳида мавзу, махсус муаммо. Шу мақсадда янги-янги тадқиқотлар олиб бориш, таҳлил этиш ва умумлаштириб эълон қилиш зарур, бу яқин келажак вазифаси сифатида қабул қилиниши мумкин.

Аммо ҳозирги давргача жамланган барча иқтисодий ғояларни маълум системага солиш ва шу асосда ўрганиш мақбулдир. Аммо ўтган давр ҳодисалари ва ғояларини ҳозирги замон қарашлари «қолип»га зўрма-зўраки келиштириш, мослаштириш мумкин эмас. Бу тарихни вульгар замонавийлаштиришга, ўрганилаётган даврнинг хусусиятларини инкор этишга олиб келади.

Бу фан доим ривожланишда бўлиб, бир-бирини тўлдирувчи эволюцион (мавжуд ғояларнинг янада чуқурроқ такомиллашуви) ва инқилобий (бутунлай янгича концепциялар вужудга келиши) йўллари мавжуд. Инқилобий ўзгаришга мисол сифатида А.Смит ва унинг издошлари ғоялари, маржиналистик тўнтариш, янги классик йўналиш (А.Маршалл), Ж.М.Кейнснинг иқтисодий қарашларини келтириш мумкин. Ўтиш даври иқтисодиёти

бўйича ғоялар ҳозирги даврнинг муҳим қарашлари мажмуасига киради ва ниҳоятда долзарбдир.

Иқтисодчиларнинг тадқиқотларидаги асосий бош ғоя - жамият, инсоният, айрим шахсларнинг бойлиги масаласидир. Мақсад бир, лекин унга элтадиган йўллар ниҳоятда хилма-хил эканлигини кўрамиз. Илк капиталистик муносабатлар вужудга келган давргача (XV аср) бўлган иқтисодий ғоялардаги умумийлик шуки, барча донишмандлар ва уларнинг ёзган асарларида меҳнат ва ер бойлиқнинг асосий воситаси эканлиги турли йўллар билан талқин этилади, уларда ишлаб чиқариш соҳаси асосий деб ҳисобланган.

XV-XVII асрларда (қисман XVIII аср бошларида) янги иқтисодий таълимот - *меркантилизм* вужудга келди. Меркантилизм тўғрисида қисқа маълумот берадиган бўлсак, унинг моҳияти иқтисодий сиёсатда мамлакатда ва давлат хазинасида нодир металлларни кўпроқ тўplash, таълимотда эса муомала (савдо, пул обороти) соҳасидаги иқтисодий қонуниятларни излашдир, яъни аввалги даврдаги ғоялардан кескин фарқ қилади.

Кейинги муҳим ўзгариш, бу классик иқтисодий мактабнинг юзага келишидир (XVIII аср). Бу иқтисодий таълимот ичида *физиократизм* ҳам вужудга келдики, унинг умри унча узок бўлмади. Классик мактаб ғоялари ҳозирги даврда ҳам турли шаклларда қайта намоён бўлмоқда (неоклассик, либерал, неолиберал...). Маркс номи билан боғлиқ бўлган марксизм таълимоти (нобозор иқтисодиёт) ҳам тарихда муҳим ўринни эгаллайди. Ҳозирги даврда бу таълимот тўғрисида имкони борича гапирмасликка ва айниқса ёзмасликка ҳаракат кучайиб бормоқда, кўпроқ унинг фақат салбий томонларини тилга олиш «мода»га кирган. Бунда «жон» бор албатта, шуни 1917 йили Россияда бошланган марксизмни ҳаётга тадбиқ этиш жараёни самарасиз тугади. Кейинчалик шу йўлга ўтган бир қанча мамлакатларда ҳам эксперимент самарасиз яқунланди. Лекин тарих учун инсониятга бу сабоқ жуда муҳим, шу сабабли уни четлаб ўтиш адолатдан эмас, деб ҳисоблаймиз. Хаёлий социалистлар ва марксчиларнинг иқтисодий ғоялари ҳам ўрганилиши зарур.

XIX аср 2-ярмида аввалги ғояларга, марксизмга муҳолиф равишда вужудга келган ва умумлаштирилган ҳолда *маржинализм* деб аталадиган таълимот ҳозирги замоннинг асосий иқтисодий ғояси ҳисобланади. Лекин шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бирор таълимот доимо соф ҳолда амалда деярли қўлланилмайди. Ҳар бир таълимотнинг кўплаб турли оқим ва йўналишлари мавжуд. Одатда соф эркин бозор муносабатлари деярли учрамайди. Бозор муносабатларининг унсурлари, улар ўртасидаги нисбат ҳам доимо ўзгариб туради. Демак, иқтисодий таълимотлар тарихи фанининг муҳим хусусиятларидан бири, бу унинг доимо ҳаракатда, ўзгариш, ривожланишда эканлигидир. Бир мамлакат чегарасида иқтисодий таълимот таъсири остида иқтисодий сиёсат ҳар доим ривожланишда бўлиши керак.

Маърузаларимизда Ўзбекистон мисолида бозор муносабатларига ўтиш иқтисодиёти концепцияси хусусиятлари баён этилади.

Назорат учун саволлар

1. «Иқтисодий таълимотлар тарихи» фанининг ўрни нимадан иборат?
2. Мазкур фаннинг предмети нима?
3. Бу фанни ўрганиш услуги қандай?
4. Фаннинг асосий манбаларини таърифлаб беринг
5. Ушбу фаннинг илмий даврлаш услублари нимадан иборат?
6. Бу фанни ўрганишнинг асосий вазифаси ва аҳамиятини изоҳлаб беринг?
7. Дастлабки иқтисодий ғоялар қачон ва қаерда пайдо бўла бошлади?

2-МАВЗУ. ҚАДИМГИ ДУНЁ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАРИ

2-мавзу. Қадимги дунё иқтисодий ғоялари (4 соат)

1. Қадимги Шарқдаги иқтисодий ғоялар.
2. Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғоялар.
3. Антик дунё иқтисодий қарашлари.
4. Қадимги Римдаги иқтисодий фикрлар.

Таянч иборалар: Хаммурапи қонунлари; конфуцийлик; исломдаги фарз ва суннат амаллари; закот; ҳалол меҳнат, ҳалол лўқма, эҳсон, садақа; эҳтиёж, бойлик, мулк, давлат; «Утопия»; «Офтоб шаҳри»; илк хаёлий социализм; «қўйлар одамларни еб қўйди».

1. Қадимги Шарқдаги иқтисодий ғоялар

Иқтисодий фан манбаларини аввало жаҳон цивилизациясининг бешиги бўлган қадимги Шарқдан изламоқ мантиқан тўғридир.

Иқтисодий ғояларнинг шаклланиши инсониятнинг пайдо бўлиши билан бошланган. Аммо ҳозирги пайтда қўлёзмаларда акс эттирилган ғояларгина таҳлил қилинган. Шу сабабли иқтисодий таълимотлар тарихи қулдорлик жамияти, аниқроғи, хусусий мулк пайдо бўлиши билан бошланади, дейиш ўринлидир.

Дастлаб қулдорлик жамияти Шарқда синфий ажралиш бошланган жойларда, Месопотамия (*Тигр* ва *Ефрат* дарёлари оралиғида) ва Мисрда эрамиздан аввалги IV минг йилликда юзага келади. Бунга асосий сабаб шуки, бу ерда технологик инқилоб рўй берди, металл қуроқлар ишлатила бошланди, қишлоқ хўжалигида интенсив, кўп ҳолларда суғорма деҳқончиликка ўтилди, шу асосда нисбатан турғун кўшимча маҳсулот олиш имкони туғилган. Оқибатда жамиятда меҳнат тақсимотини ривожлантиришга, кўпгина ҳунармандчилик соҳаларининг ажралиб чиқишига, синфий табақаланишга туртки бўлди.

Бу даврда кўшимча маҳсулот олишнинг асосий усули жамоага бирлашган деҳқонларни эксплуатация қилиш йўли билан рента - солиқ олиш (Осиёда) бўлса, қулларни (давлат ёки хусусий) беаёв ишлатиш билан ҳам (Европада) катта бойлик орттирилган. Шарқда давлатнинг иқтисодиётга аралашув даражасига қараб, айрим «эркин» аҳолининг аҳоли қулларниқидан деярли фарқ қилмаган (умуман, Шарқ мамлакатларида қулчилик масаласи ҳали узил-кесил ҳал этилган эмас. Академик *В.В.Струвье* уни тан олади. Лекин кўпгина олимларнинг фикрича, Шарқда қулдорлик классик шаклда ривож топмаган, патриархал, яъни уй хўжалигида устун бўлган.

Шарқ, жумладан Марказий Осиё мамлакатларидаги хўжалик фаолиятида нисбатан эркин одамлар иштирок этган. Масалан, деҳқончилик, ҳунармандчилик, қурилиш соҳасида қуллар меҳнатидан фойдаланилмаган. Антик дунё (Фарбий Европа)даги айрим регионларда халқаро савдони олиб бориш билан боғлиқ равишда товар-пул муносабатлари ҳам анчагина ривожланган (масалан, Грециянинг айрим шаҳарлари). Шу асосда қулчиликка асосланган хусусий мулкчилик ривож топди. Ўз маҳсулотини сотишга мўлжаллаб ишлаб чиқарган қулчилик хўжаликлари эксплуатацияни кучайтиришни талаб этган. Оқибатда классик ёки антик қулчилик юзага келди (Греция ва Италия).

Бизгача етиб келган энг қадимги қўлёзмада (Қадимги Миср, эрамиздан аввалги XXII аср) ноиб ва аҳоли ўртасидаги муносабатлар тўғрисида фикр юритилади. Бу даврда синфий ажралиш тўла шаклланмаган бўлиб, бошқарув ишига ишбилармонларни таклиф этиш (юқори табақали ёки оддий аҳолидан бўлишидан катъи назар) керак дейилган.

Қадимги Хиндистоннинг «**Ману қонунлари**»да (м.а. IV-III асрлар) ижтимоий меҳнат тақсимотининг, ҳукмронлик ва бўйсунуш институтларининг мавжудлиги айтилади.

Хиндистондаги иқтисодий ғояларни акс эттирувчи қадимги ёдгорлик «**Артхашастра**» (м.а. IV-III асрлар оралиғида)дир (том маъноси бўйича ифода, амалий ҳаёт тўғрисидаги фан, бу асар м.а. III-II асрларда тўлдирилган). Бу қадимий ва муҳим тарихий

ёдгорликдир (у **Чандрагупта I** подшолиги даврида подшо маслахатчиси **Каутилье Бишнигупта** томонидан ёзилган деган фикр бор). Унда кулчиликни мустаҳкамлаш асосий вазифа қилиб қуйилган. Кулчилик энг паст табақаларга хос нарса деб саналади. Бу асарда «*бюмнинг қиймати*» муаммоси кўтарилган, қиймат миқдори «иш кунлари» билан белгиланган, рағбатлантириш эса меҳнат натижаларига мос равишда белгиланиши керак, дейилади.

2. Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғоялар.

Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғоялар м.а. VI-III асрларда шаклланган. Бу мамлакатдаги дастлабки кулдорлик давлатлари э.а. II минг йилликда пайдо бўлган. *Конфуцийлик* ғояси муҳимдир. Унинг муаллифи **Конфуций** ёки *Кун-Цзи* (м.а. 551-478 йй.) «**Лунь юй**» тўпламида («*Сухбатлар ва мулоҳазалар*») ўз ғояларини жамлаган. Олим келажак ривожини ўтмишдан излайди. Шу даврда обрўси пасайган зодагонларнинг манфаатини ҳимоя қилади (бу ғоялар кейинчалик *Кен-Цзи* (м.а.312-289 йй.), *Сюнь-Цзи* (313-278 йй.) ва бошқалар томонидан давом эттирилган). Ёшларнинг қарияларга ҳурмати, уларга қарши чикмаслик ғояси асос қилиб олинган. Давлат бу катта оила, подшо эса «*халқлар отаси*»дир, бойликлар нисбатан текис тақсимланиши керак, солиқларни меъёрида сақлаш, ер ишларини яхши бажариш, ҳаммани ўз вазифаларини бажонидил ато этиши зарур дейилади («*Халқлар отаси*» тушунчасининг ибтидосига эътибор беринг).

«**Гуан-Цзи**» (м.а. IV а.) асарида ҳам хўжаликни давлат томонидан тартибга солишнинг тизимлари анча мукамал баён этилган. Бунда легистлардан фарқли, товар-пул муносабатларини чеклашга интилмадан, бу муносабатларни ўрганиб, ундан хўжаликни барқарорлаштиришда маълум механизм сифатида фойдаланиш таклиф этилади. Халқ хўжалигини барқарор сақлаш учун товарлар баҳоларини ушлаб туриш ғояси илгари сурилади. Қадимги Хитой ижтимоий ҳаётида *даосизм* (айнан - йўл) ғоялари алоҳида ўринни эгаллайди, унинг асосчиси **Ляо-Цзи** бўлиб, Конфуций даврида яшаб, ижод этган (м.а. IV-III асрлар). У тақиқловчи қонунларга амал қилмасликни таклиф этди, қонунлар кўплиги туфайли «*халқ камбағаллашмоқда*», деган эди у. Даосизм ғоялари конфуцийликка қарама-қарши бўлиб, инсоният аввалги мажбуриятларидан воз кечиши, оддий табиий ҳаётга қайтиши керак, деган фикрни илгари суради. Бу ғояга кўра инсон ибтидоий даврга қайтиши, янги меҳнат қуролларидан фойдаланмаслиги керак. Кўриниб турибдики, унда реакционлик элементлари бор, аммо бу ғояда халқ оммасининг норозилиги ҳам акс этган, чунки цивилизация ютуқлари эксплуатация манфаатларига ҳам хизмат қилаётган эди. Бунда курашдан воз кечиш, давлатнинг халқ ҳаётига аралашувини инкор этиш фикрлари устун келган.

3. Антик дунё иқтисодий қарашлари

Антик дунё мамлакатларида кулдорлик классик шаклда ривож топди ва м.а. II-I минг йилликлар даврида шаклланди. Қадимги Греция (Юнонистон) да ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида кулдорлик бевосита ишлаб чиқарувчиларни эксплуатация қилишнинг асосий шаклига айланган эди. Ишлаб чиқариш асосан кулдорлик муносабатларига асосланиб олиб борилди, кул асосий ишлаб чиқарувчи куч ҳисобланган (Шарқ билан солиштиринг).

Милоддан аввалги VII-VI асрларда полис (шаҳар) системаси шаклланиб бўлгач, кулчилик кенг тус олади, уруғчилик мулки хусусий мулкчилик томонидан сиқиб чиқарилади, савдо, судхурлик тез ривожланади. **Солон** (м.а. 640/635-559 йй.) ислохотлари пул хўжалигининг афзаллигини кўрсатиб берди (м.а. 594 йй.). Ислохот туфайли кулни қарзга бериш тақиқланди. Афинада **Перикл** (м.а. 444/443-429 йй.) томонидан олиб борилган ишлар муҳим ахамият касб этди. Қурилиш, ҳунармандчилик, савдо ўсди. Шу даврда фуқаролар ва фуқаро бўлмаган аҳолини бир-бирига қарама-қарши қуядиган қонунлар қабул қилинди. Бу

ишлар кулларни хунармандчилик ва савдо соҳаларида беаёв эксплуатация қилиш, савдо ва пул хўжалигини ривожлантириш ҳисобига амалга оширилди.

Кулчилик ўз табиатига кўра инсонга ёт, у мажбурийликни талаб этган, оқибатда маълум даврдан инкирозга учрай бошлаган. Шу даврда иқтисодий ғоялар тобора реакционлашиб, давлатни, аристократияни ҳимоя қилиш, натурал хўжаликни ёқлаш йўлини танлайди, яъни синфий ҳарактерга эга бўла боради. Бу йўналиш **Ксенофонт** (тахминан м.а. 430-354 йй.), **Платон** (*Афлотун*, тахминан м.а. 427-347 йй.), **Аристотель** (*Арасту*, м.а. 384-322 йй.)ларнинг иқтисодий қарашларида яққол намоён бўлди.

«**Экономия**» сўзи («*ойкономия*»: - «*ойкос*» - уй, хўжалик ва «*номос*» - қонун, қоида) том маънода уй хўжалиги тўғрисида қоида мазмунига эга бўлиб, Ксенофонтнинг махсус асарининг сарлавҳаси бўлган.

Платон (*Афлотун*) «**Давлат**» ва «**Қонунлар**» асарларида идеал давлат қандай бўлиши кераклигини очиб бермоқчи бўлди. Унингча бу даврда хусусий мулк ва эркин хўжалик ташаббусига ўрин йўқ. У аҳолини уч тоифага ажратган:

Аристотель қадимги Грециядаги кулдорларнинг энг йирик мафкурачиси эди. Уни жаҳонгир *Искандар Зулқарнайн*нинг тарбиячиси ва ўқитувчиси эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз. Аввал Македонияда яшаган олим, кейин Афинага кўчиб ўтган. Олимнинг иқтисодий ғоялари «**Никомахов ахлоқи**» ва «**Сиёсат**» китобларида мавжуд. У «*Кул - тирик қурол, қандайдир тирик мулк*» деган эди. Унинг фикрича, жамиятнинг кулдор ва кулларга бўлиниши - бу табиий ва қонуний аҳвол бўлиб, одамларнинг табиатан турлитуманлигидандир.

4. Қадимги Римдаги иқтисодий фикрлар

М.а. III асрда Қадимги Рим (ҳозирги Италия) да кулдорлик муносабатлари ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилган эди. Римнинг бошқа ерларни босиб олиш учун олиб борган урушлари туфайли йирик империя юзага келди, кўплаб қабила ва халқлар кулликка маҳкум этилди. Асосан асирлардан иборат бўлган кулларнинг аҳволи Греция куллариликдан оғирроқ бўлган. Яна бир ўзига хос хусусият шундаки, агар Грецияда куллар кўпроқ хунармандчилик ва савдода эзилган бўлса, Римда куллар асосан қишлоқ хўжалигида эксплуатация қилинган. Ишлаб чиқаришнинг кулдорлик усулидаги қарама-қаршиликлар шу ерда энг кескин тус олди ва охир-оқибатда *колонат*нинг пайдо бўлишига олиб келди. Аҳолининг камбағал табақалари асрлар давомида ерга эгалик қилиш учун кескин кураш олиб бордилар. Бу ҳолат Римдаги иқтисодий ғояларга таъсир этмай қолмади, кулликка асосланган йирик латифундиялар билан бирга кулдорлик хўжаликлари - *виллалардан самарали фойдаланиш муаммолари* бош масала эди.

Бу даврдаги олим ва мутахассисларнинг асарларида бир қанча янги иқтисодий ғоялар илгари сурилди. Бу ғояларнинг ривожига эътибор берилса, кулдорлик тизимининг емирилиши билан унга бўлган муносабат ҳам ўзгарди. **Катон Старший** (м.а. 234-149 йй.) йирик ер эгаси бўлган, «**Дехқончилик**» номли асарида у кулликка асосланган натурал хўжаликни ҳимоя қилди. Катон ўз талабларини ўзи таъминловчи ёки асосан истеъмол қиймати ишлаб чиқарувчи хўжаликларни тан олар эди (натурал хўжалик ҳимоя қилинади). У фақат ортиқча маҳсулотнигина сотиш керак, хўжаликда ишлаб чиқариш мумкин бўлмаган нарсаларнигина сотиб олиш зарур, деган ғояни қўллайди. У кул меҳнати асосида хўжаликни юритишнинг янги услубларини ҳам ишлаб чиқди. Унинг фикрича, куллар ёшлигидан сотиб олиниш керак, шунда кулларни тарбиялаш, ишга ўргатиш осон бўлади (ёши катталарда бу иш қийин кечади), куллар орасида адоват уруғи сепилса, уларда эгасига нисбатан иғволар йўқолади. Куллар қаттиқ интизом асосида ишлатилиши, арзимас гуноҳ учун жазоланиши, ишига қараб боқилиши ва қийинтирилиши тақлиф этилади.

Дехқонлар кўлидаги ерлар тортиб олиниб, йирик латифундиялар вужудга кела бошлади, эркин Рим аҳолиси, дехқонлар ва армия солдатлари ерсизланди. Бу ҳолат йирик ер эгалари - *патрицийлар* ва *деҳқон-плебейлар* ўртасидаги қарама-қаршиликни кучайтирди, охир-оқибатда ака-ука **Грақхлар**нинг аграр ислохотига сабаб бўлди. Улар ерсиз ёки кам ерли дехқонларнинг йирик ер эгаларига қарши курашини ҳимоя қилдилар. Аммо бу ишни

кулдорлик тузумини сақлаган ҳолда ва йирик ер эгаларини чеклаш йўли билан ҳал этмоқчи бўлдилар. Ер эгаларининг қўлидаги ернинг бир қисмини кесиб ва давлат фондидаги ердан фойдаланиб кам ерли деҳқонлардан озод деҳқонлар табақаси барпо этиш кўзда тутилган, энг муҳими бу тоифа кулдорларнинг ишончли таянчи бўлиши керак эди.

Ака-ука Тиберий ва Гай Гракхларнинг аграр ислоҳоти бўйича, давлат еридан фойдаланувчиларнинг ҳар бири 500 югер (125 гектар), ҳар йўли учун 250 югер, аммо бир оила учун 1000 югердан ортикча ер олиш тақиқланган. Ундан ортик ерлар мусодара қилинган ва 30 югердан бўлиниб, камбағал фуқароларга берилган, лекин бу ерни бировга сотиш ман этилган. Бу қонун қабул қилинди, аммо уни амалга оширишга йирик ер эгалари ва сенат қаршилиқ қилди. Тиберий Гракх м.а. 132 йилда қасддан ўлдирилди, Гай (укаси) Гракх м.а. 123-122 йй.да бу ислоҳотни амалга ошириш учун ишни давом эттирди, бир қанча демократик ўзгаришларни амалга оширди (Римда арзон нон сотиш), оқибатда 80 минг фуқаро ер участкаси олди. Ислоҳот вақтинча муваффақият келтирди, м.а. 111 й. давлат ерларини сотишга йўл берилди, ерлар хусусий мулкка айланди (м.а. 121 й.да Гай ҳам жангда ҳалок бўлган).

Кулдорлик тузуми инкирозга учраган ва тушкунликка тушган даврда римлик агрономлар **Варрон** (м.а. 116-27 йй.) ва **Люций Колумелла** (I аср) лар кулдорлик хўжалигини рационаллаштириш муаммоларини ишлаб чиқдилар. Шу билан бирга олим ва археолог бўлган Варрон «*Қишлоқ хўжалиги тўғрисида*» деган китобида бу соҳанинг аҳамиятига катта ўрин беради, қишлоқдан шаҳарга интилганларни қоралайди. У деҳқончилик билан чорвачиликни бирга ривожлантиришни маъқул деб билади. Варрон улар ўртасидаги «*буюк иттифоқ*» тарафдори эди. Бунинг асосий сабаби шундаки, Италияда дон нисбатан арзон эди, чорвачиликнинг фойдаси эса анча юқори бўлган. Шу билан бирга, Варроннинг фикрича, ҳар бир хўжалик ўз-ўзини таъминлаши керак, у бозор муносабатларига кам эътибор қилган, куллар эксплуатацияси тарафдори бўлган ва уларни «*гаптирувчи қуроллар*» деб билган. У кулларнинг сиёсий жиҳатдан хавфли эканлигини тушунган ва имениёларда бир миллатга тегишли кулларни кўп сақламаслик керак деб тавсия этган (чунки бирлашиб ҳаракат қилишлари осон).

Цицерон Марк Туллий (м.а. 106-43 йй.) таниқли давлат арбоби ва машҳур нотик бўлган. У яшаган даврда давлат анча марказлашган бўлиб, савдо-сотик анча ўсди, судхўрлик бойиш манбаига айланди. У қишлоқ хўжалигини қўллаган ҳолда (чунки бу соҳа бозор учун ҳам маҳсулот етказар эди), йирик савдо ва судхўрликни бойиш манбаи деб ҳисоблади. Демак, Цицерон бошқалардан фарқли равишда кулдорлар билан бирга савдогар ва судхўрларнинг манфаатини ҳам ҳимоя қилди.

Кулдорлик тузумининг ички қарама-қаршилиги тобора ўсди, куллар қўзғолони рўй берди. Тарихда **Спартак** бошчилигидаги (м.а. 73-71 йй.) куллар қўзғолони катта аҳамиятга эга, у беаёв бостирилган бўлса ҳам, тузум заминига жиддий зарба бўлди. **Люций Сергей Каталина** м.а. 63-62 йй. камбағал аҳоли ёрдамида ҳоқимиятни эгалламоқчи, кулчиликни йўл қилмоқчи ва бойимоқчи бўлди, аммо унинг ҳаракатлари ҳам зое кетди.

Янги эрамизнинг I-II асрларида Рим империясида нисбатан барқарорлик даври бўлди, лекин кулдорлик эксплуатациясининг самарасизлиги тобора аён бўлиб қолди, колонат ўсди. Аристотель ғояларида кулчилик табиий зарурат дейилган бўлса, эндиликда бунга шароит тақозоси туфайли келинган, деган фикрлар юзага чиқа бошлади.

Люций Анней Сенека (м.а.3-мил.65 йй.) кулчиликнинг сиёсий хавфини тушунди ва куллар билан юмшоқроқ муносабатда бўлишни таклиф этди, улар ҳам табиатан озод одам эканлигини тан олдилар.

Милодий йилнинг бошида илк христианликнинг иқтисодий ғоялари **Аврелий Августин Блаженный** (353-430) асарларида ҳам берилган. У ҳамманинг меҳнат қилиши зарурлигини, «*ишламаган тишламайди*» (апостол **Павел**нинг фикри) ғоясини илгари сурди (социализмнинг асосий тамойилини эсланг), деҳқончилик энг фахрий касб эканлигини айтди, савдони эса фақат фойда, наф олиш учун қилинадиган иш деб қоралади.

Назорат учун саволлар

1. Дастлабки иқтисодий ғоялар қачон ва қаерда пайдо бўла бошлади?
2. Шарқ кулдорлигининг антик дунё мамлакатларидаги кулдорликдан асосий фарқлари нималардан иборат? Шу даврдаги ғоялар бўйича бойликнинг асоси нима?
3. Хаммурапи қонунлари қачон ва қайси давлатда юзага келди, унинг асосий мазмунини айтиб беринг?
4. “Артхашастра” асари қачон яратилган ва ундаги муҳим иқтисодий фикрлар; қиймат, фойда тушунчаларига муносабат.
5. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви масаласи.
6. Конфуций ғояларининг асосий мазмуни нимадан иборат?
7. Афлотун иқтисодий ғоялари нимадан иборат, у алмашувнинг қандай шаклини тавсия этади?
8. Қадимги Римдаги ғояларнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?

3-МАВЗУ. ФЕОДАЛ ЖАМИЯТИ ВА УНИНГ ЕМИРИЛИШИ ДАВРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАР

1. Араб мамлакатларидаги дастлабки иқтисодий ғоялар.
2. Ислондаги иқтисодий ғоялар.
3. Ғарбий Европадаги иқтисодий ғоялар.
4. Ўрта аср утопиялари.

1. Араб мамлакатларидаги дастлабки иқтисодий ғоялар

Шарқ мамлакатларида феодал муносабатлар III-VIII асрларда шакллана бошлади. Бу ерларда пул, меҳнат муносабатлари бироз энгиллашди. Давлат хусусий эгалик ва фойдаланиш учун ер ажрата бошлади. Хусусий ер эгалигининг турли шакллари сақлангани ҳолда давлат асосий ва унумдор ернинг эгаси сифатида, зарур пайтда хусусий хўжаликларнинг барча ишларига бемалол аралашиб, ер солигини йиғиш ҳуқуқини йўқотган эмас. Шу сабабли Шарқда «давлат феодализи»нинг турли шакллари сақланди ва иқтисодий қарашларда ҳам ўз аксини топди. Иқлим ва турар-жой шароити туфайли, бу ерларда деҳқончилик асосан сунъий суғориш асосидагина олиб борилиши мумкин эди. Баъзи олимларнинг фикрича, Шарқда ерга хусусий мулкчиликнинг йўқлиги ва бунинг асосий сабаби сунъий суғориш эканлигини айтади. Ер бор бўлгани билан суғоришсиз ҳосил олиш мумкин эмас эди. Суғориш иншоотлари қуриш, таъмирлаш жамоа ихтиёрида бўлган, қишлоқ жамоаси сақланган. Шарқда ерга хусусий мулкчилик бўлганми, деган муаммо ханузгача ҳал этилмаган. Бизнингча, кўпроқ ердан фойдаланиш ҳуқуқи бўлган. Бу минтақада ерни сувдан ажратиб бўлмади.

Шарқ иқтисодий тафаккурининг ривожланишида араб мутафаккири **Ибн Халдун Абдуррахмон Абу Зайд** (1332-1406)нинг хиссаси бениҳоя катта (*Тунисда тугилган, Фес султонида хаттот-котиб бўлган*). 1382 йили Қоҳирага келиб мударрислик қилган, кейинроқ қози бўлган. Асосий асари «**Китоб-ул-ибар**» («*Ибратли мисоллар китоби*»-1370й.). У биринчилардан бўлиб тарихий ижтимоий тараққиётнинг моддий тамойилларга асосланиши ҳақида фикр юритди, ғарб олимлари *Макиавелли*, *Монтескьега* катта таъсир кўрсатди.

Олимнинг концепцияси «ижтимоий табиат»га яқин, жамият ривожини (эволюцияси) оддийликдан цивилизация саридир.

Асарнинг «Китоби аввал» қисмида «инсон жамоасининг фарқли томонларини: шохлик ҳоқимияти, одамларнинг даромадлари»ни ўрганиш асосий вазифа қилиб қўйилган. Олим: «Инсонга хос бўлган жиҳатларга яшаш учун маблағ, нарса топишга интилиш, бу учун меҳнат қилиш зарурияти ҳам қиради», деб ёзади. Давлатнинг яшаш давр ва босқичлари

келтирилади, у бешга бўлинади ва ниҳоятда ибратлидир. Меҳнат қилинмаса «бозор муносабати ҳам барҳам топади».

«Давлатнинг кучи ва қудрати, аҳолининг сони бойлик ва фаровонликка боғлиқдир», деб ёзади олим (Смит гоёси). Солиқлар зарурлиги уқтирилади, солиқлар яна аҳолининг ўзига қайтиб келади. «Аҳолининг бойлик манбаини бозор ва савдо муносабатлари ташкил этади», деганда олим худди бугунги иқтисодий ғояни қўллаб-қувватлайди. Меркантилистик ғоя классик мактаб фикрлари билан тўлдирилади. «Савдогар молига нарх қўйишда барча сарф-ҳаражатларни ҳисоблаб нарх ёзади». Олимнинг беҳосият, мевасиз дарахтлар экишдан четланиш ҳақидаги фикри ҳам қимматлидир.

Солиқларни фақат давлат, айрим ҳукмдорлар фойдасига йиғиш жамият таназзулига олиб келиши айтилади.

Ибн Халдун дастлаб биргаликда «ишлаб чиқариш» фаолиятига катта эътибор берди, жамият моддий қийматлар «ишлаб чиқарувчилар» жамоасидан иборат дейди. У «*Одамнинг келиб чиқишида меҳнатнинг ўрни*»ни очиб беришга ҳаракат қилган. Ҳунармандчилик, фан ва санъатнинг ривожини беҳосият «меҳнат унумдорлигининг ўсиши» билан боғлиқ дейди. «Оддий» ва «мураккаб» меҳнат фарқланган, меҳнат бўлмаса, буюм ҳам бўлмас эди, деган муҳим хулоса чиқарилади. Олим фикрларида «зарурий» ва «қўшимча маҳсулот», «зарурий ва қўшимча меҳнат» тушунчалари фарқланади. У «*товарнинг истеъмол қиймати*» ва «*қиймат*» тушунчаларини таърифлади. Замон ва маконда ўз замондошларидан анча илгари бу ғояларни берди. «*Олди-сотди битими асосида тенг айирбошлаш қондасига амал қилиниши керак, бунда сарфланган меҳнатнинг тенг ярми айирбошланади*», «*агар бу ҳунармандчилик маҳсули бўлса - унга сарфланган меҳнатига тенг*», «*даромад қиймати эса сарфланган меҳнат ушбу буюмнинг бошқа буюмлар ичида тутган ўрни ва унинг одамларга зарурлиги билан белгиланади*». Бунда товарларни тенглаштириш меҳнатни тенглаштириш шаклида юзага чиқади, яъни меҳнатнинг роли ва товарнинг фойдалилиги ҳам ҳисобга олинмоқда, бу жуда муҳим (маржинал ғоя бор).

Қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик билан бирга савдони ҳаёт учун табиий зарурат деб билган ва физиократлардан илгарилаб кетган.

Товар қийматига хомашё қиймати, меҳнат воситалари, оралиқ товар ишлаб чиқарувчилар меҳнатининг қиймати киради. У айтадики, айрим ҳунарлар бошқа ҳунарларни ўз ичига олади: масалан, дурадгор ёғочдан ишланган буюмларни, тўқувчи йигирилган ипни ишлатади ва ҳоказо, яъни ишлаб чиқаришнинг ижтимоийлиги исботлаб берилади. Товар-пул муносабатлари таҳлил этилган, нархлар бозорга олиб чиқилган товарлар массаси (талаб-таклиф)га боғлиқлиги айтилган. Нонга баҳоларни мўътадил ушлаб туриш, фаровонлик манбаи эканлиги кўрсатилди. Солиқ тизимини тартибга солиш кераклиги қайд этилади; унингча солиқ пасайиши ижтимоий ҳаётни юксалтиради.

Бундан деярли 600 йил аввал бозор тушунчасига изох берилади. Ибн Халдун фикрича: «Бозор - бу ҳунармандчиликни мукамаллаштириш ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг гаровидир».

2. Исломдаги иқтисодий ғоялар.

Илк феодал муносабатлар ва шу даврдаги иқтисодий ғояларнинг асоси Қуръони каримда (арабча қироат, яъни ўқиш) акс этган (VII-VIII асрлар). VI асрнинг охири-VII асрнинг бошларида Арабистонда феодал муносабатларнинг шаклланиши туфайли ягона давлат барпо этишга даъват кучайди. Бу ҳаракат сўнгги дин - **Ислом**да ўз аксини топди. Ислом таълимоти пайғамбаримиз **Муҳаммад алайҳиссалом**га Аллоҳ таоло томонидан нозил қилинган *Қуръони карим*да мужассамланган. Исломдаги йўл-йуриқлар ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олган бўлиб, шу жумладан иқтисодиётга доир масалаларга ҳам кенг ўрин берилган. Қуръони каримдаги асосий ғоялардан бири барча мусулмонларнинг бардошлиги бўлиб, араб қабилалари шу байроқ атрофида бирлашди. Ҳалол меҳнат, деҳқон, ҳунармандлар меҳнати улуғланди, барча бойлик шу асосда пайдо бўлиши уқтирилди. Бу

муқаддас китобда Аллох таоло савдога катта аҳамият берган, судхўрликни, яъни *рибоъ* (судхўрлик фоизи) ни ҳаром қилган, мулкнинг муқаддаслигини, бировнинг мулкига хиёнат ва хатто хасад қилишни катта гуноҳ деган. Исломда жамиятнинг тенгсизлиги тақдирини азалдан деб тан олинади, аммо ҳалоллик ва тўғрилиққа буюрилади ва ёлғон ишлатиш, ўғрилиқ ва меҳнациз даромад топиш ман қилинади. Аллох таолонинг Қуръони каримда қарз олиш ва бериш, меросни тақсимлаш (*4-сура, 8-оят*), етим-есирларга мурувват, хайр-эҳсон қилиш (*3-сура, 128-оят*) ҳақидаги ояти карималаридан келиб чиқадиган ғоялар ҳамда солиқ турлари ва миқдори ҳам катта аҳамият касб этади. Етимлар ҳақида хиёнат қилиш энг катта гуноҳлардан деб эълон қилинган. Шунингдек, ўзаро ёрдам ҳам (*5-сура, 3-оят*) зарур, лекин ёмон ишларда ва душманликда эмас дейилади. Ояти карима ва ҳадиси шарифларда турли касбларни эгаллаш, айниқса деҳқончилик, қўйчилик билан шуғулланиш, меҳнат қилиш зарурлиги марҳамат қилинган.

Ислом ақидасида исрофгарчиликка қарши кураш Қуръони каримдаги **«Енглар, ичинглар, ҳадя қилинглар, аммо исроф қилманглар»** деган оятлар асосида олиб борилади (бу ҳозирги даврда энг актуал масалага айланган). **«Дарё бўйида таҳорат қилсаларингиз ҳам сувни исроф қилманглар»** каби қоидалар айнан ҳозирги замон иқтисодиёти ва экологияси учун ниҳоятда аҳамиятли.

Ислом ҳуқуқшунослигида фойданинг энг юқори миқдори *10 фоиз* қилиб белгиланган.

3. Ғарбий Европадаги иқтисодий ғоялар.

Классик ўрта аср давридаги иқтисодий ғоялар каноник, яъни қонуний доктриналар асосида ривож топди. Бу соҳада черков, руҳонийлар катта фаолият кўрсатдилар. XII асрнинг ўрталарида болониялик монах-роҳиб **Гроциан «Каноник ҳуқуқлар тўплами»**ни тузди, унда бир қанча иқтисодий ғоялар ҳам берилган. Улар умумий мулкчиликни идеал деб баҳолаб (эътибор беринг, хусусий мулк эмас), хусусий мулкчилик худо томонидан одамларнинг гунолари учун вужудга келтирилган, деган ғояни илгари сурдилар. Бойлар хайр-садақа беришга чақирилади. Худога маъкул бўлган фаолиятларга фақат деҳқончилик ва хунармандчилик киритилиб, судхўрлик, айниқса, фойда олиш учун савдо қораланади. Канонистларнинг бош иқтисодий ғояси асосида худо томонидан белгиланган «адолатли баҳо» тўғрисидаги таълимот ётади.

Италиялик роҳиб **Фома Аквинский** (1225-1274) таълимотида иқтисодий ғоялар маълум тартибга солинган. У ўзининг асарларида қуллик ва крепостнойликни оқлайди, бунда у Аристотель ва муқаддас китобларга асосланади. У худони барча бойликлар эгаси деб эълон қилади, лекин хусусий мулкчилик ҳам ҳимоя қилинади, чунки бунда инсоннинг ўз тоифаси, табақасига мос равишда яшашига имконият яратилади. Давр тақозосига мос (натурал хўжалик ҳукмрон) равишда давлат ўз-ўзини таъминлаш ғоясини қўллайди, натура шаклидаги бойликка асосий эътиборни қаратади, олтин ва қумушларни сунъий бойлик деб билади. Меҳнациз яратилган бойлик (савдо, судхўрлик) ҳаром деб ҳисобланган.

Асосий ва худо томонидан белгиланган бу нарса «адолатли баҳо» масаласи эди. Канонистлар амалда баҳони меҳнат сарфларининг йиғиндисидан иборат деб тан олганлар. Агар пропорционал тенглик сақланмаса жамият емирилиши мумкин, деган тўғри хулоса чиқарилади. Савдо фойдаси ва фоиз олиш «адолатли баҳо» бўйича алмашувни бузади, шу сабабдан йирик савдо ва судхўрликни тақиқлаш талаб этилади. Фома Аквинский «адолатли баҳо» масаласини фойдалар, тўғрироғи наф, манфаатлар тенглиги асосида ҳал этди ва уни субъектив вақт деб баҳолади. У айтадики, агар нарса бирор одам фойдасига, лекин бошқа одам зиёни ҳисобига ўца, бу ҳолда буюмни ўзининг ҳақиқий баҳосидан юқорироқ сотиш ҳуқуқи пайдо бўлади. Шу билан бирга бу буюм барибир ҳақиқий эгасидалигидан қимматроқ сотилмайди, чунки қўшимча баҳо, шу буюмдан холи бўлган зиённи қоплайди. Ф.Аквинский юқори табақа аҳолисини меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя қилувчилар қилиб кўрсатади. Шу сабабли бу табақага буюмларни ўз ҳақиқий баҳосидан қимматроқ сотишга руҳсат беради. *Процент* (фоиз)ни таваккалчилик тўлови ёки қарз олувчига бериладиган **«беғараз совға»** деб

тушунтиради. У рентанинг эксплуататорлик моҳиятини бўяб кўрсатади ва рента ер эгасига ўз қўл остидагиларни бошқаришдаги меҳнати учун тўланадиган ҳақ деб баҳолайди. Бу билан черков (ери бор) ва феодалларнинг манфаатларини ҳимоя қилади.

Бундай иқтисодий ғоялар Францияда (*Никола Орем*), Англияда (*Джон Болл*) ҳам вужудга келди. Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, бу иқтисодий қарашлар синфий ҳарактерга эга бўлган, юқори табақаларнинг фаолиятини маъқуллаган. Иккинчи томондан норози деҳқонлар ҳаракати ҳам кучайган. Англияда **Уат Тайлер** (1381), Германияда **Томас Мюнцер** (1524-1525) раҳбарлигида деҳқонлар кўзғолони бўлган, улар крепостнойликни, бошқа мажбуриятларни бекор қилишни талаб этганлар. Шу даврда черков бойлиги ҳам кескин ошган. Тенглик тўғрисидаги ғоя бузилганлигини кўрган халқнинг бир қисми руҳонийларнинг шохона ҳаёт кечираётганига қарши чиқди.

Шу даврда феодализм йўлидан бораётган Россияда ҳам иқтисодий ғоялар вужудга келди. IX асрда ташкил топган Қадимги Рус давлати - Киев Русида чоп этилган «*Русская правда*» қонунлар тўпламида дастлабки ёзма фикрлар берилган. Унда жамиятнинг синфий дифференциацияси, ер эгалари, савдогарлар манфаати ҳимоя қилинади, князлик манфаати учун савдогарлар, судхўрлар, қарздорларни ноўрин сарф-ҳаражатлардан тийиш зарурлиги ҳақида гапирилади.

Маълумки, XII-XIV асрларда Россияда феодал тарқоқлик рўй берди (13 га яқин алоҳида князлик). Бу даврда черков ер эгаллиги атрофида диний шаклда кураш борди. XVI асрдан бошлаб ижтимоий-сиёсий кураш публицистик тус олди. Шундай публицистлардан бири Ермолай эди, монах - роҳиблигида Еразм номини олган. **Ермолай Еразм** ўз асарларида дворянликни ҳимоя қилди ва йирик савдо ҳамда судхўрликка қарши чиқди. У боярларни бошқалар ҳисобига доим байрамдагидек ҳаётини танқид қилди, ерни эса фақат давлатга хизмат қилаётган (яъни дворян) одамларга бериш керак, деган тўғри ғояни илгари сурди (боярлар марказлашган давлатга бўйсунини истамаган ва вотчина эгаси, тарқоқликнинг асосий сабабчиси эдилар). Ҳақиқатда ҳам **Иван Грозный**, ҳатто **Петр I** даврида ҳам вотчинани (яъни боярларни) йўқ қилиш учун кураш борди, охир-оқибатда дворянлик ва помещиклик ютиб чиқди ва Россия ягона давлатга айланди.

Ермолай Еразмнинг иқтисодий қарашларида деҳқон меҳнати бойлик манбаи деган қоида ётади. Шу сабабли у давлатда деҳқонлар тоифасини биринчи ўринга қўяди ва уларнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш зарур деб ҳисоблайди. Аммо у деҳқонлар эксплуатациясининг асоси пул мажбуриятларида деб билган, шу сабабли бу мажбуриятлар натурал рента ҳолида бўлиши ва ҳосилнинг бешдан бир қисми (20 фоизи) билан чеклаш, ём (почта) мажбуриятларини эса савдогарлар зиммасига юклашни таклиф этди. У меҳнат унумдорлигини ошириш тўғрисида қайғурса-да, товар муносабатлари ривожига қарши бўлган, яъни ўзи ўзига қарши эди, чунки у эркин бой савдогарлар савдоси тарафдори эди. Е. Еразм натурал мажбуриятларни чеклаш синфий курашга чек қўяди, деган нотўғри фикрда бўлган.

XVI асрнинг ўрталарида яратилган «*Домострой*» асарида шаҳарликларнинг фаолиятига оид қонун-қоидалар мажмуаси берилган. Унда ҳоқимият ва черков, оила, хизматкорларга муносабат қоидалари келтирилади. Кўпгина маслаҳатлар ичида хўжалик юритиш, савдо, солиқ тўлаш қоидалари бор. Асарда рўй берган социал-иқтисодий ўзгаришлар, бой шаҳарлик психологияси ўз аксини топган.

Бозор билан яқин муносабат (савдо-солиқ)лар қатори, маҳсулотларни кўплаб захира қилиш (запас) кераклиги (натурал хўжалик белгиси) уқтирилади. Ҳунар ва савдони ўрганиш, хўжаликни бошқариш, меҳнат ва шахсий ташаббус рағбатлантирилади.

Россияда XVII-XVIII асрнинг бошларида йирик ўзгаришлар рўй берди, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари пайдо бўла бошлади. Фарбий Европадаги меркантилистлардан фарқли равишда рус иқтисодчилари муомала соҳасига кам эътибор қилдилар, пул - бойлик деган фикрга қўшилмадилар. Улар мамлакат ичида товар алмашувини кучайтириш тарафдори эдилар, ташқи савдони эса асосан саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш қуроли деб қараганлар. Бу ғоялар **А.А.Ордин-Нашчokin**

(тахм. 1605-1680), **Ю.Крижанич** (1617-1683), **И.Т.Посошков** (1652-1726) асарларида баён этилган.

4.Ўрта аср утопиялари

Капиталистик, яъни муносабатларининг шаклланиш даврини мануфактура ишлаб чиқариши ва дастлабки капитал жамғарилиши билан боғлаш мумкин, бу давр XIV-XV асрларни ўз ичига олади, яъни ер эгаллиги сусайиши билан боғлиқ.

Бу муносабатларнинг шаклланиши *дастлабки капиталнинг жамғарилиши* жараёни билан ҳам боғлиқ. Адам Смитнинг фикрича, кўп сонли ишлаб чиқариш тармоқларининг ўзаро боғланиш йўли билан ривожда меҳнат унумдорлиги ўсишининг шарти дастлабки капитал жамғарилишидир. Бу жараён объектив, оддий бир воқеа сифатида таърифланади. Тўғри, бу жараён реал тарихий воқеадир, аммо у амалда бешафқат синфий кураш, аҳолининг бир қисмини иқтисодий ва ижтимоий эзиш, зўрлик ва алдов билан боғлиқ бўлди. Бу жараён давомида объектив тарихий қонуният ўзига йўл очди, натижада ишлаб чиқариш нисбатан ўсди, саноат ва савдо шаҳарлари кўпайди, фан ва техника ривож топди. Бу уйғониш даври бўлиб, минг йиллик турғунликдан сўнг иқтисодиёт маданият ва санъатнинг раванкига олиб келди.

Эски феодал муносабатлар емирилиб, янги буржуа-капиталистик муносабатлар туғила бошлади, бу эса осонлик билан бўлмади. Айниқса, деҳқонларнинг ўз ерларидан сиқиб чиқарилиши, мустамлакачилик, иқтисодий экспансия, урушлар оддий ҳаққа катта офат келтирди. Оқибатда капитализмнинг шаклланиши билан уни танқид қилиш ҳам бошланади, буни илк социал-утопистлар **Томас Мор** (1478-1535) ва **Томмазо Кампанелла** (1568-1639) амалга оширди.

Идеал (фозил) жамият тўғрисидаги аввалги ғоялар дастлабки социалистик концепциялар билан давом эттирилади.

Т. Мор «**Утопия**» (лот. йўқ жой) (1516) асарида Англияда дастлабки капиталнинг жамғарилиши жараёнида деҳқонларнинг оммавий қашшоқланиши жараёнини акс эттирган. Т.Мор гуманист, давлат арбоби ва ёзувчи бўлган (*1529-32 йилларда Англия канцлери*). У Уйғониш даврининг атоқли арбоби **Эразм Роттердамский**нинг дўсти эди. Католик бўлган. Қиролни инглиз черковининг Олий бошлиғи деб қасамёд қилмаганлиги учун Т.Мор давлат хоини сифатида ҳисобланиб, қатл этилган. Католик черкови томонидан муқаддаслаштирилган (1535). У «*қўйлар одамларни еб қўйди*» иборасининг муаллифидир. Шу даврда деҳқонларни чеклаш, яъни ердан сиқиб чиқариш сиёсати амалга оширилди. Бу жараён мануфактура, кейинроқ эса фабрика ривожини билан боғлиқ эди. Мато тўқиш, жун, айниқса қўй жунига бўлган эҳтиёжни ошириб юборди. Дастлаб ботқоқ, чакалакзор ерлар ўраб олинди ва қўй боқиш учун яйловга айлантирилди, кейинчалик деҳқончилик қилинаётган ерлар ҳам тортиб олиниб, деҳқонлар - *йоменлар* синф сифатида тугатилди. Улар ердан маҳрум қилинди ва кўчага ҳайдалди. Бу ўзига хос аграр инқилоб - саноат тўнтариллиши учун сабаб бўлди, лекин миллионлаб аҳоли қашшоқликка маҳкум этилди. Шу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган Т.Мор қаердаки хусусий мулк ҳукмрон бўлса, асосий бойлик бир кучоқ одамлар қўлига тўпланади, деган хулосага келди. Яна социал офатнинг асоси пулдир, деган эди у. Хаёлий «утопия» мамлакатада ижтимоий мулкчилик (хусусий мулк бўлмаган), умумий меҳнат бўлган, қишлоқ ва шаҳар ўртасидаги тафовўт йўқ эди, ишлаб чиқариш тартибга солинган, иш куни олти соат билан чекланган, пул йўқ қилинган, тақсимот текис ва босқинчилик урушлари йўқ эди. Т.Мор шундай жамиятни қуриш мумкин деб ўйлаган.

Т.Кампанелла Неаполь (Италия) меҳнаткашларининг қашшоқлигини кўрган. У ўзининг «**Офтоб шаҳри**» (1602 й. ёзилган, 1623 йилда чоп этилган) китобида золимларнинг шохона ҳаётини танқид қилади, у ҳам Т.Мор каби, бу тенгсизликнинг асосий сабаби хусусий мулкчилик, дейди. У келажак жамият тўғрисидаги ўз тасаввўрини ҳам беради, улар Т.Морга ухшаш: ижтимоий мулкчилик мавжуд, ҳамманинг меҳнат қилиши зарур, машина меҳнати

қўлланилганлиги туфайли иш кунлари чекланган (4 соат), ақлий меҳнат жисмоний меҳнат билан алмаштириб турилади, бунда ҳунармандчилик, чорвачилик ва деҳқончилик билан нисбатан текис шуғулланиш шарт қилиб қўйилади, текис, пулсиз тақсимот амалга оширилади. У файласуф, шоир, сиёсий арбоб бўлган, кейинчалик эса (1582) роҳиб бўлган. Испания босқинчиларига қарши исён уюштиргани учун қамоққа олинган, 27 йил қамокда ётиб, фалсафа, фалакиёт, сиёсат, медицинага оид ўнлаб асарлар ёзган. Унинг «Офтоб шаҳри» асари денгизчининг ҳикояси шаклида берилган. Янги жамятда олим кохинлар табақаси томонидан бошқарилувчи идеал жамоа бўлади, хусусий мулк ва оила бўлмайди, болалар давлат томонидан тарбияланади, фан ва маориф тараққий этади (Галилейни ҳимоя қилган).

Файласуфларнинг берган баҳосига кўра, бу олимларнинг жамяти «*хомаки ишланган*» «*қўпол коммунизм*»дир. Улар асосан ҳунармандчилик ва деҳқончиликка асосланган тенглаштириш хусусиятига эга. Аммо шунисига эътибор берингки, бу кишилар ҳар жихатдан таъминланган, билимли давлат арбоби бўлганлар, коммунистик жамят ғояси К.Маркс ва Ф.Энгельсларнинггина ғояси эмаслигини ҳам эслатиб ўтиш зарур. Хаёлий социализм тўғрисидаги дастлабки ғоялар Осиёда **Абу Наср ибн Муҳаммад Форобий**, Германияда **Томас Мюнцер** (1420-1525)лар томонидан ҳам илгари сурилган. Инжил ва Қуръони каримда ҳам унинг элементлари бор. Марказий Осиёдаги *сарбадорлар* (бошини дорга тикканлар) давлати ҳам шу тамойилларга асосланган (Самарқандда Абу Бакр Калавий, Мавлонозода, Хурдаки Бухорий ва бошқалар).

Кейинчалик Абдурахмон Жомий ва А.Навоий, асарларида ҳам бундай ғоялар бор.

Назорат учун саволлар

1. Ислом динида қандай иқтисодий ғоялар қўллаб-қувватланган? Рибоъ нима?
2. Ибн Халдуннинг бош иқтисодий асари ва унинг асосий ғояларини таърифлаб беринг?
3. Ғарбий Европа, жумладан Россиядаги иқтисодий ғояларнинг асосини нималар ташкил этади?
4. Фома Аквинскийнинг иқтисодий таълимотида қайси масалаларга асосий эътибор берилган?
5. Утопик социализмнинг асосчилари ким? Хусусий мулк ва пулга бўлган муносабат ҳамда янги жамятнинг асосий ақидалари қандай?

4-МАВЗУ. ЎРТА ОСИЁДАГИ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГАЧА БЎЛГАН ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ҒОЯЛАР

1. “Буюк ипак йўлининг” Марказий Осиёда иқтисодий муносабатлар ривожланишидаги ўрни
2. Марказий Осиё донишмандлари асарларида иқтисодий ғояларнинг баён этилиши
3. Амир Темур давридаги иқтисодий ғоялар.
4. Форобий, Ибн Сино, Беруний ва Юсуф Хос Ҳожиб асарларидаги иқтисодий ғояларнинг моҳияти.
5. Бобур ва бобурийлар давридаги иқтисодий ғоялар.

1. “Буюк ипак йўлининг” Марказий Осиёда иқтисодий муносабатлар ривожланишидаги ўрни

Хитойнинг Тинч океани билан Ҳиндистон, Марказий Осиё, Яқин Шарқ, Европа давлатларини боғловчи қадимги савдо йўли - Буюк ипак йўлидир. Бу йўл орқали асосан ипак экспорт қилинганлиги сабабли «Ипак йўли» номи билан шуҳрат қозонган. Бу йўл м.а. II асрдан то милодий XV асргача, сув йўллари ривожлангунча Хитой, Ҳиндистон, Марказий

Осиё, Эрон, Яқин Шарқ ҳамда Ўрта Ер денгизи мамлакатлари ўртасидаги савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ривожига муҳим рол ўйнаган.

Манбаларга қараганда, Сарик денгиз қирғоқларидан Хуанхе дарёсидаги Сиан шаҳридан бошланган дастлабки йўл Ланчжоу орқали Дунхуанга келган (Хутан), у ерда иккига ажралиб, бири шимоли-ғарбга иккинчиси жануби-шарққа йўналган. Карвон йўлининг умумий узунлиги 12 минг чақирим атрофида бўлган. Немис муаррихи К.Рихтгофен 1887 йил ушбу йўналишга илк бор «Буюк ипак йўли» деган нисбат беради ва бу ибора муомалага киритилади.

Шу карвон йўли орқали Хитойдан ипак, хитойга еса ҳар хил газламалар, гилам ва ойна, металл, зеб-зийнат буюмлари, қимматбаҳо тош ва дориворлар келтирилган. Бақтрия ва

Марказий Осиёга, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига қизиқиш аввалдан маълум ва бу ҳар томонлама (сиёсий, иқтисодий жиҳатдан) аҳамиятли бўлган. Тарихий ва ҳозирги маълумотларга кўра, бу ҳудуд, ер, сув, иқлим, табиати, географик ўрни, қазилма бойликлари, ҳайвонот дунёси жиҳатидан ажралиб турган. Аҳолининг меҳнацеварлиги, миришкорлиги, бунёдкорлиги, касб-ҳунарга меҳр қўйганлиги ва ижодкорлиги муҳим аҳамиятга эга.

Ҳудуд заминида турли-туман бойликлар, айниқса олтин, кумуш, бошқа рангли металллар ва жавоҳирларнинг мавжудлиги ва сероблиги шу соҳа ҳунармандчилиги ривожига ҳал қилувчидир. Айниқса олтин ажнабийларни магнит (оханграбо) каби тортганлиги аниқ.

Бу ўлка экспорт потенциалида олтин, кумуш ва ундан қилинган зебу-зийнатлар, заргарлик буюмлари, сифатли пўлат олиш ва ундан ясалган асбоб-ускуналар, айниқса, қилич, қалқон ва бошқа ҳарбий асбоб-анжомлар, ипакдан тўқилган хон атлас ва бошқа нафис матолар, ажойиб кўринишли қоракўл териси ва ундан тикилган буюмлар харидоргир бўлган.

Қишлоқ хўжалигида пахта етиштириш ва пахтадан олинадиган маҳсулот асосий ўринда турган. Полизчилик (айниқса, қовунчилик), боғдорчилик (узум) яхши ривожланган. Агар бизга ипак етиштириш Хитойдан кириб келган бўлса, хитойликлар биздан зотли отлар сотиб олган, узум ва беда етиштиришни ўрганишган.

Ватанимиз ҳудудида қоракўл тери берадиган қўйлар парвариши муҳимдир. Уларнинг териси билан савдо қилиш муҳим аҳамият касб этган. Ҳозирги даврда ҳам бу соҳага эътиборни кучайтириш Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш учун зарур восита ҳисобланади.

Тарихий маълумотларга қараганда, бир карвонда 500-1000 тагача одам, от, туя, бошқа уловлар, савдогарлар билан бирга дипломатлар, элчилар, хажга борувчилар, ҳарбий кўриқчилар бўлган. Бутун йўл бошидан-охиригача 120-150 кун давомида босиб ўтилган.

2. Марказий Осиё донишмандлари асарларида иқтисодий ғояларнинг баён этилиши

Марказий Осиё донишмандларидан ал-Термизий, ал-Бухорийларнинг тўплаган Ҳадиси Шарифлари ислом оламида энг ишончли ҳисобланади.

Иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий асослари ислом таълимотидаги фикҳнинг таркибий қисмини ташкил этади. Ватандошимиз Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари шулар жумласидандир.

Ушбу асарда ёритилган масалалар таркибидан кўринадики, у жуда бой тарихий тажрибани ўзида мужассамлаштирган. Чунончи кишилар ўртасидаги муносабатларда инсонпарварлик, адолат барқарор бўлишида катта аҳамият касб этади. Айниқса, тижорат ишларида адолат, тўғрилиқ, ҳалоллик, инсонпарварлик қоидаларига риоя қилиш ниҳоятда зарур эканлиги қайд қилинади. Бировнинг ҳақиқага ҳиёнат қилиш, кишиларни алдаш гуноҳи қабр сифатида таърифланади. Демак, «Ал-Ҳидоя» саккиз асрдан буён Ислам дунёси мамлакатлари учун энг ишонарли манбалардан бири сифатида мўътабар қўлланма вазифасини ўтаб келмоқда.

Асарда келтирилган шариат ҳукмларини бажариш юксак маънавий, инсоний фазилатларни шаклланишида муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Фикҳ соҳасида китоб ёзиш ҳаракати илгари ҳам бўлган. 1048 йилда вафот етган Абул Ҳасан ал-Қудурий ислом қонунчилиги борасида илк қўлланмани ёзган, аммо Бурхониддин

ал-Марғиноний яратган «Ҳидоя» ўз даврида ҳанафийлар мазҳаби тарқалган мамлакатларда, хусусан, Марказий Осиё, Шимолий Кавказ ва Волга бўйи мусулмонлари орасида асосий қўлланма сифатида шуҳрат топган. Бу асар 4 жилд, 56 бобдан иборат. Унда Куръони карим оятларидан келиб чиқиб, шариат масалаларида муаллифнинг фикр ва қисқача хулосалари берилади. Ҳанафийлар мазҳабининг барча имом исмлари, шунингдек, бошқа мазҳаб вакилларининг мулоҳазалари ҳам асарда кенг талқин этилган. Китобда оила-никоҳ масалалари билан боғлиқ номалар (никоҳ, ажралиш) батафсил ёритилади, уларни бажариш билан боғлиқ ҳуқуқий қонун-қоида ва жазо чоралари белгиланган.

Агарда ислом нуқтаи-назаридан ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқуқий масалалар: мулкӣ ва молиявий муносабатлар, айниқса мерос, уни бўлиш йўллари, жиноят ва жазо, фуқаролик ҳуқуқлари ҳам кўрсатиб берилган. Шунингдек, фақат исломга хос бўлган бир қанча масалалар, хусусан, жиҳод, ўлжа олиш ва уни тақсимлаш, турмуш фаолиятидаги айрим таъқиблар, ижозатлар қайд этилган.

3. Амир Темур давридаги иқтисодий ғоялар

Амир Темур (1336-1405) давлат ва иқтисодиётни бошқаришда ўзига хос мактаб яратганди. Соҳибқирон давлатида *девони бузург (бош вазир)* дан ташқари ҳар бир вилоятда *Девон* дейилувчи бошқарма бўлган. У давлатнинг буткул ишларини: солиқ йиғиш, тартиб сақлашни, ижтимоий бинолар - бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, сув иншоотлари тармоқларини назорат қиларди. Халқнинг хулқ-атвори кузатиб туриларди. Унинг ходимлари вақти-вақти билан сўроқ, текшириш, тафтиш ва тергов ишларини олиб боришарди. Айниқса, тошу-тарози тўғрилиги, одил баҳо текширилган, қаллоб ва товламачилар қатъий жазоланган, энг муҳими бу иш тўппа-тўғри бозорда, халқ олдида амалга оширилган. Савдогарларга олиб келинган мол устига 10 фоизгача нарх қуйиш мумкин бўлган. Темур салтанатини идора қилиш учун турли вазирлар фаолият кўрсатган. Шундай вазирлардан биринчисига ер солиқлари, бож, ўлпон-солиқ ундириш ҳамда миршаблик юмушларини бошқариш юклатилган. Бу вазир мамлакатдаги муҳим ишларни, кундалик муаммоларни ҳал қилган, раият аҳволини кузатган, вилоятлардан олинган ҳосил, солиқ, ўлпонларни тақсимлаган.

Иккинчи вазир сипох вазири ҳисобланиб, сипохийларнинг маошлари ва *танхо* (бу ерда - тожу-тахт учун қилган хизматлари эвазига бериладиган инъом маъносида)ларни бошқарган.

Учинчи вазир эса эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетаётганлар, савдогарлар мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорвасини бошқариб, буларнинг барчасида тўпланган даромадларни омонат тарзида сақлаган. Агар ғойиб бўлганлар ва вафот этганларнинг мол-мулки бўлса, уларни ўз меросхўрларига топширган.

Тўртинчи вазир салтанат ишларини юритувчи вазир бўлиб, у салтанатдаги жами идораларнинг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган ҳаражат, хатто отхона ва саройдаги бошқа жонзотларга қилинган ҳаражатлардан огоҳ бўлиб борган. Вазирлар Девонбегига буйсунган.

А.Темурнинг давлат ва иқтисодиёт соҳасидаги асосий фикрлари «*Темур тузуклари*»да тўла баён этилган. Тузуклар Амир Темурнинг 1342-1405 йиллар оралиғидаги фаолиятини акс эттиради ва икки қисмдан (мақоладан) иборат. Биринчи қисмда асосан ягона давлат барпо этиш, уни мустақкамлаш, қўшни (27) юрт ва мамлакатларни забт этиш масалалари ёритилган бўлса, иккинчи қисмда соҳибқирон номидан айтилган ўзига хос васият, панд-насихат, турли соҳалардаги, шу жумладан ижтимоий-иқтисодиётга оид фикр-мулоҳазалар келтирилган.

А.Темур мамлакатда гадойлар бўлмаслиги керак, деган қатъий қоидага амал қилган ва унинг йўлини ҳам белгилаб берган. Гадейларнинг барчаси тўпланган ва уларга бир йиллик керакли емиш, кийим-кечак берилган, уларни бирор фойдали иш билан шуғулланишга жалб этилган. Одатда, кўпчилик гадойликни тарк этиб, бирор фаолият билан

кун кўрган. Гадейликни тарк этмаганлар кул қилиб сотилган ёки мамлакатдан чиқариб юборилган.

4. Форобий, Ибн Сино, Беруний ва Юсуф Хос Ҳожиб асарларидаги иқтисодий ғояларнинг моҳияти

X-XII асрларга келиб Ўрта Осиё илғор ижтимоий тафаккурнинг Шарқдаги йирик марказларидан бирига айланди. Бу даврда феодал давлат марказлашган ва энг ривожланган паллага кирди. Ўрта Осиё Европани Осиё билан боғловчи йирик моддий, маданий ва савдо марказига айланди. Бу жараёнлар бир-биридан минглаб чақирим узоқликдаги давлатлар, халқлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни шакллантирди.

Бу даврда бутун дунёга танилган **Ал-Фаргоний, Ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк** ва бошқа кўплаб мутафаккирлар яшаб, ижод қилишди. Уларнинг асарларида иқтисодий ғоялар ҳам ўз аксини топган. Шарқ ренессанси давридаги олимлар шу даврдаги тижорат, мулкдорлик ҳунари сирларини баён этганлар. Уларнинг асарларидаги умумбашарий иқтисодий таффакур бугунги кунда ҳам долзарблиги билан муҳим ўрин тутади.

Ибн Сино (980-1037)нинг фикрича: *«Ҳайвон табиат неъматларига қаноат қилади, одамларга эса табиат неъматлари камлик қилади, у овқат, кийим-кечак ва уй-жойга эҳтиёж сезади. Ҳайвон табиат неъматларини ўзлаштириб олади, одам эса ўз меҳнати билан ўзига овқат, кийим, жой яратади. Шу мақсадда инсон деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланиши керак».*

Форобий (873-950) Ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларнинг қарийиб барча соҳаларини ўз ичига олувчи 160 дан ортиқ рисола яратган «қомусий олим сифатида тан олинади. Унинг Шарқ оламидаги шуҳрати шу даражага етдики, уни Аристотель (Арасту)дан кейинги йирик мутафаккир- «муаллимас -«соний» - «иккинчи муаллим» деб аташ бошладилар.

Олимнинг айниқса «Фозил одамлар шахри» асари диққатга сазовар бўлиб, унда мамлакатни бошқариш, ҳокимлар фаолияти, иқтисодиётни олиб бориш билан боғлиқ бўлган муҳим ғоялар келтирилади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Форобий ўз устози Арасту ғояларини ҳар томонлама талқин этади ва уни тўлдиришга ҳаракат қилади, жамият шаклланиши учун моддий эҳтиёжларнинг аҳамияти ҳақидаги таълимотни яратди, иқтисодиёт фанида муҳим бўлган «Эҳтиёж» ни таърифлаб берди. У моддий бойликлар яратишда меҳнатнинг ва меҳнат қуролини ўрнини аниқлаб берди. Айниқса, «меҳнат тақсимооти» масалалари мутафаккир асарларида яхши ёритиб берилган. Меҳнат тақсимооти туфайли ишлаб чиқариш ривожланади, чунки вақтдан ютилади, ишловчиларнинг касб-маҳорати ортади, техник мосламалар киритиш учун асос юзага келади, яъни ўз даврида ҳамма ишни бир одам (уста) бажариши мумкин бўлган ҳолатдан, ҳар бир операцияни махсус кишиларга бўлиб бериш афзаллиги кўрсатилади. Меҳнат тақсимооти тўғрисидаги ғоя таниқли иқтисодчи Адам Смит таълимотининг (XVIII аср) асосидир.

Форобийнинг фозил (идеал) давлат, ҳокимлар тўғрисидаги ғоялари ниҳоятда аҳамиятлидир, ўзаро ёрдам ва дустликнинг зарурлиги кўрсатилади. Масалан, шаҳар тартиботида энг асосий нарса мулк, ноз-неъматларни тўғри тақсимлаш эканлиги қайд этилган. Арасту ғоялари ривожлантирилиб, аввало ер ва жойларнинг миқдори, кейин уларнинг эгалари ва туган ўринлари, сўнгра ниҳоятда зарур ҳисобланувчи озиқ-овқат, экин экиладиган ерлар, сарой ва шахсий уйларнинг миқдори ҳисобга олиниши кераклиги кўрсатилади.

Фозиллар шахри ҳокимининг фазилатлари ҳақидаги фикрлар ниҳоятда қимматлидир. Форобий тадқиқотларининг яна бир муҳим жиҳати шуки, у кўп (юнон, араб ва б.) тилларни билган, бошқа олим асарларини таҳлил этган, шархлаган ва изоҳлаган.

Мусулмон ҳуқуқшунослигида товарнинг истеъмол қиймати тан олинган, товарнинг қиймати билан сўралаётган баҳо (бозор нархи) фарқланган. Йирик дин пешвоси **Баҳоуддин**

Нақшбанднинг (1318-1389) «*Дил ба ёру, даст ба кор*», яъни «*дил ёр (Аллох) билан, қўл иш билан (банд бўлсин)*» деган тезиси ўша давр ва ҳозирги кун учун муҳим эди, чунки илгари худога фақат эътиқод қилишнинг ўзи кифоя деб билинган. **Низомулмулк** (1018-1092) «*Сийёсатнома*» асарида ҳукмдорлар, амирлар, амалдорлар ва қозиларнинг мансабни суиистеъмол қилишини, солиқларнинг оғирлиги, давлат маблағларини сақлаш ва сарфлашда ҳисоб-китоб зарурлигини қайд этган. Салжуқийлар давлати арбоби сифатида *иктоъни* танқид қилган. Иктоъ - ўрта асрларда Ўрта Шарқ, шу жумладан Ўрта Осиёда ҳукмдор томонидан айрим шахсларга катта хизматлари эвазига инъом қилинган чек ер (Темурийлар давлатида *суюрғол*).

Буюк қомусий олим **Абу Райхон Беруний (973-1048)** 150 дан ортиқ асар яратган бўлиб, уларда меҳнат бойликнинг асоси эканлиги тўғрисидаги ғоя асосийдир. Унинг кўпгина фикр ва қарашлари бугунги кун учун ҳам аҳамиятини йўқотмаган.

Олим яшаган даврдаги муносабатлар, ишлаб чиқаришнинг юксалганлиги, савдо-сотиқнинг ривожланиши, суғориш иншоотларининг ишга туширилиши ана шу давр учун хос эди.

Шу асосда Берунийда кишилик эҳтиёжларининг пайдо бўлиши ва уни қондириш асослари, меҳнат ва хунарга муносабатлари уйғунлашиб кетади. Унинг фикрига кўра, кишилар ўз зарурий эҳтиёжларини қондириш учун уюшган ҳолда яшаш ва ишлашга мажбурдирлар. Эҳтиёжлар турли-туман ва кўп бўлганлиги учун инсонлар бирлашган ҳолда турар жой ва шаҳарлар яратишга интиладилар, деб ҳисоблайди. Шунингдек, у давлатнинг пайдо бўлишини ҳам эҳтиёж туфайли деб уйлаган. Энг муҳим ғоя шуки, барча қимматли нарсалар инсон меҳнати билан яратилади ва инсоннинг кадр-қиммати унинг авлод-аждодларининг ким бўлганлиги эмас, балки унинг меҳнати, ақлий ва жисмоний маҳорати билан белгиланади. Ҳар бир даврнинг урф-одатлари ўзига хос бўлади ва инсон ахли уларга риоя қилмоғи даркордир, акс ҳолда низом ва бир хиллик йўқолса, тартиб ҳам йўқ бўлади, деб уқтиради буюк донишманд.

Беруний қайд этишича, билимларни эгалламоқ ва хунар ўрганмоқ учун меҳнат қилиш зарур, бу эса доим давом этадиган ва такомиллашиб борадиган жараёндир. У меҳнатни турларга ажратиб, уларнинг ҳар қайсиси алоҳида талаб ва эҳтиёжлар асосида вужудга келишини кўрсатиб берди. Бинокор, кўмир қазувчи, хунарманд, фан соҳиблари меҳнатини оғир меҳнат деб билади. Илм, маърифат заҳматкашлари меҳнатига таъриф бериш, илм олиш, ўқиш энг керакли меҳнат эканлигини исботлайди. Шунга кўра олимларнинг меҳнатини кадрлаш турли илмлар кўпайишига олиб келади. Олим жамиятнинг асосини моддий неъматлар учун бўлган ҳаракатларда, меҳнатда деб билади.

Атоқли давлат арбоби, илк туркий дostonнавис **Юсуф Хос Хожиб**нинг фақат бир асари етиб келган, аммо бу асарда шундай дурдоналар тўпланганки, уларга қойил қолмай илож йўқ. Асар 13 минг мисра (насрий ва назмий муқаддимадан ташқари)-73 бобдан иборат. Унда инсон тафаккурининг барча жабҳалари бўйича сўз юритилади ва ниҳоятда қимматли фикрлар баён этилган. Китобда берилган бу ғоялар ўз даври учун ҳам, ҳозирги давр учун ҳам ниҳоятда кадрлидир.

Айниқса иқтисодиёт масалалари бўйича давлат ва раият муносабатлари синчиклаб ўрганилган. Асар 18 ой-бир ярим йилда ёзиб тугалланган бўлса ҳам, уни яратиш учун жуда узоқ вақт тайёргарлик кўрилган. Донишманд фикрича, эзгу орзуларга фақат тоат-ибодат билангина етишиб бўлмайди. Бунинг учун талай эзгу ишлар қилиш, фойдали фаолият кўрсатиш керак, деган фикрни илгари сўради.

Борлик ҳақидаги билимларга тўқнашиб, одам билиши мумкин бўлмаган нарса, билим билан ечилмайдиган жумбоқ йўқ, билим туфайли осмон сари ҳам йўл очилади, дейди. Билиш учун эса тинмасдан ўрганиш лозим, деб уқтиради.

4. Бобур ва бобурийлар давридаги иқтисодий ғоялар.

Давлат арбоби ва қомусий олим **Захириддин Муҳаммад Бобур** (1483-1530) ва унинг авлодлари томонидан ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий масалаларда катта ишлар амалга оширилганлиги бизга тарихий битиклардан маълум. Хусусан, Бобурнинг «Бобурнома» асарида, «Мубаййин» каби тўпламларида иқтисодиётга оид маълумотларга, шу жумладан солиқ сиёсатига катта ўрин берилган. «Закот тўғрисидаги катта китоб» да эса ўша даврдаги солиқ, унинг турлари тўғрисида қимматли фикрлар билдирилади. Бу асарларни мутаола қилар эканмиз, улардан мамлакатимизнинг бугунги ҳаётида рўй бераётган иқтисодий ислохотларни, ўзгаришларни таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш ва амалиётда фойдаланиш учун янги фикрлар, маслаҳатлар топамиз. Айниқса, иқтисодиётга оид, унинг умумий асослари бўлмиш ишлаб чиқариш, шунингдек савдо ва тижоратга оид, солиқ ва бож тўловлари билан боғлиқ бўлган қарашлари бизни қизиқтиради. Эътироф этиш керакки, гарчи бизнинг ҳаётимизда Бобурнинг давлатни бошқариш, ишлаб чиқариш ва савдони ташкил этиш масалаларига доир алоҳида асари ёки унинг ўз ҳукмронлиги даврида юргизган иқтисодий сиёсатига оид бирламчи манбалар бўлмаса ҳам, илмий билиш ва идрок этиш кучига суянган ҳолда шундай хулосага келамизки, у буюк мутафаккир, қомусий олим сифатида иқтисодий қонунларнинг моҳиятини, иқтисодиётнинг жамият ва давлат ҳаётидаги белгиловчи аҳамиятини чуқур тушунган. Шунинг учун ҳам у долзарб ва адолатли фармонлар ва ҳукмлар чиқариб, илмий жиҳатдан асосланган иқтисодий сиёсат юргизган, бунинг оқибати ўлароқ у ҳукмронлик қилган даврда давлатда осойишталик, миллий тотувлик, сиёсий-ижтимоий тараққиёт қарор топган. Шу боис ҳам Бобур асос солган салтанат бир неча аср давомида яшади ва тарихда ўчмас из қолдирди. Бобур ва унинг ворислари даврида солиқ масалалари муҳим ўринни эгаллаган.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. «Буюк ипак йўли» нинг Марказий Осиёда иқтисодий муносабатлар раванқ топишида ўрни нималардан иборат?
2. Фаробий, Ибн Сино, Беруний ва Юсуф Хос Ҳожибнинг иқтисодий ғояларидаги умумий ва хусусий жиҳатларни сўзлаб беринг.
3. Миллий иқтисодий тафаккур шаклланишида Марказий Осиё донишмандлари иқтисодий ғояларининг аҳамиятини сўзлаб беринг.
4. Амир Темур давлатининг илмий қонун-қоидалари қайси асарда келтирилган?
5. Амир Темур давридаги давлатни бошқариш тартиби қандай бўлган?
6. Амир Темур давридаги солиқ тизими ва маошнинг белгилашнинг хусусиятларини сўзлаб беринг?
7. Улуғбек давридаги ислохотлар қайси соҳани барқарорлиштиришга қаратилган?
8. Алишер Навоий асарларидаги иқтисодий ғояларнинг моҳиятини гапириб беринг?
9. Алишер Навоийнинг «Вақфия» асарида қандай иқтисодий ғоялар баён этилган?
10. Захириддин Муҳаммад Бобурнинг иқтисодий ғоялари қайси асарларда баён этилган.

5-МАВЗУ. МЕРКАНТИЛИЗМ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Меркантилизм вужудга келишининг ижтимоий-иқтисодий асослари.
2. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти.
3. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг тарихий тақдири.
4. Меркантилизм ва ҳозирги замон.

Таянч иборалар: Меркантилизм; монетаризм; мануфактура; савдо капиталининг асосий тамойили; колбертизм; камералистика; протекционизм; «сиёсий иқтисод»; актив савдо баланси.

1. Меркантилизм вужудга келишининг ижтимоий-иқтисодий асослари

Аввалги даврдаги иқтисодий ғояларда натурал хўжалик муносабатларига оид фикрлар устунлик қилган. Янги бозор муносабатлари шаклланиши туфайли, шунга оид иқтисодий таълимот пайдо бўлди, бу меркантилизм таълимотидир.

«**Меркантилизм**» ибораси биринчи бўлиб Адам Смитнинг асарларида ўз ифодасини топди. Луғавий маъносига кўра бу сўз италянча бўлиб, савдогар мазмунига эга. Бу сўз янги таълимотнинг мазмун ва моҳиятини ўзида акс эттиради.

1492 йилда португалиялик **Христофор Колумб** учта кемаси билан тасодиф туфайли *Америка* китъасини очди (у ўзини Ҳиндистондаман деб ўйлаган, шунинг учун китъа номи бошқа денгизчи - **Америго Веспуччи**га насиб этди, тарихнинг бу хатосини тўғрилаш учун бу китъадаги бир давлатга *Колумбия* номи берилди). Аммо Америка кўпчилик ўйлаганидек олтин-кумушга унчалик бой эмас экан. Ҳиндистонни қидириш яна давом этди ва 1498 йилда **Васко да Гама** томонидан кўпчилик интизорлик билан кутган бу диёрга йўл очилди. Бошқа денгизчи Магелланнинг бутун дунё бўйлаб қилган саёхати туфайли янги ер, ороллар кашф этилди, улар қисқа вақт ичида Европа давлатларининг мустамлакасига айлантирилди, у ерларда олтин-кумуш конлари очилди, янги хом ашё, экин, ҳайвон турлари очилди, уларнинг Европага кириши бошланди (*пахта, маккажўхори, тамаки, кофе, какао*). Европадаги давлатлар ўртасида (Португалия, Испания, Нидерландия-Голландия, Франция ва Англия) ўртасида кураш ҳам қизиди.

2. Илк меркантилизм таълимоти намоёндалари

Илк меркантилизм даврида чақалар атайлаб ишдан чиқарилган, чунки бу пуллар билан фақат ички савдо оборотини олиб бориш мумкин (ташқи савдода эса мумкин эмас), мақсад - пулни мамлакатда сақлаб қолиш.

Бу сиёсатнинг муҳим намоёндалари Англияда **У.Стаффорд**, Италияда **Г.Скаруффи** ва бошқалардир. Масалан, флоренциялик (Италия) банкир **Б.Диванзетти** (1529-1606) пул (чақа)ни иқтисодий организмнинг қонига ўхшатади, демак, агар чақа (пул) бўлмаса (қон каби), организм ўлади. Капитализмнинг ўсиши, савдонинг ривожини туфайли бу сиёсат ўзини оқламади (XVII асрдан бошлаб XVIII асргача), пул баланси сиёсати савдо баланси сиёсати билан алмашди. Бунда давлатдан пул олиб чиқишга рухсат берилди. Албатта олтин ва кумуш пулларнинг аҳамияти йўқолмаган, аммо энди имкон борича четга кўпроқ маҳсулот сотиб, аксинча четдан камроқ келтириш сиёсати олиб борилди, яъни фаол ва ижобий савдога амал қилинди. Буни *протекционизм сиёсати* дейилади (эркин савдога қарама-қарши). Бу сиёсатни айниқса Англия кенг қўллаган.

3. Ривожланган меркантилизм хусусиятлари

Ривожланган меркантилизм ёки савдо баланси назарияси XVI асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди ва XVII асрнинг ўрталарида асосан Англияда авж олди. Унинг асосий

мафкурачиси **Томас Манн** (1571-1641) эди. Унинг фикрича, пул ташки савдо оборотида бошлангич масканни ташкил этади, яъни П-Т-П. Т.Манннинг фикрича ҳар бир савдо капиталисти ўз пулини маълум фойда олиш учун оборотга қўяди. Шундай йўл билан, яъни савдо йўли билан бойиш керак. Товар чиқариш миқдори (экспорт), уни киритиш (импорт) дан ортиқ бўлиши зарур. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш савдони кенгайтириш воситаси сифатида қаралади. Товар, пул, фойда ва капитал орасидаги алоқадорликнинг сабабини топишга ҳаракат қилинган. У Македония подшоси **Филипп Македонский**нинг «*Куч натижа бермаган жойда пулни ишга солиш керак*», деган иборасини яхши кўрган.

Меркантилизм таълимот сифатида ҳам, иқтисодий сиёсатдаги йўналиш сифатида ҳам турлича эди: эскираётган феодал муносабатларга қарама-қарши ва янги буржуазияни қўллаш орқали ўз даври учун прогрессив бўлган илк капитализмнинг шаклланишига яхши имконият яратди. Аммо Францияда Людовик XIV («Давлат бу мен» деган) ва Кольбер томонидан мануфактураларни кўпайтириш усули миллий саноатни ривожлантириш учун эмас, абсолютизмни мустаҳкамлаш, қирол хонадонининг сарф-ҳаражатларини қоплашга қаратилди. Германиядаги **камералистлар** ҳам мавжуд ҳоқимиятни қўллаш, аҳолини эса уларга сўзсиз буйсундиришга ҳаракат қилдилар. Меркантилизм билан бирга **сиёсий иқтисод** тушунчаси ҳам кириб келди. Бу тушунча франциялик **Антуан Монкретьен Сьер де Ваттевиль** томонидан киритилди (1565-1621). У 1615 йилда «**Сиёсий иқтисод трактати**» китобини ёзди. Бундаги асосий ғоя - «*кўп сотишу, кам сотиб олиш*». Олим ўз ғоялари буйича фаол меркантилист эди.

4. Меркантилизм ва ҳозирги замон

XVIII асрнинг охирида меркантилизм иқтисодий таълимот йўналиши сифатида тарих сахнасидан тушди. Саноат инқилоби (тўнтариши) шароитида бу таълимот ва унга асосланган сиёсат ҳаёт талабига жавоб бермай қўйди. Хуш, бу таълимот нега тарих синовидан ўта олмади, унинг «бўш жойлари» нималардан иборат?

Бу таълимотнинг хатоларини классик мактаб вакиллари, хатто айрим меркантилистлар ҳам тан олган. А.Смитнинг фикрича, бу «бизнинг савдогар ва саноатчилар томонидан сотқин парламентга ўтказилган протекционистик англашилмовчиликнинг қоришмасидан иборат ва бойлик бу пулга эгалик билан боғлиқ энг оддий тушунчадан иборат. Агар ўз бойлигини ошираман деса, ҳар бир индивид каби давлат ҳам олаётганидан кам сарфлаши керак. Истеъмол этилганидан ташқари қайси моддий шаклда бўлади? Оддийроқ айтганда, даромад ва буромаднинг фарқи нимада ифодаланади? Меркантилистлар уни мустаҳкам пул ёки олтин, зеб-зийнатлардан иборат деб билганлар. Пул ва капитал ўртасида тенглик қўйилиши хато эди. Шунингдек, савдо балансининг актив сальдоси билан йиллик фойданинг истеъмолдан ортиқчаси ҳам тенглаштирилган. А.Смит ва унинг издошлари бу таълимотнинг хатоларини шундай изоҳлайдилар.

Таниқли инглиз иқтисодчиси **Р.Кантильон** (1680-1734) ва **Д.Юм** (1711-1776)лар ҳам меркантилистлар ғоясининг нотўғри эканлигини исботлаб бердилар. Соф автоматик механизмлар савдо қилаётган давлатлар ўртасидаги «пул металларининг табиий тақсимланиши»га ва ички баҳолар даражасининг шундай ўрнатилишига олиб келадик, ҳар бир мамлакат экспорти унинг импортига тенг бўлади. Алоҳида мамлакатда ҳар бир қўшимча олтин қазиб олиш ҳажмлари бошқа мамлакатларга нисбатан ички баҳолар даражасини оширади. Импортнинг экспортдан ортиқлиги оқибатида олтиннинг оқиб кетиши билан қопланиши керак. Бу жараён савдо қилаётган барча давлатларда экспорт ва импорт ўртасида олтинга юқорироқ талабга мос бўлган янги тенглик пайдо булгунча давом этади. Ташқи савдо ва олтин, туташ идишлардаги сув бир сатҳда бўлишига интилгани каби, актив савдо баланси ортидан қувиш ўз-ўзини инкор этади.

1690 йили **Жон Локк** баҳоларнинг муомаладаги пулнинг миқдорига маълум пропорцияда ўзгаришини аниқ кўрсатиб берди. Лекин импорт капитал кўпроқ қўлланиладиган хом ашё ва ярим фабрикатлардан, экспорт ва меҳнат интенсив

қўлланиладиган охири маҳсулотдан бўлиши умумий қоида сифатида қабул қилинган, чунки меҳнатнинг соф экспорти мамлакат ичида аҳолини иш билан бандлигини қўллади ва чет эл манбаларидан фойдани кўпайтиради. Меркантилистлар ўзларининг юқоридаги яхши маълум ғояларига ҳарбий ва стратегик соҳани ҳамда ҳали мустақкам оёққа турмаган саноатни ҳимоя қилиш кераклигини ҳам қўшадилар.

XX асрда монополистик жараёнлар ривожини билан давлатнинг иқтисодиётдаги роли тобора ошиб борди. Инқирозлар тез-тез такрорланиб турди. Айниқса, 1929-1933 йиллардаги иқтисодий инқироз бутун дунёни ларзага солди. Шу даврда *Ж.М.Кейнс* номи билан боғлиқ таълимот юзага келди. У «**Меркантилизм тўғрисидаги мулоҳазалар**» ва «**Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси**» (1936й.) номли асарларида меркантилизмнинг айрим ғояларини қўллади, унда «амалий донолик» куртаклари борлиги таъкидланади. Экспортнинг импортдан кўплиги, олтинларнинг оқиб келиши эса пулга таклифни кучайтириб, фоиз ставкаларини пасайтиради ва шу билан инвестиция ва бандликни рағбатлантиради. Кейнс шуларни «*меркантилизм доктринасидаги илмий ҳақиқат уруғлари*» деб атайди. Умуман, Ж.М.Кейнс мавжуд шароитларда классик мактаб ақидалари иш бермаслигини таъкидлайди, ҳозирги тил билан айтганда бозор муносабатлари автоматик равишда барча зиддиятларни ҳал эта олмайди, шу сабабли давлатнинг иқтисодиётга фаол иштирок этиши таклиф этилади (булар ҳақида тўла маълумот кейнс берилади).

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Меркантилизм таълимотининг мазмуни ва унинг босқичлари, умумийлик ва фарқлари нимадан иборат?
2. Бу таълимот вужудга келишининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари.
3. Меркантилизм бўйича бойликнинг асоси нима?
4. Бу таълимотнинг айрим мамлакатлардаги миллий кўринишлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни айтиб беринг.
5. Мамлакатда қимматбаҳо металлар миқдорини кўпайтириш учун қандай чоралар қўрилган?
6. «Актив савдо», «савдо сальдоси» иборалари нимани англатади?
7. Меркантилизм таълимотининг таниқли намояндалари кимлар?
8. «*Капиталнинг дастлабки жамғарилиши*» нимани англатади, унинг асосий манбалари нима? Санаб беринг.
9. Жон Ло тизимининг моҳияти, аҳамияти, инқирозининг сабаблари.
10. Акционер жамиятларининг молия тизимида «Пирамида» усулининг моҳияти.
11. Меркантилизм таълимотининг тарихий аҳамияти ва тақдири.
12. Бу таълимотнинг ҳозирги давр иқтисодий таълимотларига таъсири.

6-МАВЗУ. АНГЛИЯ ВА ФРАНЦИЯДА КЛАССИК МАКТАБНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1. Классик иқтисодий мактаб вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари.
2. В.Петти - Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси
3. Францияда классик иқтисодий мактабнинг вужудга келиши. П.Буагильбернинг иқтисодий қарашлари.
4. Физиократизм. Ф.Кенэ ва А.Тюргонинг иқтисодий таълимотлари.

1. Англия ва Францияда классик иқтисодий мактаб вужудга келишининг шарт-шароитлари

XVII-XVIII асрларда Ғарбий Европада саноатнинг тез ривожланиши мануфактура давридаги (ташқи савдо ривожига тўсиқ) протекционизм сиёсати ва (тадбиркорлик ташаббусини бўғувчи) давлатнинг иқтисодий ҳомийлигига муҳтожлик йўқолди. Англиядаги

XVIII аср ўрталаридаги саноат инқилоби жамоатчилик диққатини савдодан индустрияга жалб этди. Ишлаб чиқариш тадбиркорларни даромад олишнинг асосий манбаи сифатида янада кўпроқ қизиқтира бошлади. Аввалдан маълум инқилобий ғоялар амалий талабларга жавоб бермай қолди. Иқтисодий эркинлаштириш концепцияси янги ғоянинг асоси эди.

Меркантилизм ўрнига **классик** (лот. намунали, ҳақиқий) иқтисодий мактаб вужудга келди. Унинг намоёндалари ўз илмий тадқиқотларининг асоси қилиб кишилиқнинг ишлаб чиқариш соҳасини олдилар ва капитализмни илмий таҳлил қилиш бўйича дастлабки муҳим қадамни кўйдилар. Классик мактаб ишлаб чиқаришнинг янги усули шаклланаётган ва мустақамланаётган даврда вужудга келди. Капитализм айрим мамлакатларда тарихий шарт-шароитларга мос равишда феодал муносабатларнинг сақланганлик даражасига қараб турлича ривожланди. Бу жараёнлар дастлаб XVI асрда Англияда рўй бера бошлади. Феодализм емирилиб, унинг заминиди капиталистик, яъни бозор муносабатлари шакллана борди. Уй хунармандчилиги урнига **мануфактура**нинг кириб келиши катта ижобий воқеа бўлди. Тарих, халқ хўжалиги тарихи ва бошқа ижтимоий фанларни ўқиганда хунармандчилик, цех ва мануфактура нима эканлиги баён этилади, уй хунармандчилигида ҳамма асосий ишлар бир одам ёки оила томонидан бажарилган (хом ашёни тайёрлаш, қайта ишлаш, сотиш...), унда аниқ меҳнат тақсимоти йўқ, мануфактурада эса (*manu* - кул, *facture* - тайёрлаш) меҳнат тақсимоти, кооперация, ёлланма ишчи кучи, демак, капиталистик ишлаб чиқаришнинг куртаклари пайдо бўлди. XVI асрдан бошлаб дастлаб Англияда деҳқонларнинг ердан маҳрум қилиниши (ер йирик лендлордлар қўлига ўта бошлади) рўй берди, **йоменлар** - деҳқон синфи тугатилди, оқибатда капиталистик **фермерчилик** юзага келди (улар ерни лендлордлардан узоқ муддатли ижарага олган), улар ёлланма меҳнатдан (крепостнойлик эмас) кенг фойдаланган, кейинчалик техникани, илмий техника янгиликларини кенг қўллаганлар.

Англия иқтисодиётида, соҳибкорларнинг бойишида мустамлакачилик сиёсати катта ўрин эгаллади. Голландия, кейинчалик Франция устидан денгизда эришилган ғалаба туфайли Англия жаҳондаги энг йирик ва кучли денгиз давлатига айланди. Демак, савдо, товар-пул муносабатлари ҳам кескин ошди.

Классик иқтисодий мактаб деганда *В.Петти*дан бошланадиган иқтисодий тадқиқотлар тан олинадиди, бу таълимот ишлаб чиқаришдаги бозор муносабатларининг ички алоқадорлигини ўрганадиди ва таҳлил этади. В.Петти классик мактаб отасиди ва статистиканинг кашфиётчисидир. Англияда В.Петти, Францияда *П.Буагильбер* шу мактабнинг бошловчилари бўлса, Францияда шу мактабнинг бир йўналиши бўлган физиократлар вужудга келди (*Ф.Кенэ*, *А.Тюрго*) ва у *А.Смит*, *Д.Рикардо*лар билан якунланади. Бу давр капиталистик муносабатлар ривожига йўл очиб берди. *Р.Хейлбронер* ва *Л.Туроу*ларнинг фикрича («*Экономика для всех*»), ишлаб чиқариш омиллари вужудга келди: меҳнат, ер ва капитал товарга айлантирилди, бунгача улар товар бўлмаган. Ҳозирги давр тили билан айтганда, бозор тизими, бозор жамияти барпо этила бошланди.

Янги таълимотнинг классик (мумтоз) деб аталишига сабаб аввало шуки, ҳозирги иқтисодиётнинг асосида ётувчи кўпгина назария ва методологик қоидаларнинг ҳақиқий илмий характери билан изоҳланади. Мана шу мактаб намоёндаларининг хизматлари туфайли иқтисодий назария илмий фан даражасига кўтарилди.

2. В.Петти - англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси

Умумий баҳога кўра, классик мактаб XVII аср охири - XVIII аср бошларида В.Петти (Англия) ва П.Буагильбер (Франция) асарларида яратилди.

Вильям Петти (1623-1687) Ромси шаҳрида туғилган, Англия классик иқтисодий мактабининг асосчисидир. У тадбиркорлар мулкни, яъни хусусий мулкни «муқаддас» ва «дахлсиз» деб билди ва уни турлича йўллар билан ҳимоя қилди. Иш ҳақини чеклаш тарафдори сифатида ишчиларга физик жихатдан минимум ҳақ тўлаш ва шу билан бирга янги синфнинг бойишига ёрдам беришни қўллади. У меҳнатнинг капитал томонидан

эксплуатациясини ёқлаб чиқди. Худди шунингдек, Англиянинг мустамлакачилик сиёсатини ҳам қонуний деб ҳисоблади. В.Петти капиталга солиқ солишга қарши эди, чунки бу ишлаб чиқаришни чеклаши мумкин эди. Шу билан бирга у меҳнаткашларнинг даромадларидан солиқ олиш тарафдори эди. У иқтисодий муаммоларга бағишланган «**Солиқлар ва йиғимлар тўғрисида рисола**» (1662й.), «**Сўз донишмандларга**» (1665й.), «**Ирландиянинг сиёсий анатомияси**» (1672й.), «**Сиёсий арифметика**» (1683й.) ва бошқа шу каби асарларни ёзди.

Олимнинг тадқиқот усулида эмпиризм элементлари (унсурлари) бўлишига қарамасдан (бу масалан, ер баҳосини талқин этишда кўринади), давлатнинг иқтисодий фаолиятга аралашувини қисман қўллади (мамлакатдаги савдогарлар сонини қисқартиришни талаб этади), у асосан эркин иқтисодиёт (*laisser faire*) принципларини қўллади ва меркантилистлардан фарқли равишда пул муомаласи ва савдони эркинлаштириш тарафдори бўлган. У ўз тадқиқотларида бир қанча методик (шартли) соддалаштиришлардан фойдаланилади:

муомала соҳасининг ишлаб чиқаришга тескари таъсири инкор этилади;

пул ва товар бозорларининг ўзаро боғлиқлиги кўзда тутилмайди;

товарлар ва хизматлар қиймати (қиммати) пайдо бўлиш табиатида харажатлар характеристикаси (сабаб-оқибат принципи) қўлланилади;

иш ҳақини ишчи меҳнати баҳоси сифатида талқин этиш, оқибатда эркин рақобат шароитида иш ҳақининг минимал бўлиши ва бошқалар.

У иқтисодий жараёнларга хос ички қонуний алоқалар ва уларнинг сабабий муносабатларини кўрсатишга интилди. Уни «*фақат табиатда кўринарли асосга эга бўлган сабабларгина*» қизиқтирар эди. Петти иқтисодиётга табиатшуносликда қўлланиладиган усулни киритиб, шу билан бирга иқтисодий таҳлилнинг статистик усулидан ҳам кенг фойдаланди.

В.Петтининг дастлабки асарларида меркантилистларнинг таъсири анча кучли бўлган, аммо кейинги «**Пул тўғрисида бир неча оғиз сўз**» (1682й.) китобида у меркантилизмдан бутунлай воз кечди. Бошида у фаол (актив) савдо сиёсатини, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини қўллади, аммо бу ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ёрдам бериши керак, деган фикрда бўлган. У бойлик ва қашшоқликка баҳо бериб, бу ҳаётнинг абадий ва ўзгармас, шафқатсиз қонунидир, деган хулосага келди. «*Баъзи одамларнинг бошқасидан кўпроқ қашшоқлиги доим бўлган ва доим бўлади*» деган эди у. Аммо Петти ортиқча зеб-зийнатга берилишдан тийилиш зарур деб билган.

1682 йилда ёзилган «**Пул тўғрисида бир неча оғиз сўз**» китоби 32 та савол ва жавоб тариқасида Англияда пул ҳақасини қайтадан зарб этиш масаласига бағишланган. Бу аслида кичик бир парча пул назариясининг устуни эди. Унда Петти меркантилизмдан бутунлай воз кечади ва пулни умумий эквивалент вазифасини бажарувчи маҳсус товар деб ҳисоблайди. Пулнинг қиймати ҳам бошқа товар каби сарфланган меҳнат миқдори билан аниқланади, алмашув қиймати эса қимматбаҳо металлни қазиб олишга кетган меҳнат сарфлари билан белгиланади. Энг муҳим масала, бу мамлакатдаги пулнинг миқдори, яъни оборотдаги пул масаласи эди.

Муомаладаги пулнинг миқдори товар-тўлов оборотлари ёки охир-оқибатда реализация қилинаётган товарлар, уларнинг баҳоси (тўғри пропорция) ва пулнинг муомала частотаси (тескари пропорция) билан аниқланади. Ўша даврда қимматли металллардан қилинадиган чақа пуллар банк томонидан чиқариладиган қоғоз пуллар билан (маълум чегарада) алмаштирилиши мумкин деган тўғри хулоса чиқарилади.

В.Петти давлатнинг иқтисодиётга аралашувига ҳам эътибор берди, бу аралашув ривожланишга ёрдам бериши керак, лекин бошқа пайтда давлат иқтисодиётдан узоқ бўлиши керак. Унинг фикрича, врач касални даволаганда иложи борича сунъий дорилардан камроқ фойдалангани, кўпроқ объектив омилларни ишлатгани маъқул (давлат аралашуви зарур холда ва меъёрда бўлгани яхши).

В.Петти ўзининг табиий баҳо тўғрисидаги таълимотида *қийматнинг меҳнат назариясига* асос солди. Бу классик мактабнинг асосий нишонаси (белгиси) сифатида қаралади. У вақт ва тасодифий омиллар таъсирида ўзгариб турувчи бозор баҳоси («сиёсий баҳо»)га табиий баҳони (қиймат деб билган) қарама-қарши қўйди. Табиий баҳо ички бозор баҳосига тенг бўлиши керак. Чунки у меҳнат миқдори билан ўлчанади.

Мамлакат бойлигини ошириш учун одамларни қамоқхоналарга ташлаш эмас, пуллик жарималар киритиш керак дейди. Йирик ўғриларни эса «қуллик»жа сотиб, ишлатиш зарур. «*Меҳнат бойликнинг отаси ва ниҳоятда фаол принципидир, ер эса унинг онасидир*» деган фикр ҳам В.Петтига тегишлидир. Бу ғоянинг шуниси тўғрики, меҳнат бойликнинг яккаю-ягона манбаи эмас, чунки гап моддий бойлик, истеъмол қийматлари ҳосил қилиш устида борганда фақат меҳнат эмас, балки табиат ҳам иштирок этади, аммо тўғри қоида товарнинг қийматига ҳам хато равишда ноўрин қўлланилади. Шундай қилиб, В.Петти ўзининг қийматнинг меҳнат назариясига қарама-қарши уларок, қиймат манбаи сифатида меҳнат билан бирга табиатни ҳам қабул қилишни талаб этади. Бунинг сабаби шуки, у истеъмол қиймати манбаи сифатида ҳам, қиймат манбаи сифатида ҳам бир хил гаваданган.

Қиймат назарияси билан даромадлар, иш ҳақи ва рента тўғрисидаги назариялар бевосита бир-бирига боғлиқ. В.Петти бошқа (Д.Рикардо, Т.Мальтус) классик мактаб вакиллари каби, иш кучини эмас, балки меҳнатни товар деб ҳисоблади (аслида иш кучи ҳам товардир).

В.Петти *рента назариясини* ишлаб чиқди (сиз ҳам рентани бир эсланг). Унинг фикрича, рента маҳсулот (натура) кўринишида иш ҳақи ва уруғликни ажратгандан кейин қоладиган маҳсулот миқдорига тенг бўлиши керак. Демак, бу ҳолда рента қўшимча маҳсулотга тенг. Пул ҳолидаги рента қўшимча маҳсулотнинг кумуш миқдорига тенг қийматидир.

В.Петти рентанинг келиб чиқиши тўғрисида ҳам муҳим ва қизиқарли фикрларни беради (умуман, рента *абсолют* ва *дифференциал* бўлади). Дифференциал рентанинг келиб чиқишини у ернинг камлиги ва ер участкаларининг турлича жойлашганлиги билан тушунтиради (биринчи сабаб, яъни бозорга узоқ-яқинлиги, табиий унимдорлиги масофа, транспорт сарфлари). У рентанинг иккинчи сабабини ҳам аниқлаб, ер табиий унимдорлигининг турлича эканлигини кўрсатган. Олимларнинг фикрича, В.Петти дифференциал рентани Адам Смитдан ҳам яхши баён этган.

Абсолют рента ҳақида гап борганда шуни айтиш керакки, бу рента ерга хусусий мулкчилик бўлганда намоён бўлади. В.Петти ер баҳоси масаласини жуда қизиқ ва ноёб равишда ҳал этишга ўринган. Унинг фикрича, ерни сотиб олувчи ҳар йили рента олиш ҳуқуқини қулга киритган шахсдир. Шу сабабли ернинг баҳоси бир йиллик рентани маълум бир сонга кўпайтириш орқали аниқланади.

В.Петтининг «*Сиёсий арифметика*» асари янги фан - статистикага асос солди. Бу даврда ҳали бу тушунчанинг ўзи йўқ эди («*статистика*» сўзи XVIII аср охирида пайдо бўлди).

В.Петти биринчилардан бўлиб давлат статистика хизмати тузиш зарурлиги масаласини кўтарди ва маълумот тўплашнинг айрим йўналишларини белгилаб берди. Унингча, мамлакатдаги аҳолининг умумий сони, жойлашуви, ёши ва касби ҳамда бошқа маълумотлар муҳимдир.

В.Петтининг иқтисодий таълимоти аҳолининг сони ва таркибидан бошланиши ниҳоятда муҳимдир. Унинг ғояси ўздан кейинги Мальтусдан кескин фарқ қилади, агар Петтининг фикри буйича «*аҳоли - бойликнинг асоси*» бўлса, Мальтусда аҳолининг тез ўсиши камбағалликнинг асосидир. В.Петти Англиянинг миллий даромадини ҳам ҳисоблаб чиқди. Унинг ҳисобига кўра, Англиянинг пул шаклидаги бойлиги барча бойликнинг фақат 3% тенг экан. Худди шундан ҳозирги даврнинг миллий ҳисоб счетлари юзага келди, унга қараб ишлаб чиқариш ҳажмини, бу бойликнинг аҳоли ўртасида тақсимотини (истеъмол, жамғарма, экспорт, аҳоли, асосий синфлар, гуруҳлар даромади) ва бошқаларни билиб олиш мумкин. Эътибор бериб қарайдиган бўлсак, В.Петтининг сўнги асарлари кўпроқ аҳоли, унинг

ўсиши, жойлашуви ва иш билан бандлиги масалаларига бағишланган. В.Петти замондоши ва дўсти, майда савдогар Жон Граунд билан биргаликда демографик статистика фанига асос солди. 1662 йилдан бошлаб Англия аҳоли сонининг умумий сони, туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш масалалари бўйича китоблар юзага кела бошлади.

3. XVII-XVIII асрларда Франция тараққиётининг хусусиятлари ва уни П.Буагильбер қарашларида акс этиши

Агар Англияда классик иқтисодий ғояларнинг бошланиши В.Петти номи билан боғлиқ бўлса, Францияда П.Буагильбер билан бошланади, бу ғоялар Англияда Рикардо билан интихосига етган бўлса, Францияда Сисмонди билан яқунланади.

Францияда XVII асрнинг иккинчи ярмида феодал муносабатлар ўзининг чуққисига чиққан эди, ваҳоланки Англияда буржуа инқилоби бўлиб, капиталистик муносабатлар тез шакллана бошлади. Францияда юқори табақа барча ернинг эгасига айланди, деҳқонлар шахсан озод булсалар ҳам, феодал мажбуриятлар ниҳоятда кўп эди. Хўжаликдаги капиталистик уклад ниҳоятда секин ривожланди, ички бозор хийла тор эди, халқ хўжалигида натурал хўжалик асосий бўлиб, саноат ривожини паст бўлган. Фақат зеб-зийнат буюмлари ва парфюмерия маҳсулотлари тайёрлаш бўйичагина Франция Европада юқори ўринда эди.

Ана шундай шароит Франциянинг XVII аср охири - XVIII аср бошидаги социал-иқтисодий аҳоли классик иқтисодиётнинг Франциядаги асосчиларидан бири бўлган **Пьер Буагильбер** (1646-1714) нинг иқтисодий қарашларига катта таъсир кўрсатди. *Пьер Лепезан* - иқтисодчининг асл фамилияси бўлиб, *де Буагильбер* - бу оила ер поместьесининг номи эди. Лекин тарихда Пьер Буагильбер номи сақланиб қолди.

Олимнинг тадқиқот предметини қисқача қилиб жамоат бойлиги концепциясидан иборат дейиш мумкин. Шу сабабли жамиятда пулни кўпайтириш эмас, балки ишлаб чиқаришни ўстириш масаласи иқтисодий фаннинг асосий вазифаси ҳисобланиши керак.

Олимнинг тадқиқот услубига қуйидагилар хос:

эркин рақобат шароитида иқтисодиётда автоматик мўътадиллик мавжуд бўлади;

товарлар ва хизматлар қиймати (қиммати) ни белгилашда ҳаражатлар қондасига амал қилинади;

миллий иқтисодиёт манфаатлари учун шахсий манфаатнинг жамоат манфаатларидан устунлиги тан олинади;

хўжалик ҳаётида пулнинг мустақил ва аҳамиятли ролига етарли баҳо берилмайди ва бошқалар.

У ўз таклифлари билан бир неча бор мурожаат қилди. Аммо унинг бу ҳаракатлари зое кетди. У ўз ғояларини китобларда баён этди ва бу китобларни нашр эттирди. Унинг асосий иқтисодий асарлари «**Франциянинг тўла тавсифи**», «**Франция тўғрисида варақа**», «**Бойликлар табиати тўғрисида трактат**» ва бошқалардир.

Буагильберни кўпроқ ва асосан Франция иқтисодининг турғунлик ҳолати ва унинг орқага кетиши сабаблари қизиқтирарди. Бундан у умуман назарий масалалар, масалан, халқ хўжалигида қандай қонуниятлар ҳаракат қилади ва унинг ривожини таъминлайди, деган масалага ўтди.

Буагильбер бу муаммога жавоб беришда бош эътиборни «оптимал баҳо пайдо бўлиши» масаласига қаратди. Унингча иқтисодий барқарорлик ва тараққиётнинг энг муҳим шартини пропорционал ва нормал баҳолар ҳисобланади. Хўш, бу баҳолар нимадан иборат? Аввало, бу баҳолар ўртача ҳар бир соҳадаги ишлаб чиқариш ҳаражатларини қоплашга ёрдам бериши ва маълум кирим, соф фойда келтириши керак. Акс ҳолда ишлаб чиқариш бўлмайди, ундан сўнг, бу шундай баҳоларки, унда товарларни реализация қилиш жараёни бекаму-кўст давом этиши ва барқарор истеъмол талаби қондирилиши керак. Ва ниҳоят, бу шундай баҳоларки, пулларнинг «ўз ўрни бўлиб», улар тулов оборотини бажариши ва одамлар устидан ҳукмронлик, зўравонлик қила олмаслиги зарур.

Халқ хўжалиги пропорционаллиги ифодаланган баҳолар қонунини, аслида эса қиймат қонунини тушуниш янги ва илғор ғоя эди. Олимнинг асосий асарлари шу ғоялар билан боғлиқ. Иқтисодиётда «оптимал баҳолар»ни қандай таъминлаш мумкин? Буагильбернинг фикрича, баҳоларнинг бундай структураси (таркиби) рақобат эркинлиги шароитида стихияли равишда таркиб топади.

Буагильбер инқироз ҳодисасини хўжаликнинг ички қонуниятлари билан эмас, балки ёмон давлат сиёсати билан боғлайди. Унингча, яхши сиёсат олиб бориш йўли билан талаб камомадини ҳал этиш ва инқирозларни четлаб ўтиш мумкин. Бу масала жуда мураккаб бўлиб, *Сэйга* тегишли (буни кейин қараб чиқамиз) «бозорлар қонуни»га асос бўлган дейиш мумкин, яъни эркин маҳсулотлар алмашуви тизимида маҳсулотларнинг ортиқча ишлаб чиқарилиши мумкин эмас (инқирозлар бўлмайди). Аксинча, *Шумпетер*нинг фикрича, Буагильбер истеъмол талабининг етарли эмаслиги ва жамғарма ортиқчалиги сабабли, ўша даврдаги тизим учун инқироз хавфи бўлиб, тизим барқарорлигига шубҳа билдирган, яъни *Сэй* қонунини олдиндан танқид қилган.

Буагильбер ўзининг «**Бойлик, пул ва ўлпонларнинг табиати тўғрисида мулоҳаза**» асарида иқтисодий инқироз даврида нима рўй беришини ёрқин ва образли ифодалаб беради, унингча, одамлар фақат етишмовчиликдангина эмас, ортиқча бойликдан ҳам ўлишилар мумкин экан.

Олим товар ишлаб чиқаришнинг асл мақсади фақат истеъмолни кондиришда деб хато ўйлаган (товар истеъмол ва алмашув учун керак).

Демак, Буагильбернинг **энг буюк хизмати** шундаки, у **қийматни сарфланган иш вақтига тенглаштирди**. Лекин у товар ишлаб чиқаришнинг қулай томонини сақлаган ҳолда унинг салбий томонларини тугатишни орзу қилади.

4. Физиократизм. Ф.Кенэ ва А.Тюрго иқтисодий таълимотлари

Франсуа Кенэ (1694-1774) ҳар томонлама кенг билимли олим бўлиб, *Дидро* ва *Д'Аламбер* томонидан чоп этилган «**Қомус**»да Ф.Кенэнинг дастлабки иқтисодий мақолалари: «**Фермерлар**», «**Дон**», «**Аҳоли**», «**Солиқлар**» пайдо бўлди (1756-1757йй). 1758 йилда унинг асосий ва энг муҳим асари - «**Иқтисодий жадвал**» китоби дунёга келди. Ф.Кенэ бу асарларида физиократизм мактаби асосларини яратди, унинг назарий ва сиёсий дастўрини таърифлаб берди. Унинг ишини ва тадқиқотларини XVIII асрнинг иккинчи ярмида Франциянинг таниқли давлат арбоби *А.Тюрго* (1727-1781 йй.) давом эттирди. Физиократизм ғояларини (айниқса Ф.Кенэ таълимотини) *Дюпон де Немур*, *Д'Аламбер*, *В.Мирабо*, *Г.Летрон* ва бошқалар кенг тарғиб этдилар. Шундай қилиб, ҳақиқий физиократлар мактаби ёки ўша давр тили билан айтганда «иқтисодчилар мактаби» таркиб топди. Унинг энг ривожланган даври XVIII асрнинг 60-70 йилларига тўғри келади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши муаммолари *тадқиқот предмети* сифатида қаралади. Шу билан бирга, халқ хўжалиги тармоқларининг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги деярли эътиборга олинмайди.

Ф.Кенэ «*табиий тартиб*» концепциясини илгари сурди, бу олимнинг услубий платформаси эди, бунда у пайдо бўлаётган ва тобора мустахкамланаётган дахлсиз хусусий мулкни тушунди, иқтисодиёт эркин рақобат асосида ривожланишини, бозор

Физиократлар (лотинча *physio* - табиат ва *kratos* - ҳоқимият) XVIII асрда Францияда ижод этган классик иқтисодий мактаб намояндаларидир. Физиократлар мактаби феодализмдан капитализмга ўтиш даврида ривожланди, бу иқтисодий йўналиш Францияда вужудга келди. Феодал тузумга қарши кураш ғояси физиократлар ва уларнинг асосчиси Ф.Кенэнинг иқтисодий таълимотида асосий ўринни эгаллади.

Бу таълимот фермерлар синфини ҳимоя қилди, ишлаб чиқаришни, асосан қишлоқ хўжалигини мамлакатни оғир ахволдан чиқаришнинг бош йўли деб белгилади. Табиий қонун-қоидаларга амал қилиш кераклиги, шу йўл билан мамлакат бойлигини орттириш мумкинлиги кўрсатиб берилди.

Аграр масалани ҳал этиш физиократларнинг асосий вазифаси бўлиб қолди. Улар қишлоқ хўжалигини мамлакат бойлигининг асоси деб тушундилар.

Физиократларнинг муҳим томони шуки, улар меркантилистлардан фарқ қилиб, ўз тадқиқотларини иқтисодиётнинг муомала соҳасидан ишлаб чиқариш соҳасига кўчирдилар. Олимлар ибораси билан айтганда, улар «*замонавий сиёсий иқтисоднинг ҳақиқий оталари*» эдилар. Уларнинг хизмати шундаки, ўша давр дунёқараши доирасида капиталнинг дастлабки таҳлилини беришди. Бу уларни бошқалардан ажратиб турувчи асосий масала эди. Аммо физиократлар ишлаб чиқариш соҳасини фақат қишлоқ хўжалиги соҳаси билан чеклаб қўйган эдилар (Франциянинг таъсири), улар саноат (хунармандчилик)ни самарасиз соҳа деб билганлар.

Бу таълимот, гарчи унинг кўпгина хатолари бўлса ҳам (бу ҳақда қуйида гапирилади), ҳақиқатга яқинлашиш борасида навбатдаги муҳим қадам ҳисобланади. Ўша даврда Францияда олиб борилган иқтисодий сиёсат (Кольбернинг меркантилизми) қаттиқ танқид қилинади. Франция Англия билан етти йиллик уруш олиб бориб, унда енгилди, Канададан ва Шарқдаги бир қанча мустамлакаларидан ажралди, оқибатда Европадаги иккинчи даражали давлатга айланди. Шу шароитда бу аҳволдан чиқиш йўли табиатдан қидирилди.

Физиократларнинг дастури бўйича Франциядаги феодализм қолдиқлари тугатилиши, фискал (солиқ) тизимни рационализация қилиб, рентадан ягона солиқ олиниши, майда ер участкалари бирлаштирилиб, дон савдосидаги барча протекционистик тўсиқлар бартараф этилиши керак эди, оддийроқ қилиб айтганда, Англиядаги қишлоқ хўжалигига хос иш юритиш таклиф этилди. Иқтисодий ривожланиш одамларнинг истак-хоҳишига боғлиқ бўлмаган табиий жараён бўлиб, унинг маълум қонуниятларга бўйсунганини тан олиш физиократларнинг сўзсиз ютуғи эди. Бу қонунлар уларнинг фикрича тарихий бўлмай, абадий қонунлар деб қаралган эди. Шу сабабли ишлаб чиқаришнинг капиталистик (бозор) шакли табиий ва абадий ишлаб чиқариш шакли деб ҳисобланган.

Ф.Кенэ алмашувнинг эквивалентлиги таълимотини илгари сурди. У алмашув ёки савдо бойлик яратмайди, демак, алмашув жараёни ҳеч нарса ишлаб чиқармайди, деб ҳисоблаган. Эркин рақобат шароитида алмашув соҳасида тенг миқдорли қийматларнинг алмашуви рўй беради. Бу қиймат товарларда улар бозорларга кирмасдан олдин ҳам мавжуд бўлади. Бундан келиб чиқадики, алмашув жараёнида бойлик яратилмайди ва фойда пайдо бўлмайди. Алмашувнинг эквивалентлиги тўғрисидаги таълимот меркантилистларнинг қарашларини инкор этиш учун назарий асос бўлди. Бу ҳолат шу билан бирга физиократлардан бойлик манбаини муомала соҳасидан ташқарида излашни тақозо этди. Аммо Ф.Кенэ миқдорли қийматларнинг алмашуви сабабини тўғри тушунтириб бера олмади, чунки қиймат назарияси ҳали тўла ишлаб чиқилмаган эди ва у қийматни ишлаб чиқариш харажатлари билан айнан бир деб ҳисоблади.

Физиократларнинг иқтисодий тизимида «*соф маҳсулот*» тўғрисидаги таълимот марказий ўринни эгаллайди. Ф.Кенэ ялпи ижтимоий маҳсулот ва ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарқни соф маҳсулот деб билган, бошқача қилиб айтганда бу ишлаб чиқариш чиқимларидан ошиқча маҳсулотдир. Ф.Кенэ «соф маҳсулот» фақат қишлоқ хўжалигида, деҳқончиликда яратилади, бу соҳада табиат кучлари таъсирида истеъмол қийматлари миқдори кўпаяди, деб таъкидлайди. Саноатда эса истеъмол қийматлари фақат турли комбинацияларга учрайди, меҳнат жараёнида деҳқончиликда яратилган маҳсулотнинг шакли ўзгаради, лекин унинг миқдори кўпаймайди, шунинг учун «соф маҳсулот» пайдо бўлмайди ва бойлик яратилмайди (кучли, аммо нотўғри мантиқ бор).

Физиократларнинг «*унумли*» ва «*унумсиз*» меҳнат тўғрисидаги таълимоти «соф маҳсулот» тўғрисидаги таълимот билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг мантиқий давоми деб ҳисобланади. Меркантилистлардан фарқли равишда улар «соф маҳсулот» яратувчи меҳнат унумли бўлади, яъни қўшимча қийматни яратади, деган эдилар. Бу унумли меҳнатнинг табиати тўғрисидаги масалага принципаал тўғри ёндашиш йўли эди. Аммо рента қўшимча қийматнинг яқкаю-ягона аниқ шакли сифатида тан олинганлиги сабабли деҳқон меҳнати бирдан-бир унумли меҳнат деб ҳисобланади, ишлаб чиқаришнинг бошқа

соҳаларидаги (саноатда ҳам) меҳнат «унумсиз», яъни самарасиз дейилади. Бундан деҳқончилик меҳнати бошқа меҳнат турларига қарши қуйиш асоссиздир, чунки ёлланма меҳнат ишлаб чиқаришнинг қайси соҳасида қўлланшмасин, қўшимча қиймат яратади, демак бу ҳам меҳнат, бу соҳа ҳам унумли меҳнатдир.

Ф.Кенэ «соф маҳсулот» тўғрисидаги ўз қарашлари асосида жамиятни уч синфга бўлади: *унумли синф* (фермерлар), *ер эгалари синфи* ва *унумсиз синф* (бу синфни у саноатчилар синфи деб ҳам атайди). Унумли синфга деҳқончиликдаги барча ходимлар, қишлоқ хўжалик ишчилари ҳам, фермерлар ҳам, яъни унингча «соф маҳсулот» яратувчиларнинг ҳаммаси киради. Ер эгалари «соф маҳсулот» яратмаганлигига қарамасдан, шу билан бирга бу маҳсулотнинг истеъмолчилари ҳисобланади, чунки улар уни ижара тўлови сифатида оладилар. Самарасиз, «унумсиз» синф вакиллари эса деҳқончиликдан бошқа тармоқларда ишлайди (саноат, савдо, хизмат соҳаси). Улар «соф маҳсулот» яратмайдилар.

Физиократларнинг муҳим хизматларидан бири шуки, улар биринчилардан бўлиб, капитал тушунчасини таҳлил қилишган. Асарларида бевосита «*капитал*» сўзи қўлланилмаган, аммо ерларнинг захини қочириш, яъни ер сифатини яхшилаш, қурилиш, от, плуг, борона учун маълум типдаги дастлабки аванс (бўнак) ҳамда уруғлик ва ишчи-батрақларга бериладиган аванс бошқача эканлиги аниқ белгиланади. Чунки биринчисига қилинган харажат бир неча йилда бир марта бўлиб, ўз-ўзини аста-секин қоплайди (асосий капитал), иккинчиси эса йилига ёки доим бўлиб, ҳар бир ҳосил туфайли қопланган. Шу сабабли Ф.Кенэ уларни дастлабки аванс (ҳозирги замон нуқтаи назаридан асосий капитал) ва йиллик аванс (айланма капитал) деб атади. Бу ғоя А.Смит томонидан ривожлантирилди. Бу ўша давр учун буюк кашфиёт эди. Шуниси муҳимки, айланма капитал билан бирга асосий капитал ҳам доим ҳаракатда деб қаралади. деҳқончиликда қўлланиладиган капиталнинг моддий элементларига қишлоқ хўжалиги қуроллари ва инвентарь, мол, уруғлик, одамларнинг тирикчилик воситалари ва бошқалар киритилган. Ф.Кенэ меркантилистлардан фарқли равишда (улар капитални пул билан айнан бир деб ҳисоблаганлар), пулларнинг ўзи эмас, балки пулга олинладиган ишлаб чиқариш воситалари капитал ҳисобланади, дейди. Аммо капиталнинг бу моддий элементлари умумий меҳнат жараёнининг оддий элементлари сифатида, капиталистик ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган ижтимоий шаклидан ажралган ҳолда қаралади, оқибатда капитал абадий, яъни тарихий бўлмаган категория деб кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш чиқимлари (харажатлари)ни тадқиқ қилиш орқали капиталнинг ташкил этувчи қисмларини ажратиш имкони пайдо бўлди, бунда капиталнинг (оборот) айланиш характери ҳисобга олинди. Капиталнинг бир қисми бошлангич аванс (бўнак) ҳисобланиб, унга қишлоқ хўжалик инвентари, қурилиш, мол ва бошқаларга кетган сарфлар киради, шулардан 10 фоизи йиллик амортизация ҳисобланган, йиллик аванс деб аталган капиталнинг бошқа қисмига уруғлик олиш, асосий қишлоқ хўжалик ишлари, ишчи кучи учун харажатлар киради (иш ҳақи).

Бошлангич аванс билан боғлиқ капитал сарфи ишлаб чиқариш цикли бир қанча (қатор йиллар) ичида тўла айланса, йиллик авансга сарфланган капитал эса бир ишлаб чиқариш цикли (бир йил) давомида тўла айланади. Бу ерда амалда доимий ва айланма капитал тўғрисидаги ғоя берилган, аммо бу тушунчалар бошқа сўзларда ифода этилган, холос. Шуниси диққатга сазоворки, Ф.Кенэ капитални асосий ва айланма капиталга бўлганда фақат ишлаб чиқариш капитали билан боғлаган ҳолда берган, уни муомала капитали (савдо капитали) билан қўшиб юбормаган. Шу сабабли у пул ва товарни ишлаб чиқариш капиталининг бирор таркибий қисмига киритмасдан, тўғри фикр юритган. Шундай қилиб, физиократлар асосий ва айланма капиталга оид муаммони назарий жиҳатдан ечишга асос солдилар.

Ф.Кенэ иқтисодиёт тарихида *такрор ишлаб чиқариш* жараёнини ва ялпи ижтимоий маҳсулот муомаласини бутунича кўрсатиш учун биринчилардан бўлиб ўриниб кўрди. У уша давр жамияти фуқароларини уч синфга бўлади: биринчиси - унумли синф (фермерлар);

иккинчиси - мулкдорлар синфи (помешчик, черков...) ва учинчиси - унумсиз синф (хунарманд, ишчи ва савдо ходимлари). Бу жараён схематик равишда «Иқтисодий жадвал»да тасвирланган. Унда мамлакатда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотнинг айланиши орқали қандай тақсимланиши кўрсатилган, бунинг оқибатида ишлаб чиқаришнинг аввалги ҳажмида қайта бошлаш учун шарт-шароитлар яратилади.

Ф.Кенэнинг ғоялари **Анн Робер Жак Тюрго** (1727-1781 йй.) томонидан давом эттирилди ва чуқурлаштирилди.

А.Тюргонинг иқтисодий қарашлари унинг 1766 йилда ёзилган (1769-1770 йилларда чоп этилган) «**Бойликнинг пайдо бўлиши ва тақсимланиши тўғрисидаги мулоҳазалар**» асарида нисбатан тўла ёритилган. У Кенэ фикрларини фақат тарғибот қилиш билан чекланмади, уни ривожлантирди. У капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларини анча чуқур тушунди, феодализмни ислохотлар ўтказиш йўли билан яхшилаш мумкин деган фикрга ишонмади (Кенэ ишонган), капитализм феодализм қобигида вужудга келади ва ғалаба қилади деган ғояни илгари сурди.

Бу китоб аслида Парижга ўқишга келган икки хитойлик учун дарслик сифатида ёзилган ва 100 та аниқ тезисдан иборат (В.Петти услуги), аммо баъзи қоидалар аксиома (исбот талаб этмайдиган қоида)дан иборат. Бу иқтисодий теоремалар аниқ уч қисмга бўлинади. 31 та тезис (теорема) физиократик ғоялар мажмуидан иборат (устоз Ф.Кенэнинг таъсири). Аммо «соф маҳсулот» назарияси Ф.Кенэдан бошқачароқ талқин этилади, аслини олганда бу ерда кўшимча қиймат ҳақида гап боради ва бу маҳсулот табиатнинг соф инъомидан деҳқон меҳнати билан юзага келадиган ортикча маҳсулот сифатида қаралади ҳамда асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер эгаси томонидан ўзлаштирилади.

Кейинги 17 та теорема қиймат, баҳо ва пулга бағишланган. А.Тюргонинг бу соҳадаги фикрлари ўзига хос ҳарактерга эга ва қийматнинг меҳнат назариясидан анча йироқ. Унингча алмашув қиймати ва товарнинг баҳоси товарлар нисбати, алмашувда иштирок этаётган шахслар, сотувчи ва олувчи истагининг интенсивлиги билан аниқланади (маржиналистик талқин). Аммо А.Тюргонинг бу ғояси унинг таълимотига ҳеч ҳам мос келмас эди.

Охириги 52 та теоремада А.Тюргонинг тарихий аҳамиятга эга бўлган асосий иқтисодий ғоялари келтирилади. Юқорида айтилганидек, Ф.Кенэ, жамиятни уч синфга бўлади. А.Тюрго эса жамиятни синфларга бошқачароқ ажратади, «унумсиз» саноатчилар синфини у икки қисмга бўлади: биринчисига тадбиркор мануфактуристлар, фабрика эгалари киради, улар катта капитал эгалари сифатида намоён бўлиб, ўз аванс, яъни бўнақлари ёрдамида иш жойи яратадилар ва уни фойда олиш учун сарфлайдилар. Иккинчилари - бу оддий хунармандлар бўлиб (ишчилар), улар ўз кўл кучлари ҳисобига иш ҳақи оладилар (ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум). А.Тюрго иш ҳақини В.Петти ва Ф.Кенэ каби тирикчилик учун зарур минимум маблағлар асосида ҳал этади, аммо Кенэдан фарқли равишда нега шундай бўлиши кераклигининг механизмини тушунтириб бермоқчи бўлади. Унинг асосий далили шуки, меҳнатга талаб таклифга нисбатан камайиб боради, ишчилар ўртасида рақобат боради.

Худди шу каби ер эгалари синфи ҳам фабрикантлар каби икки разрядга ажратилади, булар аванс берувчи тадбиркорлар ёки капиталистлар ва фақат иш ҳақи олувчи оддий ишчилардир. Бу катта ижобий воқеа, чунки Францияда бу синфлар мавжуд эди.

Демак, А.Тюрго бўйича жамиятда *беш синф* мавжуд, бу ҳақиқатга яқиндир. У ёлланма ишчида кўл кучидан бошқа ишлаб чиқариш воситалари йўқлигини очиб беради, кун кечириш учун у ўз меҳнатини бошқаларга сотиши зарурлигини кўрсатади. А.Тюргонинг бундай фикрга келишида вақтнинг ҳам таъсири бор, чунки у Кенэдан кейинроқ яшади.

Тюргонинг таълимотида пул, қиймат, синфлар ва даромад назариялари таҳлил этилади.

А.Смит ўз вақтида «*физиократизм тизими қанчалик номукамал бўлмасин, шу давргача чоп этилган иқтисодий ғоялар ичида ҳақиқатга энг яқини эди*», - деб айтган эди. Бу таълимотнинг меркантилизмни инкор қилиши, меҳнат билан ер бойликнинг асоси эканлигини тан олиши, савдо-сотикда божхона чеклашларини олиб ташлашни таклиф этиши

нихоятда муҳимдир. Физиократлар бойлик тезиси тўғрисида фикр юритиб, бойлик - бу жамият меҳнати билан ҳар йили яратиладиган истеъмол қийматларидир, дейдилар. Бу тезис ҳам А.Смит томонидан қабул қилинган. Ишлаб чиқариш ва тақсимот жараёнига хос умумий меҳнат доктринаси, ишлаб чиқаришнинг такрорийлигига алоҳида урғу берилиши катта ютуқ ҳисобланади.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Классик иқтисодий мактаб вужудга келишининг шарт-шароитлари. Бу мактабнинг меркантилизмдан асосий фарқи нимадан иборат?
2. В.Петтининг иқтисодий қарашлари, унинг услуби.
3. В.Петтининг қарашларидаги чекланганлик. Қийматнинг меҳнат назарияси нима?
4. П.Буагильбер нима учун қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлади?
5. Пропорционал баҳолар, иқтисодий инқироз тўғрисидаги ғоялар.
6. Нима учун П.Буагильбер пулга қарши эди?
7. Физиократизмнинг моҳияти ва хусусиятлари нимадан иборат?
8. Ф.Кенэнинг «Иқтисодий жадвал» асаридаги иқтисодий ғоялар мазмуни
9. А.Тюргонинг бош асари ва ундаги иқтисодий ғояларни шарҳлаб беринг?
10. Физиократизмнинг аҳамияти ва тарихий тақдири тўғрисида нима дея оласиз?

7-МАВЗУ. КЛАССИК ИҚТИСОДИЙ МАКТАБНИНГ ТЎЛА ШАКЛЛАНИШИ. АДАМ СМИТ ВА ДАВИД РИКАРДО ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1. А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назариётчиси.
2. Смитнинг қийматнинг меҳнат назарияси. А.Смит ва ҳозирги замон.
3. Д.Рикардо саноат тўнтариши даврининг назариётчиси.
4. Д.Рикардо таълимотининг аҳамияти.

Таянч иборалар: «Халқлар бойлиги»; меҳнат тақсимоти; «иқтисодий одам»; эгоизм; «кўринмас кўл»; «муомиланинг буюк ғилдираги»; қийматнинг меҳнат назарияси; синфлар; ишлаб чиқариш омиллари ва даромадлар тўғрисидаги назария; унумли ва унумсиз меҳнат; миллий бойлик ва «Смит догмаси»; иқтисодиётнинг ривожланиш босқичлари; мутлоқ афзаллик назарияси.

1. А. Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назариётчиси

XVIII асрнинг иккинчи ярмида классик иқтисодий мактаб британиялик олимлар А.Смит ва Д.Рикардо асарларида энг юксак чўққига кўтарилди.

Адам Смит (1723-1790) 1779 йилда 1766 йилда ўз юртига қайтди ва ўзининг бош асари - «**Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисидаги тадқиқот**»ни ёзишга киришди, бу асар 1776 йил мартда Лондонда чоп этилди. Асарда инсоният томонидан илгари яратилган иқтисодий билимлар мужассамлаштирилди ва умумий назарий принциплар асосида нисбатан батартиб иқтисодий фанлар тизимига айланди.

А.Смитнинг бу асари беш китобдан иборат бўлиб, биринчисида қиймат ва кўшимча даромад муаммолари тадқиқ этилди, иккинчисида - капитал жамғарилишининг шаклланиши даврида Европанинг иқтисодий ривожланиши, учинчисида - турли халқларда фаровонлик, капитализм тараққиётининг тарихий шарт-шароитлари, тўртинчисида - меркантилизм ва физиократларнинг таълимотига муносабати, бешинчисида эса давлат молия тизими тадқиқ этилган.

Ўсиб бораётган соҳибкорлар учун бу асар айниқса асқотди, феодализм қолдиқларини тугатиш учун қимматли қуроли бўлди. Янги капиталистик, яъни бозор иқтисодиётининг классик таълимоти яратилди.

А. Смит услуби, унинг ўзига хос хусусиятлари:

Жамиятнинг иқтисодий ривожланиши ва унинг моддий-турмуш даражасини ошириш муаммолари А.Смит тадқиқотининг предметини ташкил этади. Қандай шарт-шароитлар ва қандай қилиб инсонлар юқорироқ моддий турмуш даражасига эриша оладилар деган фикр асарнинг асосий ғоясини акс эттиради.

Иқтисодиёт ривожланиши билан саноат товарларни нархи пасайиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархи эса ўсиш тенденциясига эга деб ҳисоблайди. Демак, шундай хулоса қилиш мумкинки, аграр соҳа устун (бу хато).

Методологик жиҳатдан бу тадқиқот иқтисодий либерализм концепциясига, яъни физиократларнинг табиий тартиби, янада аниқроқ бозор иқтисодиёти муносабатларига асосланади.

Олим ўз асарлари ва тадқиқотларида одамлар баъзи бир шундай табиий хусусиятларга эгаки, улар ижтимоий тузумга боғлиқ эмас, деган хулосага асосланади. Ана шундай хусусиятлардан бири - эгоизм (худбинлик) бўлиб, одамлар ўз хўжалик фаолиятларида унга амал қиладилар. Аммо айрим шахснинггина манфаатлари жамият манфаатларига мос тушади, деб уқтиради у. Ҳар бир одам ўз шахсий манфаатини кўзда тўтади, аммо бу ҳолатда кўп бошқа ҳолатлардаги каби, у «кўринмас қўл» томонидан унинг ниятида ҳам бўлмаган мақсад сари йуналтирилади...

Ҳозирги даврда барчага яхши маълум бўлган «кўринмас қўл» ибораси билан бирга «иқтисодий одам» тушунчаси ҳам киритилди. Унга кўра , шахсий манфаатлар туфайли савдо ва алмашув жараёни амалга ошади. «Менга керак бўлган нарсани берсанг, мен сенга керак бўлган нарсани бераман», қабилда, яъни шахсий манфаатларнинг талабини кондириш йўли тутилади, яъни гап кимнингдир саҳийлигида эмас.

Иқтисодий ривожланишнинг шахсий манфаат ва стихияли қонунларнинг ўзаро ниҳоятда самарали ҳаракати шароитларини А.Смит «табиий тартиб» деб атаган. А.Смит ва унинг издошлари бу тушунча бир томондан иқтисодий сиёсатнинг тамойили ва мақсади бўлса, иккинчи томондан бу иқтисодий ҳаракатни ўрганиш учун назарий конструкция ёки моделдир. Демак, жамиятга наф келтирувчи фаолиятни бирор ҳаракат билан чекламаслик керак, деган хулоса чиқарилади. Бу тамойилга кўра қуйидагилар таклиф этилади:

Ишчи кучининг эркин ҳаракати;

Савдода (ер савдосида ҳам) тўла эркинлик;

Саноат ва ички савдони ҳукумат томонидан регламентация қилишга қатъий қаршилик;

Эркин ташқи савдо (*протекционизмга қарши*).

. Смит пулнинг муомала воситаси функциясини бошқаларга нисбатан (бу принциплар Смитда бешта, Фарб олимларида эса асосан учта) алоҳида таъкидлайди. Оқибатда Смитнинг фикрича, пул техник қурол бўлиб, иқтисодий жараёнларни енгиллаштиради, уни «муомаланинг буюк гилдираги» деб баҳолайди. А.Смит олтин ва кумуш пулларни қоғоз пул билан алмаштириш мақсадга мувофиқ, уни эса банклар чекланган миқдорда чиқариши зарур деб ҳисоблаган, аммо бунга унча катта эътибор бермаган. А.Смитнинг қарашларида анча чалқашликлар бўлса ҳам, лекин у пул ва кредитни ишлаб чиқариш асосидан чиқарди, уларнинг ишлаб чиқаришга нисбатан тобелигини кўрсатиб берди. А.Смит пул-кредит омилларининг мустақиллигини етарли баҳолай олмади, уларнинг ишлаб чиқаришга тескари таъсирини тушунмади.

2.Смитнинг қийматнинг меҳнат назарияси

А.Смитнинг иқтисодий қарашлари асосида шундай ғоя ётадики, унга кўра жамият бойлиги ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат туфайли пайдо бўлади. Физиократлар ва илк классик мактаб вакиллари меҳнат фақат қишлоқ хўжалигидагина самарали бўлади, десалар, А.Смит меҳнатни барча соҳаларда (саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳалари) бойликнинг асоси деб билди. У капиталистик ишлаб чиқаришнинг мануфактура босқичини таҳлил қилиш асосида иқтисодий прогресснинг муҳим омили меҳнат тақсимотидир, деган хулосага келди ва бунга ўз тадқиқотларининг бошланғич пункти деб қабул қилди.

Меҳнат унумдорлиги уч усул билан амалга оширилади:

1. Меҳнат тақсимоти туфайли айрим ишчиларнинг чаққонлиги ва моҳирлиги ошади;
2. Бир турдаги ишдан бошқасига ўтиш учун кетадиган вақт иқтисод қилинади (дастгоҳдан дастгоҳга бориш вақти ва янги турдаги ишга психологик мослашиш учун кетадиган вақт иқтисод қилинади);

3. Меҳнат тақсимоти машиналар ихтиро қилишга имкон туғдиради, яъни такрорланадиган жараёнлар машина кўллашга қулайлик яратади. Ундан ташқари ишчиларнинг бир хил ишни доим такрорлаши туфайли маҳсулотнинг сифати ҳам яхшиланиши керак, бу эса товарнинг баҳоси, рақобат қувватини оширади. Шундай қилиб, А.Смит мануфактурада меҳнат тақсимотининг роли ва машина саноати сари ривожланиш тенденциясини тўғри ёритган. Унингча ишлаб чиқариш ҳажми ва маҳсулот истеъмоли икки омил: *аҳолининг унумли меҳнат билан шуғулланаётган қисми ва меҳнат унумдорлигининг даражаси* билан белгиланади. Фарқли равишда иккинчи омил муҳимроқ бўлиб, у меҳнат тақсимоти билан бевосита боғлиқдир.

А.Смит асарида меҳнат тақсимотининг салбий томонлари ҳам берилган. Бир хил операцияни механик равишда такрорлайвериш оқибатида ишчи бепаросат ва нодон бўлиб ҳам қолиши мумкин. Ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги фарқ одамларнинг табиий кўрсаткичлари билангина аниқланмайди, балки уларнинг ҳаёти ва фаолияти оқибатидир. Меҳнат тақсимоти қанча мукамал ва бозор қанча кенг бўлса, меҳнат тақсимоти, ихтисослашув учун шунча кенг шароит бўлади, тор бозорда бу имкониятлар чекланган бўлади ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳам қийинлашади.

А.Смит қийматнинг меҳнат назариясини В.Петтига нисбатан анча чуқур ва тўлароқ ишлаб чиқди. У товарнинг бозор ва табиий ёки ҳақиқий баҳоларини фарқлайди, ҳақиқий баҳони қиймат билан айнан бир деб тушунади. «Қиймат» сўзи унингча икки хил мазмунга эга. Бу сўз билан буюмнинг фойдалилиги (балки қиммати) ҳамда уни бошқа буюмга алмашиш қобилияти белгиланади. Демак, у истеъмол ва алмашув қийматларини фарқлаган. Қийматнинг ягона манбаи ва охири ўлчови шу товарни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат бўлиб, бу меҳнат сарфлари жами учун зарур ўртача сарфга тенгдир. Смит малакали ва мураккаб меҳнатдан оддийга ўтишга маълум коэффициентлар ёрдамида бажарилишини уқтиради.

Алмашув қиймати товарнинг табиий хусусияти эмас, товарларнинг табиий хусусияти, уларнинг истеъмол қийматлари ҳисобланади. Агар табиий хусусиятларни инкор этак, товарларда ягона хусусият қолади: товарлар инсон меҳнатининг маҳсулидир. А.Смит В.Петтидан фарқли равишда (у меҳнат фақат олтин ёки кумуш ишлаб чиқаришда қиймат ҳосил қилади, деган эди) меҳнат барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларида қийматни ҳосил қилади, деган фикрда эди. У иш вақти ва қиймат миқдори орасидаги тўғридан-тўғри алоқадорликни аниқлади, меҳнат қийматнинг ҳақиқий асоси эканлигини исботлашга ўринди.

А.Смит меҳнатнинг иккиёклама характерини, яъни абстракт ва конкрет меҳнат борлигини тушунмади, қиймат ўз табиатига кўра ижтимоий характерга эга, товар ишлаб чиқарувчиларнинг ижтимоий муносабатларини акс эттиради ва бир товарнинг иккинчисига муносабати алмашув қиймати орқали аниқланади.

А.Смит капиталистик жамиятнинг синфий структурасини баҳолашда физиократларга нисбатан анча илгарилаб кетди. У ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатига кўра уч синфни ажратиб берди: ишчилар, капиталистлар ва ер эгалари. Ҳар бир синф ўзининг асосий даромадини: ишчилар иш ҳақи, капиталистлар фойда, ер эгалари эса рента оладилар. Смит турли қатлам ва оралиқ гуруҳлар мавжудлигини ҳам аниқлади ва асосий синфлар деб аталмиш даромадни оладилар, барча бошқа гуруҳларнинг даромади эса қайта тақсимланган ёки иккиламчидир.

Иш ҳақи, яъни ишчининг даромади Смитнинг фикри бўйича меҳнат маҳсулоти бўлиб, меҳнат учун тўланадиган табиий мукофотдир, оддий такрор ишлаб чиқаришда ҳам меҳнат ҳақи мавжуддир. У оддий ишлаб чиқарувчи билан ёлланма ишчининг

даромадларини бир деб билди. Оддий такрор ишлаб чиқаришда «иш ҳақи» ишчининг бутун меҳнат маҳсулотига тенг.

Смит иш ҳақи масаласини илк классик мактаб вакили ва физиократларидан, яъни Ф.Кенэ ва В.Петтилардан бошқачароқ хал этди. Маълумки, В.Петти тирикчилик учун зарур бўлган минимум ҳаражатлар назариясини илгари сурган, физиократлар ҳам шундай фикрда эдилар. Смит «табиий баҳо» тушунчасини ишлатган ва иш ҳақи тирикчилик учун зарур минимум ҳаражатлардан анча ортиқ бўлиши, болалар ҳаёти ва тарбиясига оид ҳаражатлар ҳам ҳисобга олиниши керак, иш ҳақи миллий бойлик ўсишига бевосита боғлиқ деган фикрда эди.

Смит таълимотида ишчи кучи деган категория йўқ, у капиталист ва ишчи ўртасидаги муносабатда ишчи меҳнати сотилади деб ҳисоблайди. Аммо иш ҳақининг нормал даражасини аниқлашда у амалда ишчи кучининг ҳийматидан фойдаланган, иш ҳақининг миқдори тўғрисида гап борганда эса тирикчилик ҳаражатлари қиймати ҳисобга олиниши керак, дейди. У шунингдек, иш ҳақи миқдори ўзгаришининг механизмини ўрганиб, унинг қуйи чегараси жисмоний тирикчилик минимуми бўлиш керак деган хулоса чиқарди.

Қийматнинг меҳнат назариясидан келиб чиқиб, фойда ёлланма ишчи меҳнатига тўланмаган маҳсулотдир, деган хулоса чиқарилади. А.Смит кўшимча қиймат келиб чиқишининг ҳақиқий сабабини аниқлашга яқинлашган, чунки фойда капиталист билан бевосита боғланган, бунда ишчи ўз меҳнат самарасини капиталист билан бўлишишга мажбур бўлади. Бу ҳолатда фойда янги пайдо бўлган ҳиймат билан иш ҳақининг фарқи айирмасидир; ишчига у ҳосил қилган товарнинг бир қисми тегади, холос. Қолган қисмини капиталист фойда сифатида олади. Амалда фойда кўшимча қийматдир. Физиократлардан фарқли равишда, А.Смит кўшимча маҳсулот фақат қишлоқ хўжалигида, истеъмол қийматларнинг ортиши ҳисобигагина эмас, балки ходимнинг меҳнати яратган янги қийматдир, деган тўғри хулосага келди.

Смит фойда нормаси ва процентнинг паст даражасини иқтисодий ривожланиш ва «миллатнинг равнақи» кўрсаткичи деб ҳарактерлади, аммо фойда нормасининг пасайиб бориш тенденциясини тушунтириб бера олмади. У бой давлатларда капитал ортиқлиги, капиталистлар рақобатини фойда нормаси пасайишига сабаб деб кўрсатди.

Қийматнинг меҳнат назарияси асосида рентанинг ҳақиқий табиати очиқ берилади. Ер капитал каби ўзга мулк сифатида меҳнаткашларга қарши турадиган моддий шароит ҳисобланади. Ер хусусий мулкка айлангач, ходим, яъни ишчи ўз меҳнати якунларининг бир қисмини ер эгасига қайтаришга мажбур. Рента ерга хусусий мулкчилик монополияси пайдо бўлишининг оқибатидир. Ер унуми ва жойлашувининг турли бўлиши ҳам рентага сабаб бўлиши мумкин, дейди Смит. Аммо абсолют ва дифференциал рента тушунчаси унда бўлмаган (абсолют рента ерга хусусий мулк бўлгандагина пайдо бўлади, дифференциал рента эса ҳар доим мавжуд).

Меҳнат унумдорлиги – бу қайта ишланаётган материал қийматининг ошувига олиб келадиган меҳнатдир.

А.Смитнинг капитал ва такрор ишлаб чиқариш тўғрисидаги назариясида анча катта зиддиятлар мавжуд. У баъзида капиталга тўғри баҳо бериб, капитал ёлланма меҳнатни эксплуатация қилиш туфайли фойда келтирувчи қиймат, дейди. Бошқа ҳолларда масалага тарихдан ташқарида туриб қаралади ва капитал бу ишлаб чиқариш воситалари захираси (запаси) бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнини давом эттириш учун керакли дейилган. Физиократлар фақат қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган капитални унумли деб атаган бўлсалар, Смит саноат капиталини ҳам унумли деб уқтиради (бу унинг прогрессив томони). У савдо капитали ҳам унумли деб ҳисоблайди, чунки у саноат капиталдан ажралиб қолган эмас, балки моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган кўшимча қиймат - савдо фойдасининг манбаи.

Смитнинг капитал ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун захира керак эканлиги тўғрисидаги қондаси асосий ва айланма капитал ҳақидаги тушунчанинг боши эди, бу атамаларни ҳам у киритган. Физиократлар (Ф.Кенэ) бошланғич ва йиллик аванс (бунак)

тушунчаларини деҳқончилик капиталига қўллаган булсалар, Смит асосий ва айланма капитални соҳасидан қатъи назар барча амалдаги капиталга хос деб тушунтиради. Аммо у айланма капитал деганда товар ва пул капиталини хато тушунган (бу муомала соҳасига хос капитал). Бу капитални ҳосил қилувчи моддий элементларга сотувчилар қўлидаги озиқ-овқат, материаллар ва тайёр буюмлар ҳамда кўрсатилган тақсимлаш ва муомалага киритиш учун керак бўлган пуллар ҳам кирган. Унинг фикрича, айланма капитал доимо муомалада бўлиши керак.

Шундай қилиб, Петтидан кейин Смит ҳам асосий капиталга ходимларнинг меҳнат малакаси ва қобилиятини қўшди. Бу масалани анча чигаллаштирди, чунки малака ва қобилият капитал деб эълон қилинди. Унинг эгаси эса фойда олувчи бўлиб қолади (ишчи ҳар доим ҳам фойда эгаси бўла олмайди, уни капиталист ёки ер эгаси олади). Асосий С ва айланма У капитални солиштириб, улар ўртасидаги фарқ шундаки, дейди Смит, биринчи С бир эгадан иккинчисига ўтмай ва яна айланмай фойда келтиради, иккинчи У эса эгаси қўлидан бир шаклда кетиб, бошқа шаклда қайтиб келади ва фойда келтиради. Шундай қилиб, асосий капитал умуман айланмайди, айланма (оборот) капитал эса доимо муомалада бўлади.

Ҳақиқатда асосий ва айланма капитал ишлаб чиқариш капиталининг икки кўринишидир. Улар бир-бирларидан қийматларининг айланиш усуллари билан фарқ қилади. Асосий капиталнинг қиймати конкрет меҳнат билан бўлақлар буйича ишлаб чиқарувчи товарга кўчирилади, айланма капиталнинг қиймати эса тўлалигича шу товарга ўтади. Ижтимоий капитални доимий ва ўзгарувчан капиталга бўлиш масаласи Смитга номаълум бўлиб қолаверди.

Смитнинг бутун ижтимоий капитални такрор ишлаб чиқариш назарияси унинг қиймат назариясига асосланган. У ижтимоий маҳсулот қийматининг таркибий қисмлари тўғрисида хато таълимот яратди. Олимлар буни «*Смит догмаси*» деб атайдилар. Смитнинг фикрича, ялпи ижтимоий маҳсулотнинг қиймати иш ҳақи, фойда ва рента йигиндисига тенг, яъни даромадлар суммасидир. Ишлаб чиқариш жараёнида жонли меҳнат билан бирга ишлаб чиқариш воситалари ҳам қўлланилишини тушунган ҳолда, Смит шунга қарамай ишлаб чиқариш воситалари қийматини охир-оқибатда иш ҳақи, фойда ва рента каби даромадларга бўлиш мумкин, деб ўйлади. Шундай қилиб, у ялпи ижтимоий маҳсулот «қиймати»дан доимий капитал С ни чиқариб ташлаган. Қийматдан унинг таркибий қисми бўлган доимий капитални инкор этиш такрор ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қилиш имконини йўққа чиқаради. Ҳар йили ишлаб чиқарилган маҳсулот гўё ҳар йили тўла истеъмол қилинган бўлиб чиқади. Ўз-ўзидан равшанки, бундай шароитда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш эмас, хатто оддий ишлаб чиқариш мумкин бўлмай қолади (доимий капитал С кўп йиллар иш беради).

Смитнинг хатоси шуки, у йиллик маҳсулот қийматини шу йили янгидан ҳосил қилинган қиймат билан айнан бир деб ўйлаган (миллий даромад). Лекин янгидан ҳосил қилинган қиймат даромадларга ажралади, йиллик маҳсулот қиймати ишлатилган ишлаб чиқариш воситалари қиймати, яъни доимий капитални ҳам ўз ичига олади. Бу хатолик Смитнинг қиймат тўғрисидаги таълимотининг камчилиги ва чекланганлигидан келиб чиққан.

3. А. Смит ва ҳозирги замон

А.Смит эркин рақобат давридаги Буюк Британиядаги иқтисодий сиёсатни асослашга катта эътибор берди. У ишлаб чиқарувчиларга иқтисодий эркинлик таъминлашни, давлатнинг иқтисодий ҳаётга аралашмаслигини талаб қиларди. Аммо мамлакатнинг муҳофаза манфаатлари иқтисодиётдан устун ҳам бўлиши мумкин деган фикри ҳам бор, яъни бу баъзи пайтларда давлатнинг иқтисодга аралашуви зарур деганидир. Смит иқтисодиётда давлат секторининг самарасизлигини кўрсатиб, «хукумат ҳар доим ва истизносиз буюк исрофгарчидир» дейди. Шу сабабли давлатнинг фақат уч функцияси тан олинади: 1) ҳуқуқ -

тартибот; 2) мамлакат ҳавфсизлигини таъминлаш; 3) жамиятга зарур бўлган (аммо хусусий сектор томонидан тўзилмаган) ижтимоий корхона ва муассасаларни таъминлаш.

Умуман тўғри бўлган бу фикрлар, яъни давлатнинг иқтисодийга арилиши чегаралари кейинги пайтда қайта кўриб чиқилмоқда.

У цех тартиб-қоидалари, эскирган қонунлар, корпорациялар ва савдо монополиялари имтиёзларига қарши чиқди, яъни ҳамма учун бир хил имкониятни ёклади. Ҳодисаларнинг стихияли боришини ва рақобатни ҳар қандай чеклаш иқтисодий ривожланишни албатта секинлаштиради. Аммо Смит давлатнинг айрим функцияларини ижобий баҳолади, масалан, мамлакат ички тартибини сақлаш, ташқи ҳарбий хавф-хатардан асрашни хўжалик ривожининг зарурий шартлари деб ҳисоблади.

Давлат молиявий фаолиятига алоҳида аҳамият берилган. Смит ўз асарининг бешинчи, охири китобини давлат бюджети ва давлат қарзларига бағишлаган. У фақат бутун жамият манфаатларига мос келадиган давлат харажатларининг қўллаб-қувватлади, «арзон давлат» тезисини илгари сурди.

Смит замонавий давлатнинг солиқ сиёсатининг назарий асосларини яратди. Солиқлар фуқароларнинг кучи ва имкониятига мос келиши, ишга яроқли ҳар бир кишига алоҳида белгиланиши керак, солиқ имкони борича арзон, унинг шакли ва олиниш вақти эса тўловчи манфаатига мос келиши зарур.

Смит ночор аҳволга тушиб қолган иқтисодий ривожлантириш учун қуйидаги уч омилни кўрсатиб берган эди: 1) мамлакатда тинчлик, осойишталик бўлиши ва сақланиши; 2) меъёрдаги енгил солиқлар тизими; 3) давлат иқтисодий ишларига ҳадеб аралашавермаслиги зарур, иқтисодий табиий равишда амалга ошаверади.

Бу қоидалар бизнинг мамлакат хўжалигига ҳам бевосита оид фикрлар ҳисобланади.

А.Смит эркин савдо (инг. «free trade») концепциясини илгари сурди (Фритредерлик). Халқаро ташқи савдода қайси маҳсулотларни чиқариш (экспорт) ва келтириш (импорт) масаласи қўйилади. Агар бирор бир давлат бизни биз ишлаб чиқара оладиганга қараганда нисбатан арзонроқ товар билан таъминлай олса, уни сотиб олиш анча қулайроқдир, унинг ўрнига баъзи соҳалардаги афзалликка эга бўлган товарни чиқариш яхши натижа беради. Бу ҳолат А.Смитнинг мутлақ афзаллик принципи асосида ётади. Бунда табиий шароит, иқлим, ер-сув, қазилма бойликлар кўзда тутилади.

4.Д.Рикардо саноат тўнтариши даврининг назарийчиси

Англияда бошланган саноат тўнтарилиши капитализмнинг мануфактура ишлаб чиқаришдан машина ишлаб чиқаришига ўтишини билдирди. Бу тўнтариш жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга катта таъсир ўтказди. Мехнатнинг капиталга амалда бўйсунishi ўзил-кесил нихоясига етиб саноат тўнтариши натижасида саноат қишлоқ хўжалигидан бутунлай ажралиб чиқди. Бундай ўзгариш ўз навбатида жамиятдаги асосий синфлар ўртасидаги зиддиятларни ошқор этиб, ишчилар синфининг ўз ҳуқуқлари учун уюшиб ҳаракат қилишларига асос солди.

Саноат тўнтариши даврида жамият тараққиётининг юқори поғонага кўтарилганлиги шу даврда ижод қилган олимларнинг асарларидаги назарий таҳлилнинг анча чуқур даражасини ҳам белгилаб берди. Классик иқтисодий мактабнинг доимий анъаналарини давом эттириб, Д.Рикардо ўз асарлари ва хулосалари билан ушбу мактабни ривожланишига катта ҳисса қўшди. Д.Рикардо сиёсий иқтисоднинг бош вазифасини ўртага қўяр экан унинг услубиятини ҳам белгилайди. Олимнинг фикрича ҳамма тадқиқотлар ягона асосга негизланиши лозим. У қийматни иш вақти билан белгилашни мана шундай ягона асос қилиб олади. Шунингдек бошқа иқтисодий муносабатлар ва категориялар мана шу қиймат таърифига тўғрими ёки зидми деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилади. Д. Рикардо ишлаб чиқариш жараёнидаги ички боғлиқликларни таҳлил қилишда илмий абстракция усулидан кенг фойдаланади. Барча иқтисодий категорияларни қиймат негизида изоҳлашга интилиш Рикардо таълимотининг энг муҳим хусусиятидир. Бир қанча иқтисодий категорияларни кўриб чиқиш вақтида миқдорий таҳлилнинг устунлиги Рикардо усулининг

хусусиятидир. Олим капитализм ривожланиб борган сайин чуқурлашган ва кескинлашган бир қанча зиддиятларни очиб бериб, уларни умуман инсоният жамиятининг зиддиятлари деб изоҳлайди. У ўз жамиятининг синфий зиддиятлари асосини кўрсатишга интиланган бўлса ҳам, аммо бу масалани охиригача ечиб бера олмади.

Д.Рикардо услуги, унинг ўзига хос хусусиятлари

Д.Рикардо 1817 йилда «**Сиёсий иқтисоднинг ва солиқ солишнинг бошланиши**» номли иқтисодий мавзудаги асосий асарини нашрдан чиқарди. Бу асарда олим А.Смитнинг иқтисодий назарияларини ривожлантирибгина қолмай, шу билан бирга унинг айрим камчиликларини ҳам очиб берди. У вақтга келиб бойликни яратиш эмас, балки унинг жамиятнинг асосий синфлари ўртасида тақсимланиш муаммоси сиёсий иқтисоднинг марказида турар эди. Д.Рикардо бу муаммони сийсий иқтисод мавзуи деб белгилади. Сиёсий иқтисоднинг бош вазифаси, деб ёзган эди у, -шу тақсимотни бошқарадиган қонунларни белгилаб беришдан иборат. Рикардо тақсимот қонунларини ишлаб чиқариш шароитларига асосланиб белгилашга ўринди. У тақсимотни ишлаб чиқариш била чамбарчас боғлаб, бойлик ишлаб чиқаришни маҳсули бўлиши мумкин деб ҳисоблади. Рикардо қийматнинг меҳнат назариясини ривожлантириб истеъмол қиймати билан айирбошлаш қийматини бир-биридан фарқ қилди. Бироқ айирбошлаш қиймати қиймат намоён бўлишининг бир шакли эканлигини тушунмади. Чунки қиймат одамлар ўртасидаги муносабат эканини, бу нарса товарлар муносабати замирига яширинганини пайқамади. У қиймат миқдори ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат миқдори билан белгиланади деб ҳисоблади. Рикардонинг катта хизмати шундан иборат бўлдики, у товарлар қийматига бевосита уларни ҳосил қилиш учун сарфланган меҳнат туфайли вужудга келган қийматнигина эмас, шу билан бирга ишлаб чиқаришда банд бўлган капиталнинг қийматини ҳам қўшди. Бироқ Смит каби Рикардо ҳам аниқ меҳнат билан мавҳум меҳнатни бир-биридан ажратмади.

Тадқиқот усули сифатида табиий тартиб концепцияси олинади ва мамлакат бойлиги сифатида ишлаб чиқаришнинг физик хажмларини кўпайтириш деб ҳисобланади. Бунинг учун эса эркин рақобат ва иқтисодий либерализмнинг бошқа принципларини қўллаш даркордир. Масалан, мамлакатга эркин озиқ-овқат киритиш («нон қонунлари»га қарши) даромад нормасини камайтирмай ва ер рентасини унча оширмаган ҳолда капитал жамғаришни ўстиришга олиб келади деб ҳисоблайди.

А.Смит каби Д. Рикардо ҳам мантикий абстракция усулини ҳам кенг қўллаган.

Д. Рикардонинг асарлари иқтисодиёт фанининг предмети ва методини аниқлашда, иқтисодий тадқиқот методологиясини амалий ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнади. Унинг фикрича, жамиятнинг синфий тўзилиши унинг иқтисодий фаолиятида хал қилувчи ўринни эгаллайди. Сиёсий иқтисоднинг асосий вазифаси «ер маҳсулотини» (яъни миллий даромад ва миллий бойлик)ни уч асосий синф ўртасидаги тақсимоти қонунларини аниқлашдан иборат. Бу тақсимот ишлаб чиқариш шароити ва манфаатларидан келиб чиқиши керак эди ва бу Рикардонинг ютуғи эди, аммо унинг хатоси шуки, у тақсимот усулини моддий неъматларни ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ қилиб қўйган. У мантикий абстракция методидан фойдаланди, ижтимоий фанларда аниқ фанларнинг усули, айниқса илмий дедукцияни кенг қўллади. У ўз концепцияси асосига қиймат қонунини, яъни товарларнинг қийматини сарфланган меҳнат билан аниқлашни қўйди. Фақат бир омил - «Меҳнат» қийматининг асосида ётади, деб ёзади олим. Бошқа иқтисодий категориялар шу қонунга қанчалик мос келиш-келмаслигини ўрганди. Рикардо капитализмни жамиятни ташкил этишнинг яккаюягона табиий ва абадий шакли деб ўйлаган.

Д. Рикардо томонидан оддий ва мураккаб меҳнатнинг тахлили

Д. Рикардо қиймат қонунини ишлаб чиқишда Смитнинг хулосаларига, гарчи уларни қисман рад эса-да, суянди ва уларни ривожлантирди. У товарнинг икки фактори: истеъмол ва алмашув қийматларини янада аниқроқ ўрганди (масалан, нонни епиш ва сотиш мумкин). Фойдалилик (истеъмол қиймати) алмашув қийматининг зарурий шартини, аммо унинг ўлчови бўла олмади. Барча товарларнинг алмашув қиймати (баъзи холлар бундан мустасно, масалан илгариги рассомларнинг картиналари, ноёб вино) ва уларни ишлаб чиқаришга

кетган меҳнат сарфлари ва чиқимлари билан аниқланади. Алмашув қиймати ҳар доим нисбий бўлиб, бошқа товар ёки пулнинг маълум миқдорига ўз аксини топиши туфайли Рикардо абсолют қиймат ҳам бўлиши керак, деган масалани кўйди. Бу қиймат субстанцияси меҳнатдаги меҳнат миқдоридир. Алмашув қиймати абсолют қиймат рўёбга чиқа оладиган зарурий ва ягона мумкин бўлган шаклдир. Лекин Рикардо бу ғояни умрининг охирида тугалланмаган асарининг «Абсолют ва нисбий қиймат» бобида берган, яъни фикр мантиқий охирига етказилмаган. Маркснинг фикрича, Рикардо қийматни фақат миқдорий текширди, тарихдан ташқарида ўрганди, яъни меҳнатни қиймат билан яралувчи маҳсулотнинг табиий хусусияти ва бу жараёни барча ижтимоий тузумларга хос деб ўйлади.

Рикардо, Смитнинг ғояларини тўлдирди. Агар Смитнинг ғояси бўйича қиймат оддий товар ишлаб чиқаришда сарфланган меҳнат билан аниқланса, капиталистик ишлаб чиқаришда бу қиймат реализация қилинадиган даромадлардан иборат эди. Рикардо қийматни аниқлашда сарфланган меҳнатдан фойдаланди. Рикардо иш ҳақининг товар қийматига таъсирини рад этди. Масалан, дейди у, агар меҳнат унумдорлиги ошмай туриб иш ҳақи кўтарилса, бундан товар қиймати ўзгармайди. Бошқа шароитлар ўзгармаган ҳолда, бу ҳолат товар баҳосига ҳам таъсир этмаслиги керак, фақат иш ҳақи ва товар баҳосидаги фойда ўртасидаги нисбатни ўзгартириши мумкин. Капиталистлар эркин рақобат шароитида иш ҳақи ўсишини баҳога кўчира олмайди ва фойданинг бир қисмидан маҳрум бўлишга мажбур. Бу қоида катта ижтимоий-сиёсий характерга эга, чунки Смит ишчиларнинг иш ҳақини ошириш учун кўраш бефойда, негаки иш ҳақи ошса, баҳолар ҳам ошади, деган фикрда бўлган (реал даромад ўзгармайди). Иш ҳақи ошганда баҳолар ўзгармайди, капиталистларнинг фойда нормаси камаяди.

Рикардо иш ҳақи, фойда ва рента масалаларини ечишга катта ҳисса қўшди. У Смит каби асосий уч синфнинг дастлабки даромадлари масаласига эътибор берди. У меҳнатни товар деб (аслида ишчи кучи товар) ҳисоблаб, меҳнатнинг бозор баҳоси (иш ҳақи) табиий баҳо бўлади ва шу атрофда ўзгаради; табиий баҳо деганда ишчи кучининг қийматини тушунган. Рикардо масалага тарихий анъаналар асосида ёндашишга ўринса ҳам меҳнатнинг табиий баҳосини жисмоний минимумга тенглаштиради. *Масалан, ноннинг баҳоси ва иш ҳақининг пул миқдори ўртасида бевосита боғлиқлик бор,- дейди у, - агар ноннинг баҳоси ошганда иш ҳақи ўзгармаса, ишчилар оч қолади ва ўлимга маҳкум этилади.*

Ишчи ўз меҳнати билан иш ҳақи сифатида оладиган миқдордан кўпроқ қиймат яратиши ўз-ўзидан равшан, дейди у. Аммо уни иш ҳақи ва фойда нисбати, яъни ишчининг қанча олиши ва капиталистга қанча қолиши қизиқтиради. У қиймат структураси ва товар баҳосини аниқлаганда «Смит догмаси»даги хатога йўл қўяди, яъни доимий капитал С нинг янги маҳсулотдаги ҳиссасини инкор этади. Товар қиймати иш ҳақи ва фойдадан иборат бўлганлиги сабабли, фойда иш ҳақиға тесқари пропорционал ва унга боғлиқ. Фойда амалда кўшимча қиймат сифатида қаралади. Рикардо фойданинг ер рентасини тўлагандан кейинги ҳолатни ўрганади. Ундан ташқари фойда аванс қилинган капитал миқдорига пропорционал деб ҳисоблайди. У фойда нормасининг пасайиш тенденциясига алоҳида эътибор берди. У бунинг бош сабаби капитализмга хос нарса бўлмай, табиий фактордир, деган. Фойда нормасининг пасайиши охир-оқибатда капитал жамғарилишининг камайишига олиб келиши мумкинлиги уни ташвишга солган. У капитал деб ишлаб чиқариш воситалари ва капиталистнинг ишчиларга иш ҳақи сифатидаги харажатларни тушунган. У капитални натура ҳолда ва тарихдан ташқари тушунган. Унингча, ибтидоий овчи ва балиқчи капитал эгаси бўлган (бу албатта хато фикр).

Рикардо ер рентасини таҳлил қилишда муҳим ютуқларга эришди. У рента назариясини қийматнинг меҳнат назариясига асосланиб текширди. Рентанинг манбаи ернинг қандайдир сахийлиги эмас, балки маълум мулкый муносабатлар шароитида ерга қилинадиган меҳнатдир, деб ҳисоблади. Ер ресурслари чекланган бўлиб, унумдорлиги ва жойлашуви турлича бўлган ерлар ишланиши туфайли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг қиймати ёмон участкалардаги меҳнат сарфлари билан аниқланади. Бундай ерлар сохибқорга ўртача фойда беради ва рента бермайди. Нисбатан яхши ерларда фойда ўртача нормадан

юқори бўлади, ана шу ортиқча фойда рента сифатида ер эгаси томонидан олинади. Ёмонроқ ерлар хўжалик ҳисобига жалб этилиши орқали ер эгаларининг оладиган рентаси ўз-ўзидан ортади, ваҳоланки улар бирор иш қилмайди, сарф-ҳаражат ҳам қилмайди.

Рикардо бу ерда дифференциал рента ҳосил бўлишини кўрсатиб берди. У хусусий мулкчилик шароитида ёмон ерлар ҳам маълум рента келтириши мумкинлигини инкор этди. Лекин шундай рента бор, у абсолют рента бўлиб, уни Маркс ва бошқа олимлар атрофлича ўрганганлар.

Рикардо пул ва пул муомаласи масалаларига катта эътибор қилди. У дастлабки асарларида пулни ички қийматга эга бўлган товар деб қараган. Пул қиймати унга сарф қилинган меҳнат билан аниқланган. Рикардо пулнинг хусусияти шуки, у алоҳида товар, бошқа товарларнинг қиймат ўлчови ва муомала воситаси сифатида ҳаракат қилади, дейди. У қоғоз пулларнинг миқдорида муомалада бўлган товар массаси қийматига мос (яъни пропорционал) бўлиши керак, ортиқчаси банк томонидан истеъмолдан чиқарилиши зарур, дейди.

Аммо у ўзининг бош асарида бу концепциядан чекинади, аввал пулларнинг ички қиймати бор, деб гапирган бўлса, кейинроқ у пулни техник восита деб изоҳлади ва пулнинг миқдорий назариясини ишлаб чиқа бошлади. Унинг фикрича, муомаладаги пулнинг миқдори турлича ва эркин бўлиши мумкин, пулнинг қиймати эса муомала соҳасида белгиланади ва унинг миқдorigа боғлиқ бўлади. Рикардо эркин савдо тарафдори бўлган, у меркантилистлардан фарқли равишда товар ишлаб чиқариш товар киритишдан ортиқ, яъни экспорт кам ва импорт кўп бўлишидан, мамлакатдан олтин чиқиб кетишидан ҳавфсирашга ҳожат йўқ, дейди, чунки эркин импорт автоматик равишда олтин муомаласи ва баҳо ўзгаришини тартибга солади, шунинг учун иқтисодий танглик таъминланишига ёрдам беришига Рикардонинг ишончи комил эди.

5.Д.Рикардо таълимотининг аҳамияти

Д.Рикардо ягона иқтисодий концепция асосида пул муаммоси ва кредит, халқаро иқтисодий муносабатлар, солиқ, ер рентаси, халқаро меҳнат тақсимоти тўғрисида фундаментал фикрлар берди. Иқтисодчи Ж.С.Милль билан дўстона муносабатда бўлган.

Смитдан кейинроқ яшаган Д.Рикардо саноат инқилоби натижаларини тўлароқ тушунди, унинг фикрлари нисбатан теран бўлиб, классик иқтисодни ниҳоясига етказди; у саноат даврининг иқтисодчиси эди. Унинг дастлабки «**Олтин аждаҳоси тўғрисида уч хат**» (1809 й.) ва бошқа асарлари пул ва пул муаммоларини таҳлил қилишга бағишланди. 1824 йилда ёзилган «**Миллий банк тузишнинг режаси**» асари эса унинг вафотидан кейин босилиб чиқди.

Рикардо умрининг охириги 4 йилини Англия парламенти аъзоси сифатида ўзининг иқтисодий ғояларини амалга ошириш учун сарфлади. Парламентда «нон қонунлари»ни бекор қилиб, иқтисодиётни эркинлаштириш, эркин савдо ва эркин матбуот, йиғилишлар эркинлигини қўлловчи нўтқлар билан чиққан. 1821й. у томондан сиёсий иқтисод клуби ташкил этилган.

У Смитнинг ғояларини қўллаш билан бирга уни тўлдирди ва қарши фикрларни ҳам илгари сурди. У капиталистлар ва ишчиларнинг манфаатлари бир-бирларига қарама-қарши эканлигини очиб берди, маълумки Смитда бу манфаатлар бир эди, Рикардо ер эгаларининг манфаати ишчи ва капиталистларникига қарши деб уқтиради.

Рикардодаги бу ўзгаришларга тарихий, иқтисодий ва социал омиллар мавжуд, улардан энг муҳими шуки, XVIII аср охири ва XIX асрнинг бошларида Англияда саноат тўнтарилиши рўй берди ва бу жараён асосан ниҳоясига етказилди. Оқибатда Англия кўп йиллар давомида «дунё фабрикаси» номини олди, саноат айниқса тез ўсди, ишчилар сони ортди, шаҳарлар кўпайди, лекин меҳнаткашларнинг қашшоқланиши ва эксплуататор синфларнинг бойиши кучайди, яъни дифференциация юз берди. Машина саноатининг ривожини туфайли иш куни 12-13 соатгача ўзайди, меҳнат шароити эса ёмонлашди, ишчилар машинанинг қўшимча қисмига айланди, халқ оммаси кўрашга отланди, *луддитлар* (машина синдирувчилар) ҳаракати кучайди, фабрикаларга ўт қўйилди. Аммо саноат инқилоби

даврида пролетариат хали ягона, уюшган синфга айланмаган эди. Капитализм эса ривожланаётган тузум эди, буржуазия-сохибкорлар ҳам феодализм қолдиқларига қарши чиқиб, прогрессив роль ўйнаган эди.

Рикарднинг 1815 йилда ёзилган «**Нонга бўлган паст баҳонинг капитал фойдасига бўлган таъсири тўғрисидаги тажриба**» номли памфлетига синфларнинг иқтисодий муносабатлари ва капитализм ривожланиш назарияси қисқа, аммо лўнда тарзда баён этилган. Унинг асосий хулосалари қуйидагилардан иборат: агар иқтисодиёт ривожини ўз холига қўйилса, аҳолининг ўсиши ва кам унумдор ерларга ишлов беришга ўтилиши туфайли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг баҳоси ошиб боради. Бунинг барча фойдаси ер эгалари бўлган лендлордларга ўтади. Ваҳоланки капиталга бўлган фойда нормаси пасаяди. Бундан эса ишчилар ҳам зиён кўради, чунки уларнинг меҳнатига талаб пасайиб боради. Хўш, бу тенденциянинг олдини олиш мумкинми? Хусусан, хориждан арзон дон импорт қилиш керак, демак, бундан «Нон қонунлари»ни бекор қилиш керак деган хулоса чиқарилади (*Англияда нон ва донга юқори баҳо қўйган махсус қонун бор эди, уни «Нон қонунлари» деб аталарди, бу қонунлар 1830 йилда тўла бекор қилинди*). Рикардо парламент аъзоси сифатида доим эркин савдо учун кўраш олиб борди. Тарих бу ғоянинг тўғрилигини амалда исботлади.

XVIII асрнинг охирида (1789-1794 йиллар) Ғарбий Европадаги энг йирик буржуа инқилоби Францияда рўй берди. Бу инқилоб мамлакатдаги феодал муносабатларга тўла барҳам берди ва капитализм (бозор)нинг тез ривожини учун йўл очиб берди, аммо бу ўзгаришлар текис ва раван амалга ошмади. Саноат тўнтарилиши машина индустриясини бошлади. Капиталистик муносабатларнинг бир қанча позитив томонлари билан бирга анчагина негатив оқибатлари ҳам кўрина бошлади. Ана шундай шароитда классик мактаб вакиллари яратган таълимотларни ҳар томонлама тўлдириш ва қайта кўриб чиқишга киришилди, бу жараён Франция, Англия ва АКШда XVIII аср охири - XIX аср 1-ярмида рўй бера бошлади. Бу даврдаги таълимотларга хос хусусият шу эдики, уларда барча иқтисодиёт категориялари тўлалигича эмас, балки қисман, яъни уларнинг айримлари олиниб, тадқиқ қилинди. Францияда Сэй, Бастиа, Англияда Мальтус, Сениор, АКШда Кэри ва бошқалар классик иқтисодий мактабни қайта кўриб чиқиш, уни тўлдириш, замонга мослаш истаклари билан ўзига хос таълимотлар юзага кела бошлади.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Классик иқтисодий мактабнинг Англияда вужудга келиши қандай ижтимоий ва иқтисодий шароитларда рўй берди?
2. Саноат тўнтарилиши билан боғлиқ бўлган сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар нималардан иборат?
3. А.Смитнинг бош иқтисодий асари қачон ёзиб тугалланди ва ундаги асосий иқтисодий ғоялар нима? Олимнинг тадқиқот методологияси нимага асосланади?
4. Нима учун А.Смит мануфактура ишлаб чиқаришининг мафкурачиси бўлиб қолди?
5. Меҳнат тақсимотининг устунлик томонлари нима ва камчилиги нимада?
6. А.Смитнинг пул, қиймат, даромадлар, иш ҳақи, капитал ва такрор ишлаб чиқариш тўғрисидаги таълимотларига қисқача изоҳ беринг.
7. «Смит догмаси» нима? Унинг камчилиги нима?
8. «*laissez faire*» ва «кўринмас қўл» тамойиллари нимани англатади?
9. Халқ бойлиги қандай омилларга боғлиқ?
10. Ночор аҳволга тушган иқтисодиётни ривожлантириш учун нима қилмоқ керак?

8-МАВЗУ. КЛАССИК ИҚТИСОДИЙ МАКТАБГА МУҚОБИЛ ҒОЯЛАРНИНГ МОҲИЯТИ

1. Муқобил иқтисодий ғоялар пайдо бўлишининг тарихий шарт-шароитлари.
2. Мальтус ва унинг «Нуфус назарияси».
3. Сениор, Бастиа ва бошқаларнинг иқтисодий таълимотлари
4. Сисмонди, Прудон ва Родбертуснинг иқтисодий қарашлари
5. Ж.Б.Сэйнинг иқтисодий таълимоти

Таянч иборалар: арифметик ва геометрик прогрессия; «аҳоли нуфуси назарияси»; тупрок унумдорлиги пасайиши қонуни; инқирозлар; сениор; тийилиш; сўнгги соат назариялари, «бозорлар қонуни», ишлаб чиқаришнинг уч асосий омили; фойдалилик; Иқтисодий романтизм; майда ишлаб чиқариш; йирик саноат; доктрина; сентиментал; либерал; эклектик; реакцион; учинчи шахслар; халқ банки; ишчи пули; анархизм.

1. Муқобил иқтисодий ғоялар пайдо бўлишининг тарихий шарт-шароитлари.

XVIII-XIX аср бошларидаги саноат тўнтариши катта ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга олиб келиш билан бирга, А. Смит таълимотини турлича танқид қилувчи назарий мактабларни шаклланишига етарли замин тайёрлади. Бу назарий мактаблар умуман классик иқтисодий мактабга муқобил бўлиб, уч асосий йўналишда: иқтисодий романтизм, хаёлий социализм, немис тарихий мактаби (ижтимоий-тарихий) йўналишида ривожланди. Буларнинг асосий вакиллари классик иқтисодий мактабга қарши чиқиш билан бирга улардан ўзгача жамиятнинг нисбатан идеал ижтимоий-иқтисодий тузилиш моделини таклиф қилдилар.

XIX асрнинг 1- чорагида иқтисодий таълимотларда, шунингдек, илк бор ишчилар синфининг аҳоли асосий муаммо қилиб ажратиб кўрсатила бошланди. Чунки айнан мана шу даврдан бошлаб саноат ишчилари расман шаклланди ва уларга хос муаммолар кўзга ташлана бошлаган эди.

Майда ишлаб чиқариш назариётчилари «иқтисодий романтизм» га хос ислохотчилик ҳаракатларини тарғиб қилиб, ўз ривожда бир неча босқични босиб ўтди. Агар биринчи босқични вакили ҳали капитализмдан воз кечишни орзу қилган, уни чеклаб қўйишга интилган ишчиларнинг кулафатлари хусусида астойдил кўз ёши қилган бўлса, иккинчи босқич мактаби вакили эса капитализмни ислоҳ қилиш лойиҳасини илгари суриб «жичик капитализм» ни сақлаб қолиш тарафдори эди.

2. Мальтус ва унинг «Нуфус назарияси».

Инглиз иқтисодчиси **Томас Роберт Мальтус** демография муаммолари тўғрисида биринчилардан бўлиб фикр юритган бўлмаса-да, «Нуфус назарияси»ни илк бор у яратди. Бу муаммо бўйича барча мунозараларда унинг номи биринчилардан тилга олинади. Масалан, Аристотель (м.а. 384-322) «**Сиёсат**» асарида аҳолиси кам сонли мамлакатни идеал давлат деб ҳисоблаган, чунки шунда социал гармония бўладики, аҳоли меъёрдан кўп бўлса социал зиддият келиб чиқади. Т. Мальтус У никоҳ тўғрисида қонун таклиф этган, унда эркакларга 37, аёлларга 18 ёшгача фарзанд қуриш тақиқланган, унингча аҳоли кўплиги ер етишмаслигига олиб келади ва у қашшоқликка маҳкум этилади.

Ф.Кенэ (1694-1774) «**Аҳоли**» (1756й.) мақоласида инсонлар «бойлик» манбаи эканлигига анча яқин фикрларни илгари сурди. «*Мамлакатнинг буюклиги унинг аҳолиси билан*», деган эди у. Аҳоли маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириб, одамлар меҳнатидан фойдаланиш масалалари давлатнинг бош иқтисодий сиёсати объекти бўлиши керак. Бу фикр А.Смит томонидан ривожлантирилди.

В.Петти ҳам аҳолини айниқса унинг меҳнат қиладиган қисмини улуғлаган, бойлик яратувчи деб ҳисоблаган, биринчи бўлиб «инсоний капитал» тушунчасини киритган.

Т.Мальтус яшаган давр Англияда саноат инқилоби амалга ошаётган йиллар бўлиб, қайта ишлаб чиқарувчилар оммавий қашшоқлашди, ишсизлар армияси кўпайди, ишчиларнинг иқтисодий аҳволи тобора ёмонлашди. Худди шу ҳолатларга баҳо бериш, уни изоҳлаш, бу аҳволнинг сабаби нимада эканлигини тушунтириш Мальтусга насиб этди. Унинг асосий асарлари қуйидагилар: «**Аҳоли нufуси қонуни тўғрисидаги тажриба**» (1798), «**Ер рентасининг табиати ва ўсиши тўғрисидаги тажриба**» (1815), «**Сиёсий иқтисод принциплари**» (1820 йилда ёзилган ва аввалги китобни қайта ишлаб, икки жилдди асарга айлантирилган). Бу асар унинг дўсти Д.Рикардонинг «Сиёсий иқтисоднинг бошланиши» асаридан уч йил кейин чиққан бўлиб, назарий методологик жиҳатдан ундан кескин фарқ қилмайди. Бу асарларда Мальтус лендлордлар манфаатини ҳимоя қилади, аммо ер эгалари ва капиталист-фабрикантларнинг манфаатлари мос келса ва ишчиларга қарши қўйилса, уларнинг иккаласини қўллаб-қувватлади, ҳукмрон синфларни оқлади, омманинг оч-яланғочлиги ва оғир аҳволида уларнинг ҳеч қандай айби йўқлигини исботламоқчи бўлди. Мавжуд тизимни такомиллаштириш кераклигини у ҳаёлига ҳам келтирмади, буни ўзига хос утопия деб ҳисоблади.

Тадқиқот предмети сифатида аввало ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш йўли билан жамиятнинг моддий бойлигини янада кўпайтириш масаласи қаралади. Шу билан бирга, биринчи марта иқтисодий ўсиш муаммосини аҳолининг ўсиши билан боғлашга ҳаракат қилинган. Аввалги тадқиқотларда аҳоли ўсиши ўз-ўзидан миллий хўжалик ривожига олиб келиши (ва аксинча) масаласи қўйилган бўлса, бу олим муаммога ўзига хос равишда ёндошади.

Тадқиқот усулида иқтисодий либерализм концепциясини тан олган ҳолда, иқтисодий ўсиш суръатлари билан аҳоли сони ўртасида ўзаро алоқадорликни илмий жиҳатдан исботлашга ўринишнинг ўзига хос йўллари мавжуддир.

Аҳоли нufуси назарияси Мальтус гуёки тарихий манбаларга асосланиб, инсониятнинг ниҳоятда тез ўсганлигини исботлашга ўринади. Бу ўсиш тирикчилик воситалари, камчилиги касалликлар, урушлар, чакалоқларни ўлдириш, туғилишни ихтиёрий тартибга солиш йўли билан секинлаштирилмаганда аҳвол бундан ҳам ёмон бўлар экан.

Мальтус табиат билан ҳамоҳанг ўсимлик ва хайвонларнинг чексиз кўпайиши ва яшаш учун керакли маблағлар ўсиши йўналишларини тадқиқ этади. Агар инсонлар ҳар 25 йилда икки марта кўпайиб, геометрик прогрессия асосида ортиб борса (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 ва ҳоказо), тирикчилик воситалари энг қулай шароитларда ҳам арифметик прогрессия асосидагина кўпайиши мумкин (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ва ҳоказо).

Бундай шароитда 200 йилдан сўнг аҳоли сонининг тирикчилик воситаларига нисбати 256 : 9, 300 йилдан сўнг эса 40096 : 13 бўлади ва ҳоказо.

Т.Р.Мальтус «Нufус қонуни»нинг математик ифодаси

Аҳолининг ўсиши	Геометрик прогрессия	1,2,4,8,16,32,64, 128 ва ҳоказо
Тирикчилик воситаларининг ўсиши	Арифметик прогрессия	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10
200 йилдан сўнг	Аҳолининг ўсиши 256 марта	Тирикчилик воситалари 9 марта
300 йилдан сўнг	Аҳолининг ўсиши 9096 марта	Тирикчилик воситалари 13 марта

Тирикчилик воситаларига нисбатан доимо тезроқ кўпайишга интилиши «*аҳолининг нufус қонуни*»дир, бу қонун жамият пайдо бўлгандан буён мавжуд бўлиб, доим ва қудратли ҳаракатдадир. Аҳолининг ортиқча қисми зарурат туфайли очлик, яланғочлик ва қирилишга маҳкум этилган.

Мальтуснинг фикрича, қашшоқликнинг асосий ва доимий сабаби, бошқариш тарзи ёки мулкнинг нотекис тақсимланишига ҳеч ҳам боғлиқ эмас; бу жараён «табиий қонунлар ва инсоний хирс» табиатнинг ночорлиги ва инсониятнинг фавқулодда тез кўпайиши билан боғлиқдир. Шу сабабли халқ ўз азоб-уқубатлари учун ўзини ўзи айблаши керак». Уни тўғрилашга ҳеч қандай инқилоб ва социал ислоҳотлар ёрдам бера олмайди. Бунда фақат бир тўғри йўл бор - бу аҳоли сонини қисқартириш. Ўта кўпайишнинг олдини олиш воситаси, чораси сифатида «ахлоқий чидам» (камбағаллар никоҳдан ўзларини тийишлари, кеч турмуш қуришлари), оғир меҳнат ёки турли бахцизликлар (очлик, қашшоқлик, касаллик, эпидемия, уруш ва бошқалар) таклиф этилади.

Мальтуснинг фикрича, табиий биологик инстинктга кўра инсоният кўпайиш имкониятига эга ва доимо шунга интилади, аммо жонивор ва ўсимликлар қарама-қарши равишда бу жараённи чеклаш имконига ҳам эга бўлиб, хайвонот дунёсидан ажралиб туради. Қуйидаги жадвалда ана шу имкониятлар акс этган.

Авлодни	Аҳолининг ўсиш потенциали		Аҳоли ўсишини чекловчи омиллар	
давом	Олдини олиш чоралари: туғилиш камайиши		Реал омиллар: Ўлим ортиши	
эттириш	Ахлоқий характердаги чеклашлар	Соғлиқ пастлиги	Ноўрин ҳаёт	Камбағаллик
инстин-кти	Тирикчилик воситаларининг чекланганлиги			

Шундай қилиб, Мальтус таълимоти бўйича, жамият иллатлари инсониятнинг беихтиёр қисматидир. Назарий жиҳатдан бу фикрларда ҳеч қандай илмийлик ва янгилик йўқ. Бу «қонун»даги асосий ғоялар унғача бўлган олимлардан тўғридан-тўғри уғрилган (*плагиа́т*), чунки ўз даврида Стюарт, Уоллес, Таунсенд ва бошқалар бу масалани ёритган эдилар. Мальтуснинг бу ниҳоятда реакцион хулосалари қаттиқ танқидга учради. Туғилишни камайтириш учун у никоҳ ёшини оширишни, давлат томонидан болаларга бериладиган нафақаларни бутунлай бекор қилишни таклиф этди.

Мальтус марказий ғояси, яъни аҳоли сони ўсиш суръатларининг жамият фаровонлигига таъсири принципда тўғри ва долзарбдир. Аммо олим томонидан берилган прогноз (истикбол) лар бахтимизга нормал бўлиб чиқди. Ҳар 20-25 йилда аҳолининг икки марта кўпайиши инсониятни тўла қашшоқликка маҳкум этиши керак эди.

Мальтус «доктринаси» аввало методологик жиҳатдан хато эди, чунки ҳеч қандай исбоциз табиат қонунлари жамият ҳаётида қўлланилади, ваҳоланки инсонлар ўсимлик ва хайвонот дунёсидан фарқли ўлароқ фақат истеъмол қилмайдилар, балки ўзлари ишлаб чиқарадилар ва тирикчилик воситасини кўпайтириш имкониятларига эгадирлар. Шунини эслаб ўтиш жоизки, ўз даврида Петти ва Смит мамлакат бойлигининг асоси унумли меҳнат билан шуғулланувчи аҳоли эканлигини исботлаб берганлар. Мальтус классикларнинг бу фикрини инкор этади. Ундан ташқари, Мальтус ўзи очган қонунни абадий деб эълон қилади. Аслида эса капитализм даврида ортиқча ишчи кучи ҳисобига аҳолининг нисбий ортиқчалиги юзага келади, бу ерда аҳолининг нисбий ортиқчалиги аҳолининг абсолют ортиқчалиги деб кўрсатилган.

Мальтус прогрессиялари эса статистик ва амалий (фактик) материалларни очиқдан-очиқ сохталаштиришдир (фальсификация). Унда берилган маълумотлар АҚШнинг XVI-XVIII асрлардаги аҳоли ўсишига нисбат сифатида келтирилади, бу мамлакат аҳолисининг асосан Европа аҳолисининг эмиграцияси ҳисобига кўпайганлиги ҳақидаги «арзимас» факт эса ҳисобга олинмаган (табиий ўсиш бор, эмиграция бор).

Мальтус ўз фикрини «исботлаш» учун «*тупроқ унумдорлигининг пасайиб бориши*» назариясидан фойдаланади. Бу назарияга кўра, ерга сарфланган қўшимча капитал гўёки маҳсулотни пропорционал тарзда кўпайтиришга имкон бермас эмиш, бинобарин одамлар

ўзларини озиқ-овқат ва бошқа товарларга бўлган этиёжларини қондирадиган маҳсулотларни тўла ҳажмда етиштира олмайдилар. Шу тарика маҳсулотларнинг етишмаслиги табиатнинг табиий-биологик қонунлари билан изоҳлаб берилади. Бу «қонун»да жон бор албатта, масалан бир гектар ер билан дунёни боқиб бўлмайди, лекин илмий-техника тараққиёти туфайли кўпгина давлатлар ердан ниҳоятда унумли фойдаланиб озиқ-овқат ва бошқа муаммоларни ҳал этмоқдалар.

Қиймат ва даромад назарияси.

Мальтус иқтисодиётнинг бир қанча бошқа масалалари бўйича ҳам ўз фикрларини беради, унинг айниқса қиймат, даромад, фойда ва реализация бўйича ғоялари диққатга сазовордир. Мальтус бу масалаларни ҳал этишда Д.Рикардонинг ғояларига қарши чикди ва бунда А.Смитдан фойдаланди. Унингча товарнинг қиймати шу товарни сотиб олишга кетган меҳнат билан аниқланади. Мальтус ғоясининг «янгилиги» шу «қиммат ўлчови»ни изоҳлашдир. Смитнинг фикрича, товарни сотиб олиш учун сарфланган меҳнат, уни ишлаб чиқаришга кетган меҳнатга тенгдир. Мальтуснинг фикрича, товарлардаги меҳнат миқдори уни ишлаб чиқаришга кетган ҳаражатлардан иборат билиб, бу кўрсаткич тирик ва жонсиз меҳнат плус авансланган капиталга фойдадан жамланади. Бунда қийматнинг ҳосил бўлиши ишлаб чиқариш соҳасидан муомала соҳасига кўчирилади, истемол қиймати эса алмашув қиймати билан қориштириб юборилади. Мальтус товарнинг қийматини ишлаб чиқариш ҳаражатларидангина иборат деб кўрсатади ва харидор товар сотувчига иш ҳақидан ташқари фойдани ҳам тўлаши керак, деб уйлайди, фойда товарнинг қийматига номинал қўшимча, деб ҳисобланади. Фойда меҳнатдан ажратиб кўйилади, яъни капиталистнинг фойдаси қўшимча эмас, балки товарни ўз қийматидан ортиқча сотиш туфайли пайдо бўлади, ноэквивалент айирбошлашнинг мавжудлиги исботланади. Шундай қилиб, аслида меркантилизм ғояларига қайтиш рўй беради, қийматнинг ҳосил бўлишида меҳнатнинг роли иккинчи даражали қилиб кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш ҳаражатлари концепциясидан реализация назарияси (такрор ишлаб чиқариш) ҳам келиб чиқади ва унда жамиятда ер эгалиги, руҳоний, чиновник, солдат ва бошқа шахсларнинг мавжудлиги оқланади. Аслини олганда бунда инкирозлар муаммоси изоҳланиб, «*учинчи шахслар*» назарияси юзага келади, ундан шуни тушуниш мумкинки, капиталист ва ишчилар ишлаб чиқарилган ҳамма товарларни сотиб олишга қодир эмаслар, чунки қийматнинг таърифига кўра жами иш ҳақи ишлаб чиқарилган барча маҳсулотнинг қийматидан фойда миқдorigа камдир. Бу ҳолатдан чиқиш йўли жамиятда ишлаб чиқармайдиган синфлар, яъни «*учинчи шахслар*»нинг борлигидир, ортиқча маҳсулотлар улар томонидан сотиб олинади. Мальтус етарли талабни қондириш учун ер аристократиясини улуғлайди, юқори рента, солиқ ва бошқа йиғимларни оқлайди.

Ишлаб чиқаришни кенгайтириш чегаралари мавжуд эмас, дейди Т.Мальтус. ортиқча ишлаб чиқариш (инкирозлар) тўғрисида фикр юритиб, бу жараён умумий бўлиши, ёки иқтисодиётнинг айрим тармоқларида перманент (узлуксиз) ёки вақтинча бўлиши мумкинлиги айтилади. Охир-оқибат шуни айтиш мумкинки, Д.Рикардо ва бошқа классик мактаб вакилларида фарқли равишда, Т.Мальтус бўйича нафақат хусусий, балки умумий инкирозлар бўлиши башорат қилинади (бу тарихан исботланди). Аммо барча инкирозлар вақтинча бўлиб, улар ўткинчи деб қаралади.

Мальтус «Нуфус назарияси»га кўра, ишчиларнинг сонини камайтиришни таклиф этган бўлса, ишламай ейдиганларнинг сонини оширишни жамият учун фойдали деб ҳисоблайди.

Бу ғоялар аслида Сисмондига тегишли эканлиги кейинги бобларда изоҳланган. Фақат Сисмонди капитализмдан воз кечиш ва майда ишлаб чиқаришни ривожлантиришни таклиф этган бўлса, Мальтус капитализмдан воз кечмаган ҳолда, аввало йирик ер эгалари ва руҳонийлар манфаатини таъминлашни қўллайди.

Мальтус ғояларидаги бу илмий чалкашликларга қарамасдан, унда бир қанча ижобий фикрлар мавжуд. Ҳозирги даврда ривожланаётган мамлакатлардаги оғир аҳволни тушунтиришда бу олимнинг қарашлари тўғри келади. Айниқса, Корея Республикаси ривож

характерлидир. Агар бу ерда 1950-60 йилларда аҳолининг ўсиши йилига 3 фоизни ташкил этган пайтда иқтисодий ривожланиш паст бўлган бўлса, 90 йилларда аҳолининг ўсиши 1 фоизга тушган пайтга келиб иқтисодий ўсиш кескин ошди. Марказий Осиё мамлакатларида ҳам аҳолининг ўсиши катта бўлиб, иқтисодий ривожланиш муаммоларини хал этишда бу олимнинг баъзи ғояларидан фойдаланиш яхши самара беради.

Мальтуснинг «Нуфус назарияси» XIX асрда жуда кенг тарқалди ва машҳур бўлиб кетди. Ҳозирги даврда ҳам янги замонавий мальтусчилар Г.Бутуль, Н.Чемберлен, П.Эрлих, У.Фогтлар Мальтуснинг «икки прогрессия» тўғрисидаги дастлабки қарашларини бироз ўзгартириб, «аҳолининг қариб бориши», «аҳолининг энг мақбул миқдори», «қимматли» ва «арзон» кишилар каби турли-туман ғояларини илгари сурмоқдалар. Бу концепцияларда илмий-техника таракқиётининг оқибатлари, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш баҳонаси билан, Ер қуррасида «ортиқча» одамлар кўпайиб кетди, деб уларнинг сонини турли йўллар билан камайтириш режалари таклиф қилинди.

XXI аср бошида планетамизда 6 млрд дан ортиқ аҳоли истиқомат қилмоқда (1945 йилда аҳоли сони 2.5 млрд эди) ва бу кўрсаткич тобора ортиб бормоқда. Энг муҳим ва аянчли томони шундаки, кам ривожланган ва қолоқ давлатларда бу ўсиш тез бўлиб, аҳолининг 75 фоизи шу давлатларга тўғри келади. Шунинг учун демография муаммоси ҳозирда ҳам ниҳоятда долзарбдир. Бугунги кунда бу муаммони хал қилиш мақсадида ҳатто оилани режалаштириш чора-тадбирлари таклиф қилинмоқда.

3.Сениор, Бастия ва бошқаларнинг иқтисодий таълимотлари

Нассау Вильям Сениор (1790-1864) Лондондаги машҳур Оксфорд университетининг сиёсий иқтисод кафедраси профессори, «тийилиш» ва «сўнги соат» назарияларининг муаллифи сифатида машҳур бўлди.

Н.Сениор ғоялари «**Сиёсий иқтисод фани очерклари**» (1836) ва «**Фабрика қонунчилиги тўғрисидаги хатлар**»да баён этилган.

У ўзининг қиймат назариясида қийматни баҳо билан бир нарса деб ҳисоблайди ва қиймат талаб билан таклифга боғлиқ, дейди. У меҳнат (ишчиларнинг «қурбони») билан бир қаторда капиталистнинг «тийилиши»ни ҳам қийматнинг манбаи деб эълон қилади.

«Тийилиш» назарияси. Бу назарияда Н.Сениор капитални капиталистнинг бераётган «қурбони» деб ҳисоблади. Унинг таъкидлашича капиталист ўз капиталини ишлаб чиқариш соҳасига қўйганда (инвестиция) ўзининг шахсий истеъмолидан гўё маълум давр «тийилиб» туради, меҳнат эса ўз навбатида ишчининг дам олиш ва тинчлик эвазига қилган «қурбони» деб қабул қилинади. Шунинг учун иш ҳақи ва фойда капиталист ва ишчи берган тегишли «қурбонлар» учун баб-баравар мукофот эмиш. Н.Сениор Рикардонинг қийматни иш вақти билан белгилашига қарши чиқади, унингча фойда капиталистнинг «меҳнати»дан, фоиз эса унинг сабр-қаноатидан ҳосил бўлишини кашф қилди.

Н.Сениорнинг яна бир «кашфиёти» унинг «*сўнги соат*» назариясидир. Саноат тўнтарилиши ва машиналарнинг кириб келишига қарамасдан, ишчиларнинг иш соатлари ниҳоятда юқори бўлиб, шу сабабли XIX-асрнинг 30 йилларида Англияда 10 соатлик иш куни учун кўраш кучайиб кетди. Н.Сениор эса ўша даврда мавжуд бўлган 11.5 соатлик иш кунини қисқартиришнинг «иложсизлигини» назарий жиҳатдан асослашга уриниб, шу иш кунининг 10.5 соатида сарфланган капиталнинг қиймати янгидан вужудга келади, фақат охириги бир соатидагина фойда яратилади, деб уқтирди. Шу сабабли иш кунини 10 соатгача қисқартириш фойданинг йўқ бўлиб кетишига, бу билан бирга эса ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ҳар қандай қизиқишнинг йўқ бўлиб кетишига олиб борган бўлар эди, деб даъво қилди. Бу билан у соҳибкорларни очикдан-очик ҳимоя қилади.

XIX асрнинг 40-50 йилларида француз ва халқаро ишбилармонлар орасида **Ф. Бастия**нинг (1801-1850) номи ва унинг иқтисодий қарашлари кенг оммалашди. У бой француз ишбилармони оиласида туғилди. Бастия 40-йиллари бир қанча памфлетлар чиқариб, уларда эркин савдо фойдасига протекционизмни инкор этувчи, вино ишлаб чиқарувчилар манфаатини ҳимоя қилувчи, социалистик ғояларга қарши бўлган қарашларни

фаол тарғиб этди. Бу памфлетлар ғояси мазмун жиҳатдан оригинал бўлмаса-да, ёрқин ёзилиш шакли билан ажралиб туради.

Ф.Бастианинг энг асосий ғояси жамиятдаги ижтимоий антагонизмнинг мавжудлигини инкор этишдир. Унингча, уша даврдаги жамият дунёдаги «*энг гўзал, мукаммал, мустаҳкам бўтунжаҳон ассоциацияларидандир. Барча қонуний манфаатлар уйғунлашгандир*». Ф.Бастиа 1850 йилда «**Иқтисодий гармониялар**» китобини чоп этди. Унда у гармония (уйғунлик)нинг асосини алмашув ва соф, ҳеч нарса билан чекланмаган рақобатда кўради. Ф.Бастиа ўз ғоясини исботлашда Сэйнинг фикридан фойдаланган бўлиб, хизматлар назарияси бунга мос келади, яъни алмашув, харид - савдо ўзаро тенг «хизматлар»ни алмашиш демакдир. Сэй буйича бу «хизматлар» нафақат одамлар, балки буюмлар ва табиат кучлари томонидан кўрсатилса ҳам, Бастиа жамият ҳаётининг қандай соҳасида бўлмасин, фақат шахсий хизматларни устун қўяди. «Хизмат» деганда ишлаб чиқариш давомида реал меҳнат сарфинигина эмас, балки шу хизматдан фойда келтирувчи ҳар қандай ҳаракат, фаолият ва куч тушунилади. Бундан шу нарса аниқ бўлиб қоладики, қиммат яратишда ишлаб чиқаришга фақат ишчилар эмас, балки капиталист ва ер эгалари ҳам катта «хизмат» кўрсатадилар. Капиталистнинг «хизмати» унга фоиз олиш имкониятини беришини Ф.Бастиа шундай кўрадики, капиталист капитални аванс ёки ссуда тарзида сарфлаб, истеъмолни орқага суради ва уни капиталистнинг «қурбони» деб ҳисоблайди. Бу юқорида биз келтирган Сениорнинг тийилиш назариясининг ўзидир. «Тийилиш» сўзи урнига «орқага суриш» сўзи қўйилган, холос.

3. Сисмонди, Прудон ва Родбертуснинг иқтисодий қарашлари

Жан Шарль Леонард Симонд де Сисмонди (1773-1842) Швейцарияда туғилган, француз классик сиёсий иқтисодини ниҳоясига етказувчи ва айни вақтда майда сиёсий иқтисоднинг асосчиларидан биридир. У мўътабар протестант пастор оиласида туғилиб вояга етди. протестантлар коллегиясини битириб чиқди, Женева университетида ўқиди. Сиёсат билан унчалик кўп вақт шуғуллангани йўқ, Франция маънавий ва сиёсий фанлар академиясининг аъзоси этиб сайланди. С.Сисмонди иқтисод ва тарих фанлари соҳасида катта ишларни амалга ошириб, бой илмий-адабий мерос қолдирди. «**Тоскани қишлоқ хўжалигининг кўриниши**» (1801 й.), «**Савдо бойлиги ёки сиёсий иқтисод принциплари ва уларнинг савдо қонунчилигида қўлланилиши тўғрисида**» (1803 й.), «**Италия республикаларининг тарихи**» (1807 й.), 1818 йилда эса «Эдинбург энциклопедияси» учун «**Сиёсий иқтисод**» мақоласини тайёрлади, лекин «**Сиёсий иқтисоднинг янги ибтидолари ёки бойликнинг аҳоли нуфусига муносабатлари тўғрисида**» (1819 й.) китобининг нашр қилиниши унинг шуҳратини янада оширди. Кейинги йилларда «**Сиёсий иқтисоддан этюдлар**» (1837 й.) ва фундаментал тарихий асарлар ҳисобланган «**Французлар тарихи**» (31 том), «**Рим империяси қулашининг тарихи**», «**Италия озодлиги тикланишининг тарихи**» ва бошқа асарлари нашр қилинди.

С.Сисмонди ғояларининг шаклланиши, саноат тўнтариши даври билан, шунингдек майда ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий кучсизланиши билан боғлиқ бўлиб, бу эса ўз навбатида капитализмнинг феодализм устидан, йирик машиналашган ишлаб чиқаришнинг майда ишлаб чиқариш устидан ғалабасини англатар эди.

С.Сисмонди ижодини ўрганиш методини айрим хусусиятларини классик иқтисодий мактаб вакиллари билан тенглиштиришимиз мумкин. Айнан ўзига хос услубиёт иқтисодиёт фанига қуйидаги янгиликларни олиб кирди.

Биринчидан, Классиклардан фарқ қилиб, ҳукуматлар бойликни тақсимлаш ва тартибга солишни бошқаришни ўз қўлларига олишларига хайрихоҳлик билдиради. Унда айнан ҳукумат ишлаб чиқаришни кенгайтирмасдан «учинчи шахслар» манфаатларига мос йўл очиб беради.

Иккинчидан, сиёсий иқтисодда илмий абстракция усулини қабул қилмаслик. С.Сисмонди, А.Смит издошларини абстракцияга берилиб инсонларни умуман

унутганликларини, натижада фан уларни изланишларида турли амалиётлардан ажралиб қолди деб хулоса қилади.

Учинчидан, А.Смитнинг «иқтисодий инсон» доктринасини инкор этиш. С.Сисмонди классикларнинг ҳар бир алоҳида олинган инсон манфаатлари умумий манфаатларини шаклланишига сабабчи деган фикрга умуман қўшилмайди. Унинг фикрича ҳар қайси инсон ўзининг шахсий манфаатларини ўзгалар ҳисобига амалга ошириш билан мавжуд турли имкониятларни ишга солар экан, бу ерда ҳар саноатчининг эришган ютуғи ўз навбатида ўзга саноатчини хонавайрон бўлишига олиб келади.

Тўртинчидан, илмий техника прогресини жадаллашуви жамият равнақидаги объектив заруриятлигини тан олмаслик. Қуйидаги услубий ҳолатни изоҳлаб С.Сисмонди шундай дейди: «гарчан машиналар ихтироси инсонлар учун катта қулайлик бўлсада, аммо улар (машиналар) яратган фойдани адолациз тақсимланиши, камбағаллар учун офат келтиради».

Бешинчидан, иқтисодий таҳлилда функционал усулни қўллаш мақсадга мувофиқлигини эътироф этиш. Бу ҳолат сиёсий иқтисодда тобора янги тус олаётган сабаб ва оқибатни тан олиш демакдир

Олтинчидан, иқтисодий таҳлилда иқтисодий факторлар билан бирга ноиқтисодий факторларнинг ҳам ўрин олиши. Дин, тарбия, виждонийлик ва бошқалар инсонларнинг бир мақсадга яқинлаштириувчи факторлар деб белгиланади.

«Сиёсий иқтисоднинг янги ибтидолари ёки бойликнинг аҳоли нуфусига муносабатлари» (1819 й.) китоби унинг шуҳратини янада оширди. С.Сисмонди одамлар бахт ва тенгликни таъминлаш учун бирлашдилар, деган фикрга асосланади. У майда ишлаб чиқаришни кўкларга кўтариб мақтайди, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга интилади, ҳаммага ҳамдардлик билдиради, фабрикага оид қонунларни табриклайди, болалар меҳнатининг эксплуатация қилинишини қоралайди. Капитализмни ижтимоий адолатдан маҳрум бўлган жамият деб маълум қилади. С.Сисмонди иқтисодий қарашларининг тизимида даромад тўғрисидаги таълимот алоҳида ўрин олишини китоб номининг ўзиёқ кўрсатиб турибди. У тақсимотнинг кўпдан-кўп муаммолари тўғрисида фикр билдиради. Капитални, кризисларни, маҳсулотни реализация қилиш масалаларини тадқиқ этади, жамиятни ўзгартиришнинг майда буржуача дастури (программаси) ни илгари суради.

С.Сисмондининг таъбирича, ижтимоий фан икки қисмдан: олий сиёсат ва сиёсий иқтисоддан иборат, агар сиёсат давлат тартибининг қандай вужудга келишини ўргата, фуқароларни диёнат ва дин руҳида тарбияласа, сиёсий иқтисод хўжаликни қандай бошқаришни, ижтимоий тартибни сақлашни ҳукуматга тавсия қилиши керак. Умуман сиёсий иқтисод маънавий фан бўлиб, у одамларнинг ҳис-туйғулари, эҳтиёжлари ва эҳтиросларини ўрганиши керак. С.Сисмондининг фикрича, «одамларнинг моддий фаровонлиги, инсон табиати» сиёсий иқтисод предмети бўлиши керак, «одамларнинг моддий фаровонлиги» эса давлатга боғлиқ. С.Сисмонди сиёсий иқтисод предметини давлатнинг иқтисодий сиёсати билан айна бир нарса деб билди, уни синфлардан устун турадиган фан деб талқин этди. Ишлаб чиқариш муносабатларини, иқтисодий қонунларни билиш зарурлигини инкор қилди. У инсоннинг феъл-атворини биринчи ўринга қўйди.

С.Сисмонди услубиёти (методологияси)га 1. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни субъектив-идеалистик талқин этиш; 2. Илмий абстракция усулининг йўқлиги; 3.Тарихдан ташқари ёндашув; 4. Айирбошлаш концепцияси хосдир.

«Учинчи шахслар» назарияси С.Сисмонди назарий қарашларида асосий ўринни эгаллайди. У ишлаб чиқариш ва ижтимоий даромад хажмларининг бирлигини ижтимоий маҳсулотни тўла-тўқис реализация қилишнинг асосий шарти деб ҳисоблайди. Бундай тенгликка автоматик тарзда ўз-ўзидан эришилмайди деб ҳисоблайди, у аксинча йирик саноатнинг ривожланиши ишлаб чиқаришнинг муқаррар равишда истеъмолдан ўзиб кетишига олиб боради. Капитализм ўзи учун хал этилмайдиган муаммони қиймат ва «устама қиймат»ни реализация қилиш муаммосини келтириб чиқаради, япни ортиқча ишлаб чиқариш кризиси капитализмга хос хусусиятдир.

Ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги зиддиятни, шахсий истеъмолнинг такрор ишлаб чиқариш зиддиятини, шахсий истеъмолнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнлари учун муҳимлигини тан олганлиги С.Сисмонди ўртага ташлаган концепциянинг ижобий жиҳатидир.

Пьер Жозеф Прудон (1809-1865). 1840 йилда П.Прудоннинг «Мулкчилик нима?» номли машхур асари эълон қилинди. Ушбу асарда капитализмни танқид бош мавзу бўлсада, хали олимнинг амалий дастури баён қилинмаган эди.

1846 йилда П.Прудоннинг «Иқтисодий зиддиятлар тизими ёки қашшоқлик фалсафаси» номли яна бир асари эълон қилинди. Асарда олим капитализмни ислоҳ қилишнинг амалий дастурини ишлаб чиқишга, сиёсий курашнинг беҳудалигини асослашга уринди.

1848 йилда нашрдан чиққан «Ижтимоий масалаларнинг ҳал этилини» номли янги асарида олим ҳар қандай инқилобий чиқишларни кескин қоралайди. Халқ банклари концепциясини эълон қилиб халқни ижтимоий ислохотларга чорлайди.

П.Прудон сиёсий иқтисодни «ақл-заковатнинг абадий қонунлари» тўғрисидаги фан деб билади.

П.Прудон ва С.Сисмонди назарий қарашларида биз жуда яқинлик ва ўхшашлик ҳолларини учратишимиз мумкин. Айниқса уларнинг услубиётларида бу ҳолат қуйидагича акс этади:

Биринчидан, иқтисодиётда чексиз эркин рақобатни инкор этиб, бошқариш мумкин бўлган рақобатни топиб ташкил этиш.

Иккинчидан, хўжалик ҳаётини таҳлил қилиш жаранида иқтисодий кўрсаткич ва манбаларни асосий деб ҳисобламасдан, балки меҳрибонлик, ахлоқ, ижтимоий адолат, этика ва бошқа категорияларни, шунингдек инсон ҳаётининг энг олий неъматини тенглик ва тинчликни асосий деб ҳисоблаш.

Учинчидан, кўп йиллар давомида яратилган илмий асарларда иқтисодий ходисаларга немис файласуфи Гегель диалектикаси асосий услуб қилиб олиниб, унга алоҳида эътибор берилди.

П.Прудон ўзининг майда ишлаб чиқариш манфаатларидан келиб чиққан ислохотчилик концепциясини майдонга ташлар экан, жуда кўп масалалар хусусидаги фикрларни баён этади. меҳнат тақсимоти, товарнинг хусусияти, иш ҳақи, мулкчилик, даромад ва такрор ишлаб чиқариш кабиларни илмий изоҳлашга ҳаракат қилади. П.Прудон ўзининг энг муҳим асарларидан бири - «Иқтисодий зиддиятлар тизими...» да аввалги меҳнат тақсимотини таҳлил қилади. Меҳнат тақсимоти бир томондан бойликнинг кўпайишига имкон берса, иккинчи томондан қашшоқликка, камбағалликка олиб боради. П.Прудоннинг мулоҳазаларига қараганда, меҳнат тақсимотининг наф келтирадиган хусусиятларини сақлаб қолиш ва зарарли хусусиятларини тугатиш керак. Методология жиҳатидан бу ўринда ижтимоий жараёнлар диалектикасининг илмий таҳлилида тарихдан ташқари ёндашув сезилиб туради. Прудон товарнинг хусусиятини ҳам мана шундай позициялардан туриб «тадқиқ» қилади. Унинг фикрича, қийматнинг абадий ғояси мавжуд, бу ғоя истеъмол қиймати талаб ва камчилик билан, айирбошлаш қиймати эса таклиф ва мул-кулчилик билан белгиланади. Талаб билан таклиф ўртасидаги курашда товарнинг қиймати ёки нархи белгиланади.

П.Прудон «белгиланган қиймат» назариясини ўзининг бутун иқтисодий негизи деб ҳисоблади. Бунда классик мактабдан ўзиб кетиш пинҳона истагигина эмас, шу билан бирга ижтимоий ўзгартиришларнинг йўлларини белгилаш истаги ҳам намоён бўлди. Товар ишлаб чиқаришини Прудон инсоний озодликнинг ва ҳар бир киши шахсий мустақиллигининг чўққиси деб билади, майда буржуа назариётчиси бўлган Прудон бозор механизмнинг баъзи бир салбий жиҳатларини: молларнинг қалашиб кетишини, номуносибликни, хонавайрон бўлиш ва шу кабиларни тан олади. Прудон асосий иқтисодий зиддиятларни «қиймат»нинг ички зиддиятларидан: истеъмол ва айирбошлаш қиймати ғояларидан иборат деб билади. «Белгиланган ёки сунъий» қиймат мурасага келтирувчи тимсол бўлиб кўринади. Бундай

қиймат айирбошлашда вужудга келади. У товарнинг ижтимоий бойлик таркибига бемалол кириб боришини билдиради.

Ислохотчилик концепцияларида П.Прудон Халқ банкига катта умид боғлайди. Унинг банки социалист-рикардочилар таклиф қилган банклардан 3 хил ўзига хослик билан фарк қилар эди:

Биринчидан, ундаги металл пуллар дастлабки бонлар чиқарилиши сабабли, пулга ва тижорат воқеаларига алмаштириш йўли билан секин-аста муомаладан чиқарилар эди.

Иккинчидан, фоизни бирданига йўқ қилмасдан, балки юқори қайд қилинган босқични амалга оширишни 2%дан энг кам даража-0,25% тушириш ҳақда сотилмаган товарларга олдиндан суда берилиши.

Учинчидан Халқ банки капитални ўзига жалб қилмай юзага келмасдан, балки аксинча капитал билан юзага келади.

П.Прудон фалсафада Гегелдан, сиёсий иқтисодда эса А.Смит билан Д.Рикардодан юқори кўтарила олмади. Унинг ижтимоий дастурларида мафкуравий йўналишни фош қилишда алоҳида вазифалар келиб чиқди. Прудонизм майда ишлаб чиқариш муҳитига ва унинг пуч хаёлларига таяниб, узлуксиз равишда ўзгариб боровчи шароитларга мослашаверди.

4. Ж.Б.Сэйнинг иқтисодий таълимоти

Франциядаги шу даврдаги иқтисодий ғояларнинг ривожини **Жан Батист Сэй** (1767-1832) номи билан боғлиқ. Унинг биринчи асари «**Сиёсий иқтисод рисоласи**» 1803 йилда чиқди ва ҳаёти давомида беш марта қайта нашр қилинди, қайта ишланди ва унинг бош асари сифатида қолди. 1817 йилда «**Сиёсий иқтисод катехизиси**» (Катехизис - грекча «насихат», «қўлланма» мазмунига эга), 1828-30 йилларда олти томлик «**Сиёсий иқтисод курси**» китоби ҳам чоп этилди. Бу китобларда у саноат буржуазияси тарафдори, меркантилизм душмани ва иқтисодий либерализмни қўллаб-қувватловчи олим сифатида маълумдир.

Олимнинг тадиқот *предмети сифатида* аввало жамиятнинг моддий фаровонлик проблематикаси қаралади, бойликнинг манбаи эса миллатнинг иқтисодий потенциалига боғлиқдир.

Тадқиқот услубида эса аниқ фанлар (мас., физика) тажрибасидан фойдаланиш керак дейди. Методологик жиҳатдан бу универсал ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган қонун, категория ва назариялар тан олшни зарур – деганидир.

Сэй сиёсий иқтисодни уч қисмга бўлади: ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмол. Бу классификация такрор ишлаб чиқариш жараёни унсурлари ўртасидаги юзаки боғланишни акс эттиради. Тақсимот ва истеъмолнинг иқтисодиёт фанининг мустақил бўлаклари сифатида ажратилиши ва уларнинг мустақил соҳа сифатида ишлаб чиқариш билан ёнма-ён қўйилиши ижтимоий ишлаб чиқариш жараёни унсурлари ўртасидаги ҳақиқий алоқалар бузиб кўрсатилади, чунки маълум типдаги ишлаб чиқариш муносабатлари доим тақсимот ва истеъмолнинг маълум таркибини вужудга келтиради.

У ҳаёти давомида сиёсий иқтисод масалаларини имкони борича содда ва аниқ изохлашга интилди. Биринчилардан бўлиб ишлаб чиқариш омиллари: меҳнат, капитал ва ернинг маҳсулот қийматини ҳосил қилишда тенг иштирокини аниқ ифодалади (бу фикр юқорида эслаб ўтилган). Ҳозирги давр олимлари капитализмнинг (бозор) тизимини шу уч омил билан боғлайдилар.

XIX асрнинг бошларида шу уч омилга асосланган ғоялар ривож топди. Меҳнат - иш хақи, капитал - фойда, ер - рента: шу уч ўзаро боғлиқ (уч бирлик) формула Сэй таълимотида муҳим ўринни эгаллайди. Унинг *қиймат* ва *даромадлар* тўғрисидаги таълимоти ўзига хос равишда хал этилди. Классик мактабдан фарқли равишда товар қиймати уни ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат билан эмас, унинг фойдалилиги билан аниқланади, шундай қилиб «*Фойдалилик назарияси*»га асос солинди. Бу назарияга кўра ишлаб чиқариш

фойдалиликни яратади, фойдалилик эса предметларга қиммат беради, «қиммат фойдалилик ўлчовидир» дейди у.

Сэйнинг *даромадлар назариясида* фойданинг изоҳланиши диққатга сазовордир. «Меҳнат» омили ишчилар учун иш ҳақини «капитал» омили соҳиб учун фойдани «ер» омили эса ер эгаси учун рента даромадларини юзага келтиради Биз биламизки, фойда суда фоизи ва тадбиркорлик даромадидан иборат, унинг биринчиси капитал эгаси сифатида капиталист томонидан (капитал яратади), иккинчиси корхона бошлиғи сифатида капиталист томонидан ўзлаштирилади. Сэйнинг фикрича тадбиркорлик фойдасини ёлланма бошқарувчи ҳам олиши мумкин бўлган иш ҳақи туригина эмас. Бу махсус ва муҳим жамоат функциясини бажарганлик, яъни моҳият - эътиборига кўра ишлаб чиқариш омилларини рационал бирлаштирганлиги учун бериладиган мукофотдир. Шундай қилиб, тадбиркор ва ишчи ўртасидаги фарқ иш ҳақи даражасида деб кўрсатилади. Тадбиркор, ишбилармон маошининг юқори бўлиши эса уларнинг юқори вазифалари, таланти, фаолияти, тартиб ва бошқариш руҳи туфайлидир.

Сэй ишчиларнинг эксплуатациясини инкор этибгина қолмасдан, балки уларнинг келажаги порлоқ деган ғояни илгари суради. У капитал ўсиши билан «қуйи синфлар»нинг ахволи яхшиланади ва улар «юқори синфлар» сафини тўлдириб боради, деб ўйлаган. Сэй саноат тўнтарилиши билан вужудга келган салбий ҳодисаларни юмшатиб кўрсатишга уринди, ўзининг «компенсациялар назарияси»ни илгари сурди. Унинг тасдиқлашича, машиналар биринчи пайтда ишчиларни ишдан сиқиб чиқаради, кейинчалик улар ишчиларнинг иш билан бандлигини оширади ва маҳсулотлар ишлаб чиқаришни арзонлаштириб, ишчиларга «энг юқори фойда» келтиради. Шундай қилиб, Сэйнинг фикрича, капитализм даврида саноат тўнтарилишидан ҳаммадан кўпроқ ишчилар синфи манфаатдордир. Оқибатда меҳнат манфаатлари капитал билан «гармония»да - уйғунликда бўлиши «исботланади» (уйғунлик назарияси).

Такрор ишлаб чиқариш назарияси Сэйнинг энг муҳим кашфиётларидан бири «Сэй қонуни», «бозорлар қонуни» ёки «сотиш назарияси» ҳисобланади. Физиократлар меркантилизмни танқид қилганда шу ғоядан фойдаланганлар. Унда шундай фикр келтирилади: «*ҳар бир одам бир вақтнинг ўзида ҳам сотиб олувчи, ҳам сотувчидир*». Кенэнинг фикрича, ҳамма сотиб олинган нарса сотилган, барча сотилган нарса сотиб олинган («Иқтисодий жадвал»га эътибор беринг) бўлади. Сэйга асосланиб Ж.М.Кейнс эса «*таклиф ишунга мос талабни яратади*», деган фикрни илгари суради. Бу фикр Сэй ғоясини чиллака чиқариш учун ўйлаб топилган, чунки у ёки бу товар алоҳида-алоҳида ортиқча ишлаб чиқариши мумкин, ваҳоланки барча товарлар ошиқча ишлаб чиқариши мумкин эмасдир.

Сэйнинг «бозорлар назарияси» кўп мунозараларга сабаб бўлди, ҳақиқатдан ҳам ибтидоий даврда алмашув натурал ҳолда олиб борилган, яъни маҳсулот бошқа маҳсулотга маълум нисбатда алмаштирилган, унда харид қилиш ва сотиш жараёнлари албатта мос келган. Аммо энг оддий товар муомаласида ёки харид қилиш сотишга ҳамоханг бўлиши шарт бўлмай қолди, товарни сотган одам дарҳол бошқа товар харид қилмаслиги ҳам мумкин бўлиб қолди. Сотиш ва харид қилиш вақт ва макон жиҳатдан ажралиб туради, шу туфайли инкирозларга абстракт имконият туғилади. Капитализм даврида бу имконият ҳақиқатга айланиб қолди. Дастлабки кучли иқтисодий кризис 1825 йилда рўй берди ва доим маълум қонуниятлар асосида такрорланиб турибди.

«Сэй қонуни»нинг ижобий томони шундаки, унга кўра капитализм ўз ривожини давомидида ўзига ўзи бозор яратади, келажаги бор жамият деб қаралади ва Сисмондининг капитализм ривожига қарши фикрини инкор этади, реализация муаммосини ҳал этишда «Учинчи шахслар»га эҳтиёж қолмайди.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Т.Мальтус «аҳоли нуфуси назарияси»даги асосий ғоя нима?
2. «Тупроқ унумдорлиги пасайиб бориш қонуни» оқибатлари қандай бўлиши мумкин?

3. Ж.Миллнинг иқтисодий қарашлари қандай?
4. Ж.Милль ишлаб чиқариш қонунлари билан тақсимот қонунларини қандай баҳолайди?
5. Ж.Б.Сэйнинг асосий қонуни нимани билдиради? Изоҳлаб беринг.
6. Нима учун «Учинчи шахслар назарияси» вужудга келди?
7. Майда иқтисодиёт назариётчиларига хос хусусиятлар нималардан иборат?
8. С.Сисмондининг методологиясига хос хусусият нималардан иборат? Унинг фикрича бойликнинг манбаи нима?
9. Майда буржуа назариясининг вужудга келиш сабабларини тушунтириб беринг.
10. С.Сисмонди даромадни нечта турга бўлди?
11. Прудон ўз таълимотида қандай иқтисодий муаммоларга эътибор берган?
12. Прудоннинг капитализмни ислоҳ қилиш лойиҳасининг моҳияти нимадан иборат?

9-МАВЗУ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА МУХОЛИФ - СОЦИАЛИСТИК ЙЎНАЛИШ МОҲИЯТИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ТАҚДИРИ

1. XIX аср бошларида хаёлий социализм вужудга келишининг шарт-шароитлари.
2. А.Сен-Симон, Ш.Фурье ва Р.Оуэнларнинг иқтисодий қарашлари.
3. Марксизм вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари
4. Маркснинг иқтисодий таълимоти ва унинг тарихий тақдири

Таянч иборалар: Нобозор иқтисодий ғоялар; ассоциация; ячейка; фаланга; хаос; памфлет; хартия; чортизм; қўшимча қиймат назарияси; асосий айланма капитал; капиталнинг органик тузилиши; аҳолининг абсолют ва нисбий қашшоқлашуви; монополистик капитализм.

1.XIX аср бошларида хаёлий социализм вужудга келишининг шарт-шароитлари.

Хаёлий социалистик ғояларнинг дастлабки кўринишларида, яъни Платон асарларидан бошлаб Т.Мор ва Т.Компанелли асарларининг барчасида хусусий мулк танқид қилиб келинди.

Бу олимлар жамиятни қайта тузишни таклиф қилиб нисбатан адолатли, ривожланган жамиятни асослаб беришга интилдилар. Лекин, буларнинг барчаси хаёлий социализм шаклланиши арафасидаги дастлабки ғоялар еди, холос. Хаёлий социализмнинг ҳақиқий ривожланиш даври XIX асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бу даврда Фарбий Европа капиталистик муносабатлар ривожланиб, синфий зиддиятлар ошкор бўлди. Айниқса, классик иқтисодий мактаб вакиллари асосий асарларининг таъсири кўпгина мактабларга бўлгани каби хаёлий социалистлар қарашларига ҳам жиддий таъсир ўтказди. Шунингдек, бу даврда саноат тўнтарилишининг яқунланиши ва Европа мамлакатларида юз берган жиддий иқтисодий ўзгаришлар ҳам хаёлий социалистлар А.Сен-Симон, Ш.Фуре ва Р.Оуэнлар ўз асарларида кўрсатиб, мавжуд капитализмни ички хусусиятларини кенгроқ очиб беришга интилдилар. Бу олимлар гуруҳи иқтисодий фан ривожига катта ҳисса қўшиб, илк бор капиталистик муносабатлар абадий емаслигини, унда иқтисодий инқирозлар мавжуд бўлишини кўрсатиб бердилар. Шу жумладан улар ҳам классиклар каби техника тараққиётининг жадаллашуви, илмий кашфиётлар ва жамият ишлаб чиқаришини умумжаҳон ривожини иқтисодий сиёсатнинг асосий мақсади деб ҳисобладилар. Бундан ташқари, хаёлий социалистлар табиий тартиб концепциясига амал қилиб жамият ва алоҳида олинган инсоннинг идеал ижтимоий тузулиши моделини илгари сурдилар.

Хаёлий - социалистлар классик иқтисодий мактаб вакилларида фарқ қилиб, хусусий мулкчиликни ва капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларини танқид қиладилар, жамиятнинг барча аъзоларига бахт келтирадиган янги жамият юзага келади, деб ишчиларни ишонтирадилар. Улар янги жамият адолатли ижтимоий тузум лойиҳаларини баён этиб истеъмол ва тақсимотни қайта ташкил этиш билан чекланиб қолмасдан балки ишлаб чиқаришни тубдан ўзгартиришни таклиф қилдилар.

Шунингдек, уларнинг ижтимоий адолатни тарғиб қилишга қаратилган ғоялари айнан адолацизликлардан воз кечиши зарур деган фикрлари асосида нафақат хаёлий балки бозор иқтисодиётига қарши караш кўринишини олади. Ва ниҳоят, XIX асрнинг биринчи ярмида ижод қилган хаёлий социалистлар таълимотларида бозор иқтисодиётига муқобил қарашлари турлича намоён бўлади. Бу ўринда ушбу мактаб вакилларининг биринчидан, индивидуал (якка) фаолиятни коллектив меҳнат фаолияти билан алмаштириш механизмини қандай изоҳлашлари билан, иккинчидан меҳнаткашларни жамоа ташкилотларига бирлашиш тамойиллари хусусиятларини қай тарзда тушунтиришларида ўз аксини топади.

2.А.Сен-Симон, Ш.Фуре ва Р.Оуэн иқтисодий қарашлари

Францияда буржуа инқилобидан кейин капитализм яна тез ривожланди. Жамият олдида доимий равишда кўндаланг бўлиб қолган янги саволларга франсуз мутафаккири Сен-Симон биринчи бўлиб жавоб беришга уринди.

А.К.Сен-Симон Анри Клод де Ребруа Сен-Симон (1760-1825 йй.) Франция хаёлий социализмининг намоёндаси бўлиб, 1789-1794 йиллардаги франсуз инқилоби билан замондош еди.

У аристократлар оиласидан келиб чиққан бўлиб, куйидаги машхур асарларнинг муаллифидир: **«Саноат системаси ҳақида»**, **«Инсон ҳақидаги фан очерклари»**, **«Саноат ёки сиёсий, маънавий ва фалсафий мулоҳазалар»**, **«Янги христианлик»** ва бошқалар.

Сен-Симон махсус иқтисодий тадқиқотларни амалга оширмади, балки асосий эътиборни ижтимоий муаммоларга қаратди. У бутун яхши жамият тўғрисидаги умидини ақл-идроққа, маърифатга боғлади; у инсоннинг ақл-идроқини тарихий жараённинг тўла ҳоқими ва раҳбари сифатида билди, жамиятнинг яхши тарзда қайта қуриш йўллари ташвиқот қилишни еса ўз таълимоти амалга оширилишининг бош воситаси деб ҳисоблади.

Франсуз маърифатпарварларидан фарқ қилиб, Сен-Симон ишлаб чиқаришдаги инсон фаолияти, мулкчилик формалари каби иқтисодий факторларга катта баҳо берди. У *«Илк давр»*, *«Қулчилик»*, *«Ўрта асрлар»*, *«Ҳозирги давр»* ва *«Олтин аср»*ларни алоҳида ажратиб, ижтимоий-иқтисодий формасияларни кўрсатиб ўтди.

«Ҳозирги давр» (яъни XIX асрнинг иккинчи ярми) ўтиш даври деб белгиланиб, «...бу даврда, деб ёзади Сен-Симон, олимлар, тадбиркорлар ва ишчилардан иборат саноатчилар шаклланади, улар қирол ҳукумати билан биргаликда одил жамиятни

барпо этишлари керак, бу еса ўз навбатида «Олтин аср»га кириб келишни таъминлайди.»

Сен-Симон ўзининг тарихий концепциясидан келиб чиқиб, ҳозирги даврни ўрганиб бориш учун ўтган даврга назар ташлаш кераклигини айтиб, *«ҳар бир алоҳида олинган давр мулоҳазасида жуда юзаки, ҳатто нотўғри қисқача хулосаларларни беради, сўниб бораётган ўтмиш қолдиқлари тугилиб келаётган келажак билан қориштириб юборилади»*, деб кўрсатади.

Тарихийлигига қарамай Сен-Симоннинг жамиятнинг ривожланиш концепцияси идеалистик еди, чунки унинг асосини фан тараққиёти, онг ва ғоялар равнақи ташкил етарди.

Лекин унинг идеалистик тарихий концепциясида айрим материалистик фикрлар ҳам йўқ емас. Жумладан, Сен-Симон шахарлар, саноат ва савдонинг ривожланиши буржуазиянинг шаклланишига сабаб бўлганлигини, иқтисодий ҳолат еса, мулкчиликка тобеъ бўлган, ўзига хос ижтимоий-тарихий формаларни вужудга келтиришини айтиб ўтади. *«Ҳоқимият ва бошқаруни белгиловчи қонун ҳам, - деб ёзади у, - меҳнат фаровонлигини тўлиқ таъминлай оладиган мулкчилик ва ундан фойдаланишни белгиловчи қонундек катта*

аҳамиятга ега эмас» (Ҳақиқатдан ҳам, ҳозирги вақтда республикамиз ва қўшни мустақил республикалар иқтисодий тараққиётида мулкчилик ва мулкчилик формалари ҳақида қабул қилинган қонунлар аҳамияти катталигини есланг).

Сен-Симоннинг бўлажак адолатли жамияти индустриал система деб номланиб, у индустриал жамият йирик саноат ишлаб чиқариши базаси асосида ривожланади, саноат - алоҳида режа асосида, бошқарув еса ягона индустриал марказ орқали амалга оширилади деб ҳисоблаган еди.

Саноат ишлаб чиқаришининг тараққиёти ва маҳсулотларни тақсимлаш олимлар томонидан олиб борилади. Катта тажрибага ега бўлган саноат капиталистлари бошқарувни ташкил қилиш билан машғул бўладилар, ишчилар еса ишлаб чиқариш режаларини бажариш учун астойдил меҳнат қилишлари зарурдир.

Сен-Симон янги ижтимоий ташкилотни вужудга келтиришда, айниқса саноатда анархияга (ҳокимиятсизликка) йўл қўйилмаслигига ва режа асосидаги марказий бошқарувга катта еътибор беришни таклиф этади. Сен-Симон қарашларига кўра, еркин рақобатга асосланган ижтимоий тузим бу тугаб бораётган феодализмдан янги идеал жамиятга ўтиш давридагина емас, балки инқилобий ҳаракатлардан ҳоли минч ва тез суръатларда ижтимоий тенгликка асосланган «индустриал жамият»га ўтиш даври ҳамдир. Адолатли «индустриал жамият» қурилиши ҳақидаги ўзининг мулоҳазаларида у илму-фан ва илғор назарияларга юқори баҳо бериб, бўлғуси янгиликларни тарихий муқаррар деб ҳисоблайди. Шу билан бир қаторда Сен-Симон ўзининг «индустриал жамият» ида бошқа хаёлий социалистлар каби қарама-қарши синфларни йўқолиб кетиши ва ҳокимият томонидан сиёсий функцияларга нисбатан иқтисодий функцияларга катта еътибор беришини тахмин қилади. Лекин шуни алоҳида қайд етиш зарурки, хаёлий социализмнинг бошқа барча вакиллардан фарқ қилиб Сен-Симон социализмда хусусий мулкчилик бўлишини инкор етмайди, балки айнан хусусий мулкчилик ва ундан фойдаланишни тартибга соладиган қонун зарурлигини кўрсатиб ўтади.

Шунингдек, олим ўз қарашларида анархияга инсонларга зиён етказувчи бошқарув деб қараб уни танқид қилади. У мавжуд ўзгаришлар тезлик билан ривожланиб давлатнинг тўлиқ камолатини таъминлайди, инсонлар есаеришишлари мумкин бўлган тенглик ва айниқса мўлкчўлчиликка фақат шу «индустриал жамият» ёрдамида етиб борадилар дейди. Гарчи Сен-Симон янги ижтимоий тузумнинг ҳаддан ташқари мужмал манзарасини тасвирлаган, шу жамиятга боришнинг нотўғри йўлини кўрсатган бўлса ҳам, унинг баъзи тахминлари катта келажакка молик еди. У пролетариатнинг назариётчиси емас еди ва шу сабабли унинг тарихий ролини тушунмади. Айни вақтда у ишчилар аҳволининг нақадар оғирлигини кўрди. *«Менинг мақсадим, - деб ёзган еди у, - Европадагина емас, бутун дунёда ҳам шу синфнинг қисматини енгиллаштиришдан иборат».* У давлатни «одамларни бошқариш қуроли»дан ишлаб чиқаришни ташкил етиш, фан ва санъат тараққиётини таъминлаш, яъни «нарсаларни бошқариш қуроли»га айлантириш, тартиб, осойишталикни назорат қилишни еса жамоатчиликка топшириш керак деган ғояни илгари сурди. Сен-Симоннинг янги индустриал системаси социалистик жамият емас еди, чунки унда хусусий мулкчилик, капитал жамғариш, банкирлар ва тадбиркорлар синфлари ҳали мавжуд еди. Бу еса ўз навбатида умумхалқ меҳнатига асосланган режали кенг ишлаб чиқаришни инкор этади.

Сен-Симон асарларининг асосини капитализмни танқид ташкил этади. У ишлаб чиқариш ва тақсимотдаги анархияни, рақобат, халқ оммасининг қашшоқлашуви ва ишчиларнинг аянчли аҳволдалигини капитализм илллати деб ҳисоблайди. Олим ишчилар, капиталистлар ва савдогарларни бир синф вакиллари деб, уларни индустриаллар деб атади. Феодал жамиятининг ҳоким синфлари бўлган дворянлар, руҳонийлар ва бошқа амалдорларни еса бефойда, кераксиз синфлар деб ҳисоблади. Шуни айтиш керакки, Сен-Симон капитализмни илмий равишда танқид қилмади. У буржуа жамияти бўйсунуши зарур бўлган иқтисодий қонунларни еътибордан четда қолдирди.

Сен-Симон таълимотларини ташвиқот қилишда унинг шогирдлари О.Родриг, В.Анфонтен ва О.Базарлар катта рол ўйнадилар. Улар «Сен-Симон таълимоти» китобини нашр қилдириб, унинг назарий қарашларини бойитдилар. лекин бу олимлар ҳам буржуа

жамиятининг асосий синфлари ва улар ўртасидаги синфий кураш моҳиятини тўлиқ тушунмадилар, натижада XIX асрнинг 30-йилларига келиб, Сен-Симон мактаби тор доирага айланди ва тарқалиб кетди. Франсуз хаёлий социализмининг яна бир йирик намояндаси **Франсуа Мари Шарл Фурьедир** (1772-1837 йй.). У Безансон шаҳрида савдогар оиласида дунёга келиб, бутун ҳаёти мобайнида савдо билан шуғулланди. Бўш вақтларида ўз маълумотини тўлдириб, мустақил равишда физика, астрономия ва фалсафа фанлари билан шуғулланди, ижтимоий тадқиқотларни амалга оширди.

Шарл Фуре ўзининг «**Тўғри ҳаракат ва муштарак тақдирлар назарияси**», «**Умумий бирлик назарияси**», «**Савдо қаллоблиги ҳақида**», «**Янги саноат дунёси ва ижтимоий дунё**» номли асарлари ва қатор мақолаларида капиталистик жамиятни кескин танқид қилди ва ижтимоий адолатли жамият барпо этиш дастурини ишлаб чиқди. Унинг тасвирлашча, инсон ўзи яшаётган жамиятнинг барча ярамас иллатларидан тозаланиши лозим, шундай ижтимоий тузум ўрнатиш керакки, бу тузум инсоннинг камол топишига, еҳтиросларини тўлиқ намоён қилишига, еҳтиёжларини қондиришга имконият берсин. Ф.М.Ш.Фуре кишилиқ жамиятининг тарихий ривожланишини ўрганишга ўзининг катта ҳиссасини кўшди.

Англия хаёлий социализмининг вужудга келиши ва ривожланиши **Роберт Оуэннинг** (1771-1858 йй.) ҳаёти ва ижодий фаолияти билан боғлиқдир.

Р.Оуэннинг «**Жамиятга янги ҳаракат ёки характерни шакллантириш ҳақида тажрибалар**», «**Янги ахлоқий дунё китоби**», «**Адолатни алмашув бозори**», «**Улуғ миллий хунар иттифоқи**» асарларида унинг социалистик лойиҳалари баён этилгандир. У капиталистик жамиятни танқид қилиб, унинг халққа қарши моҳиятини очиб беради. Барча мулкни умумнинг мулкига айлантирадиган, қашшоқлик йўқоладиган, меҳнат жафозулматдан бахт-саодатга айланадиган коммунистик жамоалар тузиш фикрига келди. Шу мақсадга ҳалақит берадиган учта тўсиқ бор дейди у. Бу учта иллат: хусусий мулк, дин ва буржуача никоҳдир. Бироқ олим капиталистик тараққиётнинг объектив қонунини тушунмади, синфлар курашини инкор етди. Янги тузум янги йўл билан ёки тинч йўл билан курилади ва унга тинч йўл билан ўтилади, деб ишонди. Р.Оуэннинг лойиҳа ва ижтимоий дастурлари франсуз хаёлий социалистларидан фарқ қилиб, анча аниқ ва амалийлиги билан ажралиб туради. У ишчилар меҳнатини енгиллаштирадиган ёшлар ва қариялар меҳнатидан тунги иш вақтида фойдаланишни ман етган, рағбатлантиришни ташкил етган, у Англиянинг илк фабрика қонунчилигининг асосчиларидан еди. Р.Оуэн иқтисодий қарашларининг характерли хусусияти шундан иборатки, у буржуа сиёсий иқтисодини инкор етган франсуз хаёлий социалистларидан фарқ қилиб, ўз назарияларини яратишда Рикардонинг қийматнинг меҳнат назариясига таянади. У Рикардодан кейин қийматнинг асосий манбаи деб меҳнатни ҳисоблади. Хусусий мулк билан бир қаторда меҳнат билан капитал ўртасидаги қарама-қаршилиқлар сабабчиси деб пул ҳисобланди.

Р.Оуэн қийматнинг сунъий ўлчови бўлмиш пулдан воз кечиб, меҳнат ҳаражатларининг эквиваленти сифатида «ишчи пулларини» жорий этишни таклиф етади. У капиталистик ишлаб чиқаришни қайтадан тузиб «ишлаб чиқариш уюшмаларини» ташкил этишга ҳаракат қилди.

3. Марксизм вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари

XIX асрнинг ўрталарида иқтисодий таълимотлар тарихида янги бир йўналиш - марксизм вужудга келди. К.Маркснинг номи кўпчиликда инқилоблар билан бир деб қаралади. Ҳақиқатдан ҳам бу фикрда жон бор, чунки у Ф.Энгелс билан биргаликда пролетариатнинг капитализмга қарши кураши зарурлигини исботловчи назарияга асос солди, бунинг тасодифий ҳол дейиш қийин, чунки шу даврда капиталистик хўжалиқ ривожини, саноат тўнтарилишининг айрим (Англия ва Фарбий Европа) мамлакатларда ниҳоясига етганлиги, саноатнинг иқтисодиётда етакчи ролни егаллаши, ишчилар синфининг жамиятдаги мавқеининг кескин ошганлиги, капиталистик жамиятнинг феодализмдан устунлиги намоён бўлиши билан бирга унинг бир қанча иллатлари ҳам мавжудлиги (ишсизлик, иш вақтининг узунлиги, маошнинг камлиги, иқтисодий инқирозлар, мулкий ва синфий табақалашувнинг тобора кучайиши, мустамлакачилик ва бошқалар) принципиал янги таълимот пайдо

бўлишига асос бўлди. Ўз даврида буржуа олимлари деб аталган тадқиқотчилар (Сисмонди, Прудон, қисман Смит, Рикардо), хаёлий социалистлар ва бошқалар капиталистик тизимнинг бир қанча негатив томонларини очиб берган едилар. Ана шу иллатлар бу даврда кескин кучайди, меҳнат ва капитал, ишчилар ва соҳибкорлар ўртасидаги қарама-қаршилик тобора ортиб борди. 1831-34 йиллар Францияда Лион тўқувчилари, 30-40 йилларда Англиядаги вуддистлар ва чартистлар ҳаракати ишчилар синфининг мустақил синф сифатидаги чиқишлари еди. 1844 йилда Силезия тўқувчиларининг кўзғолони Германиядаги инқилобий ҳаракат даракчиси бўлди. 1848 йилда буржуа инқилоби туфайли марксизмнинг вужудга келиш жараёни янада кучайди. Аввалги даврдаги иқтисодий талаблар аста-секин сиёсий тус ола бошлади.

Вужудга келган сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий шароит ва аввалги даврдаги бир қанча иқтисодий ғоялар асосида, биринчи навбатда классик иқтисодий мактаб, утопик социализм таълимотлари туфайли марксизм шаклланди. Капиталистик тузум, ҳозирги давр тили билан айтганда бозор иқтисодининг бекаму-кўст емаслиги, унинг ижобий томонлари билан бирга ҳал этилиши шарт бўлган муаммоларининг ҳам мавжудлиги янги иқтисодий таълимот пайдо бўлишига туртки бўлди.

4.Маркснинг иқтисодий таълимоти ва унинг тарихий тақдири

Унинг бош иқтисодий асари «Капитал» бўлиб, унда асосий иқтисодий ғоялари илгари сурилади (1-жилди 1867 йнашр этилган). Маркснинг иқтисодий меросида классик мактаб ғоялари асосийдир. Бу олимнинг тадқиқот предметида иқтисодиётда ишлаб чиқариш соҳалари муаммоларнинг таҳлили устувордир. В.Петти тадқиқотларига баҳо бериб, ишлаб чиқаришнинг буржуа муносабатларининг ички алоқалари ўрганиши таъкидланади.

Тадқиқот услуги бошқа олимлардан кескин фарқ қилмайди, иқтисодий жараёнлар сиёсат ва давлатга нисбатан устувор ҳисобланади, аммо капитализм ва шунга мувофиқ хўжалик юритишнинг бозор механизми ўткинчи деб қаралади.

Базис ва устқурма тўғрисидаги концепция олим методологияси марказий ўринни егаллайди. Унга кўра ишлаб чиқариш етакчи ҳисобланади формасиялар тўғрисидаги фикрда еса капиталистик жамиятнинг ўткинчилиги кўрсатилади, бунга асосий сабаб ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулк ва бозор анорхиясидир. Янги жамият социализм ва коммунизм бўлиб, унда ишлаб чиқариш воситалари хусусий ўзлаштириш объекти бўлмайди.

Синфлар тўғрисидаги назарияда синфий кураш масаласи асосийдир, бунда капиталистлар ва ишчилар синфи ҳисобга олинади, учинчи синф тўғрисида шу нарса айтиладики, мамлакатнинг индустрлашиб бориши туфайли рентанинг даромад сифатидаги аҳамияти камайиб боради.

Капиталга нисбатан ишчиларни эксплуатация қилиш ва ишчи кучи устидан ҳокимият ўрнатиш воситаси сифатида қаралади. Капитализмдаги ва демак, бозор муносабатидаги қарама-қаршилар капитал билан боғланади. Ундан ташқари капитал товарни ишчи кучи билан бирлаштириб, ўсиб боровчи қийматга айланади. Қўшимча қиймат билан капитал ўзаро чамбарчас боғлиқлиги кўрсатилади. Фақат қўшимча қиймат яратувчи ёки капиталнинг ўз-ўзидан ўсишга хизмат қилувчи ишчигина унумли бўлади деб баҳо берилади.

Капиталнинг органик тузилиши тўғрисидаги ғоя «янгилик» бўлиб, асосий ва ўзгарувчи капиталнинг нисбати -С/В га тенлаштирилади. Бундан эксплуатация номаси (қўшимча қиймат нормаси)-қўшимча қийматнинг ўзгарувчан капиталга нисбати сифатида қаралади (А. Смит ва Д. Рикардоларда капитал асосий ва айланма қисимларга бўлинган). Бу ерда асосий капитал (машина, асбоб-ускуна, хомашё....) қўшимча қиймат яратмайди.

Капиталнинг жамғарилиши саноатнинг марказлашуви ва концентрасия билан боғланади, бу еса ишсизлик (резерв) кучайишига олиб келади, бундай жамғарилишнинг абсолют, умумий қонуни деб аталади.

К.Марксда қийматнинг меҳнат назарияси тўғрисида тўла маълумот берилади, қийматнинг меҳнат сарифлари билан ўлчаниши бирдан-бир тўғри деб қаралади. Аммо талаб ва таклифга кўра, товар баҳоси қийматга нисбатан ошиши ва камайиши мумкин. «Ишлаб

чиқариш баҳоси» концепцияси илгари сурилиб, қийматга қиёс қилинади (харид баҳоси билан тенглаштирилади).

Оддий товар ишлаб чиқаришда (то бозор иқтисодиёти) ва капитализмнинг дастлабки даврида баҳолар қиймат қонуни билан тартибга солинар экан. Ривожланган капиталистик иқтисодиётида еса баҳо А.Смит бўйича табиий баҳо, Д.Рикарда бўйича ишлаб чиқариш баҳоси (ёки қиймати), физиократлар бўйича зарурий баҳо деб қаралади. Узоқ муддат давомида ишлаб чиқариш баҳоси таклифнинг зарурий шартидир.

Маркснинг бу ғоясига Кондратов «меҳнат назариясининг юқори шакли» деб баҳо берилади. Марк Блауг фикрича, марксистларнинг қарашлари шунга бориб тақаладики, агар биз қийматнинг меҳнат назариясидан босламасак, капиталистлар меҳнат жараёнида иштирок етмасдан туриб, умумий маҳсулотнинг бир қисмини ўзлаштиришни исботлаб бера олмаймиз (яъни есплуатасия манбаи йўқолади).

Пул назарияси Рикардо - Милл ғояларига амал қилинади аммо пулнинг миқдорий назарияси инкор этилади. Бунда маълум давр давомида савдо оборотлари ва пул массаси оборотлари (айланмаси) доимий емаслиги далил қилиб кўрсатилади.

Маркснинг *қўшимча қиймат назарияси* асосий бўлиб, унинг вужудга келиши куйидагича «исботланади» (классик мактаб ғоялари бўйича ҳамма нарса ўз қимматида сотилади ва шу қимматда олинади, яъни ортиқча нарса юзага келмайди). меҳнат аниқ миқдорий ўлчовга ега, ишчи кучининг қимматини баҳолаш еса - бу катта даражадаги муаммодир, ҳамда феъл-атвор ҳолати ва коллектив ва психология (руҳи) томонидан аниқланади. Шу сабабли қўшимча қийматнинг манбаи бўлиб, фақат ўз ишчи кучини сотаётган унумли ишчиларнинг «ҳаққи тўланмаган меҳнат» ҳисобланади. Бу «зарурий» ва «қўшимча» иш вақтидаги жараёндир. «қўшимча вақт» ва «қўшимча меҳнат» билан «қўшимча даромад» юзага келади.

«Унумли меҳнат» тўғрисидаги физиократлар (юқоридаги бобларда берилган) томонидан ишлаб чиқарилган. Маркс бу ғояни ривожлантириб шундай қисқача хулосалар чиқаради: биринчидан, агар меҳнат «мутлоқ» бўлмаган шаклдаги қўшимча қийматни, яъни «нисбий қўшимча қийматини» яраца (бу тирикчилик воситалари қиймати (қиймати) арзонлашувига олиб келади); иккинчидан, унумли меҳнат муомала соҳасида емас, ишлаб чиқариш соҳасида қўшимча қиймат яратгандагина унумли бўлади.

Даромадлар тўғрисида фикр юритиб, ёлланма ишчилар ўз «кучини» сотиб капиталистдан оладиган ҳақдир (бу ерда «ишчи кучи» иш ҳақига алмаштирилади), ваҳоланки классик мактаб вакиллари бўйича меҳнат учун иш ҳақи берилади. Бу назарияга кўра, иш ҳақи ишчи ва унинг оиласи ҳаётини таъминлаш учун зарур товарларга эквивалентдир. Унинг миқдори ишлаб чиқаришни механизасиялаш ва технологик жиҳозлаш даражасига боғлиқ, бу еса охириги оқибатда иш ҳақи ўсиши учун тўсиқ бўлади, чунки техник-иқтисодий тараққиёт доимий ортиқча ишчи кучини яратади. Капиталист ва ишчи ўртасидаги алмашув муносабатлари ишчи зиёнига бўлади. Ҳеч вақт реал иш ҳақи меҳнат ишлаб чиқариш кучлари ўсишига мутаносиб равишда ўсмайди. Еркин рақобат иқтисодиёти шароитида ишчилар касаба Кумиталарига суянган ҳолларда ҳам бу шароитни ўзгартира олмайдилар. меҳнат унумдорлиги ўсиши туфайли, товар ва хизматлар қийматининг пулдаги ифодаси пасайиб бориши оқибатида ишчилар томонидан сотиб олинadиган товарлар баҳосининг ҳар доим адекват пасайишига олиб келади, бу еса ишчилар аҳволининг доимо ёмонлашувидир.

Фойда ва фойда нормаси. Бу даромад шакли соҳибкор томонидан есплуатасия ёрдамида пайдо бўлади; Рикардодаги фойда нормаси емас, бошқа қўшимча Қиймат нормаси, ҳатто есплуатасия нормаси тўғрисида фикр юритилади.

Корхона ёки соҳадаги қўшимча қиймат ҳиссаси ўзгарувчи капитал ва меҳнат ҳиссаси қанча кўп бўлса, шунча кўп бўлади, капиталнинг органик тузилишида (C/V) доимий капитал ҳиссаси кам бўлса, демак, корхона қанчалик машина ва бошқа техникалар билан яхши Куролланган бўлса, шунча кам бўлади.

Қўшимча қиймат нормаси ва фойда нормаси ўртасидаги фарқ шундан иборатки, биринчиси Узгарувчи (V) капиталга нисбат шаклида, иккинчиси еса умумий капитал (C+V)га

нисбат шаклида бўлади. Фойда нормаси пасайиб бориш тенденциясига ега (Рикардо-Милл бУйича ҳаёт учун зарур маҳсулотларга баҳо ошуви, демографик омиллар, тупроқ унумдорлиги пасайиши ва бошқалар), аммо Марк бўйича бунинг сабаби капиталнинг органик тузилиши (C/V)да ўзгарувчан (V) капиталнинг ҳиссаси камайиши ва, демак, капиталнинг жамғарилиши билан боғлиқ.

Експлуатасияни кучайтириш (ёки қўшимча қийматни ошириш) нинг йўллари 2 та, иш соатлари оширилади (абсолют) ёки меҳнат унумдорлиги орттирилади (нисбий).

Маркс Сениорнинг «Сўнгги соат назарияси»ни қаттиқ танқид остига олади (юқорида берилган). Бу ғоя умуман янгилик еди.

Рикардо бўйича фойда нормасининг пасайиш тенденцияси машиналарнинг такомиллашуви (техник кашфиётлар) ва агрономия фанидаги янгиликлар туфайли ўзгариб (тўхтаб-тўхтаб) туриши мумкин бўлса. Маркс бўйича бу жараён капитализмни ўз ичидан емирмагунча давом етаверар екан.

Рента тўғрисидаги назария Д.Рикардоникидан фарқ қилмайди, аммо дифференциал рента билан абсолют рента ҳам борлиги айтилади. Сўнгги рента қишлоқ хўжалигидаги капитал органик тузилишини пастлиги (C/V) ва ерга хусусий мулк борлиги билан изоҳланади. Хусусий ер егаси ижарачи-фермердан рентанинг табиий даражасидан юқорироқ ижара ҳақи талаб қилиб олиш имконига ега бўлади.

Такрор ишлаб чиқариш назариясида Маркс такрор ишлаб чиқаришнинг ўз схемасини илгари суради. Аввалги (Смит-Сей) муаллифлар бўйича, ялпи миллий маҳсулот жамият синфларининг даромадлар суммасига тенг деб қаралади. Марксда еса иқтисодиёт икки тармоққа бўлиб қаралади: ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол моллари; кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш таҳлил этилади (Ф.Кенедә оддий такрор ишлаб чиқариш). Маркснинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш схемаси фан тарихида иқтисодий ўсишнинг биринчи математик модели деб ҳисоблаш мумкин. Маркс иқтисодий инқироз (кризис)ларнинг аввалги намоёндалари (Сисмонди, Малтус ва б.) фикрини таҳлил етади ва хатоларини кўрсатиб беради. Йирик ишлаб чиқариш туфайли истеъмолнинг пасайиши оқибатидаги инқирозлар, уларни тугатиш учун «учинчи шахслар» (Т.Малтус) зарурлиги тўғрисидаги ғоялар янада чуқурлаштирилади.

Маркснинг «Капитал» асарида инқирозлар назариясидан кўра, муқаррар умумий ортиқча ишлаб чиқариш даврига олиб келувчи капиталнинг (сабаб-оқибат) жамғарилиши ва капитализмда даромадларнинг тақсимланишига баҳо беради. Ортиқча ишлаб чиқариш инқирозлари бозор иқтисодиёти стихияси билан боғланади. Хўжалик анархияси ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги номувофиқлик туфайли Юзага келади, реализасия муаммоси кучаяди. Сей қонуни танқид қилинади. Маркснинг ёзишича, ҳар бир одам бир нарса сотгани учун, уни дарҳол сотиб олиши мажбур емас. Бу еса ортиқча ишлаб чиқариш инқирозига олиб келиши мумкин, чунки умумий харажатлар умумий даромаддан кам бўлади.

Циклик ўсишнинг моддий асослари таҳлил этилиб, асосий капиталнинг (ҳар 5-10 йилда) янгилаиб туриши билан боғлиқ деб кўрсатилади. Маркс бўйича иқтисодиёт таркибининг ўзгариши янги инвестиция ва янги иш жойлари пайдо бўлиши билан рўй беради, бу жараён фойда нормаси пасайгунча давом етади, кейин меҳнат резервлари армияси ўсади, иш ҳақи пасаяди ва инқироз шароити пайдо бўлади.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Хаёлий социализм вужудга келишидаги тарихий шарт-шароитлар.
2. Сен-Симоннинг жамиятнинг ривожланиш концепцияси қандай еди?
3. Ш.Фуренинг иқтисодий қарашлари ҳақида нималарни биласиз?
4. Р.Оуен иқтисодий қарашларининг характерли хусусиятлари нималардан иборат?
5. К.Маркс ва Ф.Энгельс иқтисодий таълимотининг асосини нималар ташкил етади? Қўшимча қиймат назарияси нима?

10-МАВЗУ. ГЕРМАНИЯДАГИ ТАРИХИЙ МАКТАБ ҒОЯЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Германия тарихий мактабларининг ўзига хос хусусиятлари
2. Ф.Листнинг иқтисодий қарашлари
3. Тарихий мактаб (В.Рошер, К.Книс ва Б.Гильдебранд)
4. Янги тарихий мактаб ва “ижтимоий йўналиш”

Таянч иборалар: Тарихий мактаб; миллатнинг руҳи; иқтисодий таълимотлар тарихида тарихий усул; янги тарихий мактаб; давлат социализми; бенуксон типлар; плюрализм.

1.Германия тарихий мактабларининг ўзига хос хусусиятлари

XIX асрнинг ўрталарида яъни Германия ерларини бирлаштириб, ягона давлатга айлантирилиш даврида классик иқтисодий мактабга муқобил яна бир йўналиш «немес тарихий мактаблари» юналиши вужудга келди.

Бу мактаблар нафақат тарихий балки ижтимоий-тарихий йўналишни ўз ичига олиб, классиклардан фарқ қилиб, сиёсий иқтисод фани тадқиқот мавзуига иқтисодий ва ноиқтисодий омилларни киритдилар, шу билан дастлабки тадқиқотчилар сифатида ижтимоий-иқтисодий муаммоларни турли хилларини ижтимоий муносабатларнинг умумий йиғинида кўриб чиқдилар

Барча тарихий мактабларнинг муаллифлари классикларни танқид қилишда бир фикрда эдилар. Улар классиклар абстраксия ва умумий қисқача хулосаларларга берилиб керакли факт ва кузатишларга еътиборсиз қарашаётганликларини, шунингдек иқтисодий либерализм негизларини мутлақ ҳолда кўрсатаётганликларини танқид қилиб воқелик ҳаққоний тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир деб ҳисоблайдилар.

Миллий қалб, миллий характер, миллий тақдир - шу ва шунга ўхшаш тушунчалар XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Германия жамоатчилиги фикрига сингиб кирмоқда еди. Тарихий мактаб вакиллари тарихдан бўлак яна нима миллий бўлиши мумкин, деган фикрларга асосланиб сиёсий иқтисоддан тарихий усул ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Улар миллий фан сифатида сиёсий иқтисод орқали табиий хусусиятларга ва халқ ҳаракатларига боғлиқ ҳолда ривожланадиган миллий хўжаликни ўрганишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйдилар.

2. Ф.Листнинг иқтисодий қарашлари

Фридрих Лист (1789-1846 йй.)/ У ўзининг бор кучини, идроки ва иқтидорини иқтисодий муаммоларни кенг ўрганишга қаратди. У ўзининг «**Сиёсий иқтисоднинг миллий системаси**» (1841) номли асосий асарида миллий сиёсий иқтисодни яратиш вазифасини ўртага қўйди. Мамлакатнинг ишлаб чиқарувчи кучлари тўғрисидаги таълимот унга асос бўлиши керак еди. Ф.Лист давлатнинг фаолиятини, динни, ахлоқни, маънавиятни ва шу кабиларни ишлаб чиқарувчи кучлар жумласига қўшди.

Ф.Листнинг таълимотига кўра, қийматни ишлаб чиқарувчи кучлар, «миллатнинг руҳи» яратади.

Ф.Лист таълимотида хўжалик тараққиётининг тарихий босқичлари тўғрисидаги ғоялар катта ўрин эгаллайди. У тарихий тараққиётни бешта босқичга: **бадавийлик, чўпонлик, дехқончилик, дехқончилик-мануфактура, дехқончилик - мануфактура - савдо** босқичларига бўлади. Бундай бўлишдан кузатилган мақсад Германияда саноатнинг ўсишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, бир ёқлама ривожланишдан - кишлоқ хўжалигининг устунлигидан воз кечиш керак, деган фикрни исботлашдан иборат еди.

«Турли миллатлар,- деб ёзади Лист, турли босқичда бўладилар. Бундай шароитда улар ўртасидаги тўлиқ еркин савдо айирбошлаш қиймати нуқтаи назаридан жаҳон хўжалиги учун маълум мавҳум фойдани келтириши мумкин бўлади.» Лекин бу ҳолат қолган

мамлакатлар ишлаб чиқариш кучлари ривожига тўсқинлик қилади. У ўз концепциясини ишлаб чиқариш кучлари назарияси деб юритиб, Смитнинг айирбошлаш қиймати назариясига қарши қўяди. Лекин шунга айтиш зарурки, ишлаб чиқариш кучлари деганда Лист ижтимоий шароитлар мажмуасини тушунади ва уларсиз миллат бойлиги бўлмайди, деб ёзади. Шунингдек у фақатгина қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган миллат бир қўл билан меҳнат қиладиган киши кабидир, дейди. Лист ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишни протекционизм тарбияси ёрдамида амалга оширишни ўртага ташлайди. Давлат системасидаги тадбирлар миллий ишлаб чиқаришни чет ел рақобатидан то ўзини тиклаб олгунча ва тенг рақобатдош бўлгунча ҳимоя қилиши керак дейилади. Еркин савдони амалга оширишни еса у кейинроқ, яъни ҳамма миллатлар бир хил ривожланиш даражасига етгунча қолдиришни тавсия қилади. Ҳозирги даврга келиб Листнинг бундай қарашларининг айримлари долзарб бўлиб, ҳаётда ўз ўрнини топмоқда. Масалан, миллатнинг бой, қудратли бўлиб бориши унинг қанчалик кўп саноат маҳсулотини экспорт қилиши билан ва кам маҳсулотни импорт қилиши билан белгиланади. Бу ўринда Япония тажрибасини кўрсатишимиз кифоядир. Бу давлат сўнгги йилларда тез иқтисодий ривожланиш ҳисобига, яъни ташқи савдони тўғри йўлга қўйганлиги учун ривожланган мамлакатлар қаторида олдинги ўринга чиқиб олди.

Листнинг иқтисодий назарияси асосий масалалардан ҳисобланган капитализм тараққиёти доирасида ўз тарихи ва хўжалигининг хусусиятига кўра жаҳон ҳамжамиятининг сўнгги қаторларидан ўрин олган мамлакатларнинг иқтисодий қолоқлигини бартараф етиш йўлидаги дастлабки уриниш еди. Ҳозирги даврда миллий саноатни ривожлантириш учун ҳаракат қилаётган ёш, ривожланаётган мамлакатларнинг Лист таълимотига катта еътибор бераётганликлари табиий ҳолдир. Чунки уларнинг олдида жаҳон бозорида ҳукмронлик қилаётган ривожланган мамлакатлар монополияси шароитида ўз саноатларини ҳимоя қилиш вазифаси турибди.

3. Тарихий мактаб (В.Рошер, К.Книс ва Б.Гилдебранд)

Ф.Лист тарихий мактаб ўтмишдоши бўлди. Шу мактабнинг ўзи XIX асрнинг 40-йилларида вужудга келди. Унинг намояндалари сиёсий иқтисоднинг ягона назарияси бўлиши еҳтимолининг ўзини рад етдилар. Улар барча капиталистик мамлакатлар учун умумий бўлган объектив иқтисодий қонунларни писанд қилмадилар. Тарихий мактаб абстракт усулини рад қилиб, уни ошқора емпиризм (амалий ҳаётга мойиллик) билан алмаштирдилар. Иқтисодий субъективизм бу мактабнинг ўзига хос хусусиятидир.

Тарихий мактаб усулининг мана шу ҳамма хусусиятлари шу билан изоҳланадики, бу мактаб намояндалари ҳатто вулгар - мадҳиябозлик нусхасидаги сиёсий иқтисоднинг ҳам назарий асосларини тугатиш учун жон-жаҳдлари билан курашдилар. Бу мактаб назариётчиларига Ф.Лист таълимоти кучли таъсир ўтказди. Биз буни қуйидаги ҳолатларда сезишимиз мумкин:

1. Тарихий мактаб вакиллари сиёсий иқтисодни хўжалик ривожланишининг умумий қонунларини ўрганадиган фан деб емас, балки давлатнинг етакчилик ролини еътироф етган миллий хўжалик ҳақидаги фан деб ҳисобладилар;
2. Улар классик мактабга ва унга ергашувчиларга танқидий ёндашдилар, абстракция усулига қарши чиқдилар;
3. Улар мамлакат иқтисодий ривожланишини босқичма-босқич олиб бориш концепциясига асосландилар.

Лекин тарихий мактаб вакиллари Листдан илгарилаб бориб, сиёсий иқтисодда алоҳида тарихий усулни яратдилар. Тарихий мактабнинг ғоялари тобора тушунарли бўлиб боради, чунки бу иқтисодий таълимотларнинг негизлари Англиядаги рикардочилар ва Франциядаги Сей мактаби қарашларига яқин туради. Шунингдек улар иқтисодий фан марказида маънавий ва психик мураккаб, миллий ва тарихий хусусиятли конкрет киши бўлишини истар едилар. Шу асосда иқтисодий фаннинг асосий йўналишини тарих, етика, ҳуқуқ, психология ва

етнография фанларига алмаштирадилар, яъни жамият иқтисодий тараққиётининг объектив қонуналарини билишни рад етадилар.

Иқтисодий таълимотлар тарихи фанида тарихий мактабни уч таникли олимлар: Рошер, Книс ва Гилдебрандларнинг ижоди билан боғлаб ўрганилса-да, бу йўналишда яна бошқа кўпгина олимлар ҳам иш олиб борганликларини айтишимиз зарурдир. Шундай бўлса ҳам, бу профессорлар тарихий мактабнинг асосий намояндалари бўлиб, иқтисодий назарияга катта ҳисса қўшдилар.

Геттингем ва Лейпсиг дорилфунунларининг профессори **Вилгелм Георг Фридрих Рошер** (1817-1894) Германиядаги тарихий мактабнинг асосчиси ҳисобланади. 1843 йилда у «**Тарихий усул нуқтаи назаридан сиёсий иқтисод курсининг қисқа асослари**» китобини чиқарди. Иқтисодий қонунларнинг объективлигини рад қилиш бу таълимотнинг ўзагидир. В.Рошер ижтимоий иқтисодиётнинг умумий қонунияти йўқ, балки фақат иқтисодий омиллар тараққиётининггина қонунари бор, деб даъво қилган еди. Сиёсий иқтисод миллат олдида бурч туйғусига ега бўлган маънавий фандир. В.Рошер сиёсий иқтисод предметини таърифлашда Листнинг системасини тўла-тўқис қабул қилиб олиб, жамият аста-секин ривожланади деб ҳисоблади ва синфий кураш мавжудлигини инкор етди. Рошер урушнинг мадҳиячиси еди, у урушни табиий ҳолат деб ҳисоблади ва Германияни мустамлакалар ва таъсир доираларини босиб олишга чақирди.

Рошер *тарихий физиологик* деб аталадиган усулни ишлаб чиқди. Бу усул капитализм тараққиётининг пруссча йўлини, унга хос бўлган феодал сарқитларни (деҳқонларнинг ер егаларига бўйсунуши, хунармандларнинг уюшмаларига ва табақаларига хос чеклашларини) тарихан оқлашдан ва кўкларга кўтариб макташдан, фактларни тўплашдан ва шу фактларни тарихий ўхшашликлар асосида изоҳлашдан иборат.

Ўзининг назарий қоидаларида Рошер қийматни истеъмол қийматидан (фойдалиликдан) иборат деб билди, капитал деганда унумли истеъмол учун мўлжалланган ҳар қандай меҳнатни тушунди. Ж.В.Сейнинг ишлаб чиқаришнинг уч омили назариясини В.Рошер тарихий усул позисияларида туриб талқин етди. Фойдани капиталистлар меҳнатининг натижаси деб еълон қилиб, даромадларни тақсимлашда уйғунлик ҳукмронлик қилади, тенглик еса иқтисодий тараққиёт омили бўлиб хизмат қилади деб ҳисоблади. Иқтисодий категорияларни талқин етишда Рошер аслида одамларнинг буюмга бўлган муносабатини кўрди. Гарчи у классик мактаб қоидаларини ўзгартирган бўлса ҳам, аммо расман хали бу мактабнинг мероси билан алоқани уза олмаган еди. Унинг издошлари ва маслакдошлари ундан илгарилаб кетишди.

Тарихий мактаб ғояларини **Карл Книс** (1821-1892) жон-жаҳди билан ўрганди. 1853 йилда унинг «**Тарихий усул нуқтаи назаридан сиёсий иқтисод**» китоби босилиб чиқди. Бу китобда у мазкур мактабнинг қарашларини ҳимоя етиш ва мунтазамлаштиришга ҳаракат қилди. К.Книс алоҳида иқтисодий қонунлар йўқ, фақат доимо ва ҳамма жойда амал қиладиган табиий қонунлар бор деб даъво қилди. Шунга асосланиб у хусусий мулкчилик ва капитализмнинг абадийлиги тўғрисида қисқача хулосалар чиқарди.

Книс сиёсий иқтисодни тарихий усул позисияларида туриб тез қайта қуриш мумкинлигини асосламоқчи бўлди. Унинг фикрича, сиёсий иқтисод фақат иқтисодий ҳодисаларни тасвирлаб бериши мумкин, у назарий умумлашмаларни беришга қодир емас. Книс иқтисодий ҳодисаларни билиб олиш ҳодисалари деб статистика ва тарихий баённи тан олди. У иқтисодий сиёсатга катта аҳамият берди. Бу сиёсатни амалга ошириш учун турли халқларнинг иқтисодий турмушига оид кузатувлардан олинган аниқ-равшан шарт-шароитларни билиш зарурлигини уқтирди. Книс миллат турмушининг иқтисодий шароитлари учун индивид (шахс), жамият ва давлатнинг масъулиятини эклектик (қоришма) тарзда бирлаштирмоқчи бўлди, пулни талқин етишда металлчилар концепцияси позисиясида қолди.

1848 йилда **Бруно Гилдебранд** (1812-1878) «**Ҳозирги замон ва келажакнинг сиёсий иқтисоди**» китобини еълон қилди. Бу китобда у Ф.Энгелснинг «**Англияда ишчилар синфининг аҳволи**» асарига қарши чиқди. Б.Гилдебранд капитализм ишчилар синфининг

аҳволини яхшилайти ва бу тузумга қарши курашдан маъно йўқ, деб ҳисоблайди. Б.Гилдебранд иқтисодий ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг ўз тарихий усулини илгари сурди, бу усул жамият тизимининг иқтисодий қонунларини таҳлил етишга статистика ва тарихий маълумотларни юзаки тарзда тўплашни қарама-қарши қўйди. У қийматни фойдалиликдан иборат деб билди ва хусусий мулкчиликнинг ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқди. Хусусий мулкчиликни ҳар қандай таъна қилишни тарихий қонуниятларни ҳалокатли равишда бузиш деб таърифлади.

Б.Гилдебранд таклиф етган инсоният тараққиётининг системаси натура, пул ва кредит хўжалигини ўз ичига олади. У айирбошлаш концепциясига асосланиб иш тутати ва ишлаб чиқариш воситаларининг бу характерини тан олмайди, ҳолбуки унинг характери иқтисодий формасиянинг ижтимоий табиатини ва жамиятнинг синфий тузилишини хизматини ташкил қилди. 1861 йилда Б.Гилдебранд Германияга қайтиб, ҳаётининг охиригача Йен университетида фаолият кўрсатди. У ўз асарларининг мақсади қилиб миллат хўжалик ривожланиши қонунларини ўрганишга еътиборни қаратди, турли халқлар иқтисодий тарихини ўрганишда таққослаш усулини қўллаш зарурлигини кўрсатди.

4. Янги тарихий мактаб ва «ижтимоий йўналиш»

ХИХ-асрнинг иккинчи ярмида ҳам Германияда иқтисодиёт фани тарихий усул асосида ривожланмоқда еди. Немис иқтисодчилари бундан аввалги даврда иқтисодий адабиётда вужудга келган анъаналарни давом еттириб, кучайтирдилар. Улар Германия ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг ўзига хослигини акс еттириб, феодализм саркитларининг узоқ вақтдан бери сақланиб келаётганлигини кескин танқид қилдилар. Шу давр Германия иқтисодий тадқиқотларида Янги тарихий мактаб етакчи ўринлардан бирини егаллар еди. Ушбу мактабнинг етакчи олимлари, **Густав Шмоллер** (1838-1917) бўлса, **Лун Брентано** (1844-1931), **Вернер Зомбарт** (1863-1941), **Макс Вебер** (1864-1921) ўзларининг ижтимоий йўналишлари билан «Янги тарихий мактаб» нинг илмий ишларини давом еттирдилар едилар.

Г.Шмоллер Берлин университети профессори **Густав Шмоллер** ўзининг «**Халқ хўжалиги тўғрисидаги умумий маълумот асослари**» (1900-1904) номли асосий иқтисодий асарида тарихий мактабнинг асосий вакиллари В.Рошер ва Б.Гилдебранднинг асосий қоидалари ва усулларини янада ривожлантирди. Бу иқтисодий амалиётдан уч хил фаолият турини: хусусий хўжалик, давлат хўжалиги ва диний хўжаликни алоҳида ажратиб кўрсатади. Биринчисида хусусий манфаат, иккинчисида жамият, ижтимоий манфаат ва учинчисида хайр-еҳсон асосий деб белгиланади. Умуман, Г.Шмоллернинг қарашларига давлатнинг белгиловчилик, етакчилик ролини кўрсатиш хосдир. Г.Шмоллер марксизмга қарши курашиб, ижтимоий ва синфий муаммоларни сиёсий иқтисоддан чиқариб ташлаб, уни халқ хўжалиги тарихи фанига айлантиришга уринди. У фактларни ва статистика манбаларини ўрганиш, халқ хўжалигидаги ҳодисаларни баён етиб беришни сиёсий иқтисоднинг бош вазифаси деб ҳисоблайди.

Г.Шмоллер умуман халқ хўжалиги ўзгаришсиз қолаверади. деган фикрга асосланиб, унинг айрим бўғинларида жузъий ўзгаришлар бўлиши ҳақидагина гапириш мумкин, деб ҳисоблайди. Тадқиқотларнинг қатъиян рад этилаётган абстракт усулига қарама-қарши қўйилган емпиризм (назарий машғулотлардан кўра амалий фаолиятга кўпроқ мойиллик) олим ва унинг издошларига хос хусусият еди.

Г.Шмоллер иқтисодиётда одоб-ҳуқуқ омилини белгиловчи омил деб ҳисоблаб, ҳар бир халқнинг ҳаёт тарзи одоб қоидаларида, хўжалик ҳуқуқида ўзининг асосий ифодасини топади, деб таъкидлайди. Янги тарихий мактаб иқтисодчилари хўжалик турмушида буржуа-помешчик давлати ҳал қилувчи рол ўйнайди деб билар едилар. Улар Германияда кучли миллий давлат ташкил этилиши тарафдори едилар.

Янги тарихий мактабнинг намоёндалари «Синфий иноқлик» ғояларини ишлаб чиқиб, тарғиб қилдилар. Г.Шмоллер томонидан тузилган «Ижтимоий сиёсат уюшмаси»нинг фаолияти шу мақсадга хизмат қилар еди. Унинг етакчи назариётчилари университет профессорлари бўлиб, уларнинг дастурлари «*кафедра-социализм*» (кафедрадаги социализм)

деб аталар еди. Ушбу дастурдаги бошланғич таълимни мажбурий киритиш, болалар, ўсмирлар ва аёллар меҳнатини давлат томонидан тартибга солиш, ишчиларни касаллик ва бахциз ҳодисалардан суғурта қилиш, қариллик ва меҳнат лаёқатларини йўқотган чоғида нафақа тўлаш каби ислохотчилик ғоялари социал-демократлар орасида ҳам кенг ёйилди.

Германияда Луно Brentано ҳам асосий назариётчилардан ҳисобланиб, «Янги тарихий мактаб» нинг либерал қанотига бошчилик қилди. Ўзининг «Классик сиёсий иқтисод» (1888й.), «Тарихда ахлоқ-одоб ва халқ хўжалиги»(1894й.) номли асосий асарлари билан иқтисодий фан тараққиётига катта хисса қўшди. Л.Бrentано Г.Шмоллер каби иқтисодиётда ахлоқ ва ҳуқуқ омиллари белгиловчи рол ўйнайди деб ҳисоблаб ишлаб чиқариш ва унинг табиий ва ижтимоий жиҳатларига еътибор бермайди. У айрибошлаш концепциясининг тарафдори бўлиб реализисия ва айрибошлаш шароитларининг ўзгариши хўжалик турмушида ва ишлаб чиқариш шаклларида белгиловчи аҳамиятга ега бўлади деб ҳисоблайди. Л.Бrentано либерал капиталистларнинг манфаатларини ифодалаб, немис ишчилар сифининг инқилобий-сиёсий чиқишларига қарши еди. У ўзининг либерал «ижтимоий иноқлик» деб номланган ислохотлар дастурида инглиз тред-юнионлари (касаба уюшмалари) тажрибаларидан кенг фойдаланишни таклиф қилади. Жумладан, касаба уюшмалари фабрика қонунлари ёрдамида ишчилар ўртага ташлаган талабларни қондиришда фойдаланиш билан бирга уй жой қурилиши ва матлубот кооперасияларида ҳам турли масалаларни ҳал етишда кенг фойдаланишлари зарур деб ҳисоблайди.

Л.Бrentано ҳам давлат социализми ғояларини ўз ҳолича талқин қилиб тоборо кенг тус олаётган ишчилар ҳаракатларини маълум даражада жиловлашга ҳаракат қилар еди.

Лекин Brentано тимсолида Янги тарихий мактаб ўзининг юксак чўққиларига ҳам ҳали етгани йўқ еди. Унинг ижтимоий тўқнашувларнинг олдини олишга қаратилган «синфий иноқлик» назарияси ислохотчилик оқимидаги ижтимоий мактаблар, институционализм йўналиши учун асосий манба ролини ўйнади, холос.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. XIX асрнинг ўрталарида Германиянинг иқтисодий ривожланиши хусусиятларини айтиб беринг.
2. Ф.Лист иқтисодий таълимотлар тарихи фанида қайси йўналишга асос солди?
3. Ф.Лист таълимотида хўжалик тараққиётининг тарихий босқичлари қандай ифодаланади?
4. В.Рошернинг асосий иқтисодий асари, унинг услубияти нималардан иборат?
5. К.Книснинг тарихий мактаб ривожига қўшган ҳиссаси ва услубиятини тушунтириб беринг.
6. Б.Гилдебранд таклиф этган инсоният тараққиётининг системаси қайси хусусиятлари билан ажралиб туради?
7. Тарихий мактабнинг иқтисодиёт фани ривожига қўшган ҳиссаси ва йўл қўйган камчиликлари ҳақида гапириб беринг.
8. Г.Шмоллер ва Л.Бrentанонинг иқтисодий мавзудаги асосий асарлари ва услубияти ҳақида гапириб беринг.

11-МАВЗУ. МАРЖИНАЛИЗМ ТАЪЛИМОТИ ВА НЕОКЛАССИК ИҚТИСОДИЙ МАКТАБЛАР

1. Маржинализм иқтисодий таълимотининг шаклланиши, умумий таърифи
2. Австрия мактаби ва унинг хусусиятлари
3. Кембридж мактаби А.Маршалл таълимоти
4. Лозанна мактабининг хусусиятлари
5. Маржиналистик таълимотнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Таянч иборалар:Маржинализм; энг юқори (чегаравий) наф; ноёблик; экономика; иқтисодий либерализм; робинзонада усули; спекуляция; неоклассика; «экономика»; баҳо, талаб, таклиф; талаб эластиклиги; «Маршалл ҳочи»; «истеъмол ортиқчилиги»; «репрезентатив фирма»; «чегаравий нафлик»; «энг юқори унумдорлик»; статика ва динамика; «бефарқлик эгри чизиклари»; «Парето оптимуми».

1. Маржинализм иқтисодий таълимотининг шаклланиши, умумий таърифи

XIX асрнинг иккинчи ярми-XX асрнинг бошларида иқтисодий таълимотларнинг ривожланиши (эволюцияси) капитализм иқтисодиётида унинг сиёсий устқурмасида юз бераётган туб силжишларни акс эттирар эди. XIX асрнинг сўнгги чорагида эркин рақобатнинг монополияга айланиши иқтисодиётдаги энг муҳим ҳодиса бўлди. Бу жараён капитализм зиддиятларнинг, айниқса меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашуви ва кескинлашуви билан айна бир вақтда рўй берди. XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб қиймат назарияси ва уни илмий таҳлил қилишда ҳам чинакам инкилобий ўзгариш юз бериб айнан шу даврда Европанинг бир нечта мамлакатларида турлича назарий мактаблар шаклланди. Ушбу мактаблар яратган иқтисодий таълимот фанда «маржинализм» таълимоти деб номланиб XX асрнинг 30-йилларигача ўз мавқеини сақлаб турди.

Маржинализм французча «marginal» сўздан олинган бўлиб «энг юқори», (чегаравий) деган маънони билдиради.

Бу борадаги ўзининг илк фикрларининг У.Стенли Жевонс 1862йилда Британия фанларини ривожлантириш Ассоциациясида қилган «Сиёсий иқтисоднинг умумий назарияси ҳақида қисқача билдириш»номли маърузасида баён этган эди. 1871йилда эса У.Жевонс янги назариясини илмий асослашга бағишланган фундаментал асар бўлган «Сиёсий иқтисод назарияси»номли китобини Англияда нашр қилдирди. Айнан мана шу йили 1871йилда Австрияда Карл Менгернинг «Сиёсий иқтисод асослари»номли китоби ҳам эълон қилинди. Бу китобда ҳам худди мана шу «энг юқори фойдалилик»назарияси таҳлил қилиниб математик формула ва теоремаларсиз илмий жиҳатдан асослаб берилди.

1874 йилда Швейцарияда Леон Вальраснинг «Соф иқтисодиёт фани элементлари»номли китоби нашрдан чиқди. Бу китобдаги иқтисодий назария тўлиқ равишда математик жиҳатдан ривожлантирилди. Шундай қилиб янги йўналиш бир вақтда учта олим томонидан турли мамлакатларда инглиз, немис ва француз тилларида илмий жиҳатдан асослаб берилди.

Маржинализм ва унинг ривожланиш даврини икки босқичга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи босқич XIX асрнинг 70-80-йилларини ўз ичига олиб иқтисодий таҳлилнинг дастлабки маржиналистик ғояларини мужассам қилган дастлабки илмий асарлар яратилди.(К.Менгер, У.Жевонс ва Л.Вальрас асарлари). Бу даврда асосий мавзу инсон психалогик хусусияти, яъни унинг хиссиёти ва қабул қилиши асосида ўрганилади. Шунинг учун маржинализмнинг бу босқичини иқтисодий таълимотлардаги «субъектив йўналиш» деб аталди.

Иккинчи босқич XIX асрнинг 90-йилларига тўғри келиб, бу даврдан бошлаб маржинализм кўпгина мамлакатларда машхур ва асосий таълимотга айланди. Маржиналистларнинг бу даврда эришган асосий ютуғлари субъектив-психологик йўналишдан вос кечиб иқтисодиётнинг асосий мақсади бу иқтисодий ҳаётнинг доимий боришини мавжуд шарт-шароитлар асосида тушунтира билиш демакдир, дедилар. Натижада янгича иқтисодий ғоялар намоёндалари классик иқтисодий мактабнинг давомчилари сифатида баҳоланиб, уларга неоклассиклар деб ном берилди.

2. Австрия мактаби унинг хусусиятлари

XIX асрнинг 70-йилларида иқтисодий таълимотларнинг нуфузли мактабларидан бири бўлган Австрия мактаби вужудга келди. Австрия мактабини *субъектив* ёки *субъектив-психологик* мактаб деб ҳам атайдилар. Унинг мафкурачилари қўллаган усул муносабати билан унга мана шундай ном берилган. 70-йилларда Австрия мактабининг асосчиси **К.Менгер** (1840-1921) бу ғояни ривожлантириб, уни субъектив-психологик мактабнинг асосий назариясига айлантирди. **Евгений Бём-Баверк** (1851-1914), **Фридрих Визер** (1851-1926) ва бошқалар ҳам шу назарияни ишлаб чиқдилар. Австрия мактабининг концепциялари К.Менгернинг «**Сиёсий иқтисод асослари**» (1871), Ф.Визернинг «**Хўжалик бойлигининг келиб чиқиши ва асосий қонунлари тўғрисида**» (1884), Е.Бём-Баверкнинг «**Капитал ва фойда**» (1884-89), «**Хўжалик неъматлари бойлиги назариясининг асослари**» (1886), «**К.Маркс назарияси ва унинг танқиди**» (1896) ва бошқа асарларида баён этилган, Австрия мактабининг таълимоти Англия, Германия, АҚШ ва Россияда ҳамда бошқа мамлакатларда ёйилди. Бу таълимот иқтисодиёт фанининг шундан кейинги ривожига катта таъсир ўтказди.

Австрия мактаби иқтисодчиларининг асарларида аввало сиёсий иқтисод предмети, унинг услубий негизлари ва тадқиқот усули тўғрисидаги таълимот янада кенгайтирилди. Менгер ва унинг тарафдорлари ишлаб чиқариш муносабатларини, ишлаб чиқаришнинг ривожини тартибга солувчи иқтисодий қонунларни сиёсий иқтисод предметиға киритмас эдилар. Уларнинг концепциясига кўра сиёсий иқтисод хўжалик субъекти тажрибасининг бутун хилма-хиллиги билан уни идрок этишни ўрганиши лозим эди. Бём-Баверкнинг даъво қилишича, сиёсий иқтисод субъект хисларида иқтисодий ҳодисаларни изоҳлайдиган илдизларни излаши керак. Алоҳида хўжалик тадқиқот объекти қилиб олинар ва шу хўжалик жамиятнинг энг оддий типик элементи деб талқин қилинар эди. Жамиятдан мўтлақо ажралган шахс - Робинзон хўжалиги мана шундай хўжаликнинг олий мақсади деб аталарди (Д.Дефонинг асарини эсланг). Австрия мактаби капиталистик хўжаликни мана шундай энг оддий элементларнинг механик йиғиндиси деб талқин этарди. Умуман иқтисодиёт қонунларини ўрганиш учун алоҳида олинган бир хўжалик (фирма, корхона) мисолида шу қонунларни кўриб чиқиш етарли деб ҳисобланарди (микроиқтисодиёт).

3. Кембридж мактаби А. Маршалл таълимоти

А.Маршалл (1842-1924) иқтисодиётда неоклассик (янги классик) йўналишнинг етакчи вакили, маржинализмнинг «кембриж мактаби»лидери ҳисобланади. Кембриж университетида ўқиди, уни тугатди ва шу ерда бутун ҳаёти давомида ўқитувчилик қилди. У сиёсий иқтисод фанидан (1863 йилдан то 1908 йилгача) дарс берди. 1902 йилдан бошлаб янги «Экономикс» фанини киритди ва сиёсий иқтисод фани аста-секин сиқиб чиқарилди. Маршалл маржинализм ғоясини мусбат равишда (Жевонсни билмаган ҳолда) аниқлади.

«Экономикс принциплари» (1890) А.Маршаллнинг бош асари бўлиб, олти жилддан иборат. Бу китоб доим тўлдириб борилди ва олим ҳаёти давомида 8 марта қайта нашр этилган (русчага - «Принципы экономики» таржима қилинган). Китоб бошидаёқ фаннинг предмети тўғрисида фикр юритилади. Бу фан инсон жамиятининг нормал ҳаёт фаолиятини тадқиқ қилиш билан шуғулланади. Индивидуал ва ижтимоий жараёнларнинг

фарованликнинг моддий асосларини яратиш билан чамбарчас боғлиқ бўлган соҳани ўрғанади. Машҳур «Экономикс» китобининг муаллифи П.Самуэльсон бу фан предмети номи «иқтисодиёт» бўлиб, иқтисод ёки максимизацияни билдиради. Унда ишлаб чиқариш хажмлари оптимал бўлганда, соф фойда максимумга эришувига катта эътибор қаратилган.

Илк мажиналистларнинг баҳо, талаб ва таклиф каби омилларнинг функционал боғланиш умумлаштирилади. У хусусан, баҳо пасайиши билан талаб ортиши (баҳо ортиши билан талаб пасайиши), баҳо пасайиши билан таклиф пасайиши (баҳо ортиши билан таклиф ортиши)ни кўрсатиб берди. *Муътадил (мувозанат) баҳо* талаб ва таклиф нуқталари кесишган ерда ўрнатилади (юқори айтилди). Шуларга мос равишда бозорда баҳоларнинг ўзгариши рўй беради.

Даромадлар назариясида капиталга фоиз, иш ҳақи маржиналистик ҳал этилади. Аввалги классикларнинг товар қиймати сарфланган меҳнат билан ўлчаниши қатъиян рад этилади.

Фоиз ставкаси даражаси тўғрисида фикр юритилиб, фоиз камайиши билан инсонлар кам жамғарадилар (ва аксинча) деган хулоса чиқарилади. Бу қоида кейинчалик унинг шогирди Ж.М.Кейнс томонидан кенг фойдаланилди (юқорида берилган).

4. Лозанна мактабининг хусусиятлари

Леон Вальрас (1834-1910) маржинализмнинг *Лозанна* (Швейцария) деб аталувчи мактаби асосчиси ҳисобланади. Унга кейинчалик *Парето*, Италиядан *Бороне*, швециялик *Кассель*, америкалик *Леонтьев* ва бошқалар қўшилди. Л.Вальраснинг «**Соф иқтисодий фан элементлари**» (1874) асари иқтисодиёт билимлари оламида математиканинг шахдам кадамларига асос солди. Шу сабабли у математик мактабнинг давомчиси ҳамдир. Ҳар қандай иқтисодий таҳлилни математик изоҳлашга интилиш бу мактаб ва унинг издошларининг характерли хусусияти ҳисобланади. Вальраснинг фикрича, ҳар қандай иқтисодий назарияни фақат математика асосида қисқа, аниқ ва очиқ исботлаш мумкин. Унинг ўзи математикани яхши билган ва Курнони ўзининг устози деб ҳисоблаган ҳолда ундан илҳомланган.

Вильфредо Парето (1848-1923) иқтисодий таълимотнинг неоклассик йўналишини давом эттирган йирик итальян вакили ҳисобланади, у маржинализмнинг «Лозанна мактаби» анаъналарига содиқ эди. Бу олимни иқтисодиёт билан бирга сиёсат ва социология соҳалари ҳам қизиқтирган, бу унинг ёзган асарларидан маълум. Паретонинг асосий асарлари: икки жилдли «Сиёсий иқтисод курси» (1898), «Сиёсий иқтисод таълимоти» (1906) ва «Умумий социология бўйича рисола» (1916).

Паретонинг иқтисодий тадқиқотларида Л.Вальрас, О.Курно, Ф.Эдтуорт ва бошқа олимларнинг ғоялари таъсири катта бўлган. 1892 йил Л.Вальрас Лозанна университетидagi кафедра мудирлигини В.Паретого топширади ва шу даргоҳда юқорида кўрсатилган асарлар яратилди. В.Парето В.Вальрас каби умумий иқтисодий мувозанат муаммолари тадқиқотига катта аҳамият берди, бунда маржинализмнинг иқтисодий таҳлил ғочларига амал қилинади. Шу билан бирга Парето иқтисодиётда мувозанатнинг шарт-шароитлари ва омилларини ўрганишда сифат жиҳатидан янги принципларни илгари суриб, неоклассик иқтисодий ғояларни янги «иккинчи тўлқини»ни бошлаб берди. Булар қуйидагиларда намоён бўлади.

5. Маржиналистик таълимотнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

XIX асрнинг 70-йилларида Австрия мактабининг шаклланиши иқтисодиёт фанида катта воқеа бўлди. Унинг назариётчилари фанда маржинализм деб ном олган иқтисодий назарияни илмий асослаб бердилар. Бу назария қоидалари классик иқтисодий мактабдан шу даражада фарқ қилардики, у айрим ҳолларда фандаги тўнтариш деб ҳам баҳоланади. Янги йўналишни таклиф қилган иқтисодчилар товарлар (неъматлар) қимматини унга бўлган субъектив муносабатлар билан аниқладилар. Ҳар қандай неъматлар кишиларнинг талабини

қаноатлантириши даражасига қараб, фойдалилик касб этиши мумкиндир. «Фойдалилик» ва «қиммат» категориялари ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлиб, ҳар қандай неъмат фойдалидир, лекин у қимматли бўлмаслиги ҳам мумкиндир. Фойдали бўлган неъматларгина маълум даражада қимматли бўладилар. Фойдалилик ва қимматлик категорияларини ажратиб кўрсатиш билан бирга маржиналистлар қийматнинг меҳнат назариясини бўтунлай инкор этдилар. Улар бозорлардаги иқтисодий неъматларнинг нархини унга сарф бўлган меҳнат ва ишлаб чиқариш ҳаражатлари билан эмас, балки истеъмолчининг субъектив равишда бу неъмат қимматини белгилашида ўз ўрнини топади, деб ҳисоблайдилар. «Энг юқори фойдалилик» назарияси ўта субъективлиги учун тартибсизлиги ва тўла исботланган фактлардан кенг фойдаланганлиги учун кўп марта ҳақли танқид қилинди. Лекин ҳозирги замон иқтисодий таълимотларида Австрия мактабининг ғояларида айниқса микроэкономика бўлимида кенг фойдаланиб келинмоқда. Чунки бу назариянинг устун томони шу билан белгиланадики, унда нафақат ҳаражатларнинг ҳисоби, балки ишлаб чиқариш ва муомаланинг натижалари тўлиқ инобатга олинади.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида вужудга келган иқтисодий таълимотларга хос хусусиятлар нимадан иборат?
2. Австрия мактабининг асосчилари кимлар?
3. Маржинализмнинг иқтисодиёт фанида тутган ўрни ҳақида айтиб беринг.
4. К.Менгер, Е.Бём-Баверк ва В.Физернинг асосий асарлари қайсилар?
5. У.Жевонснинг иқтисодий мавзудаги асосий асарларини айтиб беринг.
6. Л.Вальраснинг иқтисодий ғоясига қандай тушунчалар асос қилиб олинган?
7. Бозорнинг иқтисодий мувозанати нимани англатади?
8. Л.Вальрас қонунини изоҳлаб беринг.
9. А.Маршалл бўйича бозор баҳоси нима?
10. «Маршалл ҳочи»нинг мазмунини изоҳлаб беринг?
11. Ж.Б.Кларкнинг статик ва динамик иқтисодиёт тўғрисидаги ғоялари нимани англатади?
12. В.Паретонинг умумий иқтисодий мувозанат концепцияси моҳияти нимадан иборат?
13. В.Паретонинг «бефарқлик эгри чизиклари» нимани билдиради?
14. Парето оптимумини изоҳланг?

12-МАВЗУ. ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМ ЙЎНАЛИШИ МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Институционализмнинг асосий хусусиятлари
2. Т.Веблен ғоялари
3. Жон.Р.Коммонс қарашлари.
4. Уэсли Клер Митчелл ғоялари.
5. Ижтимоий-институционал йўналиш эволюцияси.

1. Институционализмнинг асосий хусусиятлари

XIX аср охири - XX аср бошларида оламда бўлиб ўтган аниқ ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар туфайли жаҳондаги мамлакатларнинг салоҳиёти кескин ўзгарди, илгари илғор бўлган давлатлар 2-ўринларга (Англия, Франция), нисбатан қолақ бўлган давлатлар эса 1-ўринларга чиқиб олишди (АҚШ, Германия). Худди шу даврда етакчи мамлакатларда еркин рақобатга асосланган иқтисодиётдан кўпинча монополистик (моно-бир) иқтисодиётга ўтиш

кучайди. Монополия кучайиши монополь фойда олишга имкон яратди ва иқтисодий ривожланишга салбий таъсир қила бошлади. Шу сабабли антимонополь чоралар қўллаш ғояси илгари сурилди, бу биринчи АҚШда рўй берди. Кейинчалик (ва ҳозирда) барча давлатлар бундай чорани қўллайдилар.

Антитрест сиёсати йўли билан иқтисодиёт устидан ижтимоий назоратнинг турлича метод (усул)лари Кулланила бошланди. Ана шу усулларнинг назарий асослари юзага келди ва ҳозирда ҳам мавжуд.

Иқтисодий таълимотлардаги институционализм йўналиши АҚШда XX асрнинг 20-30 йилларида кенг тарқалди, аммо у анча олдин, XIX асрнинг охирларида вужудга келган (Т.Вебленнинг 1899й. чиққан «Бекорчи синфлар назарияси» асари билан боғлиқ). Бу йўналиш номи лотинча «институт» - урф-одат, кўрсатма, муассаса сўзидан олинган ва капитализмнинг империализм босқичига ўтиши билан боғлиқ равишда рўй берди (саноат ва молия монополиялари, корхоналарнинг йириклашуви ва бошқалар), чунки бу давр ривожланиши еркин рақобатга асосланган аввалги давр таълимотлари билан изоҳлаш мумкин бўлмай қолди.

Бу таълимот йўналиши вакилларининг фикрича, институтлар жамият ривожланишининг харакатлантирувчи кучи бўлиб хизмат қиладилар. Бу тушунча тагида ижтимоий ходисалар, масалан, оила, давлат, монополия, касаба уюшмалари ва бошқа муассасалар ётади, яъни жамоат руҳининг намоён бўлиши, юриш-туриш ва ўйлаш усулини халқнинг маълум гуруҳлари учун одатий, анъанавий, шунингдек ҳуқуқий, ахлоқий ва бошқа кўринишларини ўз ичига олади. Бу йўналиш мафкурачиларининг фикрича, иқтисодий категориялар бўлган хусусий мулк, солиқ, пул, кредит, фойда, савдо ва бошқалар жамият руҳининг пайдо бўлиши шаклидир. Демак, улар объектив иқтисодий қонунларнинг мавжудлигини тўла тан олмайдилар ва жамоат руҳиятининг эволюциясини таҳлил етадилар.

Институционализм маълум маънода неоклассик йўналишга муҳолифдир.

Неоклассиклар бозор иқтисодиётини ўзини-ўзи бошқара оладиган (А.Смит фикри) система деб қарасалар (соф иқтисодиёт фани), институционализм тарафдорлари иқтисодиёт ривожланишининг харакатлантирувчи кучлари моддий омиллар билан бирга тарихий контекстда қараладиган маънавий, ахлоқий, ҳуқуқий ва бошқа омилларга ҳам боғлиқдир деб ўйлайдилар.

Демак, бу янги йўналишнинг тадқиқот предмети сифатида ижтимоий-иқтисодий, шу билан бирга ноиқтисодий муаммоларни таҳлил етиш илгари сурилади. Шу билан бирга, тадқиқот объектлари, яъни институтлар биринчи ёки иккинчи даражали деб Қаралмайди ва бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди.

Бу йўналишнинг тадқиқот усулида айрим олимлар фикрича Германияда вужудга келган тарихий мактабга катта ўхшашлик бор.

Тарихий ва ижтимоий муҳит омилларининг ҳисобга олиниши тарихий мактаб билан яқинликни англаца ҳам, аммо тўла яқдиллик йўқ. Янги йўналиш неоклассикларнинг маржинализм ғояларига асосланган математик ва эконометрик принципларини кенг қўллайдилар.

Институционализмга хос бўлган услубий хусусиятлар Қуйидагилардир:

1)неоклассикага хос абстракциянинг юқори даражаси ва айниқса баҳо назариясининг ортодоксал статик характеридан қониқмаслик;

2)иқтисодий назарияни бошқа ижтимоий фанлар билан интеграцияга интилиш ёки фанлараро ёндошув устуворлигига ишонч;

3)классик ва неоклассик назарияларда эмпиризм (тажрибага суяниш) етишмаслигидан норозилик, чуқур микдорий тадқиқотлар ўтказишга чорлаш.

Бу йўналишнинг вужудга келиш, шаклланиши ва эволюциясининг маълум тарихи бор. Унинг мафкурачилари Т.Веблен, Ж.Коммонс, У.Митчелл асарларида иқтисодий цикл ва инқирозлар тарихи бўйича фактик материаллар жамланган. Бу олимлар жамият аъзолари учун хос бўлган урф-одат, анъана, одоб-ахлоқ, инстинктларни ўрганиш билан

шуғулланадилар. Уларда назарий тадқиқотдан кўра, ёзиб бориш, қайд этиш услуби ортиқроқдир.

Институционализм эволюцияси (ривож)ни уч даврга бўлиш мумкин:

1. 20-30 йилларда институционализмнинг кенг тарқалиши. Бу даврнинг бош мафкурачиси **Т.Веблендир** (1857-1920), уни **Ж.Р.Коммонс** (1862-1945), **У.Митчелл** (1874-1948), **Ж.Гобсон** (1858-1940), **У.Гамилтонлар** фаол ҳимоя қилдилар.

2. Урушдан кейинги кечки институционализм. Бу давр мафкурачилари иқтисодиётдаги қарама-қаршиликларни изоҳлаб бериш билан бирга Ф.Рузвелт томонидан илгари сурилган «Янги курс» ислохотларини амалга ошириш бўйича тавсияномаларни ҳам илгари сурдилар. Улар демография ва антропологияни ўргандилар, ишчилар ҳаракатининг қасаба уюшмалари назарияларини ишлаб чиқдилар. 50 йилларда Ж.М.Кларк «**Иқтисодий институтлар ва инсонлар фаровонлиги**», А.Берли «**Мулкисиз ҳокимият**» ва «**XX аср капиталистик инқилоби**» китобларини чоп етдилар, Г.Минз ўзининг мақолаларида акционерлар сони ортиши, капитал мулкнинг капитал функциядан ажралиш жараёнини қайд етди.

3. 60-70 йилларда ижтимоий-институционал йўналиш, яъни неоинституционализм пайдо бўлди. 60-йиллардаги институционализм асослари америкалик назариётчи А.Лоу ва швесиялик иқтисодчи Г.Мюрдал томонидан ишлаб чиқилди. Ҳозирги даврдаги ижтимоий-институционал йўналиш таълимоти Ж.К.Гелбрейт ва Р.Хейлбронерлар томонидан давом еттирилган.

Бу йўналиш ғоялари «иқтисодий ўсиш омиллари назарияси»нинг мафкурачиси У.Ростоу, сўл кейнсчилик йўналиш (ўсиш назарияси) тарафдорлари ҳамда Жоан Робинсон асарларида ҳам ўз аксини топган. Америкалик институционализм вакиллари иқтисодий жараёнлар асосининг умумий тушунчасига ега емаслар. Масалан, Веблен иқтисодий жараёнларни руҳшунослик, биология ва антропология билан боғланган деб ҳисобласа, Коммонс - руҳшунослик ва ҳуқуқни, Митчелл - антропология ва математик ҳисоб-китобларни устун қўяди.

Америкалик неоинституционализм назариётчилари иқтисодий жараёнларни индустрия ривож ва технократия ролининг ўсиши билан боғламоқдалар, шунингдек бу жараёнларнинг боришини тушунтиришда жамият ижтимоий ҳаётига асосланмоқдалар. Бундай хилма-хиллик туфайли ижтимоий-институционал йўналиш ичида турли оқим ва мактаблар вужудга келди.

Институционализмдаги ана шундай учта асосий:

1. Ижтимоий-психологик;
2. Ижтимоий-ҳуқуқий;

3. Емпирик ёки конъюнктур-статистик оқимни ажратиш мумкин. Лекин, шу билан бирга, барча йўналишлар учун хос бўлган умумийлик ҳам мавжуд. Уларнинг барчаси озми-кўпми буржуа жамиятини ахлоқий-психологик жиҳатдан танқид остига оладилар, иқтисодиёт фанида реформистик йўлни оқлайдилар ва бу оқим олимлари буржуа жамиятини мутлақ мақташдан четлангандирлар.

Бу йўналиш ғояларига баҳо бериб, ғарб иқтисодчилари институционализмни «Формализмга қарши ғалаён» деб қарамоқдалар, уни классик иқтисодий мактабга қарама-қарши қўймоқдалар. Бу йўналишнинг пайдо бўлиши ва аввалгиларидан фарқ қилиши вақт ва шароит тақозоси туфайлидир, чунки капитализм аввалги даврдагидан кескин ўзгарди, давлат ва жамоат ташкилотлари, айниқса, қасаба уюшмаларининг роли ортиб кетди. Уларни ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ еди.

Иккинчи томондан бу йўналишнинг «норозилик қайфияти» «енг юқори наф назарияси»га ҳам қарши қаратилган еди. Агар бу назария микроиқтисодий таҳлил билан шуғулланса, институционализм макроиқтисодий таҳлилни амалга оширади. «Юқори наф» вакиллари жамият асосий иқтисодий субъекти сифатида Робинзон (алоҳида индивид)ни танлашса, институционализм мафкурачилари коллектив - жамоа «психологияси»ни биринчи ўринга қўйдилар. Улар «юқори наф» назариясига қарши чиқиб, жамиятнинг стихияли ривож ўрнига ишлаб чиқаришни бошқаришда ижтимоий тадбирлар қўллашни афзал қўрдилар.

Бошқа мактаблардан фарқли равишда, институционализм иқтисодий ҳаётнинг баъзи ижтимоий томонларини танқидий ўрганишни асос қилиб олди, аммо давлат монополистик капитализми тизимини қўллаб-қувватлади.

Уларнинг ғояларида «Ижтимоий назорат»ни ҳимоя қилиш орқали янги шароитда иқтисодиётни тартиблашни ташкил етишни лозим деб кўрсатилади. Айниқса бу шароитда ҳуқуқий масалаларни ривожлантириш муаммоси долзарб қилиб қўйилди. Улар «еркин соҳибкорлик» ва маржинализмга қарши чиқиб, иқтисодиётда автоматик барқарорлик механизми борлигини инкор етдилар ва иқтисодий жараёнларни миқдорий таҳлил қилишнинг тарафдорлари едилар. Кейнсдан анча аввалроқ улар давлат иқтисодиётга фаол аралашishi керак, деган фикрни илгари сурдилар.

Енди шу йўналиш тарафдорларининг айрим ғоялари билан танишиб чиқамиз.

Ижтимоий-психологик институционализмнинг асосчиси **Торстейн Веблен** ва унинг тарафдорлари иқтисодий жараёнларга психологик жиҳатдан ёндашиб, иқтисодий ривожланишнинг психологик назариясини яратишга интилдилар. Вебленнинг асосий асарлари «**Бекорчи синфлар назарияси**» (1899), «**Мохирлик инстинкти**» (1914), «**Фаннинг ҳозирги сивилизасиядаги ўрни ва бошқа очерклар**» (1919), «**Муҳандислар ва баҳо тизими**» (1921) ва «**Замонавий ўзгарувчи тизимлар тўғрисидаги очерклар**» (1934) китобларида жамланган. У кенг социологик тадқиқотлар олиб бориш асосида унга замондош бўлган жамиятни жуда қаттиқ танқид остига олди. Капитализм иллатлари мавжуд хусусий мулк билан тушунтирилади (социалистик йўналишни есланг). Хусусий мулкнинг танқид қилиниши албатта буржуазия мафкурачиларини ҳам ташвишга солди. Унингча, хусусий мулк, айниқса ранте (абсентеистик мулк) борлиги туфайли аҳолининг маълум бир қисми паразитик ҳаёт кечиради. Шу туфайли капитализмнинг ҳаракатлантирувчи кучи бузилиб боради, айнийди. Веблен марксист бўлмаган, аммо капитализм тузумининг ярамаслигини тан олган, у ҳатто биринчи пайтларда 1917 йилдаги октябр инқилобини қутлаган, уни мавжуд тузумни ўзгартириш керак, деган фикрнинг тасдиғи деб ўйлаган. Амалда еса у капитализмни «технократик» жамиятда ислохотлар йўли билан «яхшилаш» усулини таклиф етади. Бу ғоялар марксизмга зид фикрлардир.

2. Т.Веблен ғоялари

Т.Веблен иқтисодий жараёнларни шаклланган анъаналар сифатида таҳлил етади. Ана шундай анъанавий ҳаракатлантирувчи кучлар қаторига ота-оналар ҳис-туйғуси, уста инстинкти, яъни яхши ишлашга интилиш, илмга чанқоқлик, соф қизиқувчанлик киритилади. Унинг фикрича, дастлабки инстинкт аввал оилага ғамхўрликда намоён бўлади, кейинчалик еса жамият ва бутун инсониятга бўлган ғамхўрликка айланиб боради. Дарвинизм (биологик) ғоялари иқтисодиётга тадбиқ этилади. Веблен «**Бекорчи синфлар назарияси**» («Теория праздного класса») китобида қуйидагиларни ёзади: «Жамиятдаги одамнинг ҳаёти бошқа турдаги ҳаёт каби мавжудлик учун курашдир ва демак, танланиш ва мослашиш жараёнини акс еттиради. Жамият структурасининг эволюцияси институтларнинг табиий танланиш жараёнидир». Дарвиннинг табиий танланиш таълимоти ижтимоий ҳодисаларга механик равишда кўчирилади. Инсоннинг онгли ҳаракатига етарлича баҳо бермасдан, одамларнинг юриш-туриши ғайриихтиёрий сабоқлар, инстинкт, феъл-атвор ва одатлар орқали тушунтирилади. Жамият ривожи биологик қонуниятлар билан бир хил деб қаралади, пролетариатнинг синфий кураши инкор қилинади, марксча инқилобга дарвинистик эволюционизм қарама-қарши қўйилади.

Веблен замонавий индустриал технократик концепциялар асосчиси бўлиб ҳисобланади. Индустрия оламига алоҳида еътибор берилади ва унга барча ишлаб чиқарувчилар ва биринчи навбатда муҳандислар ва ишчилар киритилади. Индустрия олами меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқариш жараёнини яхшилаш ва самарадорликни оширишни бош мақсад қилиб қўяди. Унга моддий ишлаб чиқариш социал формадан бутунлай ажратиб қўйилади. Ишлаб чиқариш асосан техник кўрсаткичлар, масалан техник асос даражаси, малака, билим ва бошқалар билан характерланади. Бизнес олами деганда у молиячилар, трест

ташкilotчилари ва тадбиркорларни тушунди. Унингча, бизнес имкони борича юқори фойда учун интилади ва шу сабабли уни беаев танкид қилади, чунки турли молиявий ва кредит найранглари, турли акционер жамиятлари тизими туфайли саноат унга тўла бўйсундирилган. Шу сабабли саноатни бизнес таъсиридан «озод» қилиш керак, дейди у. «Индустрия» ва «бизнес» назариясида ишлаб чиқариш жараёнида моддий мазмун билан унинг социал-иқтисодий шакли ўртасида боғланиш йўқ. Веблен индустрия ва бизнес орасида кескин қарама-қаршилик бор деб хато қилади, шулар капитализм иллатларининг сабабчиси қилиб кўрсатилади.

Инсонларнинг иқтисодий рағбати аввало қариндошлик ҳис-туйғуси, билим ва бажарилаётган ишнинг юқори сифатига инстинктив интилишдир (А.Смит - фойда кетидан қувиш).

Бекорчи (тўқ) синфлар тўғрисида фарқ юритилиб, уларга «бизнес олами одатлари» хослиги айтилади. Улар учун товарларга алоҳида баҳо белгиланади ва улар талаб қонунларидан бошқача бўлиши мумкин дейилади. Буни «Веблен эффекти» деб аталади (бу фикрда жон бор, бой мамлакатларда бойлар учун алоҳида дўконлар мавжуд).

Веблен назарияси жамият социал структураси тўғрисида нотўғри тушунча ҳосил қилади, жамият синфларга ажратилмайди, ишчилар ва муҳандислар ягона саноатчилар гуруҳига киритилади, синфий кураш тушунчаси еса умуман йўқ.

Мавжуд тизимни ўзгартириш тўғрисида гапириб, бу масалани Веблен илмий-техника инкилобини кучайтириш, ҳокимиятни техник интеллигенсия қўлига бериш билан ҳал этишни таклиф қилади. Бунинг учун барча инженер-техник ходимлар умумий иш ташлашлари керак, шунда тадбиркорлар уларнинг шартларига кўнишга мажбур бўладилар. Капитализм трансформасияси «техниклар кенгаши» воситасида бажарилади, ҳозирги замон жамиятида интеллигенсиянинг роли биринчи ўринга қўйилади, яъни бизнес оламини инженер-техник интеллигенсия енга олади.

Саноат мутахассислари ягона синф сифатида қаралади ва бу синфнинг асосий мақсади техникадан фойдаланишни такомиллаштиришдир. Демак, Веблен янги жамиятни «технократик» кўз билан кўради ва капитализмни сақлаб қолиш йўлини таклиф этади.

3. Жон Р.Коммонс қарашлари

Ж.Коммонс ижтимоий-ҳуқуқий институционализм йўнали-шининг асосий вакили ҳисобланади. Унинг асосий ғоялари америка тред-юнионизм мафқурасини ифодалайди. Унинг таълимоти жамоат институтлари фаолиятини (оила, ишлаб чиқариш корпорасияси, савдо бирлашмалари, тред-юнионлар, давлат ва юридик ҳуқуқий муносабатлар) тадқиқ этиш билан боғлиқ.

У мавжуд тузумни ислоҳ ва модернизасия қилишга интилади, бизнес тизимини шунчалик самарали қилиш керакки, у ўзини ўзи сақлашга қодир бўлсин, дейди у. Коммонснинг асосий ғоялари «**Капитализмнинг ҳуқуқий асослари**» (1924), «**Институционал иқтисодиёт. Унинг сиёсий иқтисоддаги ўрни**» (1934), «**Жамоа фаолиятининг иқтисодий назарияси**» (1950) асарларида ўз аксини топган.

Олимнинг иқтисодий қарашлари иқтисодиётда юқори наф назарияси ва юридик концепциялар тўғрисидаги қоидаларнинг ўзаро қоришмасидан иборат. Ишлаб чиқаришни бир чеккага суриб, капитализмнинг моҳияти бозор муносабатлари билан алмаштирилади, ҳозирги шароитда бу муносабатлар «одил бўлмаган рақобат»га олиб келмоқда. Капитализмнинг бу иллатини тўғрилаш, алмашув муносабатлари одил бўлишини таъминлаш, рақобат хавфини йўқотиш учун давлат юридик-қонуний органлари воситасида ҳал этиш мумкин, деган ғоя илгари сурилади.

Коммонс капитализмда синфлар мавжудлигини инкор этади. марксизмнинг синфий кураш назариясига «социал низо» (конфликт) таълимотини қарши қўяди, бу низолар антагонистик характерга ега емас. Мутахассислар бир-бирлари билан курашиши емас, ҳамкорлик қилишлари керак. Пайдо бўладиган низолар еса жамият эволюциясини ҳаракатга келтирувчи омилдир. Низоларни ечиш жараёни социал тараққиётга ёрдам бериши зарур.

Коммонс назарияси капитализмни баъзи ислоҳотлар йўли билан яхшилаш усулини таклиф этади. Бу еса ҳуқуқий, юридик меъёрларни такомиллаштириш орқали амалга оширилади. Ишчи ва капиталист ўртасидаги муносабат жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзолари орасидаги юридик битим - келишув ҳисобланади, чунки улар маълум қонун-қоидалар асосида тузилади. Бу келишув иштирокчилари орасида жамиятнинг муҳим институтлари: оила, тадбиркорлар иттифоқи ва ҳатто давлатнинг ўзи ҳам бўлиши мумкин. «Келишув» уч моментни ўз ичига олади: низо, ўзаро таъсир, ечим. Юридик ва ҳуқуқий воситалар билан ҳар қандай ички қарама-қаршилик, барча конфликтлар ўз ечимини топиши мумкин. Жамиятда ижтимоий қарама-қаршиликлар кучайиши конфликтларни юридик ҳал қилиш механизмининг камчиликлари билан белгиланади. Иқтисодий категориялар шу категорияларга оид юридик муносабатлар шаклида намоён бўлади. Коммонс мулк шакллари иқтисодий муносабатлар шаклида таҳлил етмайди, аммо «Мулк титули»ни юридик шакл сифатида кўради. У мулкни уч кўринишга ажратади: моддий, номоддий (қарзлар ва қарз мажбуриятлари) ва кўринмас (қимматбаҳо қоғозлар). Кўринмас мулк кўпинча «мулк титули билан келишув» мазмуни бўлиб амалга ошади. Шу сабабли, Коммонс тадқиқотларининг асосини қимматбаҳо қоғозлар - аксия, облигасия ва бошқаларни сотиш операсиялари ташкил этади. Кўриниб турибдики, бу олимнинг ғояларида биринчи ўринда ишлаб чиқариш емас, балки муомала соҳаси туради. Уч шаклдаги саноат капитали ўрнига фиктив (сохта) капитал олинади, бу соҳа капиталистик хўжаликнинг моҳияти сифатида қаралади.

У жамоат фикри билан ҳисоблашувчи ва иқтисодиётни монополиядан чиқаришни амалга оширадиган ҳукумат тузиш зарурлигига ишонган. Иқтисодий ислоҳотлар доирасида давлат қонуний қарорлари жамиятдаги қарама-қаршилик ва конфликтларни тугата олади, бунда маъмурий капитализм босқичига ўтилади.

Юқорида келтирилган Т.Веблен ва Ж.Коммонсларнинг ғоялари амалда, 1929-1933 йй.даги иқтисодий инқироз даврида АҚШ президентининг «янги курс» сиёсатида амалий тасдиғини топди.

4. Уесли Клер Митчелл ғоялари

У Вебленнинг шогирди бўлиб, иқтисодиётда сиклик ҳодисаларнинг тадқиқотчиси сифатида машҳурдир (бу иқтисодиётда *конъюнктур-статистик институционализм* оқими ҳисобланади). Митчелл устози Веблендан тадқиқотнинг генетик услубини мерос қилиб олди, унингча иқтисодий ҳодисаларни белгиловчи омиллар бу ижтимоий психология, анъана ва урф-одатлардир, шу сабабли тадқиқот предмети сифатида одамларнинг жамиятдаги ҳулқи ўрганилиши керак. Шунингдек, устознинг ишлаб чиқариш ва бизнес ўртасидаги қарама-қаршилик тўғрисидаги фикри ҳам қабул қилинган, бу ишлаб чиқариш ва нархлар фаолияти ҳаракатидаги фарқларнинг сабабини кўрсатади.

Бу олим иқтисодий кўрсаткичлар, рақамлар, бу кўрсаткичлар ўзгаришидаги қонуниятлар билан шуғулланди, капиталистик иқтисодиётни тартибга солишда улардан фойдаланишнинг йўллари излади. Аммо у капитализм қарама-қаршиликларини ҳал қилиш ёки уни яхшилаш тўғрисидаги назарияларни яратмади. У иқтисодиётга таъсир етувчи омилларни аниқлашга интилди, булар, унинг фикрича, молия, пул муомаласи ва кредит категориялари еди. Бу категорияларни тартибга солиш йўли билан иқтисодиётга таъсир етиш, ҳатто сиклик тебранишларни ўзгартириш, олдини олиш мумкин, дейди у. У ўзининг «**Иқтисодий назария типлари тўғрисида лексиялар**» (1935) асарида иқтисодий масалаларни маданият ва социология муаммолари билан ўзаро алоқада, аммо асосан психологик таҳлил асосида тадқиқ этади. Сиёсий-иқтисодий институтлар тўғрисидаги таълимот сифатида қаралади. Капиталистик ишлаб чиқаришни тартибга солиш зарурлиги, Митчелл таълимотининг бош қисқача хулосаларсидир.

Митчелл институционализми Веблен назариясидан, биринчидан, танқидий емаслиги билан, иккинчидан абстракт назарияси бўлмасдан ўша даврнинг эмпирик тадқиқоти эканлиги билан фарқ қилар еди. У ўз асарларида инқирозсиз «амалий сикл» масалаларига

алоҳида еътибор бериб, инқирозларнинг ҳақиқий сабабларини бўяб кўрсатишга уринган, пул муомаласи муаммоларини диққат марказида тутган. Молия ва пул муомаласи институтларини инсонлар хулқини тушунтириш учун фойдаланилади. Унингча, тадбиркорлар жамият манфаатлари эмас, балки ўз фойдаларини кўпайтириш учун ҳаракат қиладилар ва бу ахлоқий ҳаракат оқланади, мавжуд институция (давлат, мулк ва бошқалар) бунга имкон беради.

Инсоний жамият ривожини айрим индивидлар тараққиёти шаклида эмас, балки жамият аъзоларининг коллектив алоқаларининг такомиллашуви сифатида характерланади. Бу алоқалар такомиллашуви шу институтларнинг эволюцияси, давлат институтларининг ривожини ҳамда уларнинг иқтисодийётга аралашуви деб қаралади. Капитализм қарама-қаршиликларини ечишда давлат йўли билан тартибга солиш энг қулай восита деб қаралади. Иқтисодийётни ўрганишда математика ва статистикани кенг қўллаш йўли билан, Митчелл «кичик ва катта сикллар» давомийлигини ҳисоблаб чиқди. У ўзининг ҳисоб-китобларига асосланиб, капитализмнинг инқирозсиз ривожланиш модели лойиҳасини яратди. Бу олимнинг тадқиқотларидаги ижобий томонлар шундан иборатки, мамлакатларнинг миллий хўжаликлари бўйича бой фактик материаллар тўпланди, улар асосида натурал ва қиймат кўрсаткичларининг ривожланиб боровчи қаторлари яратилдики, «динамик қаторлар» таҳлили номини олди. Бу таҳлил асосида олинган жамловчи кўрсаткич ва индекслар иқтисодийётдаги ҳақиқий аҳволни акс еттирган ва капиталистик конъюнктурани, айниқса ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқларидаги ҳолатни баҳолашда улардан фойдаланилган.

Бу йўналиш тарафдорлари сиклларни ўзаро алоқадор параметрларнинг таъсири оқибатида вужудга келади ва капиталистик ишлаб чиқариш динамикасини белгилайди, деб қарайдилар. Шу сабабли улар сиклларни тасодифий ягона ҳодиса эмас, балки доимий капитализм иқтисодийётга хос хусусият деб ҳисоблайдилар. Улар тадқиқот қиладиган омиллар қаторига биринчилардан бўлиб муомала соҳаси кўрсаткичларини қўядилар, яъни нархлар, аксиялар курси, пул муомаласи ва бошқалар.

Инқирозлар инкор этилади, бу амалий сиклларни тан олиш билан исботланади (унда инқирозлар йўқ). Иқтисодий қаторларнинг назарий асосини бекаму-кўст деб бўлмайди. Масалан, 1929 йил арафасида Гарвард мактаби вакиллари томонидан берилган иқтисодий об-ҳаво прогнози («*Конъюнктур барометр*») иқтисодийёт равнақи - «**просперити**» бўлган. Аммо амалда нима бўлгани ҳаммага маълум (1929-33 йиллардаги оғир инқироз). «*Гарвард барометри*» уч егри чизиқдан иборат бўлиб, А) спекуляция индекси; Б) бизнес индекси; С) пул бозори индекси. Ўтган йиллар тажрибаси асосида егри чизиқлар ҳаракати тўғри келмайдиган лагалар (вақт оралиғи) топилиб, «барометр» муаллифлари егри чизиқларнинг янгидан четга чиқишини аниқлаш имкони борлигини ва шу йўл билан иқтисодий тушқунликни кўра билиш ва олдини олиш мумкин деб ўйлаганлар.

Митчелл тадқиқотлари эмпирик ва институционал услубларнинг қоришмасидан иборат. У иқтисодий сиклнинг амалдаги моделини лойиҳалаштиришга муваффақ бўла олмади.

У. Митчелл ўз устозининг илмий хизматлари ва унга бўлган чексиз ҳурмати сифатида «Веблен таълимоти» асарини яратди, унда устоз китоб ва мақолаларидан кўчирмалар кўп келтирилади, бу китоб Митчелл вафотидан кейин нашр этилган.

Сиклик (даврий) ўзгаришлар назариясига рус олими Н.Д.Кондратов (1892-1938) катта ҳисса қўшди. У жаҳондаги етакчи капиталистик деб номланган мамлакатлар иқтисодийётининг кўп йиллик (100-150 йил) ривожланишини таҳлил етиб, бу ўзгаришларнинг бир йилдан кам (фаслий), 3,5 йиллик, 7-11 йиллик савдо-всаноат ва 50-60 йиллик катта сиклларини ажратиб берди. У 1929 йилдаги «Буюк депрессияни» олдиндан (прогноз) айтиб берган, аммо совет даврида «капитализм қачон ўлади» деган саволга «капитализм ўлар, аммо қачонлигини айта олмаيمان» деб жавоб берганлиги учун қатағонга учраган ва отилган. Бу олимнинг буюк хизматлари жаҳон иқтисодчилари томонидан юқори баҳоланган ва амалда қўлланилмоқда.

5. Ижтимоий-институционал йўналиш эволюцияси

Юқорида институционал йўналишнинг асосий ғоялари ва дастури кўриб чиқилган еди. Ҳозирги даврда ҳам бу йўналиш ғоялари долзарблигича қолмоқда. Таниқли иқтисодчининг ибораси билан айтганда, «Веблен костюми яхши хизмат қилмоқда ва у деярли ескирмаган». Бу йўналишнинг отаси Веблен томонидан илгари сурилган таълимотда ҳозирги замон жамиятини қайта қуриш, трансформасия масалалари ниҳоятда муҳим ўринни егаллайди. Уларнинг фикрича, илмий-техника тараққиёти туфайли жамиятдаги социал қарама-қаршиликлар йўқолиб боради. Жамиятнинг конфликтларсиз эволюцияси, унинг индустриал жамиятдан постиндустриал, супериндустриал ёки «неоиндустриал», инфорацион жамият сари ривожини рўй беради.

Техник-иқтисодий омилларни мутлақлаштириш туфайли янги конвергенция назариясини илгари суриш имкони яратилди (Ж.К.Гелбрейт, Питирим Сорокин - АҚШ, Раймонд Арон - Франция, Ян Тинберген - Нидерландия). «Индустриал», «постиндустриал» жамият назарияси икки социалистик ва капиталистик тизимни ягона тизимга келтирувчи «конвергенция» назариялари янгилик эмас. Масалан, XIX аср охирида немис иқтисодчиси (юқорида берилган) В.Зомбарт «Ҳозирги замон капитализми» асарида плюрализм, яъни турли социал тизимларни - капиталистик, социалистик, майда ишлаб чиқарувчиларни ягона плюралистик жамиятга бирлаштириш ғоясини айтган еди.

Ж.К.Гелбрейт асарларида бу фикрлар тўлароқ ифодасини топган. Унда иккала тизимда рўй бераётган умумий ўзгаришлар қайд этилади (режалаштиришдан фойдаланиш, давлат ва корпорасия ўртасидаги фарқларнинг йўқолиб бориши, ташқи муҳитни ўрганиш, фан ва таълимнинг меҳнат тақсимоли ўсишида асосий омил еканлиги ва бошқалар). Аста-секин капитализмнинг «ёмон» томонлари социализмнинг «яхши» хусусиятлари билан чирмашиб кетиши кераклиги айтилади, «капитализм трансформасияси» рўй бериши башорат қилинади.

Ж.К.Гелбрейтнинг асосий асарлари қуйидагилардир: «Мўл-қўлчилик жамияти» (1958), «Янги индустриал жамият» (1967), «Иқтисодий назариялар ва жамият мақсадлари» (1973), «Пуллар» (1975), «Ишончсизлик асри» (1977). Бундан ташқари олимнинг кўпгина мақола ва интервьюлари ҳам бор.

Супериндустриал жамият тўғрисидаги ғоялар америкалик футуролог *Тоффлернинг «Учинчи тўлқин»* китобида баён этилади. Унда «янги сивилизасия» даври вужудга келади, дейилган. Кейинги пайтларда неоинституционализм назариялари ҳам пайдо бўлмоқда. Бу назарияларда техник омилларни мутлақлаштиришдан чекинилади ва асосий ётибор инсонга, социал муаммоларга қаратилади. Шундай йўл билан мулк ҳуқуқи (Роналд Клуз - АҚШ), жамоат танлови (Жеймс Бюкенен - АҚШ) ва бошқа назариялар вужудга келди. Бу қарашлар натижасида ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий сиёсати ҳам ўзгармоқда, бу сиёсат тобора капитализмни ижтимоий томонга буриш сари бормоқда.

Ҳозирги давр институционализмнинг асосий ғояси шуки, инсон постиндустриал жамиятнинг асосий иқтисодий омил, асосий ресурси сифатида қаралади ва янги жамият шахсни ҳар томонлама ривожлантириш учун ўз сиёсатини қайта кўриб чиқиши керак бўлади, ХХИ аср еса «инсон асри» деб ёлон қилинади.

Иқтисодий эволюция жараёнини тадқиқ қилувчи иқтисодий-глобалистлар шу қоидага амал қиладиларки, эволюция турли иқтисодларнинг ўзаро ягона иқтисодга айланиши эмас, балки турли тизимларга айланишидир. Бу оқибатда янги индустриализасияни таъминлайди, бунда инсон бош, ҳал қилувчи ўз ўрнини егаллайди.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Институционализм пайдо бўлишининг шарт-шароитлари.
2. Институционализмнинг моҳияти ва ўрганиш методологияси нималардан иборат?
3. Унинг асосий оқимлари ва мафкурачилари ким?
4. Институтлар деганда нималар кўзда тутилади?
5. Т.Вебленнинг асосий асаридаги ғоялар, «Веблен эффекти» нимани англатади?
6. Ж.Коммонснинг асосий ғоялари, ҳукуматни ислоҳ қилиш ислохотлари моҳияти нимадан иборат?

7. Маъмурий капитализм нима?
8. Конъюктур - статистик оқимнинг моҳияти, У.Митчелл ғояларининг асоси нимани англатади?
9. Н.Д.Кондратевнинг циклик ривожланиши концепциясининг моҳияти.
10. Институционализмнинг эволюцияси давридаги олимлар ва уларнинг ғоялари.

13-МАВЗУ. ЖОН МЕЙНАРД КЕЙНС ТАЪЛИМОТИ ВА НЕОКЕЙНСЧИЛИК

1. Ж.М.Кейнснинг иқтисодий таълимоти.
2. Кейнсчилар ва неокейнсчилар.
3. Кейнсчиликнинг АҚШдаги хусусиятлари. Иқтисодий ўсиш назариялари
4. Кейнс ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти.

Таянч иборалар: давлатнинг иқтисодиётга аралашуви; «Умумий назария...», аралаш иқтисодиёт; психологик қонун; бандлик, миллий даромад, инвестиция; фоиз, ликвидлик; мултипликатор; кейнсчилик; акселератор; индикатив режалаштириш.

1.Ж.М.Кейнснинг иқтисодий таълимоти.

XX асрнинг биринчи ярмида иқтисодий инқирозларнинг дамба-дам такрорланиши туфайли кўпгина «капитализмни тартибга солишга» оид иқтисодий ғоялар сони кўпайди. Ана шундай йўналишнинг ёрқин тарафдори бўлиб инглиз иқтисодчиси **Жон Мейнард Кейнс** (1884-1946) шуҳрат қозонди. 1909 йил «Индекс услуги» иқтисодий мақоласи, 1913 йилда унинг биринчи асари - «**Пул муомаласи ва Ҳиндистон молияси**» китоби чоп этилди. 1919 йилда «**Версаль тинчлик шартномасининг иқтисодий оқибатлари**» нашр этилиши билан у иқтисодчи сифатида кўпчиликка танилди. Бу асарида у шартномага нисбатан бир қанча танқидий фикрлар билдирган эди. Кейнс 20-30 йилларда иқтисодиётга оид бир нечта китоблар ёзди («Эҳтимоллик тўғрисидаги рисола» (1921), «Пул ислохоти тўғрисида рисола» (1923), «Мистер Черчелнинг иқтисодий оқибатлари» (1925), «Эркин тадбиркорликнинг интихоси» (1926), «Пул тўғрисидаги рисола» (1930) ва бошқалар), аммо унга машҳурлик келтирган бош асари - «**Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси**» (1936) китобидир. 1940 йилда «**Уруш ҳаражатларини қандай қоплаш мумкин**» деган китоби ҳам нашр этилди. Бу асарлардаги бош масала капитализмни оқлаш, унинг инқирозларсиз ривожини таъминлашнинг абадийлигини исботлашга ўринишдир. Унинг яратган назарияси иқтисодиёт таълимотлари тарихида алоҳида ўрин эгаллайди ва бу ўзига хос инқилоб бўлиб, ҳозирги даврда ҳам аҳамиятлидир. Кейнс асосий асарининг бошидаёқ классик мактабга қарши эканлигини баён этди.

Кейнс таълимотининг асосий ва янги ғоя шуки, бозор иқтисодий муносабатлари тизими мукамал ва ўз-ўзини автоматик равишда тартибга сола олмайди. Шу сабабли максимал даражада бандликни ва иқтисодий ўсишни фақат давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви таъминлай олади. Бу иш давридаги амалий иқтисодиётдаги конкрет аҳвол билан чамбарчас боғлиқ эди. Етакчи олимларнинг таъкидлашича (Ж.К. Гэлбрейт, М.Блауг), фирмалар, монополия ва олигополиялар фаолиятидаги тенгсизлик нисбатан кичик доирадаги одамларнинг фаолияти билан боғлиқ, бу тенгсизлик принципида давлатнинг аралашуви билан тўзатилиши мумкин эди.

Аслида у иқтисодчи Альфред Маршаллнинг - Кэмбридж мактабининг давомчиси, аммо ёндошув бошқача. Асосий назарий муаммолар қиймат, капитал, иш ҳақи ва бошқалар бўйича асосланади. Психологик омилларнинг устунлигига ишонади ва қийматнинг меҳнат назариясини, қўшимча қийматни инкор этади, уни ишлаб чиқариш омиллари концепцияси билан алмаштиради. Кейнс капитализм бозор иқтисодий иллатларини тўғрилаш учун давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви тарафдори бўлиб чиқди. Ваҳоланки, аввалги олимлар (классик мактаб) буни инкор этганлар ва инқирозни тасодифий воқеа деб

ҳисоблаганлар. Аввалги тадқиқотчилардан фарқли равишда «самарали талаб»ни, яъни истеъмол ва жамғаришни биринчи ўринга қўяди. Юкорида қараб чиқилган иқтисодий таълимотлардан бири - меркантилизмда давлатнинг иқтисодиёт (сиёсат)га аралашуви талаб этилади, протекционизм иқтисодий сиёсати шуни талаб этади. Ж.М.Кейнс у яратган концепцияга меркантилистларнинг таъсирини имкор этмайди. Иккала таълимотдаги умумий ғоялар қуйидагилардан иборат:

Мамлакатда пул масаласини кўпайтириш учун интилиш (пулнинг қадрини бироз пасайтириш), ва шунга мувофиқ ссуда фоизини камайтириш ва ишлаб чиқаришга инвестицияларни кўйишни рағбатлантириш воситаси сифатида, баҳо (нарх-наво)лар ошувини қўллаш (савдо ва ишлаб чиқаришни рағбатлантириш усули сифатида), пулнинг етишмаслиги ишсизлик сабаби деб тан олинади иқтисодий сиёсатнинг миллий (давлат) характерида эга эканлиги тушунилади. У тадқиқотнинг макроиқтисодий услубини, яъни макроиқтисодий кўрсаткичлар бўлган миллий даромад ва жамғармалар ўртасидаги боғланиш ва нисбатларни тадқиқ қилиш ғоясини илгари сурди. Бу тадқиқот усули ўз даврида физиократлар (Ф.Кенэ, А.Тюрго) К.Маркс томонидан қўлланилган Кейнсгача микроиқтисодий ёндашув, яъни алоҳида хўжалик объектлари бўлган фирмалар иқтисодиётини таҳлил этиш расм бўлган эди. Фирманинг ривожини миллат мамлакат равнақи билан бир деб қаралар эди. Асосий эътибор умумий иқтисодиётга эмас, балки фирмага қаратилган эди. Кейнс таълимоти иқтисодий сиёсат билан чамбарчас боғлиқдир. Агар Маркс капиталистик тизимнинг емирилишини балшорат қилган бўлса, Кейнс капитализм муҳандиси сифатида уни таъмирлаш йўлини аниқлаб берди. Давлат томонидан рағбатлантираладиган талаб «самарали талаб» концепцияси илгари сурилади.

3. Кейнсчилар ва некейнсчилар

Ж.М.Кейнс ғоялари унинг издошлари томонидан давом эттирилди ва уч оқимга ажралди, биз оқимларни кейнсчилик деб атаймиз.

Кейнс таълимоти айниқса АҚШда катта шуҳрат қозонди. Гарвард университети профессорлари Э.Хансен (1887-1975), С.Харрис, Ж.М.Кларкларнинг асарларида бу ғоялар ривожлантирилди ва дастлаб янги кейнсчилик, кейинроқ эса ортодоксал кейнсчилик деб аталди. Кейнс қоидалари асосан тўлиқ қабул қилинди, аммо масалан, Хансен томонидан стагнация назарияси билан тўлдирилди.

Хансеннинг фикрича, капитализм қийинчиликлари унинг ички қарама-қаршиликларидан эмас, балки «ташқи импульслар»нинг сусайганлиги туфайлидир. Давлат харажатларини ўстириш учун солиқларни ошириш таклиф этилади, уларнинг фикрича иш ҳақининг 25-30 фоизи эмас, балки 60 фоизини солиқ сифатида олиш, шунингдек «меъёрдаги инфляция» ҳам таклиф этилади.

Э.Хансен, Ж.М.Кларк ва бошқалар мультипликатор концепциясини тўлдирдилар. Мультипликаторлар таъсири кейинги қатор даврларда ҳам бўлади, яъни уни узлуксиз жараён деб қарадилар.

Янги кейнсчилар самарали талабдан ҳам юқори кескин ўсишни тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Улар мультипликатор принципини *акселерация* принципи билан тўлдирдилар. Бу принципга кўра, аниқ-тиниқ шароитларда даромадлар ўсиши инвестициялар ўсишига олиб келишини кўрсатувчи коэффициент (мультипликатор тушунчасига тесқари). Мультипликатор принципига кўра инвестициянинг қандай ишлатилиши жуда муҳим аҳамиятга эга эмас, у иш билан бандликни таъминлаб, даромадни ошириши керак. Янги кейнсчилар эса инвестициянинг қандай ишлатилишига катта эътибор бериб, индустриалашган инвестиция тушунчасини киритдилар. Акселератор инвестиция ўсишининг даромад ўсишига, яъни инвестициядан кейинги ва ундан олдинги даромадларнинг фарқлари нисбати билан аниқланади.

Янги принципнинг моҳияти шундаки, баъзи бир асбоб-ускуна, машина ва механизмлар ишлаб чиқариш учун нисбатан ўзоқ вақт талаб этилади, шу муддатни кўтиш

мазкур машиналар ишлаб чиқаришни кенгайтиришга психологик (руҳий) таъсир этади, бу эса реал талабдан ортиқ бўлади ва инвестицияга талаб ҳам ортади.

Мультипликатор ва акселератор ғояларига асосланиб иқтисодиётнинг узлуксиз ўсиш схемаси ишлаб чиқилди, унинг асосида давлат капитал қўйилмалари ётади. Давлат бюджети капиталистик иқтисодиётда тартибга солинадиган бош механизм ҳисобланади.

Солиқлар иқтисодиёт ўсганда ошади ва инқирозлар даврида камаяди. Давлат тўловлари эса аксинча, инқироз даврида ошади ва ўсиш даврида камаяди. Шу йўл билан Хансеннинг фикрича самарали талаб ҳажми меъёрлашади. Бунда хусусий капитал қўйилмаларини тартибга солиш ва давлат ҳаражатларини шароитга қараб ўзгартириш чегаралари ҳам белгиланади. Ўсиш даврида давлат ҳаражатларини чеклаш, инқирозлар даврида уни ошириш ва шу йўл билан хусусий ҳаражатларни компенсациялаш таклиф этилади, ҳарбий иқтисод мақталади, уни конъюнктурани меъёрлашнинг энг яхши воситаси деб қаралади (АҚШда ҳарбий ҳаражатлар доим юқори бўлишига эътибор беринг).

Франциядаги кейнсчилик хусусиятлари. XX асрнинг 40-йиллари Кейнс ғоялари Францияда ҳам шухрат қозонди. Кейнс ғояларини тўлалигича (*Г.Ардан, П.Мендес-Франс*) қабул қилганлар ҳам бўлди. Баъзилари (*Ф.Перру*) ссуда фоизини тартибга солишни самарасиз деб ҳисобладилар, бундан кўра иқтисодиётни режалаштириш таклиф этилди. Бунда давлат йўли билан тартибга солишни монополистик капиталнинг хусусий манфаатларига мослаштириш керак дейилади. Француз олимлари *императив* ва *индикатив* режалаштиришни ажратишади. Императив режалар директив характерга эга (социалистик режалаштириш). Индикатив режалаштиришда режа маркази асосий мақсадларни белгилайди ва турли услублар билан тадбиркорларни маълум ҳатти-ҳаракатларга йўналтиради. Улар фақат давлат секторидаги корхоналар учун зарурий ҳисобланади (Ҳиндистон, Малайзия ва бошқа бир қанча капиталистик мамлакатларда шу усул қўлланилади). Узоқ муддатли прогнозлар ва режалар тўзиш кенг қўлланилмоқда (бу ҳақда тўлароқ маълумот қуйида берилади).

Кейнс услуби капитализмдаги иқтисодий инқирозларнинг олдини олишга қаратилган эди, аммо II Жаҳон урушидан кейин АҚШ ва бошқа мамлакатларда бу инқирозлар давом этмоқда. 1948-49, 1953-54, 1957-58, 1960-61, 1967, 1969-71, 1974-75 ва 1981-82 йиллардаги ҳамда бошқа инқирозлар бу фикримизнинг далилидир.

Булар Кейнс таълимотини танқид қилиш учун асос бўлди. Масалан, С.Ҳарриснинг фикрича, Кейнс барча қийинчиликларни ҳисобга ола олмаган, масалан, тўла бандликка эришиш ҳақида гап боради-ю, қандай қилиб уни доимо таъминлаш ҳақида таклиф йўқ, инфляциянинг энг катта даражаси ноаниқ, давлат қарзларининг чегараси ҳам берилмаган.

Кейинчалик янги кейнсчилик ўрнига посткейнсчилик вужудга келди. Инглиз иқтисодчилари Ж.Робинсон, Н.Калдор, П.Сраффа, америкалик олимлар А.Эйхнер, С.Вайнтрауб мана шу посткейнсчилар гуруҳига кирадилар. Улар капиталистик тизимнинг ички турғунлиги концепциясини танқид қиладилар, Кейнс бўйича гўёки асосий ғоя капиталистик иқтисодиётнинг ностабиллиги бўлган. Янги кейнсчилик ғоялари ҳам танқид остига олинар экан, агар бошқа олимлар Кейнс ғояларини статик, яъни турғун деб қарасалар, улар бу таълимотни динамик, яъни ҳаракатчан назария деб қарайдилар.

Посткейнсчиларнинг аввалги даврда пайдо бўлган «юқори наф», «ишлаб чиқариш омилларининг энг юқори унуми» назарияларини танқид қилиши характерлидир. Улар ўз ғояларини Д.Рикардонинг қиймат қонунига асосланиб илгари сурадилар. Уларга польшалик иқтисодчи М.Калецкийнинг тақсимот концепцияси қўл келди. Инвестициялар ўсиши билан айрим синфлар истеъмолнинг ҳиссалари ўртасидаги боғланиш қонунияти қараб чиқилади. Посткейнсчилар ўз тадқиқотларига ижтимоий-иқтисодий институтлар, масалан касаба уюшмалари ролини ҳам киритадилар. Бу таълимотда ўсиш ва тақсимот муаммолари марказий ўринни эгаллайди. Ишлаб чиқаришда ўсиш суръатлари миллий даромаднинг тақсимотига боғлиқ, даромад ва унинг ўсиши эса жамғармага, умумий жамғарма эса иш ҳақи ва фойдадан жамғарилган жами суммага боғлиқ. «Жамғаришга мойиллик» ҳар кимда ҳар хил бўлгани сабабли, тақсимотдаги ўзгаришлар жамғарманинг умумий суммасига

таъсир этади. Демак, миллий даромадни тақсимлаш унинг ўсишига таъсир қилади. Ундан ташқари, миллий даромадни тақсимлаш капитал жамғарилиши функцияси ҳисобланади. Капиталнинг жамғарилиш суръати фойда нормасини белгилайди ва демак, миллий даромаддаги фойда нормасини аниқлайди. Иш ҳақи ҳиссаси қолдиқ миқдор сифатида қаралади, аммо ишчилар кураши бу нисбатга маълум ўзгартириш киритиши мумкин. Бу йўналиш тарафдорларининг фикри реал ҳақиқатга анча яқин ғоялар ҳисобланади.

Посткейнсчилар иқтисодий сиёсатларда капиталистик иқтисодиётни тартибга солиш механизмини янада такомиллаштириш тарафдорлари эдилар. Кўпчилик «даромадлар сиёсати»ни оқлайди, чунки бу йўл билан инфляцияга қарши кўрашиш мумкин.

Кейнс ғояларини неоклассик йўналиш билан яқинлаштиришга интилувчилар кўп бўлган. Улар орасида А.Пигунинг хизматлари катта. Унинг фикрича, инқирозларнинг асосий сабаби - бу иш ҳақининг кам эгилувчанлигидир. Бандлик тўла бўлмаган ҳолда макроиқтисодий мувозанат фақат иш ҳақи ва баҳоларнинг эластик (қайишқоқ) бўлмаган ҳолатида мумкин деб қаралади.

Ҳозирги давр кейнсчилигида иккита тенденция ҳукмрон бўлиб ҳисобланади: 1) АҚШнинг бир қатор иқтисодчилари номи билан боғлиқ америка кейнсчилари ва 2) аввало Француз тадқиқотчилари номи билан боғлиқ Европа кейнсчилари.

3. Кейнсчиликнинг АҚШдаги хусусиятлари. Иқтисодий ўсиш назариялари

50-йилларда кейнсчилик ғоялари ривожлантирилиб, янги ғоялар илгар сурилди. Уларнинг асосий моҳияти иқтисодий ўсиш суръатлари доимлигини таъминловчи механизмларни аниқлаш ва исботлашдан иборатдир. Оқибатда «мулсипирикатор-акселератор» системасини ҳисоблашга асосланган ва ўзига хос кейнсчиликнинг ўсиш назариялари, жамғариш ва истеъмол ўртасидаги ўзоро боғланиш характеристикаларидан фойдаланиб иқтисодий динамикани моделлаштириш юзага келди.

Юқорида тилга олинган иқтисодий ўсиш назарияларининг асосий намоёндалари Массачусет технология институти профессор Евсей Домар (1914) ва Оксфорд университети профессори Роберт Харрод (1890-1978) ҳисобланади. Уларнинг назарияси (моделли) иқтисодиётнинг доим (мўътадил) суръатларда ўсиши динамик барқарорлик (илгарилаб бориш) нинг асосий шарти сифатида мақсадга мувофиқ еканлигининг умумий қисқача хулосаларларини бирлаштиради. Уларнинг фикрича, шундагина ишлаб чиқариш қувватлари ва меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланишга еришиш мумкин. Харрод- Домар моделининг бошқа бир қайдаси бўйича айрим параметрлар, чунончи даромадлардаги жамғарма ҳиссаси ва капитал қуйилмаларнинг ўртача самарадорлиги узрқ давр мобайнида доим деб тан олиними ҳисобланади. Муаллифлар динамик барқарорлик ва доимий ўсишга еришиш автоматик равишда бўлмаслиги, балки давлатнинг шунга мувофиқ сиёсати натижасида, яъни давлатнинг иқтисодиётга фаол иштироки туфайли рўй бериш мумкинлигини таъкидлайдилар.

Домар ва Харрод моделларидаги фарқ-бошланғич позисиялардаги айрим кўрсаткичлардир. Масалан, Харрод медалида инвестиция ва жамғармалар тенглиги ғояси, Домарда еса пул даромадлари (талаб) ва ишлаб чиқариш қувватлари (таклиф) тенг деб қабул қилинади. Иккала олим шунга ишончлари комилки, даромад ўсишини таъминлашда инвестициялар роли, ишлаб чиқариш қувватларининг оширилиши фаолдир, бунда шу нарса кўзда тутиладики, ўсши бандликка ёрдам беради, бу еса ўз йўлида, корхоналарнинг ярим қувват билан ишлаши ва ишсизликнинг олдини олади. Бу Кейнснинг шу соҳадаги концепциясини сўзсиз тан олишдир; чунки Кейнс бўйича, иқтисодий жараёнлар инвестиция ва жамғармалар орасидаги пропорсиялар характери ва динамикасига боғлиқ, аниқроқ айтилса инвестицияларнинг илдам ўсиши, баҳолар даражаси ўсишига сабаб бўлади, жамғармалар ўсиши еса корхоналарнинг тўла ишламаслиги ва ишсизликнинг сабабидир.

4. Кейнс ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти

Шуни аниқ қилиб айтиш керакки, Кейнс таълимоти инқирозлар, урушлар ва урушдан кейинги даврлар учун самарали бўлди, чунки ғавқулотта ҳолатлар даврида давлатнинг роли кучли бўлиши керак. Амалда еса, айниқса 2-жаҳон урушидан сўнг Фарб мамлакатларини социалистик орендасияси кучайди (давлат мулки ошиб борди), давлат бюджети қарзлари кўпайиб, ишсизлик ҳам ўсган, инфляцияси кучли. Бу ижтимоий ишларни кўпайтиришга қаратилган тадбирлар оқибатидир деб тан олинмоқда. Ишсизликнинг иш ҳақини пасайтириш йўли билан ҳал етиш тарафдорлари ҳам мавжуд, аммо пул массасини кўпайтириш (инфляцияга олиб келади), яъни эмиссия йўли кўпчиликка осон кўринади. Бу концепция маълум давр мобайнида инфляцияси бўлмаган ҳолда минемал ишсизлик даражасини исботлашга имкон беради.

70-йиллардан бошлаб Кейнс таълимотига нисбатан давлатнинг иқтисодиётга аралашуви бўйича неолиберализм ғоялари асосий бўлиб қолди, чунки бу даврда жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида инқироз ҳолатлари доим воқеага айланиб қолди. Инфляцияси, давлат бюджетининг камомади, ишсизлик тобора кучайди. Неолибераллар кейнсчиларни танқид қилар эканлар, иқтисодиётда давлат секторининг ошуви, еркин рақобатнинг камайиши, иқтисодиётнинг муҳим тармоқларига инвестициялар камайганлиги улар ғояларининг саёзлигидан далолат беради, деб ҳисоблайдилар.

70-80-йиллар неолиберал ғоялар иқтисодиётда тобора устунлигини егаллай бошлади. Кўп давлатларда иқтисодиётни денационализация қилиш кучайди (нодавлат шаклларига ўтилди). Бунинг оқибатида Буюк Британия (Тетчеризм), Франция, Япония, Чили (Пиночет), Испания ва бошқа мамлакатларда давлатнинг иқтисодиётга аралашуви минималлаштирилди ва иқтисодий аҳвол яхшиланди.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Кейнс таълимотининг моҳияти, «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» асари тўрсида нима биласиз?
2. Давлат иқтисодиётга нима учун аралашуви керак?
3. Кейнс таълимотида қандай шарт- шароитлар асос қилиб олинган?
4. Кейнснинг «психолок қонуни» нимани англатади?
5. Инвестиция, мултипликатор коэффициентини нима?
6. Фоиз, ликвидликнинг моҳияти нимада?
7. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви доиралари қандай?
8. Америка ва Европадаги кейнсчилик хусусиятлари нима?
9. Домар- Харроднинг иқтисодий ўсиш назариялари нимани билдиради?
10. Кейнс таълимотининг ҳозирги даврдаги аҳамияти нимадан иборат?

14-МАВЗУ. НОМУКАММАЛ РАҚОБАТ БОЗОРИ НАЗАРИЯЛАРИ

1. Номукаммал бозорнинг хусусиятлари
2. Э.Чемберлиннинг монополистик рақобат назарияси
3. Ж.Робинсоннинг иқтисодий таълимоти.

1. Номукаммал бозорнинг хусусиятлари

XX аср бошларида эркин (мукаммал) рақобатга асосланган иқтисодиёт тобора монополлашиб борди, бу айниқса Европа ва АҚШда яққол кўзга ташланди. Иқтисодий либерализм принциплари (эркин савдо-фритредолик, давлатнинг иқтисодга аралашмаслиги ва б.) реал ҳаёт талабларига жавоб бермай қўйди. Монополлашувнинг эркин оқибати сифатида 1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирозининг келтириш мумкин.

Деярли юз йил давомида Ж.Б.Сэйнинг «бозорлар қонуни» ҳамма ерда тан олинган ва унга суяниб иш юритилган бўлса, бу даврда унинг аҳамияти пасайиб борди. Номукамал рақобат аввал институтационализм, кейин неокласиклар томонидан тадқиқот объекти қилиб олинди.

Бу муаммолар билан деярли бир вақтда Гарвард университети профессори Э. Чемберлин ва Кембриж университети профессори Ж.Робинсонлар шуғулланди.

1933 йили америкалик Э.Чемберлин ўзининг «Монополистик рақобат назарияси», нглиз Ж.Робинсон хоним эса «Номукамал рақобатнинг иқтисодий назарияси» асарларини чоп этдилар. Бу асарларда эркин рақобат шароитини инкор этадиган шароитда бозор механизмларининг ҳаракати масалалари ҳар томонлама чуқур таҳлил этилади. Хусусан, иккала муаллиф фикрича, бозор баҳоси бозор иштирокчиларининг коллектив фаолияти туфайли юзага келмайди, чунки товар маҳсулотларининг турли-туманлиги (дифференцияси) ҳаридорларни бу товарлар баҳоси тўғрисида тўлиқ информациядан, фирма-ишлаб чиқарувчиларни танлашда рақобатдан маҳрум этади. Улар иқтисодиётда мувозанатнинг бўзилиш сабабларини илгаригидек иқтисодий муҳитдаги «категория» ва «қонун» лардан излайдилар. Инститўтционал йўналиш тарафдорларига эса, номукамал рақобат иқтисодий ўсишга аввало «инсон омили»нинг таъсири оқибатидир. Бу эса жамият ривожланиши, шу билан бирга иқтисодиёт соҳаларида юзага келадиган ижтимоий-психологик, ҳуқуқий ва бошқа муаммолардир

2.Э.Чемберлиннинг монополистик рақобат назарияси

Эдвард Хейтинг Чемберлин (1899-1967) ўз асарида монополиянинг моҳияти, монопол баҳо ва монопол фойданинг юзага келишининг чуқур таҳлилини бепради. Унинг фикрича, монополиянинг моҳияти - бу таклиф устидан назорат, бунда баҳо устидан ҳам назорат бўлади.

Дифференциация кучайиб борган сари ҳар бир сотувчи абсолют (мўтлок) монополияга эга бўлади, аммо шу билан бирга, ўрнини боса оладиган бошқа маҳсулот ишлаб чиқарувчининг номукамал рақобатига учрайди. Шундан келиб чиқиб, барчасотувчилар «рақобатчи монополистлар» бўлиб, «монополистик рақобат» кучлари таъсири шароитида иш юритадилар.

Чемберлин фикрича, бозорлар ўзаро боғланган, чунки бир-бирига боғлиқ бўлмаган сотувчилар вазифаси бир-бирига яқин бўлган маҳсулотларни реализация қилишда ҳамоҳангдирлар. Реал ҳаётда бозорлар у ёки бу даражада номукамалдирлар, шу сабабли мувозанатга интилиш тўғрисида гапириш ўта соддаликдир. Натижада ҳар бир сотувчи монополист деб ҳисобланади, унинг ўз ҳаридорлари, «ноёб» маҳсулотини олувчилар бўлади. Бозордаги монополистик сифатида баҳоларни тартибга солади. Бу эса товарлар ва хизматларнинг реал таклиф ҳажми «соф» рақобат шароитидагидан кам, баҳоси эса юқорироқ бўлади. Бу ерда маҳсулот дифференцияси энг муҳим шартди. Бу категориянинг моҳияти шундаки, сотувчиларнинг товари (ёки хизмати) да бошқаларникидан кескин фарқ қилувчи белгиси бўлиши кераклигидир. Бу белги ҳаридор учун реал ёки хаёлий бўлиши, аслида эса худди шу маҳсулотга афзаллик берилишига олиб келиши шарт. Бундай дифференциация бўлган шароитда ҳаридорлар ва сотувчилар тасодифий ёки тартибсиз жуфтликка (бу соф рақобатда бўлади) бирлашмайдилар, бу ерда афзаллика асосланган танлов ҳал қилувчидир.

Сотувчи -монополист қўшимча ҳаражарлар қилиш йўли билан сотилаётган маҳсулот ҳажмини ошириши (бунда товар баҳоси пасайиши) мумкин. Бошқа худди шундай товар сотувчилар эса бу шуни дарҳол амалга ошира олмайди деб рақобатдош товар маркаси баҳосини пасайтириш ёки янгисини и.ч. давомида, худди шундай чоралар бошқа рақобатчи томонидан қўлланилиши мумкинлигидан беҳавотир бўлади.

Рақобатнинг баҳоланмайдиган омиллари қаторига товарлар сифати ва реклама киради ва улар индивидуал ёки алоҳида хусусиятларга эгадир. Дифференциация

махсулотнинг ўз маълум хусусиятлари асоида шаклланиши, маслан, *алоҳида хусусиятлар* - фабрика маркаси, фирма номи, қадоқлаш ёки тара (агар улар бўлса) бўйича ёки сифат, шакл, ранг, стиль асоида *индивидуал хусусиятлари* билан белгиланади.

Соф рақобат шароитида алоҳида сотувчи бозори умумий бозор билан қўшилиб, фақат амалдаги баҳо бўйича исталганча товарни реализация қилади. Иккинчи ҳолатда товарни сотиш чекланади ва янги учта омил: 1) баҳо; 2) маҳсулот хусусияти ва 3)рекламага харажатлар билан белгиланади. Мана шу омиллар ёрдамида харидорларнинг истеъмол қарорларига таъсир этилади. Бунда баҳоларни пасайтириш омили алоҳида аҳамият касб этади, чунки товарга баҳо пасайиши маҳсулот сифати пасайиши тарзида қилиниш эҳтимоли бўлади.

Монополистик рақобатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бунда баҳолар рақобати йўқотилади, оқибатда «қувватлар ортикчалиги феномени»доимий ва одатдаги ҳодисага айланади. Бу ортикчалик «жазосиз» ўзоқ вақт давомида кўпайиб боради, чунки у доим харажатлардан катароқ бўлган баҳолар ҳисобига қопланиб туради. Бутун бозорнинг маълум қисмини эгаллаш даражасини кўрсатувчи бу кўрсаткич (феномен) фақат алоҳида патентлар ва фабрика маркалари билангина қўлланмасдан, бошқа, яъни обрў, усталик, алоҳида маҳорат каби ҳодисалар билан ҳам қўллаб-қувватланади. Бу ҳодисалар эркин касб эга (рассом, мўзика) фаолият соҳасининг бир қисми бўлиб, улар ҳам « монопол даромадлар назарияси» предметиدير.

Дифференциациялашган маҳсулот баҳо муаммоси рақобатли талаб ва харажат эгри чизиқлари доирасига киритилиши мумкин эмас, бу аввалдан хулосалардаги хатоларга олиб келади; баҳо ҳаддан ташқари паст, ишлаб чиқариш масштаби - жуда катта, корхоналар сони - жуда кичик бўлиб чиқади. Бундан ташқари рақобатнинг яна иккита жиҳати: дифференциация ва сотиш харажатлари бўтунлай тушиб қолади. Шу сабабли баҳоларни тўла билмаслик маҳсулотга талаб эластиклиги (қайшиқоқлик)ни пасайтиради, бу эса реклама талабнинг эластиклигини ошириши, баҳолар рақобатини эса анча кенг қилишига ўхшайди ва баҳолар ёрдамида талаб этиладиган кўшимча харажатларни қоплайди.

Рақобат кўраши эволюцияси товар сифатини оширади (буни патент, муаллифлик ҳуқуқлари, фирма химоя белгилари, фирма алоҳида қадоқлаш усули, маҳсулот сифатини яхшилаш мақсадида, фирманинг қулай жойлашуви). Реклама эса, эркин рақобат шароитидан фаркли равишда, бозорлар қўшилиб кетишигайўл қўймайди.

Баҳоланмаган рақобат омиллари фирмани харидорлар талабини қондириш учун янги имкониятлар қидиришга ундайди, уларга «хаваснинг пуллик қоидалари» ни сингдириб боради.

Ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари концепциясида харажатлар фабрика доирасида товарларни ишлаб чиқаришга кетган сарфлардангина (биринчи) эмас деб қаралади. Транспорт (ташиш), сартировка (ажратиш), сақлаш, уйларга етказиш харажатлари (иккинчи) мавжуд бўлиб, улар талабларни қондириш учун янада яхши қулайликлар яратади. Икки хил кўринишдаги харажат ўртасида чегара ўтказиш (ишлаб чиқариш харажатлари, сотиш харажатлари) таклиф ва талаб ўртасидаги фарқ каби қиймат назариясида фундаментал аҳамият касб этади. Сотиш харажатлари маскур маҳсулотга талабни оширади, ишлаб чиқариш харажатлари унинг таклифини оширади.

«Классик» ва «неоклассик» лар фикрича соф рақобат иқтисодий ўсишнинг хал килувчи шарти деб ҳисоблаган бўлса, Э.Чемберлин таълимотига кўра, рақобат - монополистлар орасида ҳам рақобат доимо мавжуд, бу баҳоли ва баҳоланмаган рақобат ривожини орқали намоён бўлади (маҳсулот ва реклама сифатини такомиллаштириш билан боғлиқ). Биринчи марта иқтисодий либерализм ғоясида реал ҳаётда соф рақобат ҳам, соф монополия ҳам мавжуд эмас деган фикр пайдо бўлди, ўз моҳиятига кўра монополистик рақобат кўп сонли сотувчилар ўртасида кўзатилади, бу рақобат даражаси бир-бирини қоплайдиган рақобатлашаётган товарлар сони ортиши билан кучайиб боради.

Бундан шундай муҳим хулоса чиқариладики, монополистик рақобат шароитида харидор рақобатлашаётган бир товарни бошқасидан, бир сотувчини (мўтлақ нозивалент

бир хил товарни) бошқа сотувчидан афзал қуриши мумкин. Э.Чемберлин мантики бўйича, кичик ёки ўртача сотувчи ва ишлаб чиқарувчи ҳам монополист бўлиши ва йирик корхона субъекти билан бўладиган мусобақада бемалол иштирок этиши мумкин. Чунки (марксча танқидларга қарамай) монополия капитал ва ишлаб чиқариш концепцияси, капитал марказлашувининг зарурий оқибати эмасдир, бозор иқтисодиёти кучайиб бораётган тенденциялар рақобати хосдир. Амалда монополия ва монопол бўлмаган (номонопол) корхоналар ўртасидаги фарқ минемаллаштирилади.

Олим 1937 йил ўз китобига қўшимча сифатида (китоб 8 марта қайта нашр этилган) «Номукамал рақобат» ва «Монополистик рақобат» категориялари тўғрисидаги тушунтиришларда бир томонлилик мавжудлигини таъкидлайди, бирдан-бир ҳодисанинг икки номи сифатида қарашларда ўзаро ўхшашлик етарли баҳоланади, аммо уларнинг фарқи деярли сезилмайди, деб ҳисоблайди у. Кўпчилик бу фарқнинг аҳамиятини тушунмасдан, масала фақат терминология билан боғлиқ деб ўйлашлари мумкин.

Э.Чемберлин ўз тадқиқотлари хулосасида рақобат шароитида монополия табиий моҳиятига мустаҳкам ишонч билдиради; тадбиркорлик кўп ҳолларда ўз монополиясини барпо қилиш учун, имкони борича бошқа тадбиркорлар ўз монополиясини кенгайтиришига қарши чораларни кенгайтириш ва кучайтириш ҳаракатини қилади. Олимнинг фикри бўйича, асосий вазифа шундаки, иқтисодиёт фани «маҳсулот доим дефференциациялашган бўлиши шароитини тўла англаши шарт» дир; бундан буён соф рақобатни барча соҳаларда фаровонлик иқтисодиёти «идеал» (бекаму-кўст) деб қараш мумкин эмас.

Кейинчалик Э.Чемберлин ва унинг монополистик рақобат назарияси тарафдорлари томонидан «гуруҳий монополия» шароитида ҳам рақобат сақланиши тўғрисидаги қонидани илгари суришган. Бунда гап шерик-рақобатчилар ўртасида бозорда уларнинг таъсир доираларини бўлиб олиш тўғрисида боради. Асосий мақсад турлича (дифференциациялашган) товар маҳсулоти баҳосини энг юқори ҳаражатлар даражасидан паст бўлмаган ҳолда реализация қилишдир.

Ҳозирги даврда маҳсулотнинг истисно сифати билан бирга, қўшимча баҳоланмаган монополистик рақобат шартлари кучайиб бормоқда, булар алоҳида товар яратувчи томонидан яратилган техник такомиллашув, фирмага обрў-эътибор келтирадиган шароитнинг таъминловчи ҳаридорларга маҳсус хизмат ва бошқалар.

3.Ж.Робинсоннинг иқтисодий таълимоти.

Жоан Вайолет Робинсон (1903-1983) Кембриж университетини битирган ва А.Маршалл мактабининг таниқли вакили ва давомчисидир. 1965-1971 йиллар шу университетда профессор ловозимида дарс берган. Унинг дастлабки асари «Номукамал рақобатнинг иқтисодий назарияси» 1933 йили, яъни муаллиф 30 ёшлигида ёзилган ва унга машхурлик келтирди. Асардаги бош ғоя монополиялар фаолиятида бозорлар жиҳатини аниқлашдир. Бу шароитдаги рақобат иқтисодиётдаги мувозанатни бўзади ва номукамалдир (Чемберлинда-монополистик). Дастлабки вазифа: ўз маҳсулотига эга бўлган ишлаб чиқарувчи-монополистик баҳолар белгиланишининг механизмини аниқлаш. Баҳонинг миқдори, сотувчи ўрнатган шу баҳода ҳаридорнинг маҳсулотни сотиб олиш ва монопол фойда табиати ўрнатилади. Аммо Робинсон хонимнинг мантикий фикрлаши Чемберлинникидан фарқ қилади. Робинсон фикрича номукамал рақобат туфайли, аввало рақобатли хўжалик тизими нормал мувозанат ҳолатининг бўтунлай бўзулиши ва йўналиши, хатто ёлланма меҳнатнинг «эксплуатация» сидир. Чемберлин эса бу масалани бозорнинг табиий мувозанати билан чамбарчас боғлиқдир деб қараган.

Робинсон монополияга салбий муносабат билдириб, уни бозор шароитдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни издан чиқарувчи омил сифатида қарайди.

Асардаги асосий ғоялар куйидагилардан иборат.

Тадбиркорлар номукамал рақобат шароитига нисбатан мукамал (соф) рақобат шароитида ишлаб чиқаришни монполлаштиришдан камроқ манфаатдор бўладилар. Чунки

нотукаммал рақобат шароитида айрим фирмалар оптимал кўрсаткичларга эриша олмайдилар, самарасиз (кам самара билан) фаолият кўрсатадилар, шу сабабли монополист маҳсулот чиқаришни чеклаш билан ўз маҳсулоти нарҳини ошириш имкониятигагина эга бўлмасдан, балки соҳадаги ишлаб чиқаришни ташкил этишни мукаммаллаштириш йўли билан ишлаб чиқариш ҳаражатларини пасайтириши мумкин.

Монополия ишлаб чиқариш маҳсулотининг худди шунга ўхшаш бошқа маҳсулотдан сезиларли ажралиб туришини талаб этади ёки бошқача айтганда, дифференциация рўй беради; бошқа қўшимча шароит ҳам зарур унга кўра фирма -монополист оптимал ҳажмдан ортиқроқ бўлган кўрсаткичлар билан ҳарактерланиши керак.

Нотукаммал рақобатли монополистик бозорда аниқлашни талаб этувчи бир қанча шароитлар юзага келади. Агар бозор бир-бири билан рақобат қилувчи чексиз кўп ҳаридолардан эмас, балки айрим яккаю-ягона ҳаридорлар бирлашмасидан иборат бўлган ҳолатда сотиб олинадиган маҳсулот қанча бўлиши мумкин. Бу шароит талаб концентрацияси бўлиб бозорда кўп сонли майда сотувчилар ва яккаю-ягона ҳаридор фаолият кўрсатади. Бу ҳолатни *монополия*, яъни *ҳаридор монополияси* дейилади.

Юқорида барча ғоялар жамланиб, реал ҳаётда нотукаммал рақобат шароитида ишлаб чиқариш омиллари эксплуатацияси тенденцияси пайдо бўлишига ёрдам беради. Бу ҳолат аввал ўзаро рақобатлашган кўпгина фирмаларни ютиб юривчи йирик бирлашманинг пайдо бўлиши билан янада кучаяди. Бошқарув бирлиги ҳажми (кўрсаткичи) нинг йириклашуви (якка бошқарув) бойликни тақсимлашдаги адолатсизликни янада кучайишини зарурий равишда келтириб чиқаради. Бу анча инкилобий ғоя бўлиб, Чемберлиннинг монополия истиқболи тўғрисидаги оптимистик фикрича қаршидир. Ишлаб чиқаришнинг монополизацияси муаммоси билан *«самарадорлик ёки адолат»* деган дилеммани (яъни униси ёки буниси) ечиш зарурати илгари сурилади.

Монополизацияга у ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ёрдам беради, деб устунворлик бериш етарли эмас, яъни адолат масаласи ҳам қўйилиши керак. Иқтисодиёт тарихида «самарадорлик» ва «адолат» ни қандайдир йўл билан ажратишга интилиш катта хомхаёлликдир.

Робинсон ўзининг тадқиқотлари натижасида ҳаётий чора-тадбирларни ҳам ишлаб чиқса бўлар эди масалан, нотукаммал рақобат туфайли аниқланган қарама-қаршиликларни бартараф этиш учун давлатнинг иқтисодиётга аралашуви нималардан иборат бўлмоғи керак эди.

Бундай саволга жавобни уч йил ўтгач бошқа қембриж мактаби вакили Ж.М.Кейнс берди.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Нотукаммал рақобат бозори назарияларининг пайдо бўлиш шарт-шароитлари қандай?
2. Э. Чемберлин монополия деганда нима тушунилади?
3. «Меҳнат дифференциацияси» нимани билдиради?
4. Баҳоланмаган рақобат омиллари нима?
5. Монополистик рақобат шароитида «Кувватлар ортиқчилиги феномени» нима?
6. Ж. Робинсоннинг монополияга муносабати, мукаммал ва нотукаммал рақобат нима?

15-МАВЗУ. НЕОЛИБЕРАЛИЗМ ҒОЯЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Неолиберализмнинг умумий хусусиятлари.
2. Ижтимоий бозор хўжалиги концепцияси.
3. Чикаго монетаризм мактаби.
4. Неолиберализмнинг бошқа оқимлари.

Таянч иборалар: Неолиберализм; давлат роли; «спорт судьяси»; «Липпман коллоквиуми»; ижтимоий бозор хўжалиги; Ребке, Рюстов, Ойкен, Эдхард; ордолиберализм; «расмийлашган жамият»; иқтисодий тизим типлари; монетаризм; Филлипс эгри чизиги; Фридман; «ишсизлик табиий нормаси»

1.Неолиберализмнинг умумий хусусиятлари.

Неолиберализм кейнсчилик билан деярли бир вақтда пайдо бўлди ва XX асрнинг 30-йилларида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг мустақил қарашлар мажмуасидан иборат. Илмий назария ва амалий ҳаётда неолиберал иқтисодий жараёнларга давлатнинг маълум даражада аралашуви туфайли чекланмаган эркин рақобат ғоясининг устуворлигига асосланади. Агар кейнсчилик иқтисодиётда давлатнинг фаол аралашувини бошиданок зарур деб қараса, неолиберализм давлатнинг нисбатан пассив тартибга солишини қўллайди. Кейнсчилик моделларида иқтисодиётнинг турли соҳаларини инвестициялаш, ҳукумат буютма ва харидлари ҳажмини кенгайтириш, солиқ сиёсатини кучайтириш бўйича давлат чора- тадбирлари мажмуасига устуворлик берилади. Бу сиёсатнинг ўнги кенг қўлланилиш оқибатлари иқтисодий тарихдан маълум бўлган давлат бюджети камомати ва инфляцияга олиб келишида кўринади.

Неолибералистлар иқтисодиётни либераллаштиришни, эркин баҳо шаклланиш принципларидан фойдаланишни, иқтисодиётда хусусий мулк ва нодавлат тўзимларининг етакчи бўлишини қўллайдилар. Давлатнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ролини эса «тунгги қоровул» ёки «спорт судьяси» қабилида бўлиши кўзда тутилади. Бу йўналишнинг йирик вакили Л.Эрхард фйтганидек «Рақобат мумкин бўлган ҳамма ерда, тартибга солиш - зарур бўлган ерда» амалга ошириш керак. Давлатнинг иқтисодиётдаги иштироки чекланган бўлиб, тадбиркорларнинг эркин ва мўътадил фаолияти иқтисодиётдаги мувозанатни сақлашнинг асосий шарт сифатида қаралади.

XX асрнинг 30-йилларида давлатнинг иқтисодиётга аралашувини чеклаш мақсадида муқобил неолиберал марказлар ташкил этилди. Бунинг сабаби шундаки, 2-жаҳон уруши арафасида пайдо бўлаётган милитаристик ғоялар ниҳоятда кучли бўлиб, кўп мамлакатларда (Германия, Италия, АҚШ, Буюк Британия...) давлатнинг иқтисодиётга аралашуви кескин кучаяди.

Неолиберализмнинг энг йирик марказлари Германия, АҚШ ва Англияда вужудга келиб, шунга мувофиқ Фрайбург мактаби (етакчи вакиллари - В.Ойкен, В.Рёбке, А.Рюстов, Л.Эрхард ва б.), Чикаго мактаби, уни «монетар мактаб» деб ҳам атайдилар (етакчи вакиллари - Л.Мизес, М.Фридман, А.Швари ва б.), Лондон мактаби (етакчи вакиллари - Ф.Хайек, Л.Роббинс ва б.).

Францияда неолиберал ғояларнинг таниқли вакиллари сифатида иқтисодчилар Ж.Рюэфф, М.Алле ва бошқаларни келтириш мумкин. Бу олимлар ўша давридаёқ ягона илмий-амалий платформани ишлаб чиқиш учун ҳаракат бошладилар. 1938 йили Париждаги конференцияда неолиберализмнинг асосий принциплари халқаро кўламда эълон қилинди. Бу неолибералларнинг йиғилиши (форуми) «*Липпман коллоквиуми*» деб ҳам аталади, бунинг сабаби шуки, ўша йили америкалик иқтисодчи А.Уолтер Липпман «Эркин шаҳар» китобини эълон қилди ва ундаги ғоялар неолиберал принциплар билан ҳамроҳандир. Париждаги қўллаб-қувватланган неолиберал умумий принципларнинг моҳияти шундан иборатки, давлатлар эркин рақобат қоидаларини қайтаришга ғамўрлик қилишлари ва уларни барча хўжалик субъектлари томонидан бажарилишини таъминлашларига кўмаклашуви сўралади. Бу ҳужжатда хусусий мулк устуворлиги шарт, битимлар эркинлиги ва бозорлар

эркинлиги давлат йўли билан фақат экстремал (уруш, стихияли офат, катастрофа ва б.) ҳолатлардагина қайта кўрилиши мумкин деб ҳисобланади.

2-жаҳон урушидан сўнг неолиберализм принциплари дастлаб Ғарбий Германия (ГФР) да амалий жиҳатдан муваффақияти татбиқ этилди. Бу ерда 1948 йилдан бошлаб бу ғоялар Аденаурэр-Эрҳард давлат доктринаси статусига айлантирилди. Неолиберализмнинг таниқли немис назариётчилари В.Рибне, А.Рюстов ва бошқалар озодлик ва инсонпарварлик баҳонасида монополизм вужудга келишининг барча кўринишларини танқидига бошчилик қилдилар. В.Ойкен ва унинг сафдошлари Фрайбург университетиде 1948 йилдан «Ордо» номли йиллик тўпламни чиқара бошладилар, бу журнал барча давлатлар учун неолиберализмнинг назарий минбари ролини ўйнайди. В.Ойкен томонидан танланган «Ордо» сўзи йиғма бўлиб, эркин бозор хўжалигининг «табиий тизими» маъносини берувчи мазмунга эга эди. Неолиберализм Ғарбий Германия доктринаси «Ойкен мактаби» таъсири остида ҳатто «Ордолиберализм» деб атала бошланди.

2.Ижтимоий бозор хўжалиги концепцияси моҳияти

ГФР неолиберализм назариётчилари «эркин бозор» ва адолатли тақсимот принципларини «ижтимоий тенглик»принципи ғояси билан бирга қўшимча муваффақ бўлдилар. Биринчи марта унинг концепциал ғояси А.Мюллер-Армакнинг «Хўжалик бошқаруви ва бозор хўжалиги» (1947) китобида изоҳланади, бунда «Ижтимоий бозор хўжалиги» матни ҳам биринчи бор қўлланилган. Бу соҳадаги ишланмалар В.Рибке, Л.Эрҳард, В.Ойкен (асли тарихчи) ва бошқалар томонидан давом эттирилди.

В.Рибкенинг «немис иқтисодий сиёсати тўғрими?»(1950) деган китоби муқаддимасида ГФР концлери К.Аденаурэр «ижтимоий бозор хўжалиги» модели мамлакат иқтисодий сиёсатининг асосий вазифаси сифатида қилинганлигини баён этади.

В. Рибке характеристикаси бўйича, «ижтимоий бозор хўжалиги» - «иқтисодий инсонпарварлик» сари йўлдир. У ўзининг «Инсонпарвар жамият» асарида коллективизмга - персинолизм, ҳокимият концентрациясига - эркинлик, централизмга - децентрализм, ташкилотчиликка - ўзини-ўзи бошқаришни қарши қўяди ва бошқалар. 1957 й. ХДС нинг навбатдаги съездида Л.Эрҳард, В.Рибке ғояларини қўллаган ҳолда ГФР да «ижтимоий бозор хўжалиги»нинг 2- босқичи бошланганлигини тасдиқлади. 60-йилларда Л.Эрҳард ўз мақоласида аввало «эркин мусобақа ижтимоий бозор хўжалигининг энг асосий элементи ҳисобланади» деб таъкидланган эди. 1965 й. партиянинг навбатдаги съездида Л.Эрҳард ГФРда «Ижтимоий бозор хўжалиги» ни ташкил этиш дастўрининг ниҳояга этганлигини эълон қилди. Бу дастур мамлакатни «расмийлашган жамият»га айлантирилди.

«Расмийлашган жамият» доктринаси Л.Эрҳард ва унинг маслаҳатдошлари бўйича бу энг яхши «табиий иқтисодий тартиб» ни излаш бўлиб, унга «ижтимоий бозор хўжалиги» орқали етишиш мумкин. Унда ижтимоий тизим ва ишлаб чиқариш муносабатларининг беш шакли (типи), синфларининг антогонизми тўғрисидаги марксча ғоялар қатъиян инкор этилади. Бу ғоялар В.Ойкеннинг инсон жамияти учун фақат икки типдаги иқтисодиёт: «Марказдан бошқариладиган» (тоталитаризм) ва «Алмашув иқтисодиёти» (бошқача матн бўйича-«эркин, очик хўжалик») хос, конкрет тарихий шароитларда бирон тип белгиларининг устуворлиги билан қўшма шакли ҳам мавжуд бўлади.

Вальтер Ойкен (1891-1950) «Миллий иқтисодиёт асослари» (1947) асарида (9 марта қайта нашр этилган) иқтисодиётни қайта ташкил этишнинг асосий шаклларини типларга бўлиш муаммоларини фундаментал ишлаб чиқди. Асли тарихчи бу олим китобнинг «Иқтисодий тизимлар» бобида бир хил жамиятда иккита идеал иқтисодиёт типлари ўзаро бирга яшайди, булар алмашув ва марказдан бошқариладиган иқтисодиётлардир. Марказдан бошқариладиган иқтисодиётга хос нарса шуки, ҳар кунги жамиятнинг иқтисодий ҳаёти бир марказдан келувчи режа (план)лар билан тартибга солинади. Агар жамият иқтисодиёти икки ёки ундан ортиқ алоҳида хўжаликлардан иборат бўлса (уларнинг ҳар бири ўз режаларини тўзади ва амалги оширади), бу «алмашув иқтисодиёти» системасидир.

Турли тарихий шароитларда кўпинса бу системалар аралаш ҳолда бўлади, бу бир қанча мисоллар билан исботлаб берилади. Шу билан бирга, Ойкен бўйича, эслаб ўтилган типлар уч шаклда амалга ошади, унинг ҳар бири қуйидагича таърифланади: а) тоталитар марказдан бошқариладиган иқтисодиёт (алмашув умуман инкор этилади; маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмол охириги майдо-чуйдага марказий бошқарма буйруқлари асосида амалга оширилади); б) иқтисодиётни марказдан бошқариш асосида истеъмол молларини эркин алмашув (марказ томонидан белгиладиган «ишлаб чиқариш кучларидан» фойдаланиш усуллари, ишлаб чиқариш жараёнининг вақтли таркиби, маҳсулотларни тақсимлаш усуллари ва бошқалар асосида амалга оширилади. 1-вариантдан фарқли равишда бу ерда истеъмолчилар алмашув йўли билан ажратилган истеъмол молларига ўзгартиришлар киритишлари мумкин); в) эркин истеъмол танлови асосидаги марказдан бошқариладиган иқтисодиёт (бойликларни истеъмол учун одатда марказий инспатция ишлаб чиқаришни белгилаган маҳсулотлар ичидан эркин ташлаш мумкин).

«Эруие бозор хўжалиги» автоматик равишда фаолият юрита олмаслигини В.Ребке ва Л.Эрхард, ишлаб чиқариш анархиясининг ҳар қандай кўринишларига қарши давлатнинг шунга мувофиқ чораларни қўллаш учун иқтисодиётга аралашуви зарурлиги тан олинади. Бу аралашув эркин ва ижтимоий зарур жамият тузуми синтези (кўшилиши)ни таъминлаши керак. Ребке-Эрхарднинг образли ифодасига кўра, давлат роли фўтбол майдонидаги судья (орбитор) билан тенглаштирилади, орбитор фўтбол камандалари ўйинини маълум қоидалар асосида диққат билан кўзатиб ва бошқариб боради, аммо ўйинда бевосита иштирок этиши ҳаққи йўқ. Бошқа сўз билан айтиладиган бўлса, давлат эркин бозор хўжалигининг идеал типи бўлган «ижтимоий бозор хўжалиги» фаолияти шароитини таъминлаш учун эркин рақобат («халол ўйин») «қоида»ларининг сақланиши устидан назоратини олиб бориши керак. Ундан ташқари давлат баҳо шаклланиши шароитини назорат қилиши, монопол баҳо ўргатилишига бўлган уруниш ҳаракат олдини олиши, монополиясиз товар-пул хўжалигида хусусий мулкнинг қўриқланиши устувор аҳамиятини кафолатлаши керак.

60-70-йилларда неолиберализм концепцияси «ижтимоий бозор хўжалиги» моделини яратиш ва амалга ошириш принциплари институтционализмнинг «барча учун фаровонлик жамияти» концепцияси билан ҳамохангдир. Чунки иккала моделда инсонни инсон томонидан эксплуатация ва синфий антегонизм инкор этилади. Бу моделлардан бундан ташқари давлатнинг фаол ижтимоий вазифаси (функцияси) ғояси бор. Давлат барча фуқароларга ижтимоий хизматни олиш ва улар фаровонлигини ошириш учун тенг ҳуқуқ ва тенг имкониятлар яратиши зарурдир. Бунда жамиятнинг турли қатламларида акционерлар сонининг ортиши билан бирга, барча ижтимоий институтлар барқарорлигининг ўсиши, асосий маҳнаткаш аҳолининг эртанги кунга ишончи ва бошқалар кўзда тутилади.

3. Чикаго монетаризм мактаби.

Кейнчиликка муқобил равишда АКШда неолиберализмнинг Чикаго мактаби вужудга келди, унинг монитар (пул билан боғлиқ) ғоялари Чикаго университетида 20 йй. пайдо бўлди. Аммо неолиберал йўналиш ҳаракатида *америка монетаризми* мустақил кейинчалик илғорлик позицияларни фақат 50-йиллар охири - 60-йиллар бошида эгаллади. Бунда М.Фридмен (1912) нашрлари муҳим аҳамият касб этди (1976 йилги иқтисодиёт бўйича Новбелъ мукофоти лауреати). Фридмен ва унинг сафдошлари Кейнснинг пулсиз омиллари (масалан, инвестициялар) ўрнига айнан пулли омилларни афзал кўрдилар.

1958 йил А.У.Филлипснинг эмпирик эгри чизиғи пайдо бўлиши билан пул ҳисобидаги иш ҳақининг йиллик фоиз ўзгариши ва ишсизлик даражаси (ҳиссаси) ўртасидаги боғланиш аниқланди. Бунда 1861-1913 йиллар Англиядаги реал маълумотлардан фойдаланилган. 1964 йил П.Самульсон ўзининг машҳур «Экономикс» дарслигининг 6 нашрига шу графикни киритди ва уни Филлипс эгри чизиғи деб атади. Аввалги тадқиқотларда (масалан, Кейнс) инфляциясиз тўла бандлик иқтисодий сиёсатнинг мақсади сифатида қараб келинар эди. Бу эгри чизикқа кўра, баҳолар мўътадиллиги ва ишсизлик номувофиқ ходисалар бўлиб чиқди, аскинча конфликтли мақсадлар экан: ишсизликни камайтириш инфляцияни кучайтириш йўли

билан эришилади, инфляцияни пасайтириш эса одатда ишсизлар кўпайишини тақозо этади. Шундай қилиб, бир вақтнинг ўзида турғун баҳолар ва тўла бандликка бўлган ишонч, барқарор баҳо ва тўла бандлик ўртасида танлаш билан ўрин алмашди.

М.Фридмен ва унинг сафдошлари Филлипс эгри чизигини ҳар томонлама ўрганиб, у (эгри чизик) ҳар доим ҳам турғун эмаслиги маълум бўлди, айниқса 60-йиллар охирида кўпгина мамлакатларда инфляция ўсиши «мантлик»қа қарама-қарши ишсизликнинг пасайиши эмас, балки унинг ўсиши ва 70-йиллар бошида эса инфляция ва ишсизликнинг бир вақтда ўсиши билан рўй берди.

М.Фридмен иқтисодий жараёнларда пул, пул массаси ва пул муомаласи аҳамиятини кўтаришга ҳаракат қилди. Пулнинг аслида неолиберал монетар концепцияси АҚШнинг республика (1969-1970 йиллар Никсон президентлиги даврида) ҳукумати томонидан синовдан ўтди (бунда М.Фридмен президент маслаҳатчиси эди). Фридмен концепцияси асосий масала давлатнинг қаттиққўл пул сиёсатидир (бошқалардан, масалан, Кейнсдан фарқи). Бу Фридменнинг «ишсизлик табиий нормаси» тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, конъютура ҳолатига боғланмаган ҳолда, ҳар йили пул массаси 3-4 фоизга доим ва турғун (стабил) равишда ошириб борилиши керак.

Фридменнинг «ишсизлик табиий нормаси» концепцияси институтчионал, шунингдек қонуний ҳужжатларга асосланади (масалан, қасаба қўмиталари, минимал иш ҳақи тўғрисидаги қонун).

4. Неолиберализмнинг бошқа оқимлари.

Иқтисодий либерализм оқимининг XX асрдаги асосий намоянчаси асли Австриядан чиққан америкалик **Людвиг фон Мизес** (1881-1973) ва унинг энг содиқ шогирди **Фридрих Хайек** (1899-1992)лардир. Уларнинг мактаби Австрия мактаби деб ҳам аталади. Мизеснинг фикрича, марказлашган бошқарувга асосланган социалистик хўжалик ва ҳукумат томонидан тартибга солинадиган бозор ўзоқ вақт яшаши мумкин эмас, чунки нарх-наво талаб ва таклифни акс эттирмайди. Унингча, социализмнинг «тартибга солинадиган иқтисодиёт»и режаларни ўзбошимчалик билан тўзадиган ташкилотчиларнинг қулига айланади, режаланган тартибсизлик рўй беради. Ягона оқил сиёсат - бу либерализмдир. Меҳнат тақсимоти, хусусий мулк ва эркин алмашув цивилизациянинг мутлақ асослари ҳисобланади. Мизеснинг асосий асарлари қуйидагилар: «**Либерализм**», «**Инсоний ҳаракат: иқтисодиёт тўғрисидаги трактат**», «**Иқтисодий фан асослари: методология очерклари**» ва бошқалар.

Инглиз иқтисодчиси **Фридрих фон Хайек** асли немис бўлиб, асосий фаолиятини Англияда кўрсатган. У 1974 йилда иқтисодиёт бўйича Нобель мукофоти лауреати бўлган. У ўзининг «**Қуллик сари йўл**» асарида ҳар қандай иқтисодий эркинликдан ва бозор баҳоларидан воз кечиш диктатурага, яъни яккахоқимликка, иқтисодий қулликка олиб боришини исботлайди, хўжаликда бозор тизимининг «аралаш» ва «буйруқбозлик» иқтисодиётидан устунлигини кўрсатиб беради, капитални абадий категория деб эълон қилади, капитализм даврида эксплуатация мавжудлигини инкор этади, давлат иқтисодиётининг социалистик ғоялари тўла тушқунликка маҳкумлиги ва ўз табиатига кўра ҳалокатли эканлигини таъкидлайди.

Бу таълимотга асосланиб, бир қанча мамлакатларда ҳозирги яхши таниш бўлган иқтисодий сиёсатлар ишлаб чиқилди. Шулар ичида неолиберализмга асосланган немис назариётчиси, ГФРнинг сиёсий ва давлат арбоби **Людвиг Эрхард** (1897-1977) яратган назария «ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалиги»нинг асосини ташкил этади. У ўз назариясини яратди ва уни ГФРда канцлер Аденауэр даврида амалга оширди ҳам. Бу назариянинг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат: эркин баҳоларнинг зарурлиги, эркин рақобат, талаб ва таклифнинг мувозанати, иқтисодиётнинг мувозанати; давлат бозор хўжалигида шу шартларни қафолатлаши ва унинг ижтимоий йўналтирилган ривожланишини таъминлаши керак. Бу ғоялар Л.Эрхарднинг 1956 йилда чоп этилган «**Барча учун фаровонлик**» китобида ифодалаб берилган. Немис олимлари *А.Рюстов*,

Вольтер Ойкен (1891-1950), швейцариялик В.Ребке (1899-1966)лар орделиберализм, яъни «ўрта йўл» таълимотига асос солган бўлиб, ижтимоий бозор унинг бир варианты ҳисобланади. Улар «инсонпарвар жамият», «хўжаликларнинг идеал типлари» ҳақида фикр юритадилар.

Бу модель «асосчилари»дан бири сиёсий иқтисодчи Вильгельм Ребке капитализм ва социализм орасидаги «учинчи йўл» борлигини кўрсатиб берди. Дунёда ривожланган мамлакатлар бўлиш ГФР, Швеция ва бошқалар шу йўлни танладилар (Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Т., «Шарқ» НМК, 1996, 5-бет).

Дастлаб 1961 йилда пайдо бўлган «рационал кўтилмалар» назарияси ҳозирги даврда кенг тарғиб этилмоқда. Ж.Ф.Мўт товарлар ва қимматли қоғозлар бозорига бағишланган мақоласида «нима учун бирон бир қоида ёки формула ҳеч қачон нархларнинг ўзгаришини тўғри прогноз қила олмайди?» деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилди. Унинг фикрича, амалда барча мавжуд информация савдогарлар томонидан дарҳол қайта ишланади ва уларнинг кўра билиши, демак «кўтилмалар» рационал бўлиб чиқади.

70-йилларда кейнчилиқ сиёсати АҚШ иқтисодиётида макроэкономик масалаларни ҳал этишда самарасиз бўлиб қолди, шунда Р.И.Лукас, Т.Ж.Сарджент, Н.Уоллеслар Мўтнинг мақоласида айтилган ғояларни такомиллаштириб, молия ановидаги нархлар ҳаракатини «рационал кўтилмалар» асосида тушунтириб бердилар. Уларнинг фикрича, иқтисодий агентлар ҳам ўз қутилмаларини сиёсатчилар (давлат ходимлари) қўлидаги информация асосида шакллантирадилар ва ўз-ўзидан тушунарлики, иқтисодиётга сиёсатчиларнинг имкон борича камроқ аралашуви учун ҳаракат қиладилар. Амалда иқтисодий агентлар нархлар прогнозини шакллантиришда, яъни нархлар ўзгаришини кутганда, бозордаги ҳақиқий баҳоларни аниқлаш каби усуллардан фойдаланар эканлар. Бу қутилмалар ҳар доим ҳам беҳато бўлади, дегани эмас ва кўра билиш мукамал эмас, чунки иқтисодиёт тасодифий, олдиндан айтиб бўлмайдиган шок ўзгаришларига учраб туради, бу эса нархларнинг субъектив кўтилмаларининг ўртача миқдорига ёки «математик кўтилма»га тенг бўлади, бу аслида объектив тақсимотдир. Рационал прогноз ёки қутилма шундай хусусиятга эгаки, қутилаётган хато ҳар доим нолга тенг бўлади. Р.И.Лукас «рационал қутилмалар» назарияси учун 1995 йилда Нобель мукофоти лауреати бўлди.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Неолиберализм вужудга келишининг шарт-шароитлари, кейнчилиқдан фарқи нимада?
2. Давлатнинг вазифаси, «тунгги қоровул», «спорт судьяси» нимани англатади?
3. Липпман «Коллоквизит» нимани англатади?
4. «Ордолиберализм»нинг моҳияти нимада кўринади?
5. «Ижтимоий бозор хўжалиги», унинг типларини изоҳланг.
6. Чикаго мактабининг монетар концепцияси, Филлипс эгри чизиғининг моҳияти нимада?
7. Фридманнинг «ишсизлик табиий нормаси»ни тушунтириб беринг.
8. Мизес, Хайекларнинг иқтисодий ғоялари моҳияти нима?
9. Лукаснинг «рационал қутилмалар» назарияси нима ҳақида?

16-МАВЗУ. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ ЭВОЛЮЦИЯСИ

1. Неоклассик синтез концепциясининг моҳияти.
2. Неоклассик синтез концепциясининг янги версиялари.
3. П.Самуэльсон “Экономикс” асаридаги ғоялар.
4. Эконометриканинг ҳозирги замон асосий йўналишлари.

Таянч иборалар: Неоклассик синтез ; Самуэльсон; инқирозсиз иқтисодий цикл; «Экономикс»; чекланган ресурс; ўсиб боровчи истеъмол; Эконометрика эволюцияси; эконометрика соҳасидаги республикамиз олимлари.

1. Неоклассик синтез концепциясининг моҳияти.

Иқтисодиётда бир қанча офатлар, хусусан, оммавий ишсизлик ва инфляция ижтимоий-иқтисодий ривожланишда асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Қандай қилиб аҳолининг мўътадил ва тўла бандлигини, реал даромадлар Усишини таъминлаш мумкин деган саволлар ҳаммани, иқтисодиёт фани ноёндоларини ҳам қизиқтириб келмоқда. Айниқса инқирозсиз иқтисодий сиклнинг сирлари нимани муҳимдир.

Бу ва бошқа масалалар билан неоклассик синтез йўналиши шуғулланиб, унда классик иқтисодий таълимот томонидан илгари аниқланган ҳақиқат ва қоидалар ҳозирги даврдаги даромадлар шаклланиши назариялари билан синтез қилинади. Бу соҳада баракали ижод этган П.Самуэльсон фикрича, «неоклассик синтез» - бу аслида ҳозирги некейнс ва неолиберал қоида ва «ҳақиқат» ларнинг илк неоклассик ғоялар билан, шунингдек классик мактабнинг айрим постулатлари ва аввало ҳозирги даврдаги даромадлар шаклланиши назариялари билан бирлаштириб қарашидир.

2. Неоклассик синтез концепциясининг янги версиялари

Бу янги ғоянинг пайдо бўлиши билан иқтисодий таҳлилда аралаш шаклдаги қарашлар устундир, иқтисодиётни тартибга солишнинг турли шакллари тақлиф этилади. Ҳозирги даврда иқтисодиётни макроиқтисодий тартибга солишда асосан учта таълимот қарашлари ситбиозм (қаришмаси) иштирок этади. Булар 1) турли модификасиядаги кейнсчилик таълимотлари, 2) тақлиф иқтисодиёти назариялари ва 3) монетаризм. Кейнсчилик қарашларида асосан давлатнинг иқтисодиётга фаол иштироки кенг тарғиб этилади. Бунда конъюнктуранинг ўзгариши билан ишлаб чиқаришнинг юқори даражасини таъминлаш, иш билан бандлик, сиклик ривожланишни юмшатиш асос қилиб олинади. Бунда асосий еътибор давлат бджетига қаратилади, шу йўл билан тўлов имкониятларига талаб тўғридан- тўғри тартибга солинади. Монетаристлар фикрича еса иқтисодий ҳаётга умуман аралашмаслик принципи қўллаб-қувватланади.

Айрим фикрлар бўйича неоклассик синтез фақат иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнигина емас, балки умумий иқтисодий мувозанатни моделлаштиришни ҳам ўз ичига олади. Айрим олимларнинг айтишича (А.Б.Аникин) Самуэльсоннинг неклассик синтези аввало классик микроиқтисодиётни янги макроиқтисодиёт билан қўшилиши деб қаралади. Юқорида келтирилган қарашларни уч қисмга бўлиш мумкин: уларнинг биринчиси иқтисодиётда тўла бандликни таъминлаш ва бу принципини еркин бозор иқтисодиёти элементлари билан биргаликда (иқтисодий либерализм) шунингдек, еркин бозор стихиясини чегароловчи Кейнсчилик концепцияси элементлари ҳам қўлланилиши мумкин. Айниқса, давлат сиёсатида Фискал ва пул-кредит тизимлари ҳамда «ишсизликнинг табиий нормаси» (М.Фридмен) концепциясидаги антиинфлясион имкониятлар, ҳамда Ерхард-Рёпкеларнинг «Ижтимоий бозор хўжалиги» принциплари биргаликда ҳаракат қилади. Иккинчи қарашларда XIX асрнинг охирида неоклассиклар томонидан илгари сурилган қиймат (қиммат) назариясида ески ва янги қиймат назариялари ётади, ёки ҳаражат назарияси ва енг юқори фойдалилик назарияси ётади. Бу ерда маржиналистларнинг иккинчи тўлқини вакили А.

Маршалл илгари сурган ёндашув системаси тўғрисида гап бормоқда. Бу ерда В. Паретто ва бошқаларнинг баҳо, талаб ва таклиф ҳамда умумий иқтисодий мувозанат масалалари кўзда тутилади.

Учинчи қараш бўйича умумий иқтисодий мувозанатнинг ҳозирги модели бир вақтнинг ўзида макро ва микро иқтисодий тадқиқотларга асосланади. Бу тадқиқотларда аввалги соф иқтисодий назария ва мукамал рақобат қарашлардан воз кечилади, ишлаб чиқариш ва истеъмол соҳаларини бир-бирига қарама- қарши қўйилмайди. Бу қарашларда Кейнснинг «Психологик қонуни» яъни, даромадларнинг истеъмолга нисбатан тезроқ ўсиши, «Веблен Эффекти» ва бошқа ноиқтисодий омиларнинг таъсири ҳам ҳисобга олинади.

3. П.Самуэльсоннинг «Экономикс» асаридаги ғоялар

Шуни эслатиб ўтмоқчимизки, 1901 йилдан бошлаб физика, кимё, медицина (биология), адабиёт ва тинчликни сақлаш соҳаларида Нобель мукофоти берилиб келади. 1968 йили Швециядаги Риксбанкнинг 300 йиллиги муносабати билан ва албатта иқтисодиёт фанининг инсоният ҳаётидаги юксак ролини тан олиш ва рағбатлантириш мақсадида иқтисодиёт бўйича (олтинчи) Нобель мукофоти жорий этилди ва 1969 йилдан буён ҳар йили бериб келинмоқда. Биринчи бўлиб бу мукофот иқтисодчи - математик олимлар голландиялик Ян.Тинберген ва норвегиялик Рагнар Фришга «иқтисодий жараёнларни математик таҳлил етишда динамик моделларни ривожлантириш ва қўллаш бўйича тадқиқотлари учун» берилди..

1970 йилда (иккинчи бўлиб) Нобел мукофоти П.Самуэльсонга «статик ва динамик иқтисодий назарияни ривожлантиригани ва шу билан иқтисодиёт фани таҳлилини янада юқорироқ поғонага кўтаришга ҳисса қўшган илмий иши учун» берилди. Қуйида шу иқтисодчининг иқтисодий ғоялари тўғрисида фикр юритилади.

Пол Антони Самуэльсон (1915)нинг «Экономикс» китоби дастлаб 1948 йили чоп этилди ва 14 марта қайта нашр этилиб, ҳозирги иқтисодий таълимотларнинг асосий йўналишларидан бирини ташкил этади.

1992 йилда бу китоб Вилям Нордхаус билан ҳаммуалифликда нашр этилди. «Экономикс» китоби «Экономика» номи билан рус тилига ағдарилди.

Маълумки, ҳозирги замон (XX аср) иқтисодий таълимотларида уч асосий: 1)неоклассик; 2) кейнсчилик ва 3) институционал йўналишлар мавжуд бўлиб, Самуэльсон шулардан биринчисининг вакили сифатида ижод этган.

Классик (мумтоз) мактаб иқтисодчилари аллақачонлар давлат хусусий тадбиркорлар кириша олмайдиган ёки киришни хохламайдиган айрим таварларни ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни (масалан, миллий мудофаа соҳасига тааллуқли) унинг ўзи зиммасига олиш керак деган фикрга рози бўлганлар. Лекин шу билан бирга улар бундай иштирок жуда кам даражада бўлиши керак деб, ҳисоблар едилар. Самуэльсон ҳал қилишни мумтоз мактаб бозор ихтиёрига қолдиришни истаган ҳаддан ташқари кўп муаммоларга бозорнинг таъсири унчалик ўтабермаслигини сизди. Қўшмча оқибатлар, соғлиқни сақлаш, таълим, саноатнинг ифлослантириши муаммоларига талаб ва таклиф қонуни таъсир етмайди. Бинобарин, давлат иқтисодиёт учун мақсадларни аниқлашни ўз зиммасига олиши ва бу мақсадларга еришиш учун ўз кучидан фойдаланиши керак.

Самуэльсон энг кам иш ҳақи тўғрисидаги қонуни даромадлар пиллопоясининг энг пастида турган ишчиларга ёрдам бериш усули деб ҳисоблайди; у давлатнинг уй-жой қурилиш дастурларини молиялаштиришни ва озиқ- овқат ёрдамини қашоқликни камайтириш усули сифатида қўллаб-қувватлайди. Унинг фикрича, ҳозирги давр иқтисодчилари «неоклассик синтез»га еришиш учун самарали кредит- пул ва фискал сиёсатни Смит ва Маршаллнинг классик микроиқтисодиётини ҳозирги даромаднинг даражасини аниқлаш бўйича мавжуд макроиқтисодиёт билан бирлаштириш, иккала ёндошувдаги барча соғлом фикрларни жамлаштиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Китобнинг дастлабки бобларида А.Смит дан ҳозирги давргача бўлган иқтисодий таълимотлар моҳияти тарихий-иқтисодий жиҳатдан қараб чиқилади. Айниқса А.Смит, Т.Малтос, Д.Рекардо асарлари Хар томонлама таҳлил этилган.

Унинг фикрича 1820-1870 йиллар - 50 йил давомида иқтисодчилар ва сиёсатчилар гипноз ҳолатида бўлган, бунга асосий сабаб «саноат инқилоби» бўлиб, бир қанча ғоялар, айниқса Т.Малтус, Д.Рикардоларнинг аҳоли ўсиши билан даромадлар пасайиши тўғрисидаги фикрлар чиппака чикди.

Неоклассик иқтисодиёт тўғрисида фикр юритиб XX асрнинг 70-йиллари иқтисодий қарашларда икки йўналиш пайдо бўлганлиги қайд этилади: 1) Кейнс ва кейнсчилик; 2) Маркс ғоялари. Айниқса неоклассик йўналишда математик усулларнинг кенг қўлланилиши, талаб, фойдалилик, умумий иқтисодий мувозанат масалаларининг янгича таҳлили янада илмийроқ бўлиб қолди. А.Маршалл, Ж.Б.Кларк, У.Жевонс, Л.Валрас, В.Паретто тадқиқотларида математик элементлар «иқтисодий таҳлилнинг нозик методлари» га олиб келди. Ж.М.Кейнснинг тадқиқоти юқори баҳоланади, «Сей қонуни» га еҳтиёж қолмади, деб ёзади П.Самуэльсон. Кейнс ва Кейнсчилар таъсирида «аралаш иқтисодиёт» яхши фаолият кўрсата бошлаганлиги таъкидланади. 2-жаҳон урушидан сўнг ишлаб чиқариш ниҳоятда тез ўсганлиги, аҳоли турмуш даражаси ошганлиги таъкидланади.

Аммо, деб таъкидлайди олим, ҳали бизни тўла бандлик ва мўътадил баҳолар ўртасида танлаш имкониятидан халос қила оладиган ягона мукамал иқтисодий сиёсат модели яратилмади.

Самуэльсон Чикаго мактаби вакиллари фаолиятига, хусусан, М.Фридменнинг мониторинг системасига юксак баҳо беради, чунки бу олимларда «эркин рақобат», «бозор баҳолари» асосийдир.

Олим иқтисодий тараққиётнинг омилларига баҳо бериб, уни тўрта деб ҳисоблайди:

1. Меҳнат ресурслари (инсон биринчи ва асосий);
2. Табиий ресурслар;
3. Капитал;
4. Технологиялар.

Олимнинг бу омиллари «тараққиётнинг тўрт ғилдираги» деб юритилади. Эътибор бериб қаранг, инсон роли енг юксак кўйилган. Ҳақиқатан ҳаминсон бўлмаса бошқа омиллар ишга тушмайди (масалан, Япония, ГФР ...).

Шу сабабли юқорида келтирилган Умар Хайемнинг фикри нақадар ҳаётий, ҳозиргидек жаранглаб турибди.

Ҳозирги давр иқтисодий назарияларида А.Лаффернинг солиқлар ҳажми ва ялпи миллий маҳсулот ўртасидаги боғланиш таҳлил этилган. Лаффер эффекти бўйича солиқларни оширавериш билан миллий даромад маълум миқдорига ошади, кейин пасаяди. Солиқлар миқдорини пасайтириш қисқа давр мобайнида бюджетга тушумлар камайишига олиб келса ҳам, истикболда жамғармалар, инвестиция ва даромадлар кўпайиши туфайли бюджет тушумлари ошади. Солиқ ставкаси оптимумини етиш учун эгри чизиқ (Лаффер эгри чизиғи) чизилган.

Унга кўра, солиқ ортиши билан давлат бюджетига тушумлар ортавермайди. Аксинча, шундай маълум чегара борки, ундан ортиқ солиқ ставкаси бюджетга тушумларни камайтиради, чунки юқори солиқлар хўжалик фаолиятига бўлган қизиқишни (рағбатни) камайтиради ва ишлаб чиқариш ҳажмларининг пасайишига олиб келади. Демак, маълум ҳолларда солиқ ставкалари пасайтириш ишлаб чиқаришнинг фақат ўсишигина олиб келмасдан, бюджетга солиқ тушумларининг ўсишига ҳам олиб келади.

4. Эконометриканинг ҳозирги замон асосий йўналишлари

Юқорида иқтисодиётдаги математик услублар тўғрисида фикр юритган едик (Курно, Тюнен). Унда иқтисодиётни дастлаб математика, статистикадан фойдаланиб таҳлил етиш усуллари берилган. XX асрда бу йўналиш яна юқори босқичга кўтарилди. Бу йўналишнинг муҳим хусусияти шуки, унинг намояндалари иқтисодий таълимотлар ва иқтисодий

таҳлилларда математика услубларини кенг қўллайдилар, иқтисодиётга либерал ёндошув мавжуд.

Давр тақозоси туфайли иқтисодиётдаги економетрика йўналиши ҳам тобора ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Эволюция давомида унинг намоёндалари қўллайдиган тушунчалар ўзгармоқда, бугунги кунга келиб миқдорий таҳлил усуллари ҳам ривожланмоқда, таҳлил соҳаси ҳам кенгайиб бормоқда. Қуйидаги омиллар бу йўналишнинг ривожини зарур қилиб қўйди:

1. Таҳлилнинг математик ва статистик услубларининг ривожини, айниқса математик программалаш, турли ўйинлар назарияси, математик статистикага оид ишларнинг кўпайиши;

2. Илмий-техника тараққиётининг ривожини, фаннинг янги тармоқларининг пайдо бўлиши, хусусан кибернетика, электрон-ҳисоблаш техникаси, компьютерлар тизими, иқтисодиёт соҳасидаги информациянинг тобора кўпайиши, бу информацияни тайёрлаш, узатиш, қабул қилиш ва қайта ишлаш ҳажмларининг кескин ортиб кетиши;

Умуман ҳозирги даврда ҳаётни, унинг муҳим қисми бўлган иқтисодиётни бу йўналишсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу сабабли економетрика ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим бўлиб қолди.

Фойдалилик (наф) функциясини топиш учун неъматлар тўплами афзаллиги концепцияси Жон фон Нейман томонидан янада ривожлантирилди. У ўйин назариясига асосланиб, индивидуумнинг максимум ютуққа интилиши шароитидан келиб чиқиб, истеъмолчининг ўзини тутиш моделини ишлаб чиқди. Бунда неъматлар фойдалилиги концепцияси психологик талабни қондириш мезонлари билан боғлаб ўрганилади.

Р.Хукер (Буюк Британия) томонидан коррелясион таҳлил ўтказилган, бунга рус статисти *А.А.Чупров* ҳам анча ҳисса қўшган. Економетрика алоҳида илмий йўналиш сифатида иқтисодий назария, математика ва статистикадан 20-30 йилларда ажралиб чиқди, бу хусусан Г.Мур ва Г.Шулс (АҚШ) асарлари туфайли рўй берди. «Економетрия» матни биринчи бор полшалик иқтисодчи П.Чомпа (1910) томонидан ишлатилди (економетрика ва економетрия иборалари тенг кучли ҳисобланади), илмий қўлланишга еса норвегиялик иқтисодчи Р.Фриск (1926) киритди. У **И.Фишер**, **И.Шумпетер**, **Ч.Роуз** ва бошқа америкалик олимлар билан бирга «Халқаро економетрия жамияти»нинг ташкилотчиси ҳамдир (1930). Бу жамият 1933 йилдан «Економетрика» журналинини нашр этади.

У.Митчелл ва у бошқарган «иқтисодий барометрлар»нинг Гарвард мактаби вакиллари ҳам бу йўналишга катта ҳисса қўшмоқдалар. Кейинги даврда италиялик иқтисодчилар Е.Бароне ва М.Панталеони, америкалик И.Фишер, Г.Л.Мур, Е.Чемберлин, швесиялик К.Викселл, Г.Кассел ва бошқалар бу соҳада муҳим ютуқларни қўлга киритдилар. И.Фишер И.Шумпетер

30-йиллардаги тадқиқотлар асосан иқтисодий цикл муаммолари билан боғлиқ бўлиб, улар бу цикл сабаблари ва иқтисодий конъюнктура характерини аниқлашга бағишланган. И.Фишер, Р.Фриш, М.Калеский ва айниқса Я.Тинберген бу соҳада қатор тадқиқотларни ўтказдилар. Нидерландлик олим Тинберген баъзи цикллар концепцияларини иқтисодий моделлар ёрдамида текширишга уриниб кўрди. У бундай цикллардан 1919-1932 йиллардаги АҚШ, 1870-1913 йиллардаги Англия ва 1923-1937 йиллардаги Нидерландия иқтисодий моделларини тузиб чиқди: улар аҳамиятга ега бўлмаса-да, математик-статистик услубларнинг ривожига катта туртки бўлди. Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, одатда ўзгарувчилар ёки уларнинг логарифмлари орасидаги боғланиш чизикли бўлади, яъни уларнинг графиги тўғри чизик бўлади. Шундай тенгламалар йўли билан талаб (нархлар, маҳсулот ҳажми, даромад, солиқ ва бошқалар), тақлиф, чиқимлар, импорт-экспорт ва бошқа функцияларни ифодалаш мумкин. Ишлаб чиқариш функциялари ҳам шу типдаги тенгламалар гуруҳига киради. Биринчи, енг оддий ишлаб чиқариш функцияси Ч.Кобб ва П.Дуглас (АҚШ, 1928) томонидан тузилди, кейин Р.Солоу, К.Арроу (АҚШ)лар томонидан умумлаштирилди, унда ишлаб чиқариш кўлами, техника тараққиёти ва бошқа омиллар ҳам ҳисобга олинди. Бундай регрессив моделлар алоҳида маҳсулотлар учун, корхона ва фирма, тармоқ ва умумхалқ хўжалиги учун ҳам тузилиши мумкин.

30-йилларда Я.Тинберген (Нидерландия), 50-йилларда Л.Клайн (АҚШ), Р.Стоун (Буюк Британия) коррелясион кўп факторли моделларни туздилар, унда алоҳида капиталистик мамлакатлар иқтисодиётидаги ишлаб чиқариш, шахсий ва давлат талаби, нарх, солиқ, ташқи савдо обороти, капиталнинг ишлатилиши ва жамғарилиши, ишчи кучи таклифи ва бошқа ўзгарувчилар ўртасидаги статистик алоқадорлик ўз аксини топган.

Халқ хўжалиги таркибини таҳлил етиш мақсадида тармоқлараро баланс типидagi моделлардан фойдаланилади. Дастлаб бундай модел 1925-26 йилларда собиқ СССРда **П.И.Попов** (1872-1950) раҳбарлигида ишлаб чиқилди. Кейинчалик бу услуб **В.Леонтев** (асли россиялик, АҚШ) томонидан ривожлантирилди ва молия оқимлари таркибини ўрганиш учун Р.Фриш томонидан тадбиқ қилинди.

Маркснинг қайта ишлаб чиқариш схемаси модели совет иқтисодчиси Г.А.Фелдман (1928) томонидан тайёрланди. Капиталистик сиклларнинг иқтисодий динамика моделлари Тинберген, Фриш, М.Калеский, Ж.Хикс, Р.Харрот, П.Самуэльсон ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилди.

Економетрика услублари кўпинча экстраполясия тенден-сияларига асосланган.

Совет олими **Л.В.Канторович** чизикли программалаш (1939) услубининг асосчиси ҳисобланади. *У В.В.Новожилов, А.Л.Луре (СССР), Т.Кумпанс, Ж.Дансиг (АҚШ)* ва бошқалар билан бирга ресурсларни оптимал тақсимлаш ва фойдаланишга оид иқтисодий масалаларни ҳал қилишга имкон берди.

Лекин шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, собиқ СССРда бу йўналиш, айниқса кибернетика, электрон-ҳисоблаш машиналаридан фойдаланишга мафкуравий тус берилди, кибернетика, генетика фанлари буржуа манфаатлари учун хизмат қиладиган соҳа деб қаралди, бу соҳа олимлари тазйиқ остига олинди. Фақат кейинги йилларда бу хатолик тўғрилиланди ва економетрика фанига еътибор кучайди.

Економетриканинг муҳим хусусияти шуки, у ҳам илмий, айниқса амалий аҳамиятга ега. Кўпгина етакчи мамлакатларда иқтисодий математик услублардан фойдаланиш иқтисодиётнинг маълум соҳалари, тармоқлари бўйича сикл моделлари ишлаб чиқилмоқда ва амалда қўлланилмоқда. Айниқса, АҚШда бу соҳада муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Л.Клейн ва А.Голдбергер АҚШнинг (1929-52 йиллар) мукамал моделини тузиб чиқдилар. Квартал, йиллик, беш йиллик ва бошқа моделлар мавжуд.

Буюк Британияда ҳам қайта ишлаб чиқариш иқтисодий модели (1961) 1948-56 йиллардаги параметрлар асосида А.Клейн, Р.Болл, Е.Хезлвуд, П.Вандом томонидан тузилган. Р.Стаун Кембридж модели (1960-70 йиллар) ҳам диққатга сазовор.

Економетрик моделлаштириш Япония, Франция, Нидерландия ва Норвегияда кенг қўлланилади ва иқтисодий прогнозлаштиришда бевосита фойдаланилади. Иқтисодий таҳлилни тармоқлараро баланс методини тузиш 30-йилларда америкалик иқтисодчи (асли россиялик) **В.Леонтевнинг** тадқиқотлари асосида юзага келди ва бу тадқиқотлар «*ҳаражат - чиқариш*» модели номи билан маълум. 1973 йилда Нобел мукофоти лауреати бўлган В.Леонтев (1906-1999) методи иқтисодиётда бир маҳсулотнинг бошқа турдаги маҳсулот билан тўлдирилиши жараёнларини тадқиқ қилишга йўналтирилган. У 1941 йил «1919-29 йилларда «**Америка иқтисодиётининг структураси**» китобини нашр қилди ва унда ўз услубини таклиф етди. Ҳозирги даврда деярли барча мамлакатларда «ҳаражат - чиқариш» жадваллари мавжуд. Бу метод айниқса прогнозлаш, келажакни аниқлаш борасида қўл келмоқда. Айниқса турли шароитларда (агар ..., ундай ёки бундай бўлса...) иқтисодий сиёсат оқибатлари тахмин қилинади ва шунга хос тактика, стратегия ишлаб чиқилади.

Кейинги йилларда иқтисодиётда прогноз ва келажак масалалари муҳим бўлиб қолмоқда ва футурология («келажак» дегани) назариялари вужудга келмоқда. Бу борада турли соҳа мутахассислари *Д.Белл, Ж.Еллул, Г.Кан, Л.Мартел, В.Браун, Р.Хейлбронерларнинг* ғоялари диққатга сазовордир. Улар 200 йилдан кейин бўладиган (супериндустриал) жамият тўғрисида оптимистик фикр юритмоқдалар. Шу билан бирга пессимистик, ташвишли ва ҳалокатли прогнозлар ҳам бор (Е.Фромм, О.Тоффлер), глобал, умумбашарий ўзгаришлар оқибати ҳалокатли бўлиши ҳам тахмин этилмоқда. Рим клуби ва В.Леонтевнинг муаллифлар

билан бирга билдирган фикрлари «Жаҳон иқтисодиёти келажаги» (1979) китобида акс эттирилган бўлиб, унда ҳозирги замон қарама-қаршиликлари, техник-иқтисодий ва социал масалаларнинг ўзаро боғлиқлиги кўрсатилган.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Неоклассик синтезнинг моҳияти.
2. П.Самуэльсоннинг «Экономикс» асаридаги асосий ғоялар.
3. «Экономикс» асарида қайси олимларнинг фикрлари танқид қилинади?
4. Янги йўналишнинг ўзига хос хусусиятлари.
5. Иқтисодиёт бўйича Нобел мукофотлари қачондан бери топширилади? Бир неча машҳур лауреатларга характеристика беринг.
6. Эконометриканинг ҳозирги даврдаги асосий йўналишлари қандай муаммоларни ҳал этади?

17-МАВЗУ. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ ТЎҒРИСИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Халқаро меҳнат тақсимоти ривожига оид таълимотларнинг XX асрдаги хусусиятлари.
2. Халқаро капитал ҳаракати ва инвестицияларга оид назариялар
3. Халқаро валюта муносабатлари
4. Жаҳоншумул иқтисодий муаммолар
5. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти тўғрисидаги назариялар
6. Инсоний ривожланиш концепцияси

Таянч иборалар: Жаҳон хўжалиги; меҳнат тақсимоти; ихтисослашув; интеграция; мўтлақ афзаллик; нисбий, солиштрима афзаллик; инвестиция; капитал ҳаракати; ривожланаётган мамлакатлар; инсоний ривожланиш концепциялаш қуввати; халқаро иқтисодий иттифоқлар.

1.Халқаро меҳнат тақсимоти ривожига оид таълимотларнинг XX асрдаги хусусиятлари.

Ҳозиргача биз асосан айрим мамлакатлардаги миллий иқтисодиёт, иқтисодий жараёнлар тўғрисида фикр юритдик. Аммо иқтисодиётга хос бўлган муҳим бир хусусият шуки, у чегара билмайди, байналмилал ҳарактерга эга. Агар бу масалага тарихан ёндашилса, иқтисодиётнинг, хўжаликларнинг яқинлашув жараёни илгаридан маълум. Масалан, эрамиздан аввалги II асрдаёқ Буюк ипак йўли билан Хитой, Япония, Корея моллари Ҳиндистон, Эрон, Ўрта Осиё орқали Византия ва Италияга олиб келинган, у ердан сотиб олинган моллар бошқа мамлакатларга олиб борилган. Тарихий фактларга мурожаат этилса, ҳар бир қарвонда кўп сонли одамлар, юк ортилган от, туя, хачир ва бошқалар бўлган, йўл бир неча ойлаб давом этган. Бу халқаро савдо йўли XIV-XV асрларда Амир Темурнинг олиб борган иқтисодий сиёсати туфайли кенг ривожланди.

Жаҳон бозорининг вужудга келиши кўпинча XV аср охири ва XVI аср боши билан белгиланади. Бу фикрда ҳам жон бор албатта, чунки буюк географик кашфиётлар туфайли Америка қитъаси, кўплаб янги орол ва мамлакатлар очилди. Улар билан денгиз орқали иқтисодий алоқа кучайди, мустамлакачилик тизими вужудга келди. Иқтисодиётнинг байналмилаллашув жараёни доим ривожланишда бўлди ва айниқса иккинчи жаҳон урушидан кейин бу жараён мазмун жиҳатдан тобора чуқурлашиб, худуди кенгайиб бормоқда. Жаҳон хўжалиги, унинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва такомиллашув қонуниятлари, тамойиллари доим олим ва мутахассисларнинг диққат марказида бўлган.

Ҳозирги даврда дунёда 200 дан ортиқ мамлакат мавжуд бўлса, уларнинг табиий иқлимий шароитлари ниҳоятда турли-туман. Уларнинг аҳолиси, хўжалик фаолияти, турмуш тарзи ҳам хилма-хилдир. Тарихий, анъанавий шароит тақозоси туфайли ҳар бир мамлакатда ўзига хос хўжалик фаолияти, маҳсулот турлари юзага келган. Масалан, бизга яхши таниш бўлган картошка, маккажўхори, помидор, тамаки Америка кашф этилгандан кейин бизга олиб келинди ва ривожланди. Худди шундай йўл билан ўзаро боғланиш, савдо-сотик, маданий алоқалар кучайиб бормоқда. Айниқса, халқаро савдо муносабатлари бу борада етакчи ўринни эгаллайди ва иқтисодий таълимотларда ҳам бу соҳада муҳим ютуқлар мавжуд. Халқаро иқтисодий интеграция дастлаб савдо соҳасида кенг тус олган.

Халқаро савдо ривожланиши жараёнлари иқтисодиёти аллақачон миллий давлатлар доирасидан чиққан ва бу борада бир қанча иқтисодий таълимотлар ҳам мавжуд. Улар классик, неоклассик ва неокейнсчилик назарияларида ўз аксини топган. Айниқса, XIX-XX асрлардаги иқтисодчилар А.Смит, Д.Рикардо, Р.Торренс, Ж.С.Милль, А.Маршалл (юқорида улар билан танишганмиз.) Ж.Вайнер, Г.Хаберлер, Г.Жонсон, П.Самуэльсон ва бошқалар бу соҳада баракали ижод қилдилар.

А.Смит томонидан *мутлоқ афзаллик принципи* ишлаб чиқилган, унга кўра, энг кам ҳаражат талаб этувчи товарлар ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш самаралиди ва аксинча.

Классик иқтисодий мактаб вакили Д.Рикардо биринчилардан бўлиб меҳнат тақсимоти фақат айрим ишлаб чиқариш соҳасидагина эмас (А.Смит фикри), балки халқаро кўламда ҳам объектив зарурат эканлигини исботлаб берди. Олимнинг фикри шундан иборатки, принципиал жиҳатдан қаралса, ҳар бир давлат ўзига керакли барча нарсани (товарларни) ишлаб чиқариши мумкин, аммо бу иқтисодий жиҳатдан қанчалик тўғри, деган савол туғилади. Унга жавоб бериб, Рикардо айтадики, ҳар бир давлат маълум бир маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ихтисослашади ва *нисбий афзалликка*, устунликка эга бўлади. Масалан, Шотландияда сули, Португалияда фақат вино ишлаб чиқариш самаралироқдир, чунки сарф-ҳаражатлар миқдори энг кам бўлган соҳани ривожлантириш афзалдир. Бунда албатта, табиий шароит, анъаналар, тарихий тажриба, ер, сув, инсон ресурслари, халқнинг менталитети ва бошқалар ҳисобга олинishi керак. Масалан, мусулмон давлатларида чўчкачиликни ривожлантириш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас ва бошқалар.

Солиштирма ҳаражатлар принципи ҳам барча мамлакатлар учун тегишлидир ва қайси маҳсулотни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш муаммоси ҳал этилганда ҳисобга олинishi шарт. Шу сабабли айрим давлатларда у ёки бу соҳа «мустақиллиги» учун кўраш эълон қилинганда бу омил албатта яхши ўрганиб чиқилиши мақсадга мувофиқдир.

Неоклассик, яъни «соф» иқтисодиётни тарғиб этувчилар халқаро меҳнат тақсимотининг ривожини ва савдо шароитларининг ўзгариши сабабларини аниқлашни бош вазифа қилиб қўйганлар, аммо улар савдо алмашувида пул механизми йўлини инкор этадилар. Р.Харрот, Ф.Махлуп, К.Куриҳара каби неокейнсчилик тарафдорлари эса халқаро савдонинг пул механизмига алоҳида эътибор берадилар, шу билан бир вақтда халқаро меҳнат тақсимоти, байналмилал қиймат, баҳолар нисбати деярли эътиборга олинмайди.

«Соф» таълимот тарафдорлари фикрича, жаҳон бозорида «мукамал рақобат» мавжуд; барча контрагентлар халқаро савдода бир хил имкониятларга эга; таклиф доимо талабни вужудга келтиради; савдо баланси ўзини-ўзи тартибга солиш принципи бор. Экспорт ва импорт баҳолари нисбатини тушунтиришда улар ўзоқ муддатли режаларда «савдо шароитлари» индустриал давлатлар зиёнига ва аграр мамлакатлар фойдасига ўзгармоқда, деб ўйламоқдалар ва буни ер унумдорлигининг пасайиб бориши деган қонун билан боғламоқдалар. Улар товар экспорти ва импортининг физик ҳажмлари ўсишини ҳисобга олмаган ҳолда халқаро савдо ривожини тенденциялари аграр хом ашё йўналишидаги давлатлар иқтисодиёти ташқи савдо позициялари яхшилашувига олиб келмоқда, демоқдалар. Халқаро савдонинг неокейнсчилик таълимоти вакилларининг фикрича, ҳар бир мамлакат ички бозорда кўпроқ товар ишлаб чиқаришга интилагани сабабли меҳнат ва капитал билан бандликнинг тўла эмаслиги туфайли кўпроқ экспорт қилишга ва камроқ

импорт қилишга интилади. Шу сабабли ҳам халқаро савдо ўзини-ўзи тартибга солувчи жараён бўла олмайди, аксинча товар экспорти капитал чиқариш билан рағбатлантирилиши керак, импорт эса протекционистик чоралар билан чекланиши зарур. Бу чоралар умуммиллий манфаатларга мос келар эмиш.

Кейинги даврда вужудга келган иқтисодий таълимотларда Э.Хекшер, Б.Олин (Швеция), П.Самуэльсон томонидан яратилган «*ишлаб чиқариш омилларининг халқаро тақсимоти*» назарияси (моделли) типик ҳисобланади. Уларнинг фикрича, ҳар мамлакат иқтисодиёти ишлаб чиқариш омиллари билан бир хил таъминланмаганлиги билан, демак ҳар бир омилнинг турлича баҳога эгаллиги (иш ҳақи, фоиз, рента) билан ҳарактерланади. Айрим мамлакатларда меҳнат асосий омил (бошқасидан сон жиҳатдан кўп) бўлса, унинг нархи капитал ва ерга нисбатан паст баҳоланади; капитал мўл бўлган мамлакатда у бошқа икки ишлаб чиқариш омилига нисбатан арзон бўлади. Ҳар бир мамлакат ўзининг устунлигини реализация қилишга интилади, жаҳон бозорига ишлаб чиқариш омили нисбатан арзон бўлган йўл билан тайёрланган товарлар кўпроқ чиқарилади. Бундай ишлаб чиқариш ихтисослашуви шунга олиб келадики, барча давлатлар ўзига қулай ва фойдали бўлган хўжалик тармоқларини ривожлантириб, қулай шароит бўлмаган бошқаларидан воз кечади. Бу назария ишлаб чиқаришнинг чиқимларини мўтлақлаштиради ва халқаро ихтисослашувнинг ягона мезонига асосланади. Шу сабабли жаҳон савдоси уйғун (гармоник) жараён деб қаралади. Бунда жаҳондаги реал шарт-шароитлар тўла ҳисобга олинмайди, масалан ўз даврида мустамлака эгаси (метрополия) билан колониялар ўртасидаги муносабатларни ҳеч ҳам уйғун деб бўлмайди. Иқтисоди юксак давлат билан қолоқ мамлакатлар ўртасидаги алоқаларда ҳам гармония бўлиши амри маҳол. Лекин келажакда идеал шакл сифатида бу ҳодиса рўй бериши мумкин.

60-йилларда технологик ҳарактердаги янги халқаро меҳнат тақсимоти концепциялари пайдо бўлди. Булар орасида энг яхши маълум бўлгани «товар ҳаётининг цикли» назариясидир, унинг муаллифлари америкалик иқтисодиётчилар Г.Хофбауэр, Р.Вернон, М.Познер ва бошқалар ҳисобланади. Унинг асосини қайта ишлаш саноатидаги халқаро меҳнат тақсимоти ташкил этади. Саноатда пайдо бўладиган технологик жиҳатдан ҳар бир янги маҳсулот кириш, экспонент ўсиш, секинлашув ва тугаш циклини ўтадики, бу тартиб ишлаб чиқаришга жорий этиш, кенгайиш, камолот ва эскириш жараёнига тўғри келади (жами 5 стадия). Ишлаб чиқаришни жорий этиш фазасида янги маҳсулотни тайёрлаш асосан юқори ривожланган илмий-техник базага ва бозорда шу маҳсулотнинг рақобатбардошлигини синовчи шароитнинг мавжудлигига боғлиқ. Ўсиш ва кенгайиш фазаси учун индустриал базанинг қуввати билан белгиланадиган маҳсулотни оммавий равишда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳарактерлидир. Етуклик, камолот фазасида маҳсулот ишлаб чиқариш содаллашиб, оммавий тус олади. Сўнгги (эскириш) фазаси мазкур маҳсулот ўрнини қопловчи янги такомиллашган маҳсулотнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ, ундан ташқари аввалги маҳсулотга талаб ҳам кескин камаяди. Шундай технологик жараён мавжуд намунавий мамлакат сифатида АҚШ мисол қилиб келтирилади. Халқаро меҳнат тақсимотининг ривожини эса бошқа мамлакатларнинг Америка иқтисодиётига технологик қарамлиги асосида шаклланиши тасаввур этилади.

Илмий - техник прогресси билан боғлиқ иқтисодий қарашлар инглиз иқтисодчиси Жон Хикс (1904-1989) томонидан илгари сурилган. Унинг модели бўйича техника прогресси нейтрал, меҳнатни иқтисод қилувчи ва капитални иқтисод қилувчи гуруҳларга бўлинади. Техника прогресси оқибатида ишлаб чиқариш ва истеъмол халқаро савдога нейтрал, ижобий ва салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

1. Халқаро капитал ҳаракати ва инвестицияларга оид назариялар

Ҳозирги даврда америкаликлар япон автомобилларини минадилар, шведлар французлар пишлоғини истеъмол қиладилар, канадалиқлар корейс компьютерларини сотиб оладилар, италияликлар Ливия нефтидан фойдаланадилар, руслар америкаликлар донидан

нон пиширадилар. Бу савдо муносабатида ички савдога нисбатан иккита ўзига хослик мавжуд. Биринчидан, халқаро савдода иштирок этувчи фирмалар ва истеъмолчилар турли мамлакатларда яшайдилар. Биринчи пайдо бўладиган савол шундан иборатки, нега ўзи халқаро савдо мавжуд?

Ҳозирги даврда халқаро меҳнат тақсимоти бутун жаҳон йўли билан ишлаб чиқарилади. Кўпинча давлат ҳукуматлари бу савдони тартибга солиш учун тарифлар, яъни импорт қилинаётган товарлар учун солиқлар солинади. Иккинчи муҳим ўзига хослик шуки, савдо қилаётганларнинг ҳар бири бошқа-бошқа валюта (пул)дан фойдаланадилар. Масалан, Америка ҳаридорлари япон автомобилларини долларда сотиб оладилар. Автомобилларни ишлаб чиқараётган япон ишчилари ўз маошларини иенларда олишни истайдилар. Демак, бу ерда халқаро ҳисоб-китоб масаласи кўтарилади.

Ҳозирги даврда халқаро меҳнат тақсимоти бутун жаҳон хўжалигининг ташкил топиши ва ривожланишининг ҳал қилувчи омилдир. Бунда капитал чиқариш масалалари ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Шу сабабли уларга бағишланган бир қанча назариялар мавжуд.

Тарихан биринчи бўлиб неоклассик таълимотлар вужудга келди. Уларнинг асоси Б.Олин (Швеция), К.Иверсон (Дания), Р.Нурксе (Австрия-АҚШ) асарларида ўз аксини топган. Улар ўз таълимотларида маржинализм концепциясига асосланган ҳолда, капиталнинг ҳаракатчанлиги, «капиталнинг энг юқори унуми» (фоиз ставкаси билан ифода қилинади) у ёки бу мамлакат капиталининг мўл-кўллигининг турлича эканлиги билан изоҳлайдилар. Капиталнинг «мўл-кўллиги» ёки «камлиги» унинг миграция сабаби қилиб кўрсатилади. Бу жараён то капитал унуми бир хил бўлгунча давом этади. Бу эса ишлаб чиқариш омиллари самарадорлигининг ўсиши, миллий даромаднинг ортиши, бутун мамлакатлар иқтисодий ривожланиш даражасининг текисланишига олиб келади.

Капитал чиқаришнинг некейнсчилик таълимоти 30-50-йилларда шаклланди, Ф.Махлуп, Е.Домар ва Р.Ҳаррот бу назариянинг асосчилари ҳисобланадилар. Уларнинг фикрича, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда савдо, тўлов балансининг ўзгариши туфайли, яъни актив савдо баланси бўлган мамлакатларда капитал ортиқчалиги (жамғармаларнинг инвестициялардан кўплиги), пассив балансли мамлакатларда эса аксинча, капитал етишмаслиги сабабли капитал ҳаракати рўй беради. «Жамғармалар»нинг ортиқчалиги мамлакатни иқтисодий депрессия ва ишсизликка олиб борадиган энг муҳим омил деб қаралади. Унга қарши кўраш ёки унинг олдини олиш учун «жамғармалар» ҳисобига қўшимча товар экспортини молиялаш зарур деб топилади. Аммо бунда импорт ошмаслиги, яъни капитал чиқариш йўли билан ҳал этилиши керак.

Бу йўналиш вакиллари капиталистик тузумда капитални реализация қилишдаги қарама-қаршиликларни тан оладилар ва буни ҳал этиш учун капитал чиқарилади, бу эса ортиқча товарни кўпайтириш ҳисобига рўй беради. Бу назария ривожланаётган мамлакатларга «ёрдам» концепциясини исботлаш учун ҳам асос бўлади.

60-70-йилларда капитал чиқаришнинг «динамик модели» оммалашди, унда Р.Ҳарротнинг иқтисодий динамика назарияси асосида мамлакатлар ўртасидаги ўзаро капитал экспорти сабаблари ва оқибатларини аниқлашга ўриниш бор. У капитал экспорти ва импортини ялпи миллий маҳсулот ўсиши, инвестицион даромад ва тўловлар билан боғлашга интилади. Унда некейнсчиликнинг халқаро капитал ҳаракати концепциясига асосланадилар. Шу вақтнинг ўзида иқтисодий ўсишнинг неоклассик назарияси ҳам ҳисобга олинади. Буларнинг ҳаммаси унлаб ўзгарувчи параметрларни ўз ичига олувчи иқтисодий математик моделлар асосида ҳал қилинади. Масалан, америкалик иқтисодчилар Ж.Борц ва К.Копекилар тузган ана шундай моделда 20 дан ортиқ ўзгарувчи ва шунча тенглама мавжуд; унда математик аппарат устун бўлиб, у назарий асоснинг бўшлигини компенсациялайди.

Улар капитал ортиқчалиги масаласини тушунтиришда некейнсчиларга асосланадилар ва уни жамғармалар ва инвестициялар орасидаги фарқ сифатида эълон қиладилар. Бу фарқ ишчи кучи етишмаслиги ва тез ўсувчи капитал миқдори ўртасидаги техник-иқтисодий диспропорциядан келиб чиқади, деб тушунтирилади.

Капитал ўсиши тўлов баланси сальдоси мусбат бўлганда инвестицион даромадлар инвестицион тўловлардан ортиқ ҳолларда рўй беради. Даромади тўловлардан юқори бўлган мамлакатлар капитални соф экспорт қиладиган, аксинча, тўловлари даромаддан устун бўлганлар эса капитални соф импорт қиладиган мамлакатлардир. Чунки улардаги капитал миқдори мавжуд меҳнат ресурсларидан анча кам бўлади. Бунда чет эл инвестициялари билан соф кредитор ёки дебитор мамлакатлар аҳволи ўртасидаги ўзаро боғланиш таъкидланади.

Бевосита инвестициялар назарияси ҳам 60-70-йилларда ишлаб чиқилган бўлиб, капитал чиқариш ва киритишнинг сабаб ва оқибатларини аниқлаш масалалари асос қилиб олинган. Уларнинг фикрича, капитал чиқариш асосан йирик корпорациялар томонидан амалга оширилади ва бошқа мамлакат компанияларининг чет элдаги иқтисодий позициялари билан рақобатга дуч келади. Бунинг сабаби шуки, ҳозирги шароитда рентабел ишлаб чиқаришни ташкил этиш асосан чет элдаги бозорларни эгаллаш билан боғлиқ. Э.Х.Чемберлин монополистик конкуренция назариясини ишлаб чиқди, унга кўра монополистик конкуренция ишлаб чиқариш ва капитал концентрацияси туфайли эмас, балки фирманинг бозорга, истеъмолчиларнинг шахсий талабларига муваффақиятли мослашиши натижасидир.

Бевосита инвестицияларни амалга оширувчи корпорациялар худди ана шундай монополистик устунликларга эга бўлишлари керак. С. Хаймер - Ч. Киндлебергерларнинг «олигополик структуралар» (монополистик устунликлар) моделида бу жараён корпорация-инвесторда «дифференциялашган маҳсулот», махсус бозор билимлари, керакли технология, юқори малакали менежмент мавжудлиги туфайли рўй берар экан.

Кейинги даврда халқаро монополияларнинг янги типи - трансмиллий ва транскорпоратив концернлар ташкил топмоқда. Бу монополиялар фаолиятини акс эттирувчи бир қанча таълимотлар мавжуд. Уларда халқаро монополиялар бир қанча миллатлар номидан чиқаётган мустақил корпорация сифатида изоҳланади ва бутун дунёда илмий-техника тараққиёти меваларини тарғиб қилувчи ташкилот деб қаралади. Бу монополиялар мисолида иқтисодий алоқалар ҳар қандай сиёсат ва мафкурадан холи деган фикр илгари сурилади, яъни у ёки бу корпорация кўп мамлакатларда ишлаб чиқариш ва коммерция операцияларини олиб бораётган бўлса, «соф халқаро» корхонага айланади ва ҳеч бир мамлакат манфаатларини ҳимоя қилмайди. Г.Жонсон, Ч.Киндлебергер ва бошқалар халқаро монополияларнинг илмий-техника янгиликларини тарғиб этиш, тинчликни сақлашга оид фаолиятларига кенг ўрин беришган. Айниқса ривожланаётган мамлакатларда бу трансмиллий корхоналарнинг роли юқори баҳоланади, уларнинг илмий-техника соҳасида, инвестициялар қуйиш бўйича фаолияти ижобий деб қаралади.

Халқаро монополиялар ривожига танқидий бўлган назариялар ҳам мавжуд (Р.Барнет -АҚШ, Э.Пенроўз - Англия), бу назарияларда халқаро концернлар давлат иқтисодий сиёсатининг айрим унсурлари, масалан, солиқ солиш, кредит ва инвестицион сиёсат, валютани тартибга солиш ва бошқаларнинг самарасиз бўлиб қолишига олиб келади. Бу корпорациялар ўзлари иш юритаётган давлатларда бу мамлакат иқтисодиёти ва сиёсатига салбий таъйиқ ўтказиш учун бир қанча усуллардан фойдаланишлари мумкин. Айниқса бу ҳолат иқтисодий жиҳатдан қоқ ривожланаётган мамлакатларда салбий оқибатларга сабаб бўлиши мумкинлиги айтилади. Шу сабабли улар халқаро корпорациялар фаолиятини шундай қайта ишлаб чиқишни таклиф этадиларки, уларнинг ҳаракатидаги «салбий томонлар»нинг йўқотилиши ва жаҳон бозорини бўлиб олиш «қоидалари»ни регламентациялаш керак.

Интеграцион жараён бўйича ягона алоҳида таълимот йўқ, аммо интеграцияни исботлаш, қўллаб-қувватлаш борасида бир қанча йўналишларнинг баъзи бир умумий томонлари мавжуд, улар қуйидагилардир: капиталистик иқтисодий интеграциянинг ижтимоий-иқтисодий мазмуни сохталаштирилади; бу жараён умумий қонуният сифатида қаралади ва XVIII-XIX асрларда вужудга кела бошлаган ички бозор билан бир нарса деб қаралади, Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари ривожланаётган ва бошқа давлатлар

билан олиб бориладиган алоқа сифатида берилади; монополистик капиталнинг капиталистик интеграциянинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатидаги роли бўяб кўрсатилади.

Одатда иқтисодий интеграция тўғрисидаги назарияларда интеграцияга аъзо мамлакатлар ўртасидаги барча тўсиқлар ва айниқса савдо, бошқа иқтисодий муносабатларда тўла эркинлик берилиши зарурлиги қайд этилади. Шу билан бирга бозорнинг кўлами ва иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари ўртасида функционал (яъни бевосита) боғланиш бор деган ғоя ҳам илгари сурилади. Шундай қилиб, иқтисодий интеграция зарурати ташқи бозорнинг қайта ишлаб чиқаришга ҳал қилувчи таъсири туфайли юзага келади (яъни аксинча эмас).

Иқтисодий интеграция бўйича таълимотларда асосий эътибор «божхона иттифоқи»га берилиб, унда ўзаро савдо бўйича ҳар қандай чеклашлар бекор қилиниши ва «учинчи мамлакатлар» учун ягона божхона тарифи жорий қилиниши керак бўлади. Бунда айрим иқтисодчилар - Б.Белаш (АҚШ), В.Рибке (Швейцария) ва бошқалар бу жараёни идеал эркин бозор муносабатларига қайтиш шаклида қарайдилар ва аввалги давр воқеаларини ҳозирги монополистик даврга кўчирадилар. Бошқалари эса, масалан Ч.П.Киндлебергер (АҚШ), П.Стритен (Англия), А.Маршалл ва Ф.Перру (Франция)лар йирик корпорациялар мавжудлигини тан оладилар, уларнинг фикрича, жаҳон бозорини ўзаро бўлиб олиб, «божхона иттифоқи» картелларга қарши сиёсат туфайли уларнинг фаолиятидаги салбий томонларни нейтраллаш қилади, гўёки халқаро интеграция антимонопол йўналишга эга. Амалиётда бу жараёнлар ҳар доим ҳам назариядагидек эмас, масалан Европа иқтисодий ҳамжамияти (умумий бозор, ҳозир Европа иттифоқи)да картеллаштиришни тақиқлаш тўғрисида қонун бўлишига қарамасдан, бу жараён аксинча тезлашди, бугунги кунда кўптармоқли компания-концернлар вужудга келмоқда.

Олимларнинг фикрича, иқтисодий интеграциянинг асосий ижтимоий-сиёсий оқибатлари қуйидагилардан иборат бўлади: ишлаб чиқаришнинг доимо ўсиши ва иқтисодий инқирозларнинг бўлмаслиги таъминланади; иқтисодиётнинг доимо ўсиши туфайли аҳолининг турмуш даражаси кўтарилади; ишчи ва капиталистлар ўртасидаги социал шерикликни ривожлантиради; турли мамлакатлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар ва сиёсий нифоқлар тугатилади. Демак, иқтисодий интеграция капиталистик жамиятга хос бўлган иллатларни камайтириш воситаси сифатида қаралади.

3. Халқаро валюта муносабатлари

Иқтисодчи олимлар халқаро валюта муносабатларига алоҳида эътибор берадилар. Валюта бозорида миллий валюта чет эл валютасига (масалан, АҚШ доллари, Мексика песоси, немис маркаси, иена ёки фунт стерлинг) алмаштирилади. Алмашув (валюта) курси - бу чет эл валютаси бирлигининг миллий пулдаги ифодасидир. Бу муносабатлар ҳар куни, ҳатто ҳар соатда ўзгариб туриши мумкин. Валюта курсини стабил (турғун) қилиш учун тўлов балансларининг тенглигига эришиш йўли таклиф этилади.

30-йилларгача тўлов балансларини тартибга солиш механизмини таҳлил этишда Д.Юм, Ж.Милль томонидан ишлаб чиқилган «классик» назария устун мавқега эга бўлган. Бу ғояга кўра, олтиннинг халқаро ҳаракати ва ҳар бир мамлакатдаги баҳоларнинг ўзгариши автоматик равишда бир-бири билан боғлиқ, оқибатда барча мамлакатларнинг тўлов баланси барқарорликка интилиш тенденциясига эга. Олтин стандартининг тугатилиши билан олимларнинг кўпчилиги неокейнсчилик позицияларига ўтиб олдилар («Олтин стандарти» XIX асрда ва XX асрнинг маълум даврида амалда бўлган, масалан, Буюк Британияда 1821-31 йиллар олтин стандартидан фойдаланилган, АҚШда 1934 йил долларни олтинга айлантириш тугатилди). Янги шароитда тўлов балансини тартибга солишда асосий эътибор давлатнинг ҳисоб ставкасига таъсири муҳим деб ҳисобланади. Бошқа тартибга солиш чораси сифатида импортни камайтириш ва экспортни рағбатлантириш, бунинг учун эса меҳнаткашларнинг ички тўлов имкониятлари талабини пасайтириш (дефляция йўли) ёки миллий валютани девальвация қилиш усули таклиф этилади.

60-йиллардаги иқтисодий жараёнлар неокейнсчилик методларидан воз кечишга сабаб бўлди, яна неоклассик йўлга қайтилди, яъни давлатнинг иқтисодий, шу жумладан валюта

ишларига аралашуви чекланди, валюталар курсининг эркин тебранишига имкон берилди, бу эса ўз навбатида автоматик барқарорлашувиغا олиб келиши керак эди. Аммо валюта курси ўзгариб туришининг тўлов балансига таъсири чекланган ҳарактерга эга бўлади (масалан, валютанинг «сўзиб юрувчи курси» пайтида бу нарса аниқ бўлиб қолди), чунки тўлов балансининг барқарор эмаслиги муомала соҳасига эмас, балки ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ. Тўлов баланслари пассиви давлатнинг чет элдаги ҳаражатларига, айниқса турли ҳарбий-сиёсий акцияларга боғлиқ бўлади. Валюта курсининг қалқиб туришининг ўзи ҳам халқаро валюта тизимининг беқарорлигини кучайтиради. Сўнгги йигирма йил ичида индустриал ривожланган мамлакатлар чегараланган (фиксация қилинган), аммо ҳар ҳолда тартибга солинадиган курсдан эластик (қайишқоқ) валюта курсига ўтиб олдилар. Абсолют эластик валюта курсида алмашув курси валюта бозоридаги тенг кучли валюта баҳосида белгиланади, чекланган курс чоғида эса валюта курси Марказий банк томонидан белгиланади, бунда банк белгиланган курс бўйича хорижий валютани ҳар қанча миқдорда олиш ва сотиш мажбуриятини ўзига олади.

Валютанинг эластик курс миқдори уч омилга боғлиқ:

1. Ички ва ташқи нархлар даражаси. Бошқа шароитлар тенг бўлганда ички баҳоларнинг ўсиши валюта курсининг пасайишига олиб келади (ҳарид қилиш қобилияти паритети назарияси);

2. Савдо оқими билан боғлиқ омиллар; масалан, экспорт бозорининг камайиши ёки йўқотилиши, дефицит, яъни валюта арзонлашувини келтириб чиқаради.

3. Капитал оқиб ўтиши. Мамлакат ичида фоиз ставкаларининг ошиши капитални жалб этади ва бу билан миллий валютанинг қимматлашувини келтириб чиқаради.

Чегараланган ва эластик валюта курсларини солиштирганда қайси бири устунлигини аниқлаш қийин. Эластик алмашув курси одатда, қисқа вақт давомида турғун бўлмайди, аммо ўзоқ муддатли режаларда зарурий эластикликка эга бўлади. Аксинча, чегараланган алмашув курслари қисқа муддат учун самарали, аммо узоқ келажак учун ўта ноэластикдир. Бу тизимларнинг ҳеч қайсиси нархлар барқарорлиги ва тўла бандлик бўйича тўла устунликка эга эмас. Валюта курсининг сунъий равишда юқори бўлиши ишсизликка олиб келади, паст бўлиши эса инфляцияни кучайтиради.

Ликвидлик (ҳаридорғирлик) муаммосини ҳал этиш борасида иқтисодчилар (Ж.М.Кейнс, Р.Триффин ва бошқалар) «юқори ликвидлик бошқариладиган валюта» чиқаришни тушунадилар ёки халқаро валюта муносабатларига ички қоғоз-пул муносабатини тартибга соладиган тамойилларни қўллашни таклиф этадилар. Охир-оқибатда бу лойиҳаларнинг моҳияти шундаки, тўлов баланс сальдоси актив бўлган давлатлар тўлов баланси дефицит (камомад) бўлган давлатларга кредит беришга мажбур қилишга қаратилади. Шу мақсадда халқаро валюта чиқариш таклиф этилади. Бу валюта қўшимча ликвидли маблағни таъминлайди ва пассив тўлов балансига эга бўлган мамлакатлар бевосита актив сальдога эга бўлган давлатларга мурожаат этмасдан, ўз пассивларини қоплаш имконига эга бўлади. Бу ғоя 1969 йилда амалда реализация қилинди.

4. Жаҳоншумул иқтисодий муаммолар

Ҳозирги даврда жаҳонда 200 дан ортиқ давлат мавжуд, уларнинг сони собиқ СССРнинг парчаланиши, Югославиянинг бўлиниши ва бошқалар туфайли кескин ошди. Шундан 188 давлат БМТ аъзосидир. Бу ташкилот тузилганидан буён (1945 йил 24 октябрь) ўзига хос яқун ясалди ва қуйидагилар эътироф этилди: БМТ аъзолари сони 51 тадан 188 га ўсди, дунё аҳолиси эса шу давр мобайнида 2,5 миллиарддан 6,1 миллиардга етди (ўсиш 3,5 миллиард), ялпи миллий маҳсулот (ёки халқ бойлиги) 7 триллион АҚШ долларидан деярли 30 триллион долларга етди, яъни 4 мартадан кўпроқ ўсди. 1995 йилнинг мартада Копенгагенда БМТ ташаббуси билан ижтимоий ривожланиш масалалари бўйича халқаро конференция бўлди, унда 150 дан ортиқ давлат (олий мақом) раҳбарлари иштирок эдилар.

БМТ Бош котиби Б. Бўтрос Фолий (1997 йилдан БМТ Бош котиби тинчлик бўйича Нобель мукофоти лауреати Кофи Аннан) ўз нутқида сўнгги йилларда камбағаллар ва бойлар ўртасидаги тафовут кучайиб, 1960 йилдаги нисбат 13:1 дан ҳозирги ўн йилликда 60:1 га етди, деб айтди. Ҳозирги даврда бу нисбий 75:1 Сайёрамининг 1.5 миллиард аҳолиси (27.3 фоиз) оғир иқтисодий аҳволда кун кечирмоқда, очигини айтганда эса оч-яланғочдир. Бундай дифференциация хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин. Ундан ташқари, дунёда экологик муаммо кучайиб бормоқда. Соғлиқни сақлаш (СПИД ва бошқа юкумли касалликлар), наркотики масалалари тобора авж олмақда.

Ўзаро иқтисодий ва айниқса савдо муносабатларининг нафи ҳаммага аён бўлишига қарамай, давлатлар ўртасидаги муносабатлар одатда гармония асосида эмас, балки қарама-қаршилиқлар асосида ривожланмоқда. Бой ва камбағал мамлакатлар ўртасида савдодан тушадиган даромадларни тақсимлашда келишмовчиликлар кучайиб бормоқда. 4-жадвалда жаҳондаги мамлакатларда даромадлар тақсимоти келтирилган (Жаҳон банки маълумотлари).

Лекин кейинги даврда илгари қолаётган давлатларнинг айримлари олиб борилган тўғри иқтисодий сиёсат туфайли ривожланиш, тараққиёт йўлига кириб олдилар, уларнинг сони тобора ошиб бормоқда. Уларнинг айримлари Лотин Америкасида (Бразилия, Аргентина, Мексика), кўпи жануби-шарқий Осиёда (Корея Республикаси, Тайвань, Сянган ва Сингапур, булар қаторига Малайзия, Таиланд, Вьетнам, Индонезия ва бошқа мамлакатлар келиб қўшилмоқда. Бу давлатларга хос бўлган хусусият шуки, бозор муносабатлари кенг қўлланилмоқда, саноат (индустрия)нинг ривожига алоҳида эътибор берилмоқда, хорижий инвестициялар (кўшма корхоналар жуда кўп) кўп ишлатилмоқда ва оқибатда иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари юқори (5-10, ҳатто 14-15 фоиз). Хитой Халқ Республикаси ҳам 1979 йилдаги иқтисодий ислохотлар туфайли тараққиёт йўлига кирди (айниқса очик иқтисодий ҳудудларда ўсиш катта). Шулар туфайли бу соҳада иқтисодий таълимотларда ҳам ўзига хос йўналишлар юзага келди. Ҳозирги давр иқтисодиётчилари У.Ростоу, Р.Эмерсон, П.Самуэльсон ва бошқалар колониализмнинг ижобий томонларини, унинг қолаётган мамлакатларга «тараққиёт» олиб борганлигини бўрттириб кўрсатишга интилоқдалар. Гўёки мустамлакалар илғор мамлакатлар ёрдамида ўз мустақиллигини таъминлашга эришганлар. Бу тузум илғор ва қолаётган мамлакатларга бирдек наф келтирган деб ҳисобланилади. Р.Эмерсон фикрича, колониализм Шарқ халқлари учун тараққиёт йўлидан боришга имконият яратди.

Айрим иқтисодчилар колониализмнинг салбий томонларини ҳам инкор этмаган ҳолда, уни XIX аср охири ва XX асрдаги капиталистик мамлакатлар «деформация»га учради, мустамлака давлатларининг дўстига айланди, демоқдалар. «Яхши колониализм» иқтисодий ривожланишни рағбатлантиради, бу давлатларнинг ўз-ўзини бошқаришини таъминлайди.

Яна бир энг долзарб масала - бу демография муаммосидир. БМТ маълумотларига кўра, 1945-95 йиллар давомида жаҳонда аҳоли сони 2.5 миллиарддан 5.5 миллиардга етди (ўсиш 3 миллиард), япни ички маҳсулот (миллий даромад) 7 триллиондан 22 триллион АҚШ долларига ўсди. Лекин аҳолининг асосий қисми энг тез кўпаяётган жойларда иқтисодий ўсиш суст. Ўз даврида Шарль Фурье Ер шаридаги максимал аҳоли сони 5 миллиарддан ошмаслиги керак, деган ғояни айтган эди. XXI аср бошида 6 миллиард аҳолининг иқтисодий аҳолини ўйлаш керак бўлади. Шулар туфайли назария ва концепциялар илгари сурилган.

Шулар ичида давлатнинг иқтисодий ривожланишдаги роли масаласи муҳимдир, бу ҳақда юқорида фикр юритилган эди, маълумки, классик ва неоклассик таълимот тарафдорлари давлатнинг иштирокини имкони борича чеклашни таклиф эца, Кейнс ва кейнсчилар ҳамда некейнсчилик давлатнинг роли фаол бўлишини тарғиб этади. Бу ҳолатда ҳам ана шундай икки хил қараш характерлидир. Масалан, инглиз иқтисодчиси П.Бауэр давлат фақат норентабел соҳалар, масалан транспорт, алоқа, коммунал хўжалик, техник кадрларни тайёрлаш ва бошқа тармоқлар фаолиятига аралашуви ва уларга давлат секторидан ёрдам бериши керак деган ғояни илгари суради. Бошқа рентабелли тармоқлар

эса хусусий сектор қўлига берилиши ва у ерда давлатнинг роли минимал бўлиши керак, дейилади.

5. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти тўғрисидаги назариялар

Фарбда «ноилож ривожланиш», «ташқи туртки» назариялари кенг тарқалган (Р.Нурксе, Э.Хаген), унда озодликка эришган давлатлар дастлаб мусибатларга учраши табиий, шу сабабли уларнинг ахволи оғир бўлади. очлик-яланғочликка маҳкум этилади. Даромаднинг камлиги жамғармалар пайдо бўлишига тўсиқдир ва капитал қўйилмалар ҳам паст даражада сақланади. Бу эса саноат ривожига ва миллий даромад ўсишига йўл бермайди ва камбағаллик ҳамда ночорликни келтириб чиқаради (Иложсиз ривожланиш). Бу оғир ахволдан чиқишнинг бирдан-бир йўли - ташқи «туртки йўли» ҳисобланади. Минимум капитал қўйилмаларнинг асосан ташқи инвестициялар ҳисобига аста-секин ўсишига, ривожига эришилади. Капитал қўйилмалар миқдори маълум критик даражадан юқори бўлиши керак, шу билан турғунлик ҳолатидан чиқиб олинади. Бу тадбиркорлик фаолиятини кучайтиради ва хорижий инвесторлар учун қулай «иқлим»ни юзага келтиради. Фарбдаги кўп иқтисодчилар бу мамлакатларда чуқур ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказишни ҳам таклиф этмоқдалар. Мустамлака қарам мамлакатлари билан метрополия ўртасидаги муносабатлар ҳеч вақт тенглик асосида бўлмаган, ноэквивалент алмашув йўли билан қўшимча бойлик орттириш имкони бўлган. Илгари мустамлака бўлган қарам давлатлар мустақилликка эришгандан кейин ҳам аввалги метрополияга кўп вақт давомида кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб қолаверди. Бу даврга оид неоколониализм таълимотлари юзага келди. «Солиштирма чиқимлар» назариясининг янги вариантлари Ж.Вайнер, Г.Хаберлер, Ч.Киндлебергер ва бошқалар томонидан ҳар томонлама ишлаб чиқилган. Бу назария тарафдорларининг фикрича, ривожланаётган давлатларда табиий ресурслар анчагина бўлганлигини ҳисобга олиб, озик-овқат ва хом ашё маҳсулотларига ихтисослашиш маъқул, саноатни ривожлантиришга ҳожат йўқ, чунки анъанавий экспорт товарлари ҳисобига халқаро бозордан керакли маҳсулотларни алмашиб олиш мумкин. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки бу усул мамлакат ривожига олиб келмайди. Масалан, Малайзия худди шундай йўл тўтди, фақат ўз хом ашёсини тайёр маҳсулотга айлантиргачгина муҳим иқтисодий ютуқларга эришди. «Ишлаб чиқариш омиллари» назариясида ҳам ноэквивалент алмашув тизими, четга эса фақат хом ашё чиқариш таклиф этилади. Чет эл капитали учун кенг имкониятлар яратиш фикри устундир.

Баъзи олимлар ривожланаётган мамлакатларни «индус-трлаштириш» назарияларини илгари сурмоқдалар. Масалан, Н.Калдор, Ж.Мейер ва бошқаларнинг фикрича, шахсий истеъмолни ихтиёрий қисқартириб, иқтисодиётни молиялаш учун жамғармалар етарли эмас, давлат солиқ тизими орқали истеъмолни мажбурий йўл билан қисқартириш керак. Айрим ҳолларда «меъёрдаги инфляция»дан фойдаланиш таклиф этилади.

Жамғармаларни ташқи молиялаш манбалари бўйича турли фикрлар билдирилади. Кўпчилик муаллифлар айниқса ўтиш даврида чет эл мамлакатлари (биринчи навбатда ривожланган мамлакатлар) томонидан иқтисодий ва техникавий ёрдам зарурий чора сифатида кўрсатилади, ундан кейин эса бу ишлар «хусусий чет эл инвестициялари» билан алмашади.

Ривожланаётган мамлакатларни индустрлаштириш стратегияси бўйича ҳам турли ғоялар мавжуд. Баъзилар (В.Льюис, П.Бауэр) фақат қишлоқ хўжалиги соҳаси билан енгил саноатни устун даражада ривожлантиришни таклиф этадилар, бошқалар бошида оддийроқ, кейинчалик техника ва технологияси мураккаб бўлган тармоқларга ўтишни лозим деб ҳисоблайдилар. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш индустриализациянинг ҳал қилувчи шarti сифатида белгиланади. Америка иқтисодчилари Х.Лейбенштейн ва В.Раттенлар қишлоқ хўжалигини техник реконструкциялашни энг муҳим масала деб қарайди. Бу даврда саноат қишлоқ хўжалиги учун керакли товарларни ишлаб чиқариши кераклигини таъкидлайди. Бу фикрларда жон бор, масалан, «кўк инқилоб»ни амалга оширган бир қанча

давлатлар энг муҳим масала - озиқ-овқат муаммосини асосан ҳал қила олдилар. Лекин шунга қарамадан сайёрамизда озиқ-овқат масаласини ҳал этиш энг муҳим муаммодир.

Иқтисодий ривожлантиришни режалаштириш хусусий секторни қўллаш, бозор хўжалиги дефектларини тугатиш учун керак дейилади. Америкалик иқтисодчи Г.Колм фикрича, кам ривожланган давлатларда планлаштиришнинг мақсади бозор жараёнини фаоллаштиришга қаратилиши керак. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг ғарб андозалари асосида олиб бориш ҳам таклиф этилади, бу тарихий жараён асосида рўй бериши керак (капитал жамғариш, мануфактура ривож, деҳқонларни ердан маҳрум этиш...). У.Ростоу ўзининг «Иқтисодий ўсиш босқичлари» назариясида шу қоидани исботлашга уринади. Бошқа олимлар ҳам шу қоидага амал қилиб, ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий тараққиётини сунъий равишда тезлаштиришга ўринмасликлари керак, бу давлатлар капиталистик давлатлар босиб ўтган йўлдан боришлари мақбул, бошқа йўл қидиришга ҳожат йўқ, деган ғояни қўллайдилар. «АҚШ ташқи сиёсатининг сиёсий иқтисоди» коллектив тадқиқотида ривожланаётган давлатлар Ғарбнинг қисқа ва ўзоқ муддатли манфаатларига мос келувчи сиёсатни олиб боришлари керак деган хулоса чиқарилади.

Бу тадқиқотдаги ғоя бўйича жаҳон хўжалигидаги муносабатлар ривожини бошқа цивилизациялашган муносабатлар сари бориши керак ва бу жараён кейинги пайтларда янги халқаро иқтисодий тартиб сифатида қаралмоқда. Бунда ҳамма муносабатлар ўзаро тенгликка асосланган, барча мамлакатлар манфаатларини ҳисобга олувчи ва адолат тамойилларига амал қилувчи иқтисодий-ижтимоий алоқалар янги халқаро иқтисодий тартибнинг асосий мазмунидир.

Бундай ғоянинг пайдо бўлиши аввалги даврларда бу муносабатларда тенглик бўлмаганлигини тан олиш билан баробар фикрдир. И.Фишер, Р.Дорнбуш, Р.Шмалензиларнинг таъкидлашича, камбағал мамлакатлар масаласи камбағал Жануб билан бой Шимол ўртасидаги муаммолар сифатида тобора кучайиб бормоқда. Жануб мамлакатлари ўз қийинчиликларини жаҳон иқтисодиётидаги мавжуд аввалги тартибдан деб билмоқдалар, бу тартиб гўёки уларга қарши қаратилгандир. 1974 йилда БМТ Бош Ассамблеяси янги халқаро иқтисодий тартиб жорий этишни қўллаб-қувватловчи резолюцияни қабул қилди (NIEO).

Қабул қилинган янги тартиб уч қоидага асосланади:

1. Халқаро алоқалар маълум тартибга солиб турилади ва бу турли давлатлар томонидан сиёсий йўл билан амалга оширилади;
2. Ишлаб чиқарилган товарларнинг давлатлараро тақсимотида ривожланаётган мамлакатлар манфаати ҳам ҳисобга олиниши шарт ва шуни таъминлайдиган йўллар яратилиши керак;
3. Барча иқтисодий муносабатлар тизими демократия асосида олиб борилиши зарур, ҳар бир давлат ўз ички тузумидан қатъи назар шу муносабатларда қатнашишга ҳақлидир.

Жануб биринчи навбатда Шимол томондан ёрдам миқдорини оширишни сўрайди. Бой мамлакатлар эса берилган ёрдамдан самарали фойдаланиш зарурлигини рўқач қилмоқда.

6. Инсоний ривожланиш концепцияси

Кейинги даврда БМТ томонидан «Инсоний ривожланиш концепцияси» илгари сурилди, унга тўлароқ тўхталишни лозим топдик, чунки ундаги қоидалар республикамиз учун ҳам ниҳоятда аҳамиятлидир. Иқтисодий ривожланиш концепцияси даромаднинг кўпайиши ва инсоний фаровонликнинг яхшиланиши орасидаги алоқани аниқлашда муҳим хизматни адо этади. Бундай боғланиш нафақат иқтисодий ўсишнинг миқдорига, балки сифати ва қандай тақсимланишига ҳам боғлиқдир. иқтисодий ўсиш ва одамлар ҳаёти орасидаги боғланиш оқил сиёсат - ижтимоий мақсадлар учун тўловлар, даромад ва активларни қайта тақсимлашга қаратилган фискал сиёсат орқали яратилиши керак. Бундай боғланиш қашшоқликни кучайтирувчи автоматик тарзда ишловчи бозор иқтисодиёти

шароитида мавжуд бўла олмайди. Аммо биз эҳтиёт бўлишимиз керак. Даромад кўпайиши билан инсонлар ҳаётининг яхшиланиши орасидаги автоматик боғлиқликни инкор этиш иқтисодий ўсишни инкор қилиш эмасдир. Иқтисодий ўсиш камбағал жамиятлар учун кашшоқликни камайтириш ва умуман йўқотишда жуда муҳим. Лекин бундай ўсиш сифатининг аҳамияти унинг ҳажмидан муҳимроқ. Доно миллий сиёсат иқтисодий ўсишни одамлар ҳаётини яхшилашга ўгира олиши керак. Буни қандай қилиб амалга ошириш мумкин? Бу иқтисодий ва сиёсий ҳоқимиятда катта структуравий ўзгаришларни талаб қилиши мумкин, бу соҳада инсоний ривожланиш парадигмаси жуда инқилобийдир. У кўп мамлакатларда амалдаги ҳоқимият тизимини қайта кўриб чиқишни талаб этади. Иқтисодий ўсиш ва одамлар фаровонлиги орасида боғлиқликнинг кучайиши кўп вақт талаб этувчи ер реформаси, солиқларнинг прогрессив тизими, асосий ижтимоий ёрдамнинг кучайтирилиши, уни барча муҳтож аҳолига етиб борадиган қилиш, одамларнинг иқтисодий ва сиёсий фаолиятлари йўлидаги тўсиқларнинг йўқотилиши ва уларнинг бойликка эга бўлиш ҳуқуқини тенглаштириш ва бозор иқтисодиёти билан боғлиқ, иқтисодий ва сиёсий саъй-ҳаракатлардан энг кўп озор чекиши мумкин бўлганларга вақтинчалик ижтимоий хавфсизлик тизимини жорий қилиш каби бир қанча чора-тадбирларни талаб этиши мумкин. Бундай сиёсий фаолият фундаментал ва ҳар бир мамлакат учун фарқлидир. Аммо баъзи бир хусусиятлар ҳамма мамлакатлар учун умумий.

Биринчидан, инсон муаммолари марказий муаммога айланади. Ривожланиш одамлар фаровонлигининг ошиши нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ва тушунилади. Ҳар қандай фаолият унда қанча одам қатнашганлиги ва фойдаланганлиги нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Ривожланиш сиёсатининг муваффақиятли бўлишининг бурилиш нуқтаси сифатида ишлаб чиқаришнинг кўпайиши эмас, балки инсонлар ҳаётининг яхшиланиши олинади.

Иккинчидан, инсоний ривожланиш икки томондан иборат эканлиги назарда тутилади. Биринчиси - яхши соғлиқ, саломатлик, чуқур билим ва ҳунарлар каби инсоний қобилиятлар мажмуаси бўлса, иккинчиси - иш билан таъминланганлик, ишлаб чиқариш фаолияти, сиёсий фаолият ва ҳордиқ чиқариш каби эришиладиган қобилиятларга эга бўлиш йўлидаги одамлар дунёқарашини оширишдир. Бу иккала томон меъёрининг инсоний ривожланиш томонидан тартибланмаганлиги инсонлар режаларининг талафотида ўз аксини топади.

Учинчидан, пировард мақсадлар ва уларга эришиш усуллари орасида аниқ фарқ ўтказилиши зарур. Одамлар мақсад сифатида қаралиши керак бўлса-да, унга эришиш усуллари ёддан чикмаслиги керак. Ялпи миллий маҳсулотнинг (ЯММ) ўсиши кўпгина инсоний фаровонлик кўрсаткичлари ўсишининг муҳим омилдир. Аммо иқтисодий ўсишнинг характери ва тақсимланиши одамлар ҳаётини бойитишга нисбатан ўлчаниши зарур.

Тўртинчидан, инсоний ривожланиш фақат иқтисодиётни эмас, балки бутун жамиятни камраб олади. Сиёсий, маданий ва ижтимоий омилларга иқтисодий омилларга каби эътибор берилади.

Бешинчидан, одамлар ривожланишнинг мақсади ва эришиш омили эканлиги тан олинади. Одамлар материалистик машина учун қулай ем эмас, балки ривожланишнинг охирги мақсади эканлиги доим ёдда бўлиши керак. Одамлар товар ишлаб чиқаришнинг «инсоний капитал» ниқоби остидаги қуроли эмаслиги кўзда тутилиши керак.

Хўш, мамлакатнинг инсоний ривожланиш даражаси қандай баҳоланади? Бу муаммонинг замонавий ечимларига бир оз тўхталамиз. Мамлакатнинг ривожланганлик даражасини баҳоланишнинг яқингача ягона усули жон бошига ЯММ бўлганлиги сабабли, мукамалроқ ижтимоий-иқтисодий кўрсаткични кашф қилиш давр талаби эди. Изланишлар натижасида инсоний ривожланиш индекс (ИРИ) кўрсаткичи кашф этилди. ИРИ инсон ривожланиш даражасини кўрсатувчи уч асос - умрбоқийлик, таълим ва яшаш даражаларидан иборат интеграл кўрсаткичдир. Узоқ умр кўриш кутилаётган ҳаёт давомийлиги орқали ўлчанади. Таълим даражаси кўрсаткичининг 2/3 қисмини ташкил этувчи катта ёшлилар саводхонлиги ва 1/3 қисмини ҳосил қилувчи таълимнинг ўртача давомийлиги

кўрсаткичлари орқали ифодаланади. Яшаш ҳаётнинг маҳаллий қиймати (сотиб олиш паритети ёки PPP - «*purchasing power parity*») га нисбатан тўғриланган жон бошига реал ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) орқали баҳоланади. Нимага фақат уч кўрсаткич? - деган савол туғилиши табиий. Инсон ҳаётининг ҳамма жабҳаларини акс эттириш аёло бўлар эди. Аммо маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги бир оз чекланишлар туғдиради ва бу маълумотларга эга бўлинганда, балки уларни ҳам ҳисобга олиш айтиш муддао бўлар эди. Аммо кўпроқ кўрсаткичларни қўшиш ҳар доим ҳам яхшироқ натижаларга олиб келавермайди. Уларнинг баъзи бирлари ишлатилаётган кўрсаткичлар билан корреляция қилинган бўлиши мумкин. Болалар ўлими даражаси, масалан, кутилаётган ҳаёт давомийлигида ўз аксини топган. Ўз гарувчиларнинг кўпроқ сонини қўшиш умумий манзарани хиралаштиради ва асосий йўналишлардан чалғитади.

Инсоний ривожланиш тушунчаси сўнгги йилларда барқарор ривожланиш ғояси билан тўлдирилди. Бунинг маъноси шуки, ҳозирги авлоднинг инсоний ривожланиш жараёни келажак авлод инсоний ривожланиши ҳисобига рўй бермаслиги даркор. Барқарор ривожланиш концепцияси дастлаб атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракати томонидан киритилди, бу ҳаракат намояндалари ривожланиш тушунчаси «авлодлар ўртасидаги муносабатлар» каби ғояни ҳам ўз ичига олишини ҳамоя қилмоқдалар. Табиий ресурсларнинг камайиб бориши келажак авлодлар ривожланиши муаммоларини келтириб чиқариши мумкин. «Барқарор ривожланиш» концепциялари атроф-муҳит ва табиий ресурслар доирасидагина қўлланилиши мумкин бўлмай, балки инсоний имкониятлар, «инсоний капитал»га қўйиладиган инвестицияларга ҳам тегишлидир.

Инсоний ривожланиш концепцияси БМТ Тараққиёт Дастури (FNDP) томонидан изчил тарғиб қилиниб келмоқда. Бу соҳадаги изланишлар йиллик «*Инсоний ривожланиш бўйича ҳисоботлар*» (*Human Development Report*) кўринишида чоп этилмоқда. 1988 йилда бошланган ўн йиллик БМТ Тараққиёт Дастури томонидан барқарор ижтимоий ривожланиш ўн йиллиги деб эълон қилинган. Бу ўн йил давомида ижтимоий масалаларнинг кўпгина жабҳаларига тегишли ўн та бўтунжаҳон анжуманлари ўтказилиши мўлжалланган. 1995 йил март ойида Копенгагенда ўтказилган олий мартабали ижтимоий ривожланиш конференцияси ва 1995 йил сентябрь ойида Пекинда ўтказилган аёллар муаммоларига бағишланган конференциялар (1995 йилги «Инсоний ривожланиш бўйича ҳисобот» эркак ва аёллар орасида тенгликка эришиш масалаларига бағишланган) ана шулар жумласидандир. Ҳар иккала анжуманда ўта муҳим замонавий масалаларга жавоб топишга ҳаракат қилинди. Хусусан, Копенгаген анжуманида 160 га яқин давлат бошлиқлари иштирок этди (унда Республикамиз Президенти И.А.Каримов ҳам иштирок этди). Унда Бутунжаҳон Ижтимоий Декларацияси қабул қилинди ва ҳарбий соҳага сарф қилинаётган ҳаражатларни инсоний ривожланиш мақсадларига сафарбар қилиш йўллари муҳокама қилинди.

1995 йилдан бошлаб БМТ Тараққиёт Дастури миллий даражада ҳам «Инсоний ривожланиш бўйича ҳисобот»ларни нашр қилишда янги мустақил мамлакатларга кўмак бера бошлади. 1995 йил учун ана шундай ҳисоботнинг Ўзбекистонда чоп этилиши бу саъй-ҳаракатларнинг муваффақиятли тугаганидан далолат беради. Эслатиб ўтилган бу ҳисобот Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён инсоний ривожланиш борасида эришилган ютуқлар ва йўқотилиши керак бўлган камчиликлар ҳақидадир. Келажакда шундай ҳисоботларни доимий асосда чоп этиш мўлжалланмоқда. Бу эзгу йўлда БМТ Тараққиёт Дастўрининг кўрсатаётган ёрдами бекиёсдир (Ўзбекистонда 2000 йилги Дастур ҳам эълон қилинди).

Бундай ҳисоботлар ўзбекистонлик мутахассислар ва БМТ экспертларининг биргаликдаги меҳнатининг мевасидир. Бу ҳисоботлар кенг дунё оммасига тақдим этилади ва Ўзбекистонда инсоний ривожланиш қай ҳолда эканлигини дунёга билдиради.

Ўзбекистондаги ижтимоий ривожланиш концепциясининг асосини айнан инсон ва унинг манфаатлари ташкил этади. У инсонни пировард мақсад ва ривожланиш асоси деб қарайди. Ҳозирги даврдаги мавжуд концепциялар ҳоҳ марказлаштирилган иқтисодиётда моддий маҳсулотнинг ёки бозор иқтисодиётида ички маҳсулотнинг ўсиши бўлсин, товар

ишлаб чиқаришни энг асосий мақсад деб билган. Ундан ташқари, бу асосий мақсад, яъни жон бошига товар ишлаб чиқаришнинг ўсиши, жисмоний капитални жамғариш ҳисобига эришилган. Яъни эскича фикрлаш доирасида кўшимча ўсиш пировард мақсад бўлса, инвестициялар эса унга эришиш воситаси ҳисобланган.

Ҳар қандай жамиятларнинг ривожланишида уларнинг бир ҳолатдан бошқасига ўтиш давлари энг мушкул, оғир бўлиб ҳисобланади. Бу бир ҳаёт тарзининг бўзилиши ва янгисининг яратилишини давомида вужудга келадиган сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаракатлардаги мураккабликлар билан боғлиқдир.

Жамиятни бундай тубдан ўзгартириш беозор ўтиши мумкин эмас. Бу ўсиш истаристамас юзлаб ва минглаб одамлар, оилалар, миллий ва жамоат гуруҳлари, бутун давлатнинг ижтимоий аҳволи, моддий фаровонлиги, тақдирларига даҳлдор бўлади.

Ўзбекистон ҳукумати ислохотларининг инсонлар ҳаёти ва фаровонлигига салбий таъсирини имкони борича камайтириш мақсадида янги иқтисодий ва ижтимоий тизимга босқичма-босқич ўтиш йўлини танлади.

Ўзбекистон учун ҳозирги босқичда биринчи ва муҳим вазифа - бу бозор ислохотларини ўтказишда жадаллаштиришга асос бўлган, макроэкономик барқарорликни таъминлашдир. Чунки бу аҳоли турмуш даражасини етарли таъминлашнинг табиий асосини ташкил этувчи келгуси иқтисодий ўсиш заминидир. Масаланинг мураккаблиги шундаки, макроэкономик сиёсатнинг кучайтирилиши шароитида ижтимоий эҳтиёжларга ҳаражатларни кескин камайтиришга йўл қўйилмаслиги керак, чунки инсоний ресурсларга қўйилган маблағлар уларнинг келажакда барқарор ривожланиш асосигина бўлиб қолмасдан, ҳозирги даврда осойишта ижтимоий шароитнинг кафолотланишини ҳам таъминлайди. Ўзбекистон учун бу жуда муҳимдир, чунки у кўшни мамлакатларда ҳарбий тўқнашувлар давом этаётган минтақада жойлашган. Давлат ўтиш даврининг мураккаблиklarини ҳисобга олган ҳолда ўз олдига аҳолининг истеъмол даражасининг кескин пасайиб кетишига йўл қўймаслик, мавжуд таълим тизимини қўллаб-қувватлаш, аҳолини соғлиқни сақлаш хизматлари билан таъминлаш, янги бозор муносабатлари шароитларига мослашиши қийинроқ бўлган аҳоли қатламларини кўшимча ижтимоий ёрдам билан таъминлаш, мамлакатнинг ҳар бир меҳнатга лаёқатли фуқароси ўз ижобий кучларини намоён этиши, мустақил равишда ўзи ва оиласи учун яхши ҳаётни таъминлаши учун шароит яратиш вазифаси қўйилган.

Ўтишнинг дастлабки бир неча йилида талай қийинчиликлар қайд этилди, аммо Ҳукумат иқтисодий ва ижтимоий сиёсат юргизиш йўли билан аҳолини тушқунлик шароитида шак-шубҳасиз рўй берадиган асосий ларзалардан ҳимоя қила олди.

Мамлакат, шунингдек, бой табиий ресурслардан фойдаланишнинг пухта ўйланган ёндашуви асосида каттагина маблағларни жалб қилишга эришди. Натижада ишлаб чиқаришнинг пасайиши МДҲ мамлакатларига нисбатан анча кам бўлди, 1996 йилдан ўсиш бошланди. Ундан ташқари давлат ишлаб чиқариш ҳажмлари пасайишига қарамай, аҳолини иш билан таъминлашнинг юқори даражасига эришиш учун барча тадбирларни қўллади. Ишлаб чиқаришнинг пасайиши ва инфляциянинг кўтарилиши туфайли реал иш ҳақи кескин пасайди, аммо республика ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли ҳукумат дастури йўли билан аҳолининг истеъмол даражасини қўллади.

Албатта аҳолини қўлловчи кенг қамровли дастурни узоқ вақт мобайнида таъминлаш қийин масала ҳисобланади. Аммо ислохотнинг дастлабки босқичида бу мадад келажакда ислохотларнинг амалга ошиши учун сиёсий ва иқтисодий барқарорликни сақлаш ва миллий бирдамликка эришишда ниҳоятда муҳимдир. Республика амалда муҳим устунликларга эга ва оқилона иқтисодий сиёсат амалга оширилганда ўтишни муваффақиятли яқунлаши аниқ.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Жаҳон хўжалиги деганда нимани тушунамиз ва у қачон вужудга кела бошлаган?
2. Халқаро иқтисодий интеграция нима, унинг объектив зарурати нимага асосланади?

3. Солиштирма афзаллик концепцияси, солиштирма ҳаражатлар принципи нимани англатади?
4. «Ишлаб чиқариш омилларининг халқаро тақсимоти» назариясининг асослари нима?
5. Капитал чиқаришнинг некейнчилиги таълимоти қачон шаклланди ва унинг моҳияти нима?
6. Халқаро монополиялар (трансмиллий корпорациялар) нима? Улар тўғрисида қандай таълимотлар мавжуд?
7. Иқтисодий интеграция тўғрисидаги назарияларга таъриф беринг?
8. Валюта муносабатларининг моҳияти нима, валютанинг эластик курси қайси омилларга боғлиқ?
9. Жаҳондаги асосий иқтисодий ва ижтимоий муаммолар нималардан иборат?
10. Мамлакатлар ривожланишидаги нотекислик сабаблари нима?
11. Ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи ва уни яхшилашга оид назарияларни таърифлаб беринг.
12. Янги халқаро иқтисодий тартибнинг моҳияти нима, унга қачондан ўтила бошланди?
13. «Инсоний ривожланиш концепцияси»нинг моҳияти нималардан иборат?

18-МАВЗУ. ЎТИШ ДАВРИНИНГ МОҲИАТИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Ўтиш даври моҳияти, унинг объектив зарурати.
2. Ўтиш даврининг асосий хусусиятлари ва қонуниятлари.
3. Ўтиш даврининг давомийлиги, ҳозирги даврдаги ўтиш хусусиятлари.
4. Жануби-Шарқий Осиё давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш тажрибаси.

Таянч иборалар: ўтиш даври, бозор муносабатлари, бозор иқтисодиётига ўтиш даври, бозор ислохотлари, иқтисодий ислохотлар, иқтисодий уклад, иқтисодиётни эркинлаштириш, ислохотлар концепцияси, иқтисодиётни барқарорлаштириш, модернизациялаш..

1. Ўтиш даври моҳияти, унинг объектив зарурати.

Иқтисодиётда бозор муносабатларини шакллантиришда махсус ўтиш даври зарур бўлиб, бу даврнинг мазмуни ва асосий белгиларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бу бобда ўтиш даври назарияси, хусусан бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари баён қилинади. Шунингдек, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари, республикада бозор ислохотларини амалга оширишнинг мазмуни, мақсади ва асосий йўналишлари кўрсатиб берилди. Шунингдек, бозор муносабатларига ўтиш, иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида макроиқтисодий барқарорликка эришиш, стратегик вазифаларни амалга ошириш йўллари таҳлил қилинади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг умумий мазмуни иқтисодий муносабатларнинг алоҳида унсурларини ислоҳ қилиш ёки иқтисодий сиёсатга тузатишлар киритиш эмас, балки бутун иқтисодий муносабатлар тизимини ўзгартиришдан иборатдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даври – маъмурий-бўйруқбозлик тизимини бартараф этиш ёки тубдан ўзгартириш ҳамда бозор тизимининг асосларини шакллантириш жараёнлари амалга оширилувчи тарихий даврдир.

1980-1990 йилларга келиб дунёда рўй берган муҳим ўзгаришлар иқтисодий тараққиёт истиқболлари тўғрисидаги назарияларни қайтадан кўриб чиқиш ва уларга жиддий ўзгартиришлар киритишни зарур қилиб қўйди. Чунки, бу вақтга келиб ғарб мамлакатларида узок вақтдан бери (А.Смит давридан бошлаб) ҳукм суриб келган эркин иқтисодий тартибга солиш, яъни иқтисодиётнинг ўзини-ўзи тартибга солиш ғояси ҳам, иқтисодиётни марказлаштирилган тарзда тартибга солиш ва бошқариш ғояси ҳам инқирозга учради. Бундай шароитда иқтисодий тараққиётнинг сифат жиҳатдан янги йўллари қидириб топиш зарур

бўлиб қолди. Бу вақтга келиб кўпгина ривожланган мамлакатларнинг тажрибалари умумлаштирилиб, иқтисодиётнинг янги тараққиёт йўли – онгли равишда бошқариладиган ва тартибга солинадиган бозор иқтисодиёти деб тан олинди ва аксарият давлатлар шу йўлни танладилар. Лекин бундай бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари (моделлари) хилма-хил бўлиб, уларнинг умумий ва хусусий томонлари фарқланади.

2. Ўтиш даврининг асосий хусусиятлари ва қонуниятлари.

Жаҳон тажрибасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг барча йўллари умумлаштирилиб, қуйидаги тўртта асосий турга бўлинади:

- 1) ривожланган мамлакатлар йўли;
- 2) ривожланаётган мамлакатлар йўли;
- 3) собиқ социалистик мамлакатлар йўли;
- 4) социализм ғояларини самарали бозор иқтисодиётини вужудга келтириш механизми билан қўшиб олиб бориш йўли.

Бу йўллар турли туман ва ҳар хил бўлишига қарамай уларда умумийлик мавжуддир. Уларнинг умумийлиги шундаки, бу йўлларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига ўтишни мақсад қилиб қўяди ва мазкур иқтисодиётнинг қонун-қоидалари, амал қилиш механизми кўп жиҳатдан умумий бўлади. Шу билан бирга ҳар бир йўлнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор, бу эса бозор муносабатларини шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий, тарихий, миллий шароитлари ҳар хил бўлишидан келиб чиқади. Масалан, бозор муносабатларига ўтишнинг ривожланган мамлакатлар йўлида оддий товар хўжалигидан эркин рақобатга асосланган классик ёки эркин бозор иқтисодиётига ва ундан ҳозирги замон бозор иқтисодиётига ўтилади.

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, бозор иқтисодиётига **революцион йўл** билан, яъни жадал усулда ёки **эволюцион йўл** билан, яъни босқичма-босқич ўтиш мумкин. Биринчи ҳолда, туб ислохотларни ўтказиш, аввалги тизимни ва таркиб топган иқтисодий муносабатларни бирданига ва батамом синдириш талаб этилиб, «қарахт қилиб даволаш» усули («шоковая терапия») деб аталади. Эски иқтисодий муносабатларни босқичма-босқич янги бозор муносабатларига айлантира бориб, самарали бозор иқтисодиётини шикасциз вужудга келтириш мумкин. Ислохотлар тажрибаси шуни кўрсатадики, эволюцион йўл камроқ ижтимоий ларзаларга олиб келади, анча изчил ва муқаррардир.

Тартибга солинадиган бозор иқтисодиётига ўтиш йўлларигина эмас, балки унинг андозалари ҳам хилма-хилдир. Энг аввало, улар шундай бозор иқтисодиёти вужудга келтириладиган ва амал қилиб турган мамлакатларнинг миллий хусусиятлари ва анъаналари билан фарқ қилади. Шу боисдан бозор иқтисодиётининг маълум андозалари уларни амалга оширувчи муайян мамлакатга мансублигига қараб ажратилади. Масалан, Германия, Жанубий Корея, Туркия, Аргентина, Польша андозалари ва ҳоказо².

Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётидан ҳозирги замон бозор иқтисодиётига ўтишнинг зарурлиги иқтисодий ўсиш экстенсив омилларидан фойдаланиш имкониятларининг тугаб бориши билан нотовар иқтисодиётнинг амал қилиш лаёқатининг пасайиши орқали ифодаланади.

Маъмурий-буйруқбозлик тизими иккита аҳамиятли камчиликка эга:

- 1) унинг мослашувчан эмаслиги, рўй бераётган ўзгаришларга жуда секинлик билан мослашиб бориши;
- 2) хўжалик юритиш ташаббускорлигини «йўқотиб юбориш» оқибатида самарадорликнинг ўта даражада пасайиб кетганлиги.

Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётидан бозор иқтисодиётига ўтиш кўплаб мамлакатларда умумий тенденцияга эга. Бу жараён иқтисодиётни эркинлаштириш, чуқур институционал (энг аввало, мулкчилик муносабатларида) ўзгаришларни ўз ичига олади, бироқ, бир вақтнинг ўзида молиявий барқарорлаштириш чора-тадбирларини амалга

² Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т.: Ўзбекистон, 1993, 23-бет.

оширилишини тақозо этади. Маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзгартириш мазкур тизим асосининг ўзгаришини ҳамда уни сифат жиҳатидан фарқ қилувчи бозор тизимига алмаштирилишини англатар экан, бундай турдаги ўзгаришларни **тизимий ислохотлар** деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўтиш даврида бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг асосий йўналишлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Иқтисодиётни эркинлаштириш. Эркинлаштириш – бу хўжалик ҳаётининг барча соҳаларидаги тўсик ҳамда чекловларни, шунингдек, давлат назоратини кескин равишда қисқартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган чора-тадбирлар тизимидан иборат. У бутун иқтисодиётга татбиқ этилиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- хўжалик фаолиятини амалга оширишда давлат монополиясини бекор қилиш;
- ресурсларнинг марказлашган ҳолдаги тақсимотини тугатиш;
- нархларнинг асосан, талаб ва таклиф нисбати асосида шакллантирилишига ўтиш;
- ички ва ташқи бозорларда трансакцион битимлар устидан давлат назоратини пасайтириш.

2. Иқтисодиётни монополиядан чиқариш ва рақобат муҳитини яратиш. Бу йўналиш қуйидаги жараёнларнинг амалга оширилишини тақозо этади:

- барча иқтисодий агентларнинг иш фаоллиги учун тенг имконият ва шароитлар яратилиши;
- бозорга хорижий рақобатчиларнинг ҳам кириши учун имкон берилиши;
- кичик бизнеснинг ривожланишига ҳалақит берувчи маъмурий тўсиқларни олиб ташлаш, имтиёзли кредитлар бериш орқали қўллаб-қувватлаш ва тармоққа киришидаги тўсиқларни пасайтириш;
- табиий монополияларнинг нарх ва маҳсулот сотиш сиёсатини тартибга солиш ва бошқалар.

3. Институционал ўзгаришлар. Мазкур ўзгаришлар қуйидаги соҳаларни қамраб олади:

- мулкчилик муносабатларини ўзгартириш, жумладан, хусусий секторни яратиш;
- бозор инфратузилмасини (тижорат банклари, товар ва фонд биржалари, инвестиция фондлари ва ҳ.к.) шакллантириш;
- иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг янги тизимини яратиш;
- бозор шароитларига мос тушувчи хўжалик қонунчилигини қабул қилиш ва бошқалар.

4. Таркибий ўзгаришлар. Таркибий ўзгаришлар биринчи навбатда иқтисодиёт ва унинг алоҳида тармоқлари таркибида олдинги тизимдан қолган номутаносибликларни юмшатиш ёки бартараф этишга йўналтирилган. Иқтисодиёт таркибий тузилишини қайта қуришдан асосий мақсад – ички ва ташқи бозорларда тўловга қодир талабга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини ривожлантиришдан иборат.

5. Макроиқтисодий, асосан, молиявий барқарорлаштириш. Аслини олганда бу жараён тизимий ислохотлар қаторига кирмайди, чунки у бозор иқтисодиёти барқарор амал қилаётган мамлакатларда ҳам тез-тез ўтказилиб туради. Бу йўналишнинг муҳим аҳамияти шундан келиб чиқадики, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг инқирози энг аввало ва кучли равишда молиявий соҳада, айниқса юқори инфляция шаклида намоён бўлади. Инфляциянинг узок вақт мавжуд бўлиши бозор муносабатларининг меъёрда қарор топишига тўсқинлик қилади, шунинг учун уни бартараф этиш ўтиш даври иқтисодиёти учун ўта муҳим ҳисобланади. Макроиқтисодий барқарорлаштириш чора-тадбирлари тизимига пул эмиссиясини чеклаш, давлат бюджети тақчиллигини қисқартириш, ижобий фойз ставкасини таъминлаш ва бошқалар кирази.

6. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг бозор хўжалигига мос бўлган тизимини шакллантириш. Бу тизим аҳолининг нисбатан муҳтож қатламини аниқ ижтимоий қўллаб-қувватлашга ўтишга йўналтирилган.

Бозор тизимининг кўрсатиб ўтилган асосий унсурлари шаклланишининг якунига етиши ўтиш даври тугаганлигидан дарак беради.

3.Ўтиш даврининг давомийлиги, ҳозирги даврдаги ўтиш хусусиятлари.

Марказлашган маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишда мақсад бир хил бўлса-да, турли мамлакатлар турли йўллари танлашлари мумкин. Юқорида таъкидланганидек, бир тизимдан иккинчи тизимга ўтишнинг революцион ва эволюцион йўллари мавжуд. Польша, Чехословакия, Россия ва бошқа айрим мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтишнинг революцион йўлини, бирданига катта тўнтаришлар қилиш йўлини танладилар. Ўзбекистонда эса ўзига хос маданий, тарихий, иқтисодий ва табиий хусусиятларни ҳамда бу йўлдаги жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда революцион тўнтаришларсиз, ижтимоий тўқнашувларсиз, ижтимоий ҳимояни кучайтирган ҳолда аста-секинлик, лекин қатъиятлик билан босқичма-босқич ривожланган бозор иқтисодиётига ўтиш йўли танланди.

«Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделimiz Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтишдаги иқтисодиётни бир ёқлама, бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади»³.

«Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислоҳот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини кўяр эканмиз, энг аввало, «шок терапияси» деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик»⁴, деб ёздилар мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш йўли ижтимоий-йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган. Бу йўлни амалга оширишга, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган қуйидаги бешта муҳим тамойил асос қилиб олинган:

- иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш;
- ўтиш даврида давлатнинг бош ислоҳотчи бўлиши;
- бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланиши, қонунлар устуворлигининг таъминланиши;
- бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш;
- бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш.

Бозор муносабатларига ўтишда бу тамойилларнинг ҳаммаси ҳам муҳим аҳамиятга эгадир, лекин уларнинг ичида бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш тамойили алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки тегишли ҳуқуқий негизни, бозор инфратузилмаларини яратиш, одамларда бозор кўникмаларини ҳосил қилиш, янги шароитларда ишлай оладиган кадрларни тайёрлаш учун вақт керак бўлади.

Ушбу ҳолатни яна бир бор эътироф этган ҳолда, Президентимиз шундай ёздилар: «Маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бошқарувнинг бозор тизимига ўтиш жараёнида тадрижий ёндашувни, «Янги уй қурмасдан туриб, эскисини бузманг» деган ҳаётий тамойилга таянган ҳолда, ислоҳотларни изчил ва босқичма-босқич амалга ошириш йўлини танладик. Энг муҳими, парокандалик ва бошбошдоқлик таъсирига тушиб қолмаслик учун ўтиш даврида айнан давлат бош ислоҳотчи сифатида масъулиятни ўз зиммасига олиши зарурлигини биз ўзимизга аниқ белгилаб олдик»⁵. Бундан ташқари, бозор муносабатларига ўтиш фақатгина иқтисодиёт соҳаларини ўзгартириш билан чекланмайди. У ижтимоий

³ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998, 101-102-бетлар.

⁴ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 7-б.

⁵ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 7-б.

хаётнинг бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлган барча соҳаларини, шу жумладан сиёсий, маънавий-ахлоқий, маиший ва бошқа соҳаларни ҳам тубдан ўзгартиришни тақозо қилади. Буларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, эволюцион йўл билан ўтиш хақидаги ғоя жуда муҳим ва афзал эканлигини кўрсатади. Бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш тамойилини амалга ошириш иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий босқичларини аниқ фарқлаш, бу босқичларнинг ҳар бири учун аниқ мақсадларни, уларга эришиш воситаларини белгилаб олишни талаб қилади.

Президентимиз И.А.Каримовнинг асарларида **бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида** қуйидаги иккита вазифани бирданига ҳал қилиш мақсад қилиб қўйилганлиги таъкидланади:

- тоталитар тизимнинг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;

- Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш⁶.

Шу вазифаларни ҳал қилиш учун биринчи босқичда ислоҳ қилишнинг қуйидаги муҳим йўналишлари аниқлаб олинди ва амалга оширилди:

- ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш;

- маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат корхоналарини, уй-жой фондиди хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалигида ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида мулкчиликнинг янги шакллари вужудга келтириш;

- ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Республикада бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида иқтисодиётда ва ижтимоий соҳада юз берган туб ўзгаришлар унинг ўз тараққиётида кейинги сифат жиҳатдан янги босқичга ўта бошлаш учун мустаҳкам шарт-шароит яратди. Шу билан бирга ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи натижалари кейинги босқичнинг стратегик мақсадлари ва устун йўналишларини аниқ белгилаб олиш имконини берди.

Иккинчи босқичда инвестиция фаолиятини кучайтириш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва шунинг негизиде иқтисодий ўсишни таъминлаб, бозор муносабатларини тўлиқ жорий қилиш мақсад қилиб қўйилади. Шу мақсаддан келиб чиқиб И.А.Каримов мазкур босқичда амалга оширилиши лозим бўлган қуйидаги бир қатор вазифаларни кўрсатиб берди:

- давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказиш;

- ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш;

- миллий валюта – сўмни янада мустаҳкамлаш;

- иқтисодиётнинг таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш, хомашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш⁷.

Ўтиш даврининг иккинчи босқичида аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш, уларга тегишли ёрдам кўрсатиш борасида биринчи босқичда тугилган йўл давом эттирилди.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, ҳозирги босқичда «эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш нафақат иқтисодий, балки ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий вазифаларни ҳал қилишнинг асосий шартидир»⁸. Бу эса иқтисодиёт соҳасида қуйидаги аниқ вазифаларни амалга оширишни кўзда тутади:

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995, 19-бет.

⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. 332-333-бетлар.

⁸ Қаранг: И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон, 2000, 15-бет.

- иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан ўтказиш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш;
- хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш ва шу асосида амалда мулкдорлар синфини шакллантириш;
- мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини, аввало, бевосита йўналтирилган сармояларни кенг жалб этиш учун қулай ҳуқуқий шарт-шароит, кафолат ва иқтисодий омилларни янада кучайтириш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодий тараққиётда устувор ўрин эгаллашига эришиш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, иқтисодиётимизнинг жаҳон иқтисодий тизимида кенг кўламда интеграциялашувини таъминлаш;
- иқтисодиётда мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлашга қаратилган таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш.

4. Жануби-Шарқий Осиё давлатларининг бозор муносабатларига ўтиш тажрибаси.

Мустамлакачиликдан озод бўлиб, мустақил ривожланаётган мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлининг хусусияти – бу қолоқ, анъанавий иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтишдир. Ниҳоят, собиқ социалистик мамлакатлар йўлининг муҳим белгиси марказлаштирилган, маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан ҳозирги замон ривожланган бозор тизимида ўтишдан иборатдир. Бу йўлнинг бошқа йўллардан фарқи шундаки, тоталитар иқтисодиётнинг бозор иқтисодиёти билан умумийлиги йўқ, улар батамом бир-бирига зид. Шу билан бирга маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларнинг ўзи ўтиш шароитлари, иқтисодий ривожланиш даражаси, мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллари билан бир-бирларидан фарқланади.

Ҳозирда узоқ давр мобайнида ижтимоий хўжаликни социализм қуриш ғоялари асосида юритиб келган, кейинчалик ушбу ғояларнинг муҳим жиҳатларини сақлаб қолган ҳолда бозор механизмларини уйғунлаштириш орқали ўзига хос ўтиш йўлини яратган мамлакатлар тажрибасини ҳам алоҳида кўрсатиш мумкин. Жумладан, Хитой, Вьетнам каби илгари фақат маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётига асосланган мамлакатлар бугунги кунда туб ислохотлар орқали самарали бозор иқтисодиётини вужудга келтириш борасида сезиларли муваффақиятларга эришмоқдалар. Буларнинг барчаси бозор иқтисодиётига ўтиш йўлларининг ўзига хос хусусиятларидир.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг жаҳон тажрибасида синалган асосий йўллари (моделлари) ни таърифлаб беринг. Уларнинг умумий ва ўзига хос томонларини кўрсатинг.
2. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиш йўли қандай хусусиятларга эга? Республика иқтисодиётини ислоҳ қилишга қандай тамойиллар асос қилиб олинади?
3. Бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш тамойилининг мазмунини батафсил тушунтиринг. Ҳар бир босқичнинг мақсад ва вазифаларини тўлароқ баён қилинг.
4. Мамлакатимизда иқтисодиётни ислоҳ қилиш қандай йўналишлар бўйича амалга оширилди? Ҳар бир йўналиш бўйича ўзингизнинг фикр-мулоҳазаларингизни билдириг.
5. Бозор муносабатларига ўтишда иқтисодий ислохотлар ўз олдига қандай вазифаларни кўяди? Бу вазифаларнинг тўлароқ тавсифини беринг.
6. Бозор иқтисодиётини шакллантириш даврида давлатнинг етакчилик фаолияти нимадан иборат эканлигини тушунтириб беринг.
7. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини қарор топтиришнинг қандай давлат дастурларини биласиз? Улар бир-бири билан қандай боғланганлигини таҳлил қилинг.

8. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг мазмунини тушунтиринг. Республикамизда иқтисодиётни эркинлаштириш ўз олдига қандай вазифаларни қўяди?

9. Президентимиз томонидан белгилаб берилган миллий тараққиётимиз алоҳида даврларнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат? Бу даврларда қандай иқтисодий чора-тадбирлар амалга оширилди?

10. Иқтисодиётни модернизациялаш ва ислох этишнинг асосий устувор вазифаларини сўзлаб беринг.

19-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДАГИ МАЪМУРИЙ – БУЙРУҚБОЗЛИК ТИЗИМИДАН БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИГА ЎТИШ ДАВРИ КОНЦЕПЦИЯСИ

1. Миллий иқтисодиётда маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оқибатлари ва туб ислохотлар зарурияти
2. Ўтиш даври тавсифи ва унинг миллий хусусияти
3. Иқтисодий ислохотларнинг миллий модели ва янги аср стратегияси
4. Бозор муносабатларига ўтиш босқичларига оид қарашлар тахлили
5. Ўзбекистон иқтисодиётини янада эркинлаштириш ва модернизациялаш вазифалари.

Таянч иборалар:Бозор иқтисодиётига ўтиш; маъмурий-буйруқбозлик тизими; мустабид тизим мероси; ўтиш заруриятининг омиллари; «ўзбек модели»; ўтиш даври давомийлиги; ўтиш даври босқичлари; тартибга солинадиган бозор иқтисодиётига ёндошувлар; иқтисодиёт негизи; устувор йўналишлар; таркибий ўзгаришлар мақсадлари; инсон тараққиёти индекси; ислохотларни таснифлаш; ютуқ ва муаммолар.

1. Миллий иқтисодиётда маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оқибатлари ва туб ислохотлар зарурияти

Инсоният XXI асрга келиб, маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётининг моҳиятини чуқурроқ англаш билан бир қаторда, унинг асоратларига барҳам беришга астойдил киришганини намоён этмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси учун собиқ мустабид тузум мероси ва сохта мафкуранинг оқибатлари қуйидагиларда ўз аксини топиши Республика Президенти, академик И.Каримов асарларида умумлаштирилган:

1.Бир ёқлама ривожланган, мўрт, заиф иқтисодиётга асосланган марказга қарам ярим мустамлака мамлакат.

2.Бой минерал хомашё ресурсларидан назорациз ва аёвсиз фойдаланишга ҳамда пухта яккаҳоқимлигига асосланган иқтисодий тизим.

3.Маҳаллий хомашёларни қайта ишлаш қувватларини ибтидоий даражадалиги, ишлаб чиқаришнинг технологик асбоб-ускуна ва бўтловчи қисмлар, шунингдек ёқилғи таъминотида марказга қарамлик.

4.Энг муҳим озиқ-овқат моллари (ун, шакар, гўшт-сўт маҳсулотлари)ва бошқа халқ истеъмолчи маҳсулотларининг четдан келтирилиши.

5.Пахта хомашёси маҳсулотларининг сув текинга ташиб кетилиши, олтин, қимматбаҳо ва рангли металлар, стратегик аҳамиятга эга материаллар жаҳон бозоридан ўта харидоргир бўлган бошқа қимматбаҳо маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотишдан келадиган фойдадан Ўзбекистон хазинасига тушмаслик.

6.Иқтисодий ўсиш суръатлари самарадорлиги кўрсаткичларининг салбий даражадалиги ортиб бориши, молия-пул тизимининг бўткул ишдан чиқиши.

7.Хорижий мамлакатлар билан бевосита ташқи иқтисодий алоқаларнинг чекланганлиги.

8.Қишлоқ жойларда яширин ишсизлик, шаҳар ва қишлоқдаги турмуш даражаларидаги фарқнинг ортиб бориши.

9.Ўзбекистон аҳолиси турмуш даражаси кўрсаткичларининг собиқ СССРдаги энг охириги ўринлардан бирига тушиб қолганлиги.

10.Экологик муаммоларнинг кескинлашуви, ер-сув ресурсларидан аёвсиз фойдаланиш, ерлар шўрланишининг ортиши, чўл зоналарининг кенгайиши.

Юқорида келтирилган хулосаларни исботловчи далиллар жумласига қуйидагилар киради:

1991 йилда етиштирилган пахта хомашёсининг бор-йўғи 3,5% и пировард истеъмол учун республикада қайта ишланган.

1990 йилда республикада мавжуд корхоналарнинг 38% собиқ иттифоқ, 54% собиқ иттифоқ-республика, бор-йўғи 8% корхоналар республика мулкчилиги тасарруфида бўлган.

1988 йилда 4349.3 млн. га экин майдонларининг 125.3 минг га майдони (2.8%) аҳолининг шахсий томорқаларини ташкил этган.

«1930 йилда республика аҳолисининг 70% га яқинининг жами даромади тирикчилик ўтказиш учун зарур бўлган энг қуйи даражадан ҳам паст эди. Айни маҳалда Россия ва Украинада аҳолининг 30 % га яқинигина шундай аҳволда кун кечирганди».

Маълум сабабларга кўра, республика ҳозирги халқ хўжалиги ва аҳоли жуда қаттиқ эҳтиёж сезаётган товарларнинг 65% гача бўлган қисмини ташқаридан келтириши мажбур эди. Ёқилғи, станоклар, асбоб ускуналар, ёғоч-тахта ва ёғоч материаллари тўғрисида гапирмасак ҳам бўлади. Улар ҳам четдан келтирилган.

Келтирилган маълумотлар ва далиллар асосида бозор муносабатларига ўтиш зарурияти тўғрисида И.Каримов шундай деган:

...Бозорга ўтиш муқаррар. Бу - давр амри, объектив реалликдир. Айни вақтда бозор фақат мақсад эмас, балки янги қадриятларни шакллантириш, одамлар фаолиятининг сифат жиҳатдан тубдан юқори даражасига эришиш услуги ва воситасидир (Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тарққиёт йўли. Т., Ўзбекистон, 1992, 44-бет).

Бозорга ўтиш зарурияти ташқи ва ички омиллардан ҳам келиб чиқади.

Ташқи омиллар:

1. Жаҳон ҳамжамиятининг геополитик таркибида ижтимоий дунёқарашда чуқур сифат ўзгаришларни амалга ошириш.
2. Давлатлараро ҳамкорликда интеграцион жараёнларнинг кучайиши.
3. Ягона халқаро меъёрлар, қоидалар ва андозаларга ўтилиши билан ягона сиёсий-иқтисодий жараёнларнинг шаклланиши.
4. Социалистик деб аталган лагернинг парчаланиши ва маъмурий- буйруқбозлик тизимининг барҳам топиши.
5. Моддий турмуш фаровонлиги ва иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича Фарбдан ортда қолишнинг кучайиши ва иқтисодий тизим таназзули.

Ички омиллар:

1. Мустабид тизим қусурлари ва директив режалаштиришнинг салбий оқибатлари.
2. Давлат мулкчилигининг яккаҳокимлиги туфайли мулкнинг ва шахснинг ажратилиши ва ижтимоий серҳаражатлилиқнинг ортиб бориши.
3. Ҳаражатларни тежашдан манфаатдорликнинг йўқлиги, пиравардида эса, ресурсларни самарасиз тақсимланишнинг кучайиши.
4. Меҳнат унумдорлигини оширишдан рағбатлантиришнинг пасайиши ва меҳнатга иштиёқсизлик ва лоқайдликнинг ортиши.
5. Техника ва технология ривожланишидаги турғунлик.
6. Иқтисодий ҳаётда мулкнинг мутлақ давлатлаштирилишига қаршилиқ муносабати сифатида пинҳоний иқтисодиётнинг кучайиши.

7. Ижтимоий ҳаётда талаб ва таклиф мувозанатини таъминлаш самарадорлигининг пастлиги.

Директив марказлашган режалаштириш тизимининг худудлар ва хўжаликлар талабларини кондиришда мувофиқлаштириш имкониятларининг чекланганлиги. Натижада, куйи бугинларда - харидор ва сотувчи, истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчилар орасидаги бевосита боғлиқликни таъминлашга маъмурий режалаштиришнинг салбий таъсири.

Корхоналараро рақобатнинг йўқлиги туфайли самарадорликка мойилликнинг пастлиги.

Хомашё серҳаражатлигига асосланган инвестицион талабнинг кучайиши.

Социалистик хўжалик юритишда фондларнинг марказлашган тақсимотига асосланганлиги туфайли кўпроқ ресурслар тақчиллиги намоён бўлади. Бозор иқтисодиётида эса, сотиш қийинчилиги ишлаб чиқариш қийинчилигидан муҳимроқ ҳисобланади.

Корхоналарнинг пул маблағлари билан таъминлашда ягона давлат банк тизимининг фаол иштирок эта олмаслиги. Банк тизимининг пул маблағлари оборотидан манфаатдорликнинг пастлиги. Айниқса, кредит сиёсатининг миждозлар молиявий имконияти билан бевосита боғланмаганлиги.

Давлат бюджети ваколатининг кенг қамровлилиги турли бўғиндаги хўжаликлар даромадига боғлиқ бўлиб, унинг тўпланиши ва тақсимланиши тўлиқ марказлаштирилган. Корхоналарнинг бюджетдан молиялаштирилиши захиралардан самарали фойдаланишни рағбатлантирмаган.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимининг энг муҳим аянчли оқибатларидан бири - мўтёе шахс «совет кишиси» нинг шаклланиши ҳисобланади. Мазкур шахс тафаккури мафкуравий қарашлар, ғоявий кўрашлар, чалғитувчи далиллар тузоғига асир қилинди. Тараққиётпарвар инсоният эришган ютуқлардан бебахра қолди. Собик тизим ўз иқтисодий ғояларида иш кучининг қаерлардадир товар сифатида сотилаётганлигини танқид қилади-ю, ўзидаги инсон ресурсларига эътибор фақат кундалик моддий эҳтиёжларни аранг қондириш даражасида қолиб кетганлигини инкор этади. Кейинроқ, 1999 йилга келиб, Президентимиз И.Каримов бу ҳақда таъкидлаганидек: «Шундай улкан салоҳиятга эга бўлган мамлакатни камситадиган оғир аҳволга солиб қўйиб, у қонуний ҳақли равишда ўзига қарашли бўлган маблағни марказдан дотация сифатида сўраб, айтиш мумкинки, ёлвориб олишга мажбур эди. Боз устига, ноинсоний ғоя ҳукмрон бўлган мустабид тизим ўзининг бор мафкуравий кучини, оммавий ахборот воситаларини, бутун маориф тизимини ишга солиб одамлар онгини кенг микёсда заҳарлар эди. Уларнинг миллий ва диний туйғуларини кўпол равишда камситар эди. Ўз она тилини, миллий анъана ва маданиятини, ўз тарихини билмаслик, кўплаб одамларнинг шахсий фожиасига айланиб қолган эди. Миллий ўзликни англашга бўлган табиий интилиш жоҳилона инкор этиларди....

...Биз эски тизим ўз ўрнини осонликча бўшатиб бермаслигини, унинг заҳарли мафкураси одамлар онгини тез ва енгил ўз таъсири исканжасидан чиқармаслигини етарли даражада ўзимизга тассавур қилишимиз ва ҳисобга олишимиз зарур эди». Юқоридагиларни ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон мустақиллик даврида маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётдан бозор муносабатларига ўтишни зарур деб топди.

2. Ўтиш даври тавсифи ва унинг миллий хусусияти

Маъмурий марказлашган иқтисодиётнинг тарихий оқибатлари, бозор муносабатларига ўтиш заруриятини англашни ва туб ислохотлар бошлашни талаб этди. Натижада иқтисодий муносабатлар тизимининг бир шаклидан воз кечилди ва иккинчи шаклига юз тутилди. Республикадаги мавжуд вазият иқтисодий ислохотларни ўтказишга тубдан янгича ёндашувни сифат жиҳатидан янги вазифалар ва шароитларни ҳамда тажрибаларни ҳисобга олишни энг муҳим мамлакатлар салоҳиятига кўпроқ таянишни тақозо этди. Бундай маъсулиятли вазифани ҳал этиш академик Ислом Каримов тадқиқотларида назарий-илмий ечимини топди. Чунончи, аслини олганда, гап бозор муносабатларига ўтишда ўхшаши

бўлмаган бетакрор андозамизни ишлаб чиқиш, ўз йўлимизни танлаб олиш ҳақида бормоқда. Бу йўл - уч таркибий қисмдан иборат:

ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиёти миллий андозаси моҳиятининг тавсифи;

қатъий марказлаштирилган маъмурий-бўйруқбозлик тизимидан хўжалик юритишнинг бозор муносабатларига ўтишнинг энг муҳим принциплари;

иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг, тангликдан чиқиб олишнинг барқарорликни ва муҳим ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашнинг аниқ йўналишлари.

Келтирилган таркибий қисмлар тўғрисида республикамиз зиёлилари, хусусан иқтисодчи олимлар чуқур тадқиқотларни давом эттириб, бир қатор асарларини чоп этишди. Ўтиш даври иқтисодиётининг кўпчилик мамлакатларга хос бўлган умумий қоидалари ва ҳолатлари жумласига қуйидагилар киради:

мавжуд иқтисодий тизимда янги тизимга ўтишдаги беқарорлик, номутоносиблик ва мувозанацизликлар;

жамият иқтисодий ривожланиш йўлларининг турли-туман характердалиги;

мулкчилик, бошқарув, товар-пул муносабатлари каби соҳаларда туб ислохотларнинг зарурлиги;

умумий ўтиш қонуниятлари мавжудлигидан қатъий назар, ҳар бир мамлакат шарт-шароитларини ҳисобга олиш зарурлиги;

эски турмуш тарзи мезонлари ва янги иқтисодий қадриятларнинг номувофиқлиги, баъзи ҳолларда эса, қарама-қарши зиддиятли тусга эга бўлиши;

жамият аъзолари бир қисмининг эски мафкура исканжасидан қўтилишнинг қийинчилик билан кетиши, янги иқтисодий муносабатларга эҳтиёткорлик билан ёндошишига қарамай, ташаббускор, изланувчан, тадбиркор ва тараққийпарвар кишиларнинг тобора ортиб бориши кабилар.

Тарих тажрибасига кўра, маданийлашган бозор муносабатларига ўтиш даврининг довомийлиги бозор иқтисодига ўтишнинг қандай йўли, андозаси танланиши каби бошқа шарт-шароитларга боғлиқ бўлади.

XX аср ниҳоясига келиб, шаклланган иқтисодий таффакур ва иқтисодий тараққиёт истиқболлари тўғрисидаги қарашларда эркин иқтисодий тартибга солиш ғояси ҳам, марказлаштирилган тарзда режалаштириш ғояси ҳам инқирозга учраганлиги баён этилмоқда. Чунки И.Каримов таъкидлаганидек: Жаҳон цивилизацияси ижтимоий тараққиётнинг сифат жиҳатдан янги йўлларини ишлаб чиқди, тартибга солинадиган бозор иқтисодиёти мана шу йўлга асос қилиб олинган.

Ўтиш даври кўхна Европа мамлакатларида бир неча юз йилни ташкил этган бўлса, мустамлақачиликдан озод бўлган Осиё ва бошқа қитъа мамлакатларида бир неча ўн йилдан иборат бўлди. Масалан, Буюк Британия-200 йил, Франция -150 йил, Германия ва АҚШ-50-100 йил.

Бошланғич шарт-шароитларга кўра, ёндошилган гуруҳлаш мезонига асосан тартиблашга солинадиган бозор иқтисодиёти мамлакатлари учун 3 та ёндашув ва яна бир турдаги ўриниш мавжудлиги И.Каримов томонидан таҳлил этилган. Булар:

Узоқ давом этган эволюцион тараққиётни босган ривожланган мамлакатлардаги аралаш иқтисодиёт;

Анънавий (оддий ва бозор, патриархал феодал муносабатларига эга) иқтисодиёт асосида шаклланаётган маданийлашган бозор муносабатлари;

Режалаштирилган бўйруқбозлик иқтисодиёти негизда шаклланаётган бозор муносабатларига асосланган демократик жамият;

Социализм ғояларини самарали бозор иқтисоди вужудга келтириш билан қўшиб олиб боришга ўринаётган социалистик иқтисодиётнинг Хитойча йўли.

Юқоридаги ёндошувлар асосидаги таҳлиллар кўрсатишича, бозор муносабатларининг ривожланиши бирорта ҳам мамлакатда бенуқсон ва текис кечмаган.

Бозор механизмларини идеаллаштириш ҳам катта хато бўлади.

Шунинг учун ҳам «Ўзбекистон танлаб олган йўл республика ва унинг халқининг манфаатига ниҳоятда мос келадиган ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган иқтисодир» - деб таъкидлайди И.Каримов.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти иқтисодий ривожланиш самарадорлигини ижтимоий кафолатлар ва ижтимоий адолат билан боғлаш мақсадини кўзлайди.

Мамлакатимизда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини батамом шаклланиши учун зарур бўлган вазифалар нечоғлик тез ҳал этилиши ўтиш даври давомийлигини белгилайди:

Биринчи галдаги асосий вазифа-мулкдор сингари масаласининг тубдан ҳал этилиши, бошқача айтганда хусусий мулкчилик етакчилигидаги кўп укладли иқтисодиётнинг барпо этилиши.

2. Ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш.

3. Кенг тармоқли бозор инфратўзилмасини (фонд ва молия муассасалари, тадбиркорларга хизмат қилувчи бошқа муассасаларни) ривожлантириш.

4. Ташқи иқтисодий фаолиятда маъмурий чеклашлар орқали бошқаришдан иқтисодий тарифлар йўли билан бошқаришга, яъни жаҳонда қабул қилинган маърифий шаклларга ўтиш.

5. Миллий валютани эркин муомаладаги валютага алмаштириш масаласини ҳал этиш орқали валюта тизими ва бозорини эркинлаштириш.

6. Хорижий самарадорларнинг Ўзбекистон бозорида фаолият кўрсатиши учун кафолат ва имтиёзлар ва рағбатлантиришни кучайтириш.

7. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятига ноўрин аралашувнинг чеклаб қўйилиши.

8. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз фаолияти учун иқтисодий ва молиявий маъсулиятнинг оширилиши. Банкротлик институти аҳамиятини ошириш.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий хусусиятлари академиклар С.С.Фуломов, М.Шарифхўжаев, профессорлар А.Ўлмасов, Н.Тўхлиев, Ё.Абдуллаев, Ш.Шодмонов, А.Раззоқов кабиларнинг тадқиқотларида батафсил баён этилган.

Бироқ бозор иқтисодиётига оид тушунчаларни баён этишдаги ёндошувларда айрим фарқлар ҳам мавжуд. Масалан, проф. Раззоқов А.А. бозор муносабатларининг 3 та шакли мавжудлигини қайд этади. Булар:

Ёввойи бозор (дастлабки пайтларда);

Маъмурий-буйруқбозлик бозори (собик СССР ва социалистик деб аталган мамлакатларда);

Бошқариладиган бозор (ҳозирги деярли барча ривожланган етакчи мамлакатларда).

Айни пайтда проф. А.Ўлмасов таъкидлашча, «Тарихан бозор иқтисодиётининг 2 тури бўлган: ёввойи ва маданийлашган бозор иқтисодиёти».

Умуман олганда, барча тадқиқотлар И.Каримов асарларидаги илмий-назарий қоидаларни чуқурроқ ва кенгроқ шархлаш вазифасини ҳал этганлигини таъкидлаш лозим.

3. Иқтисодий ислохотларнинг миллий модели ва янги аср стратегияси

Халқаро мезонлар ва демократик талабларга тўлиқ жавоб берадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг III бўлими (Жамият ва шахс), XII бобида (Жамиятнинг иқтисодий негизлари) ги 53-моддасида: «Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларининг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳақиқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тўтилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин» - деб белгиланган.

Ушбу модда иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий кафолатларини баён этади ва барча иқтисодий ислоҳотлар тизимига асос бўлиб хизмат қилади.

Албатта, конституциямизнинг ҳамда ҳалқимизнинг ўзига хос хусусиятлари ва илғор жаҳон тажрибаларини уйғунликда мужассамлаштирилган - дунёда «ўзбек модели» деб эътироф этилган иқтисодий ислоҳотлар моделининг асосий муаллифи И.Каримов инсон-ислоҳот учун эмас, ислоҳот инсон учун хизмат қилиш керак, деб таъкидлаган мезон муҳим ҳисобланади.

Ислоҳотларнинг «ўзбек модели» нималарга асосланади деган саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин:

бозор иқтисодиёти ва демократия тамойилларига асосланадиган жамиятни барпо этиш;
СССР парчалангандан кейинги Ўзбекистоннинг ҳақиқий ҳолати;

ҳалқнинг менталитети ва тарихий анъаналарга ислоҳотларни амалга оширишнинг у ёки бу суръатларига аҳолининг тайёрлик даражаси;

«Шок терапияси» дан воз кечиш.

Демак, ислоҳотлардан асосий мақсад - юртимизнинг янада ривожланиши, ҳалқимизнинг фаровонлиги, жаҳон ҳамжамиятидан ўзимизга муносиб ўрин эгаллашдан иборат. XXI аср бошида Ўзбекистон тараққиётининг И.Каримов томонида ишлаб чиқилган стратегиясида қуйидаги муҳим устувор йўналишлар мавжуд. Булар:

Иқтисодиётнинг изчил ўсиши ва самарадорлигини ошириш, демократик бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш асосида халқ турмуш даражасининг барқарор ва ўзлуксиз яхшиланиб боришини таъминлаш ҳамда аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялашга алоҳида эътибор қаратиш кўзда тутилган. Бунда беш йил давомида иш ҳақининг энг кам миқдорини 3,5 баровар ошириш ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача даромадини 1,8-2,0 баровар кўпайтириш керак бўлади.

Сиёсий ва иқтисодий ҳаётни, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатдор ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмни шакллантириш зарур. Хусусан, иқтисодий соҳани янада эркинлаштириш мақсадида давлат бошқарув ролини чегаралаш, хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш, кичик ва ўрта бизнес ривожланишига ҳар томонлама кўмак бериш ҳамда бозор инфратўзилмасини кенг ривожлантириш лозим.

Шахсий манфаатларни мамлакат, халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш асосида жамият маънавиятини юксалтириш лозим.

Ҳар қандай муаммоларни амалий ечишга қодир бўлган кадрлар салоҳиятини тайёрлашга эришиш керак. Чунки мамлакатнинг буюк келажаги бугунги замонавий фикр юритадиган, ўз халқи ва Ватани манфаати ғоялари адолатли авлод келишига боғлиқ.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш мақсадлари қуйидагиларда ифодаланади:

иқтисодиётнинг хомашёвий бир томонлама ривожланишига чек қўйиш;

истеъмолга тайёр тугалланган ишлаб чиқаришга ўтиш;

импортга қарамликни чеклаш;

экспорт салоҳиятини ошириш;

истикболли соҳаларга устуворлик бериш, барқарор ўсиш;

меҳнат ресурсларининг оқилона фойдаланилишини таъминлаш;

миллий бозорни ички ишлаб чиқариш ҳисобига тўлдириш ва аҳоли талабларини тўлароқ қондириш.

Жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимизнинг даҳлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашдан иборат.

Ушбу йўналишларда белгиланган вазифалар мамлакатимиз салоҳиятининг қисқа муддатларда юқори даражада ривожланишини таъминлашга имкон берди. Шунинг учун ҳам

2005-2010 йилларда иқтисодий салоҳиятда эришилиши кўзда тўтилган таркибий ўзгаришлар жумласига қуйидагилар киради:

қишлоқ хўжалигини янги техника билан таъминлаш, қишлоқ хўжалиги ва унга боғлиқ бўлган соҳаларнинг иқтисодий муносабатларини такомиллаштириш;

иқтисодиётнинг юқори самарали, экспортга йўналтирилган тўзилмасини шакллантириш;

иқтисодиётнинг таянч тармоқларини техника билан қайта жиҳозлаш ва янада ривожлантириш;

енгил ва қайта ишлаш саноати корхоналарини техника билан қайта жиҳозлаш ва замонавийлаштириш;

юқори технология ва илм талаб ишлаб чиқаришни жадал ривожлантириш;

Макроиқтисодий барқарорликни таъминлашдаги ислохотларнинг яқин муддатдаги йўналишлари қуйидагиларга қаратилишни кўзда тутати:

бюджетли тартибга солиш даражасини босқичма-босқич камайтириш ҳамда, бюджет маблағлари ишлатилиши самарадорлигини ошириш. Бунда ЯИМ нинг бюджет орқали қайта тақсимланишини 40-42%дан 25-28%га тушириш, бу билан товар ишлаб чиқарувчиларга солиқ тўловлари камайишига эришади, ижтимоий талаб ортади.

истеъмолга кетадиган даромад эмас, кўчмас мулк, зеби-зийнат ва қимматбаҳо товар ва хизматлар солиққа тортилиши лозим, фойдаланадиган ресурслар (ер, сув, кўчмас мулк) га солиқ оширишгани ҳолда, бирламчи тармоқлар, бошланғич технологик циклдаги солиқларни камайтириш;

иқтисодиётнинг реал секторидаги молиявий вазиятни соғламлаштириш учун давлатнинг анTIMONOПол ва нарх тартиблантириш фаолиятини ошириш, тўловлар бўйича инкирозларни юмшатиш, баҳо диспаритетига барҳам бериш;

рақобатда афзалликка эга бўлган қайта ишлаш саноати корхоналарининг иқтисодий ўсиш устунворликларини аниқлаш орқали мамлакат экспорт самарадорлигини ошириш;

миллий валюта алмашув курси барқарорлигига эришиш.

Мамлакатнинг Ўрта муддатли истиқболида (2000-2005 йиллар) саноатнинг кўшимча ўсиш суръатлари йилига 8-9%ни қишлоқ хўжалик маҳсулотлари иши ўсиш суръати 7-8%ни, хизмат кўрсатиш соҳасида 7-9%ни ташкил чилиши кўтилмоқда. Бинобарин, енгил саноат озик-овқат, кимё саноати, текстил ва қишлоқ хўжалик техникаси ишлаб чиқаришнинг жадал суръатлар билан ривожланиши муҳим ўрин тўтади. Янги аср стратегиясида ЯИМнинг 4-5% ўсишнинг таъминловчи импорт ўрнини таъминловчи ривожланиш ўринга иқтисодиётнинг экспортга йўналтирилган тузилмасини шакллантиришга эътиборни кучайтириш керак бўлади.

4. Бозор муносабатларига ўтиш босқичларига оид қарашлар таҳлили

Иқтисодий тараққиётда жиддий ўзгаришларга эришилди. 1997 йилдан бошлаб, ЯИМ ўсиш суръатларининг аҳоли ўсиш суръатларидан устун келиши таъминланди ва мамлакатда аҳоли турмуш даражасининг яхшиланиши учун замин яратилди. Халқаро экспертлар маълумотига кўра, янги аср бошига келиб Ўзбекистон ишлаб чиқариш ҳажмига кўра, инкирозга қадар бўлган даражасини, шунингдек БМТ инсон тараққиёти индекси (унинг таркибий қисмлари: аҳолининг саводхонлик даражаси; умр ўзунлиги; аҳоли жон бошига ЯИМ) бўйича рейтингидаги ўз мақомини деярли тиклаб олди. МДХдаги ҳеч бир бошқа давлат бунга эриша олгани йўқ. Инсон потенциал тараққиёти индекси кўрсаткичлари 1995 йилдаги 0,679дан 1999 йилга келиб 0,706 га кўтарилди. Айти пайтда аҳоли жон бошига реал ялпи ички маҳсулотнинг харид қувватига кўра қиймати 1995 йилда 2440 АҚШ долларига тенг бўлса, 1999 йилги кўрсаткич 2494 АҚШ долларини ташкил этди. Жаҳон банки йиллик ҳисоботидаги 1999 йил маълумотларига кўра эса, Ўзбекистон Республикасидаги аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот қиймати 870 \$ ни ташкил этган. Бу кўрсаткич Қозоғистонда 1310, Хитойда 750 \$, Қирғизистонда 350 \$ни, Россияда 2300 \$ни ташкил этган.

Халқаро экспертлар фикрига кўра, инсон тараққиёти замирида Ўзбекистон иқтисодий ривожланишидаги асосий тамойиллар жумласига қуйидагилар киритилган:

-ЯИМ ўсиш суръатларининг аҳоли ўсиш суръатларидан устун келиши, пировардида эса, турмуш даража яхшиланиши учун замин яратилди.

-Узоқ муддатли истиқболда ўсиш омили бўлган асосий капиталга сармоя киритишнинг юқори суръатлари таъминланди.

-Иқтисодий ўсишнинг ижобий суръатлари шароитида инфляция суръатларидан барқарорлашиши натижасида, аҳолининг реал даромадлари ва турмуш даражаси яхшиланди.

Юқоридагилар билан бир қаторда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ўсишдаги заиф жиҳатлар туркумига қуйидагилар киритилган:

1. Ўзбекистон иқтисодиёти тузилмаси илгаригидай ўзининг аграр-индуриал табиатини сақлаб келмоқда.

2. ЯИМ таркибида саноат маҳсулоти 20%дан озроқ қисмини ҳамда жисмоний ва маънавий эскирган ускуна ва технологиялар катта ҳиссани ташкил қилади.

3. Ишсизлик даражаси тез суръатлар билан ўсмаётган бўлсада, анча юқори бўлиб, иқтисодиётда қўлланилмаётган манъбалардаги катта потенциални акс эттиради.

4. Таълим ва соғлиқни сақлаш тизимида, айниқса аралаш шаклда молиялаш тизимини бошқариш қисмидаги институтчионал ўзгаришлар тугалланмаган.

Шунингдек, ислохотлар тажрибасини умумлаштиришда турлича ёндошувлар шаклланмоқда. Улардан бири бозор муносабатларига ўтишнинг ижтимоий муаммоларини ҳал этилиши 3 босқичга тақсимланади:

1-босқич (1991-1994);

2-босқич (1994-1997);

3-босқич (1997 дан ҳозирги пайтгача).

Биринчи босқичнинг мақсади аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиши ва ишсизликнинг кескин ошишига йўл қўймаслик бўлди. Бу босқичда давлат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, истеъмол бозорини ҳимоя қилиш учун истеъмол молларини меъёрий тарқатиш тизими, талон ва купонлар жорий этилди. Ижтимоий кам таъминланганлар учун имтиёзлар сақланди.

Иккинчи босқичнинг мақсади ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқариш ҳажми ва иқтисодий ўсишни барқарорлаштириш, инфляцияни жиловлаш бўлди. Натижада мулкдорлар синфи шаклланди. Хорижий омилларга боғлиқ бўлган ўзак тармоқларини мустаҳкамлаш чоралари кўрилди. Миллий валюта инфляциясини мақбул даражада жиловлаш имкони яратилди.

Учинчи босқич мақсади иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичларни сифат жиҳатидан янги поғонага кўтаришга қаратилди. Иқтисодиётда миқдор ва сифат силжишлари, кичик бизнес ва тадбиркорлик учун ҳуқуқли шароитлар яратилди, ишсизликнинг яширин ва турғун ҳолатларини бартараф этишга оид чоралар кўрилди. Аҳоли даромадларининг янги турлари - мулкдан ва тадбиркорликдан ҳам шакллана бошлади. Аҳоли кам таъминланган қатламлар қашшоқлашуви камайтирилди. Боқимандалик чекинди. Меҳнат ва тадбиркорлик фаоллиги ортди.

Иқтисодиётнинг негизини турли хилдаги мулк: ташкил этиши, мулкчилик муносабатларидаги ислохотлар чуқурлашуви ҳам тўрт босқичда Гуруҳлантиришга имкон яратди. Бунда 1990-91 йиллар тайёрлов босқичи деб белгиланди.

1-босқич - 1992-1993 йиллар;

2-босқич - 1994-1995 йиллар;

3-босқич - 1996-1998 йиллар;

4-босқич - 1998 йил охиридан то ҳозирги пайтгача давом этмоқда.

Биринчи босқичда фаол хусусийлаштириш бошланган. Бунда асосан уй-жой фонди ва кичик корхоналар хусусийлаштирилган ва жамоа мулкига айлантирилган. Қишлоқ жойларда ҳар бир оилага томорқа ер участкаси берилган.

Иккинчи босқичда ўрта ва йирик енгил саноат машинасозлик, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш соҳасидаги 50 мингдан ортиқ корхоналар очиқ турдаги акциядорлик жамиятларига (меҳнат жамоаси - 25%, давлат - 26%, эркин сотувда - 30%, аралаш корхоналарга - 10%, ҳарижий инвесторларга - 10%) айлантирилди. Бозор инфраструктураси ривожланди (биржа, банк, хусусий суғўрта компаниялари).

Учинчи босқичда эса энг йирик акция нозорат пакети давлат ихтиёрида бўлган корхоналар (жами 3/46 та) ислоҳоти бошланди. Хусусийлаштирилмайдиганларнинг таркибий рўйхати Олий мажлис ва Вазирлар маҳкамаси томонидан белгилаб берилди: сувдан фойдаланиш объектлари, мелиоратив тармоқлар, музейлар, санэпидемия станциялар, стратегик ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган бюджетдан ташқари фондлар шулар жумласидандир.

Тўртинчи босқичга келиб хусусийлаштирилган объектлардан бюджетга маблағ тушуриш, хусусийлаштирилган объектларга хорижий инвестицияларни жалб қилиш, янги мулкчилик муносабатларининг тўлиқ фаолияти учун шароит яратиш ҳамда бошқарув самарадорлигини ошириш чораларига эътибор кучайтирилди.

Бу босқичда хусусийлаштиришни гуруҳлаштириш соҳасидаги вазифалар аниқлаштирилди:

хусусийлаштиришнинг миқдорий кўрсаткичларидан тармоқларни чуқур реструктуризациялаш ҳамда корхоналарни хусусийлаштиришдан сўнг қувватлаш;

тармоқ ва ҳудудлардаги хусусиятларни тўлиқ ҳисобга олиш учун хусусийлаштириш усуллари кенгайтириш;

хусусийлаштириладиган мулкни баҳолашнинг тендер асосида сотиш учун такомиллаштириш;

тадбиркорликни фаол қувватлаш, санация ва реструктуризациялаш процедураларини амалга ошириш, зарарга ишлаётган корхоналарга барҳам бериш.

Мулкдорлар синфининг шакилланиши тадбиркорлик ривожлантирилиш билан боғлиқ институционал ислоҳотлар ҳам 4 босқичда таснифланади.

Бунда ҳам тайёрлов босқичга алоҳида эътибор берилади, яъни 1990-1991 йилларда мулкчилик ва тадбиркорлик тўғрисидаги ва бошқа қонунларнинг қабул қилиниши қайд этилади.

1-босқич (1992-1994 йиллар) да Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши, «Хусусий мулкчилик ҳимоясини таъминлаш, тадбиркорликни ривожлантириш» тўғрисидаги (январь 1994 йил), «Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Президент фармонлари муҳим ҳужжат бўлди.

босқич (1995-1996 йй.) республика Президентининг хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш тўғрисидаги фармони билан бошланди. Собиқ совет республикалари ичида биринчи марта хусусийлаштиришдан тушган маблағнинг 50%и кичик ва ўрта бизнесни рағбатлантиришга қаратилди. Бу босқичда «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисида»ги (декабрь 1995й.), «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги (апрель, 1996й.) қонунлар қабул қилинди. Энг муҳими реал кўп укладли иқтисодиёт шакилланишига эришилди, нодавлат сектори мустақамланди. Нодавлат секторнинг улуши миллий даромадда 69%га етди. Салкам 6 млн аҳолида мулкдорлик ҳиссаси вужудга келди.

босқич (1997-1999) чет эл сармояларини жалб этиш асосида хусусийлаштиришнинг чуқурлаштирилиши билан тавсифланади. Эътибор кўпроқ хусусийлаштиришнинг самарадорлигига қаратилди. Қишлоқ хўжалигида пайчилик асосидаги ширкатларга ўтиш бошланди.

Маида, кичик ва ўрта бизнесни қувватлашнинг кўп босқичли тизими шаклланди. Булар:

Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси ва унинг ҳудудий бўлинмалари.

Тадбиркорликнинг жамоат ташкилотлари (товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, деҳқон ва фермер хўжаликлари ассоциацияси, тадбиркор аёллар уюшмаси).

Молия-кредит институтлари (бизнес фонд, деҳқон ва фермер хўжаликларини қувватлаш фонди, тадбиркорбанк).

Суғурта таъминоти («Мадад») ва тадбиркор кадрларни тайёрлаш ва ахборот - маслаҳат билан қувватлаш институтлари (бизнес - инкубатор ва бизнес - мактаблар).

Хомашё ва материаллар таъминоти, шунингдек тайёр маҳсулот сотиш инфраструктуралари (Ўзулгуржи биржа савдо, Агросаноат биржа, Ўз савдо марказ, минтақавий ва ихтисослашган бозорлар). Натижада жами ҳуқуқий шахсларнинг 89%и кичик ва ўрта корхоналар (160 минг) эгасига айланди. Кичик ва ўрта корхоналар солиғи қишлоқ хўжалигида - 27%, саноатда -12% га етди. IV босқич (2000 йилдан) иқтисодиётни эркинлаштирув ислохотларини чуқурлаштиришдан кейин бошланди. Текширишларни рўйхатга олиш китоби жорий этилди. 180 мингдан ортиқ кичик ва ўрта бизнес субъектлари 2000 йил охирига келиб рўйхатдан ўтди. Шундан 139,7 мингтаси - микрофирмалардан иборат.

Умуман, иқтисодиёт фанини ривожлантиришда қатор ўқув ва илмий даргоҳлар катта ҳисса қўшмоқда, шулар жумласига, ЎзРФА Иқтисодиёт институти, Давлат ва жамият қурилиши академияси, Агросаноат мажмуида бозор ислохотлари институти, Макроиқтисодий барқарорликни ўрганиш маркази ҳамда вазирликлар ва олий ўқув юртларидаги 50 га яқин муассасалар қиради. Мамлакатимизда, жумладан ТошДИУ да олиб борилаётган тадқиқотларда миллий иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиш шароитидаги хусусиятлари изчил ўрганилмоқда. Масалан, академик М.Ш. Шарифхўжаев, С.С.Фуломинов, проф. Э.А.Ақромов, А.Ўлмасов, Ш.Шодмонов ва бошқалар ўз асарларида миллий иқтисодиёт назариясини ишлаб чиқиш ва ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшмоқдалар.

Жумладан, иқтисодий тарих, иқтисодий таълимотлар тарихи соҳасида профессорлар Ҳ.С.Собиров, А.А.Раззоқов, Қ.Йўлдошев, Н.Қ.Йўлдошев, Ю.Б.Юсупов қабилар жаҳон ва миллий меросимизнинг ноёб дурдоналарини ўрганиш, тартибга солиш ва таҳлил қилишга катта ҳисса қўшмоқдалар.

Молия, инвестиция, пул муомаласи, банк иши соҳаларида проф. Т.С.Маликов, С.А.Бержанов, Ш.З.Абдуллаева, О.Олимжонов, А.Қодиров ва бошқаларнинг тадқиқотлари муҳим аҳамият касб этади.

Академик В.В.Ким, проф. А.Абдуғаниев, А.Н.Маҳмудов, Д.Ахмедовлар аграр-саноат комплекси таракқиёти муаммоларини тадқиқ этмоқдалар.

Проф. Қ.Абдурахмонов, А.Назаров, Н.Хўжаев, Ш.Холмўминов ва бошқалар меҳнат иқтисодиёти ва социологиясига оид дарслик ва қатор ўқув қўлланмаларни яратишган.

Макро ва микро ҳамда минтақавий иқтисодиёт соҳасида проф. А.Ишмуҳамедов, Б.Салимов, Н.Ибрагимов, Э. Маҳмудов тадқиқотлари муҳимдир.

Статистика бўйича проф. Н.Соатов, Х.Набиев, З.Тошматов, Э.Ақромовлар сермахсул ўқув, илмий тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Бухгалтерия ҳисоби ва аудит соҳасида проф. С.Қодирхонов, М.Умарова, М.Тўлаҳўжаева, Н.Жўраев, О.Жуманов, С.Воҳидов ва бошқалар баракали фаолият кўрсатишмоқда.

Маркетинг фани бўйича проф. М. Қосимова, Д.Муҳиддинов, А.Фаттохов, Х.Раимов ва бошқалар миллий бозор шаклланиши ва ривожланиши шарт-шароитларини тадқиқ этмоқдалар.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида проф. Ж.Жалалов, Р.Шодиев, Г.Назарова ва бошқаларнинг тадқиқотларини алоҳида эслаб ўтиш даркор.

Информатика ва ахборотлар технологияси бўйича академик С.С.Фуломов, Р.Алимов, Б.Ходиев, Т.Шодиев, Қ.Алимов, А.Шермуҳамедов ва бошқаларнинг фаолияти диққатга сазовордир.

Юкорида эслаб ўтилган олимларнинг тадқиқотлари жаҳон ва миллий иқтисодий тафаккурини бойитишга маълум ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, миллий иқтисодиётимизнинг назарий-илмий, ўқув-амалий манбалари тобора кенгаймоқда. Бу эса, пировардида ёшларнинг малакали мутахассис ва тадбиркор бўлиб етишишига пухта замин яратади. Чунки XXI асрдаги иқтисодиёт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг асосий манбаи ҳар томонлама камол топган шахслар ҳисобланади. Бу Конфуцийнинг «Энг катта севинч-илм олишда ва уни ҳаётга тадбиқ этишда» деган ўғити янги асрда янада тўлароқ ўз исботини топмоқда.

5. Ўзбекистон иқтисодиётини янада эркинлаштириш ва модернизациялаш вазифалари.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатасининг 2005 йил 28 январдаги қўшма мажлиси мамлакатимиз тараққиётида янги тарихий бир даврни бошлаб берди. Унда Президентимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш концепцияси, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишнинг асосий вазифалари тўғрисида маъруза қилиб, ушбу маъруза асосида «Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳамда модернизациялаш мақсад ва вазифаларини амалга ошириш Дастури» қабул қилинди.⁹

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг тахлили шуни кўрсатадики, қўлга киритилаётган ютуқ ва муваффақиятларнинг асосида иқтисодиётни модернизациялаш жараёнининг ўрни аҳамиятли ҳисобланади. Шунга кўра, ҳозирда модернизация жараёнининг назарий ва методологик асосларини тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Энг аввало, модернизация атамасининг мазмунига тўхталадиган бўлсак, одатда уни техника, технологияга оид тушунча деб қаралади. Жумладан, иқтисодиётга оид аксарият луғатларда унга қуйидаги мазмундаги таъриф берилади: «Модернизация – объектни янгилаш, яхшилаш, такомиллаштириш, уни янги талаблар ва меъёрларга, техник шартларга, сифат кўрсаткичларига мувофиқлаштириш. Асосан машина, асбоб-ускуналар, технологик жараёнлар модернизацияланади»¹⁰. Фикримизча, бу модернизацияга тор маънодаги ёндашув бўлиб, бугунги кунда унинг кенг маънодаги мазмуни тобора долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. **Модернизация** – анъанавий жамиятнинг илғор, индустриал жиҳатдан тараққий этган жамиятга айланишини таъминловчи ижтимоий-тарихий жараён. Классик социологияда мазкур атама Э.Дюркгейм томонидан ижтимоий меҳнат тақсимотини амалга оширувчи ижтимоий табақаланиш жараёни сифатида тушунилган. Вебер эса модернизацияни рационаллаштириш жараёни сифатида тавсифлаб, у орқали хўжалик субъектлари ўз фаолиятлари иқтисодий самарасини энг юкори даражада оширишга интиладилар. Шундай қилиб, замонавий модернизация жараёни жаҳондаги технологик ва ижтимоий ўзгаришларнинг импульси бўлиб хизмат қилувчи асосий, «ўзак» иқтисодиётларга нисбатан тенг ҳуқуқли мавқега эришишни англатади¹¹. Модернизациянинг кенг маънодаги мазмунини тушунишда иқтисодчи олим Р.Нуреев унинг неоклассик ва кейнсча талқинларини фарқлайди. Жумладан, неоклассиклар томонидан модернизацияга хусусий мулкчилик ва демократияни мустаҳкамлаш сифатида ёндашилса, кейнсчилар томонидан, энг аввало, хўжаликнинг асосий тармоқларини қамраб олувчи таркибий ўзгаришлар сифатида тушунилади. Дастлабки ўринга техник-иқтисодий муаммолар қўйилади. Хўжаликнинг замонавий тармоқларининг мавжуд бўлмаслиги тараққиётнинг асосий тўсқинлик кучи сифатида қабул қилинади¹². Умуман олганда, модернизация анъанавий жамиятдан индустриаллашган, йирик машиналашган ишлаб чиқаришга ҳамда ижтимоий жараёнларни қонунларга таянган ҳолда оқилона бошқаришга асосланган

⁹ Саидов А.Х. Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишда ижтимоий фанларнинг роли // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, №3, 2006, 3-6.

¹⁰ <http://economic.doco.ru>.

¹¹ <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

¹² Нуреев Р. Модернизация экономики: концепции и средства. - <http://www.soob.ru>.

жамиятга ўтиш жараёнларини намоён этади. Назарияда модернизация деганда «анъанавий тарздаги ёпиқ жамият»га қарама-қарши ўлароқ «замонавий очик тарздаги жамият»ни шакллантиришга олиб келувчи индустриалаштириш, секулярлаштириш, урбанизация, умумий таълим, ваколатли сиёсий ҳокимият тизимларининг қарор топиши, ҳудудий ва ижтимоий сафарбарликнинг кучайиши каби жараёнларнинг мажмуи тушунилади.

Модернизация жараёни доирасида одатда қуйидаги ўзгаришлар рўй беради:

1) ижтимоий муносабатлар бутун тизимининг такомиллашуви ва турмуш тарзининг ўзгариши – ихтилофларни тартибга солувчи ҳамда ижтимоий муаммоларни ҳал этувчи янги тартиб ва механизмларнинг пайдо бўлиши;

2) алоҳида индивидларнинг онглилиги ва мустақиллигининг ошиши;

3) иқтисодиёт соҳасида – товар-пул муносабатларининг энг юқори даражада ёйилиши, янги илғор технологияларнинг пайдо бўлиши, бошқарувчилар ва ёлланма ходимларнинг касбий ихтисослашувининг юқори даражасига етиши;

4) ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши – иммобил табақалашган жамиятдан динамик, юқори ижтимоий ҳаракатчанлик ва ижтимоий рақобатга асосланган жамиятга ўтилиши.

Модернизация жараёнининг тавсифлари қаторида, шунингдек, унинг қуйидаги тамойилларини ҳам ажратиш кўрсатиш мумкин:

1) унинг мажмуавийлиги, яъни жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олиши;

2) унинг тизимийлиги, яъни жамият ҳаёти ҳар қандай таркибий қисми ёки яхлит соҳасининг ўзгариши бошқаларининг ўзгаришига олиб келиши. Масалан, маданий ва сиёсий ўзгаришлар иқтисодиётдаги ўзгаришларга олиб келади ва аксинча;

3) унинг глобал тавсифи – у дастлаб бир неча илғор мамлакатларда бошланиб, кейинчалик бутун дунёга ёйилмоқда;

4) унинг давомийлик тавсифи – модернизация қисқа даврда рўй бермайди, балки у босқичларга бўлинади (ислохотларни амалга оширувчи етакчи гуруҳнинг пайдо бўлиши, ўзгаришларни илгари суриш, улар натижаларининг тарқалиши ва мустахкамланиши);

5) табақалашганлик тавсифи – модернизация турли мамлакатларда турлича рўй бериб, у ёки бу ҳолда миллий маданият ва ахлоқ анъаналарига таянади (масалан, «япон иқтисодий мўъжизаси»), Ғарб ва Европа қадриятлари фойдасига улардан тўлиқ воз кечишни тақозо этмайди.¹³ Баъзи манбаларда модернизациянинг алоҳида жиҳатларига эътибор қаратилади. Масалан, анъанавий жамиятдан замонавий (modernity) ёки индустриал жамиятга мураккаб ўтиш жараёнининг таркибий қисми бўлган сиёсий модернизация ажратилиб, унинг мазмунини умумий тизимий ўтишнинг ажралмас таркибий қисми сифатидаги сиёсий тизимнинг ўзгариши ташкил этиши таъкидланади.

Сиёсатшунослар С.Вебра ва Л.Пай сиёсий модернизация жараёнининг қуйидаги асосий белги ва таркибий қисмларини ажратиш кўрсатадилар:

1) сиёсий тизим институтларининг таркибий тузилиши жиҳатидан табақалашуви – яъни, қатъий равишда белгиланган вазифаларни бажарувчи ҳамда ўзаро боғлиқ ва ўзаро таъсир кўрсатувчи янги сиёсий институтларнинг қарор топиб бориши (масалан, ижро ҳокимияти таркибида янги йўналишдаги вазирлик ва идораларнинг ташкил этилиши);

2) сиёсий тизимнинг сафарбарлик қобилиятлари, яъни унинг турли-туман (сиёсий, иқтисодий, ахборот, демографик) ресурсларни сафарбар этиш қобилиятларини ошириш ҳамда уларни тараққиётнинг янги мақсадларига эришиш томон йўналтириш;

3) сиёсий тизимнинг инқирозли ҳолатларда яшовчанлиги ҳамда коммуникация, социализация ва мобилизациянинг янги воситаларидан фойдаланиш ҳисобига инқирозларни бартараф этиш қобилиятларини ошириш;

¹³ Конкурентоспособность и модернизация российской экономики. - <http://www.moderniz.org.ru>.

4) сиёсий тенглик томон сезиларли даражада ҳаракат қилиш, яъни фуқароларнинг сиёсатда иштирок этишидаги барча (иқтисодий, маъмурий, миллий ва ҳ.к.) чекловларни секин-аста тугатиб бориш.¹⁴

Умуман олганда, модернизация жуда кенг тушунча бўлиб, бугунги кунда уни жамият ҳаётининг турли жабҳаларини тубдан ўзгартириш, янгилаш, бу борада тараққиётни жаҳондаги мавжуд илғор андозалар томон йўналтириш ва такомиллаштириш жараёнларининг мажмуи сифатида ифодалаш мумкин. Зеро, бу ҳолат мамлакатимиз Президенти И.А. Каримов томонидан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2005 йил 28 январдаги қўшма мажлисидаги маърузада мамлакатни модернизациялаш ва ислоҳ этишнинг устувор йўналишлари ҳамда мазкур йўналишлар доирасида амалга оширилиши лозим бўлган долзарб вазифалар орқали яққол намоён бўлади. Жумладан:

1. Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасида:

- мамлакатда ижро ҳокимияти ролини ошириш, айти пайтда унинг ваколатлари ва ҳуқуқларини кенгайтириш орқали ҳукуматнинг масъулиятини янада ошириш;
- мамлакатнинг Олий қонунчилик органи – икки палатали Парламентни шакллантириш;
- ҳокимиятнинг асосий бўғини ва давлат таянчи бўлган ўзини-ўзи бошқариш органлари – маҳалла, маҳалла қўмиталари ва қишлоқ фуқаролик йиғинларига кенг имкониятлар бериш орқали уларнинг ваколатларини ошириш ва фаолияти ҳамда ролини амалда кучайтириш;
- мамлакат истиқболи билан боғлиқ бўлган ҳамда давлат аҳамиятига доир муҳим қарорлар қабул қилишда айти пайтда фаолият кўрсатаётган сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг роли, иштироки ҳамда таъсирини тубдан кучайтириш ва бошқалар.

2. Суд-ҳуқуқ тизими ислоҳоти соҳасида:

- суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва либераллаштиришни давом эттирган ҳолда унинг фаолиятини демократик тамойиллар асосида янада такомиллаштириб бориш;
- прокуратура тизимининг айрим ҳуқуқ ва ваколатларини судларга ўтказилишини таъминлаш ва бошқалар.

3. Оммавий ахборот воситалари ролини ошириш борасида:

- оммавий ахборот воситалари тизимини янада ривожлантириш;
- матбуот, радио-телевидение фаолиятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақил фаолият юритишлари ва эркинлигини амалда таъминлаш;
- оммавий ахборот воситаларининг нодавлат шакллари яхлит тизимини яратиш, уларнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашга ҳамда тезкор ахборотларни олиш ва халққа етказиш масалаларида эркинликни ошириш;
- жамиятда оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш орқали фуқаролар соғлом фикрлари ва ғояларини айта оладиган «эркин сўз», «эркин фикр» минбарига айлантиришга эришиш ва бошқалар.

4. Ташқи сиёсат соҳасида:

- минтақада тинчлик ва барқарорликни сақлаш;
- глобал муаммолардан бирига айланган халқаро терроризмга қарши курашишни янада кучайтириш;
- диний экстремизм ва наркоагрессияга қарши кескин кураш олиб бориш;
- бошқа мамлакатлар билан ташқи интеграция жараёнларини янада ривожлантириш;
- Марказий Осиё минтақасида умумий бозорни шакллантиришга алоҳида аҳамият бериш;
- жаҳоннинг йирик, нуфузли халқаро молия ва иқтисодий тузилмалари ҳамда ташкилотлари билан ҳамкорликни янада ривожлантириш ва бошқалар.

5. Иқтисодиёт соҳасида:

- мамлакатда амалга оширилаётган бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш;
- иқтисодиётнинг турли соҳаларини эркинлаштириш;

¹⁴ Конкурентоспособность и модернизация российской экономики. - <http://www.moderniz.org.ru>.

- бозор иқтисодиёти шароитида ҳозиргача ўтмишдан мерос сифатида сақланиб қолаётган маъмурий-таксимот тизими мезонларидан бутунлай воз кечиш;
- хусусий секторнинг янада жадал ривожлантирилишини таъминлаш;
- давлат тузилмаларининг хусусий тадбиркорлик фаолиятига аралашувини янада кўпроқ чеклаш;
- кичик бизнес ва фермерликни ривожлантиришга эътиборни қаратиш;
- хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес билан шуғулланувчилар фаолият кўрсатишлари учун кенг имкониятлар яратиш ҳамда уларни рағбатлантириб боришни ташкил этиш;
- солиқ тизимини янада такомиллаштириш;
- солиққа тортиш борасида кўшимча имтиёзлар ва переференциялар берилишини таъминлаш ва бошқалар.¹⁵

Юқоридагилардан кўринадики, модернизациялаш жараёнлари мамлакатимиз ҳаётининг деярли барча жабҳаларини қамраб олади. Айниқса, мазкур йўналишлар орасида иқтисодиётни модернизациялаш муҳим ўрин тутди. Зеро, миллий иқтисодиётнинг барқарор ва самарали амал қилишини таъминлаш, уни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тараққиёти даражасига олиб чиқиш, турли сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар, жаҳон бозори конъюнктурасидаги тебранишлар, инқироз ҳолатларига нисбатан «чидамлилиги», мустақил ривожлана олиш имконият ва салоҳиятлари айнан иқтисодиётдаги туб ислохотлар ва уларнинг натижаларига боғлиқдир. Бироқ, шу билан бирга иқтисодиётни модернизациялаш ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги ўзгаришларга чамбарчас боғлиқ. Яъни, барча соҳа ва жабҳалар ўртасида жадал ислох этиш ва модернизациялаш жараёнларининг амалга оширилишида изчиллик ва мантикий мувозанатни таъминлашга ҳаракат қилиш лозим. Шу ўринда модернизациялаш жараённинг жамият ҳар бир аъзосининг онглилиги ва мустақиллигини оширишдаги ўрнига алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз. Чунки, иқтисодиёт ҳамда мамлакат ҳаётининг бошқа соҳаларини модернизациялаш энг аввало ушбу жараёнларда иштирок этувчи, уларни амалга оширувчи ва доимий равишда такомиллаштириб боровчи жамият аъзолари дунёқараши, тафаккурининг ўзгариши, уларнинг демократик ва туб ислохот жараёнларидаги фаоллиги ошишига бевосита боғлиқдир.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётининг моҳияти ва унинг оқибатларини изоҳланг.
2. Бозор иқтисодиётига ўтиш деганда нимани тушунасиз?
3. Ўтиш даври давомийлиги қанча бўлиши мумкин?
4. Ўтиш давридаги умумий қоидалар нимадан иборат?
5. «Ўзбек модели» нима?
6. Миллий иқтисодиётнинг негизини нима ташкил этади?
7. Миллий иқтисодий ислохотлар моделининг хусусиятлари.
8. Ислохот босқичларига оид қандай қарашлар мавжуд?
9. Миллий иқтисодиётнинг илмий-назарий манбаларини кенгайтиришда ҳисса қўшаётган олимлар кимлар?

¹⁵ Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2005 йил 19 январь, №13, 3-б.

**МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР, ЖУРНАЛЛАР
ВА ИНТЕРНЕТ ТАРМОҒИДАН ОЛИНГАН
ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР**

ХОРИЖИЙ АДАБИЁТЛАР

История экономических учений - Ядгаров Я.С. - Учебник

Описание: Учебник «История экономических учений» предназначен для широкого круга читателей, интересующихся историей мировой и отечественной экономической мысли. Он полезен всем, кто хочет разобраться в особенностях этапов становления современной теоретической экономики. Знания, которые Вы приобретете, усвоив данную книгу, помогут Вам избежать легковесных суждений о месте и роли творческого наследия представителей основных теоретических школ, течений и направлений на всем протяжении истории экономических учений, повысить уровень своей экономической культуры. Цель изучения данного курса — дать представление об основных этапах и особенностях систематизации экономических идей и воззрений в экономическую теорию и выявить значимость для практики хозяйственной жизни творческого наследия видных экономистов, способствовавших возникновению различных теоретических школ, течений и направлений экономической мысли.

Основные задачи курса состоят в том, чтобы: ввести понятия:

- «хрематистика», «политическая экономия», «экономикс»;
- «законы Хаммурапи», «справедливая цена», «стоимость конституированная, трудовая, прибавочная», «крест Маршалла»;
- «меркантилизм», «кольбертизм», «протекционизм», «физи-ократия», «экономический человек», «невидимая рука», «laissez faire», «догма Смита», «закон Сэя», «мальтузианство», «третьи лица», «народный банк»;
- «маржинализм», «законы Госсена», «предельная полезность», «хозяйство Робинзона», «Лозаннская школа», «закон Кларка», «оптимум Парето»;
- «институционализм», «эффект Веблена», «дифференциация продукта», «монополия», «кейнсианство», «мультипликатор инвестиций», «монетаризм», «неолиберализм», «коллективизм Липпмана», «неоклассический синтез» и др. ;

познакомить с методами:

- классово-формационного, субъективистского, маржинального, социально-исторического и социально-институционального анализа экономической ситуации;
- сформировать навыки для самостоятельных и нетенденциозных оценок развития мировой и отечественной экономической мысли, выработки альтернативных вариантов хозяйственной политики.

В курсе планируются использовать:

- анализ влияния историко-экономических ситуаций на формирование теоретических основ хозяйственной политики;
- тестовый контроль знаний по тематике изучаемой дисциплины.

По завершении курса студенты должны уметь:

- дать определение сущности основных категорий и понятий;
- сравнить отличительные признаки методологических подходов и теоретических позиций ведущих представителей различных школ, течений и направлений экономической мысли;
- проанализировать достижения меркантилизма, классиков, неоклассиков и институционализма, а также кейнсианства и неолиберализма;
- составить различные варианты классификации экономических теорий и периодизации их развития.

Структуру учебника образуют:

- соотнесенные в составе четырех разделов 22 главы и примечания к ним;
- учебно-методические материалы;
- словарь основных терминов и понятий;
- указатель имен.

В главах первого раздела речь идет о задачах, структуре и проблемах методологии курса; в качестве приложений к ним предусмотрены программа дисциплины и методические указания к ее изучению. Главы следующих разделов отражают особенности эволюции мировой экономической мысли с выделением таких эпох, как дорыночная экономика, нерегулируемая рыночная экономика и регулируемая рыночная экономика. Причем приложения к ряду глав третьего раздела содержат фрагменты сочинений видных отечественных экономистов XIX — начала XX в., с именами которых связан, несомненно, наиболее плодотворный и поистине «золотой век» экономической науки России. Завершают учебник рекомендуемые учебно-методические материалы (планы семинарских занятий, тесты, тематика курсовых работ и выпускных работ бакалавра экономики, перечень экзаменационных (зачетных) билетов по курсу), а также словарь основных терминов и понятий и указатель имен. В подготовке учебника «История экономических учений» принимали участие сотрудники секции истории экономических учений при кафедре экономической теории Российской экономической академии имени Г. В. Плеханова.

В учебнике сохранена согласованность теоретико-методологических подходов в соответствии с общим замыслом предыдущих трех изданий данного учебника в 1996, 1997 и 1999 гг. Суть этого замысла — содействовать с деидеологизированных и неклассово-формационных позиций знакомству с основными этапами, теоретическими направлениями, течениями и школами экономической мысли, способствовать формированию высокой профессиональной культуры экономиста.

Учебник содержит полный курс дисциплины "История экономических учений", изложенный в соответствии с Государственным образовательным стандартом. В книге дана характеристика основных школ экономической науки, представлена отечественная экономическая мысль. Курс лекций дополнен приложением, в котором приводятся краткие биографические сведения о наиболее выдающихся представителях экономической науки и их основные труды, изданные на русском языке. Учебник предназначен для преподавателей и студентов высших учебных заведений, он также представляет интерес для широкого круга читателей, интересующихся экономической теорией.

А 23 История экономической мысли. Курс лекций. - М.: Ассоциация авторов и издателей "ТАНДЕМ". Издательство ЭКМОС, 1998 г. - 248 с.

[Truck ramp unloading](#), [Lorry ramp vehicle](#), [Vagon ramp storage](#), [Rail car ramp steel](#)

История экономических учений: Учебник для вузов КНИГИ ...учений Автор: Новиков А.А. Издательство: МИЭМП Год: 2010 Страниц: 133

Рекомендовано Министерством образования Российской Федерации в качестве учебника для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим и техническим специальностям. В учебнике излагается история мировой экономической мысли от учений меркантилистов и физиократов до современных экономических теорий. Предназначен для студентов и аспирантов экономических вузов и факультетов, но может быть рекомендован также всем интересующимся развитием экономических взглядов и учений.

История экономических учений: Учебник

Автономов В.С., Ананьин О.И., Макашева Н.А.

В работе рассматривается история экономической мысли XIX и XX вв. с упором на современные течения, начиная с маржинализма и заканчивая самыми последними концепциями, которые не освещены в литературе. Предпринята попытка проанализировать развитие экономической науки во взаимосвязи ее различных направлений с учетом методологических, философских и социальных аспектов указанных теорий, русской экономической мысли в русле европейской.

Авторы стремились отобрать из концепций, существовавших в прошлом, те, которые в наибольшей мере повлияли на современные взгляды, а также показать многообразие подходов к решению одних и тех же проблем экономической науки и сформулировать принципы, в соответствии с которыми эти проблемы отбирались.

Учебное пособие предназначено для студентов, а также для аспирантов и преподавателей экономических вузов.

Серия: «Высшее образование».

М.: Инфра-М, 2010 г.

Автор, который сам участвовал в создании учебника ГУ-ВШЭ, в новом учебнике старался более полно выдержать линию на признание истории экономических учений частью культурного «генофонда», ценного разнообразием интеллектуальных традиций и исследовательских программ, в рамках которых могут разрабатываться разные, порой непересекающиеся предметные области и свои аналитические приёмы и методы.

Настоящий курс лекций покойного И. Г. Блюмина подготовлен к печати кафедрой Истории народного хозяйства и экономических учений Экономического факультета Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. Публикацией этого курса кафедра хочет отметить многолетний труд и большие заслуги И. Г. Блюмина на педагогическом поприще.

Израиль Григорьевич Блюмин был выдающимся ученым, глубоким знатоком истории экономических учений и особенно современной экономической литературы. Своими капитальными исследованиями и критикой буржуазной политической экономии И. Г. Блюмин очень много сделал для советской науки. Но он был не только крупным ученым, но и талантливым педагогом, блестящие лекции которого слушали тысячи советских студентов. Само собой разумеется, что данная работа имеет не только мемориальное, но и практическое значение. Она крайне нужна студентам экономических вузов, поскольку учебного пособия по истории экономических учений, охватывающего возникновение и развитие как марксистской политической экономии, так и современной буржуазной политической экономии у нас еще нет.

Название: История экономических учений

Автор: Новиков А.А.

Издательство: МИЭМП

Год: 2010

Страниц: 133
Формат: pdf
Размер: 5,2 mb

Изучение курса истории экономических учений закладывает базу для дальнейшей профессиональной подготовки по всем экономическим специальностям, формирует фундаментальный понятийный аппарат, развивает экономическое мышление, расширяет профессиональный кругозор.

Название: История экономических учений
Автор: Титова Н.Е.
Издательство: Владос
Год: 1997
Страниц: 288
Формат: pdf
Для сайта: VipBook.info
Размер: 6,6 mb
ISBN 5-691-00008-X

Целью курса лекций являеца освоение студентами исторического наследия и идейного богатства ученых различных эпох в области экономической мысли. Изучение концепций и теорий отдельных школ и направлений, существовавших в прошлом и существующих в настоящее время в экономической науке, позволяет закрепить и углубить знания, полученные в курсе экономической теории.

Изложены экономические взгляды, учения, идеи от античности до наших дней. Рассмотрены методологические подходы к исследованию социально-экономических явлений и возможные варианты осуществления социально-экономической политики. История экономических учений представлена и как история формирования теории рыночной экономики. Для студентов экономических специальностей высших учебных заведений.

- ПРЕДИСЛОВИЕ
 - Вводная глава. Предмет и метод курса истории экономических учений
 - Предмет истории экономических учений
 - Методология исследования
 - Функции и роль курса истории экономических учений
 - Периодизация. История экономических учений как история формирования теории рыночной экономики
- [Раздел I. ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ](#)
- [Раздел II. ПРЕДПОСЫЛКИ И ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕОРИИ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ](#)
- [Раздел III. РАЗВИТИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕОРИИ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ](#)
- [Раздел IV. ГЕНЕЗИС СОВРЕМЕННЫХ ЗАПАДНЫХ ТЕОРИЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ](#)
- [Раздел V. ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ РОССИИ В XX в.](#)

Опубликованная в 1776 году, книга «Исследование о природе и причинах богатства народов» Адама Смита стала первым полноценным трактатом в области экономики. Она по праву

считаеца одной из самых авторитетных книг всех времен, а ее автора называют основоположником классической политэкономии. В настоящем издании Карен Маккреди интерпретирует неувядающий труд Адама Смита с точки зрения современного мира финансов, бизнеса и экономики, сопровождая его идеи примерами из XXI века.

В книге анализирующя фундаментальные экономические процессы, которые происходили в разные исторические периоды и в разных странах от III века до н. э. до начала XX века во взаимосвязи с общественной и культурной жизнью, развитием философской и политической мысли.

М. Г. Покидченко, И. Г. Чаплыгина

История экономических учений : учебное пособие

Дата поступления в продажу: 18.02.2010

В учебном пособии кратко изложен весь курс истории экономических учений: экономическая мысль Древнего Востока, античного мира, Средневековья, классическая политэкономия, зарождение и развитие современной экономической теории. Особое внимание уделяеца логике развития экономической науки и российской экономической мысли в рамках этого развития.

МАҚОЛАЛАР

Тема: Предмет и функции история экономических учений

Экономика — это наука о выборе наиболее эффективных способов удовлетворения безграничных потребностей людей путем рационального использования ограниченных ресурсов.

Из предмета экономической теории можно выделить первую **функцию экономики**: это нахождение рациональных сочетаний ресурсов для достижения максимального удовлетворения потребностей общества. Вторая функция экономической теории — практическая (рекомендательная). На основе позитивных знаний экономика даёт рекомендации к действиям для реализации необходимой экономической политики государством.

В зависимости от объекта исследования экономику подразделяют на:

- **Микроэкономика** — раздел экономической теории, который исследует поведение отдельных экономических субъектов.
- **Макроэкономика** — раздел экономической теории, который изучает функционирование экономики страны в целом.

В особый раздел экономической теории макроэкономика оформилась лишь в 30-х годах 20-го столетия. Основу этому разделу заложила работа Джона Кейнса «Общая теория занятости, процента и денег». В этой работе Кейнс сделал важный вывод о том, что если найти возможность воздействовать на потребления и инвестиции в национальном масштабе, то экономику можно либо притормозить, либо ускорить в её развитии.

В масштабах национальной экономики все локальные рынки тесно связаны между собой. Опыт показывает, что несогласованность в действиях на одном рынке по цепочке порождает проблемы на других рынках. В связи с этим в любой национальной экономике возникает необходимость постоянно синхронизировать во времени и в экономическом пространстве меры и действия, направленные на развитие и регулирование всех рынков. Для того, чтобы успешно решать данные проблемы необходимо анализировать общее равновесие экономической системы.

Общее равновесие (макроэкономическое) отражает сбалансированное согласованное функционирование всех рынков.

Основные макроэкономические цели:

- **Стабильный рост национального производства.** От объёмов национального производства зависит уровень и динамика благосостояния населения, экономическая мощь государства, экспортные возможности и политическая стабильность в обществе.
- **Стабильный рост цен.** Стабильные цены создают условие предсказуемости в экономике, стимулируют процессы кредитования и инвестирования, укрепляют доверие к национальной денежной единице, способствуют экономической и социальной стабильности в обществе.
- **Высокий уровень занятости.** Он является одним из главных условий социального спокойствия и высокого уровня жизни населения в стране.
- **Достижение равновесного внешнеторгового баланса.**

Для достижения макроэкономических целей общество использует целый набор инструментов и рычагов, которые реализуются в ходе проведения определённой экономической политики.

Её основными видами являются:

- **Фискальная политика**, использующая налоги и правительственные расходы для стимулирования или сдерживания производства.
- **Монетарная политика**, регулирующая размеры капиталовложений, темпы роста производства и цен по средствам изменения количества денег в обращении.
- **Политика ограничения доходов населения по средствам замораживания зарплаты и цен**, используется для борьбы с инфляцией.
- **Социальная политика**

• Внешняя экономическая политика, позволяющая с помощью тарифов, квот и лицензий регулировать объёмы и структуру экспорта, воздействовать на обменный курс национальной валюты и на размеры национального производства.

Нормативный и позитивный подход в экономике

На протяжении длительного времени работы экономистов включали в себя как рассмотрение различных экономических законов и принципов, так и рекомендации относительно разумной экономической политики и построения идеального общества. Только в конце XIX века каждое из этих направлений обособилось в отдельное научное направление, и сформировалась чистая (позитивная) экономическая теория.

Микроэкономика и макроэкономика сочетают в себе элементы **позитивной и нормативной** экономической теории. **Позитивная** экономическая теория **имеет дело с фактами** и не допускает качественных оценок. Она имеет дело с фактическим состоянием экономики и призвана помогать составлять правильную экономическую политику. То есть она занимается констатацией фактов.

Позитивный подход анализирует:

- к каким последствиям приводит то или иное решение экономического субъекта;
- при помощи каких средств может быть достигнута поставленная цель;
- какова будет цена ее достижения

Кроме того позитивный подход предполагает:

- объяснение и прогнозирование экономических явлений;
- изучение общеэкономических закономерностей;
- выявление причинно-следственной связи или функциональной связи между явлениями

Нормативная экономическая теория наоборот предполагает качественные оценки того, какой должна быть экономика. Нормативный подход выражает субъективное мнение о том, что должно быть.

Экономические показатели: поток и запас

Экономисты различают показатели, измеряемые за определенный период времени, то есть имеющие размерность **потока**, и показатели, измеряемые на момент времени, то есть имеющие размерность **запаса**.

Фактор времени играет большую роль в экономике. Так ценность денег для людей сегодня и в будущем различна. Сегодняшняя оценка будущих экономических показателей происходит в процессе дисконтирования.

Дисконтирование — это процесс приведения экономических показателей будущих лет к их сегодняшней ценности.

В экономической теории различают **номинальные и реальные величины**. Номинальные характеризуют стоимостные экономические показатели **действующих, текущих ценах**. Поскольку цены подвержены изменениям, то часто перед началом анализа у показателей устраняют влияние на них цен. Величины, **очищенные от влияния изменения цен**, называют **реальными**. Так в экономической теории различают реальную и номинальную заработную плату. Номинальная зарплата это зарплата в денежном выражении, а реальная — это то количество товаров и услуг, которое можно приобрести на номинальную заработную плату.

В экономической теории выделяют три периода времени:

- Мгновенный — когда все факторы, влияющие на экономическое явление, остаются постоянными
- Краткосрочный — когда одни факторы рассматриваются как постоянные, другие — как переменные
- Долгосрочный — когда все факторы рассматриваются как переменные

Экономика — это общественная наука. Она изучает определенную сторону жизни общества — поэтому тесно связана с другими общественными науками: социологией, юриспруденцией, психологией.

Основные методы исследования экономической теории

Если предмет науки характеризуется тем, что она изучает, то метод — как это исследуется.

Метод (методология) — это совокупность приемов, способов, принципов, с помощью которых определяются пути достижения цели.

Основной метод исследования, используемый экономической теорией — моделирование экономических явлений и процессов.

Экономическая модель — это упрощенное изображение экономической действительности, позволяющее выделить наиболее главное в сжатой компактной форме.

Это привело к появлению множества методов исследования экономической теории:

- **Метод научной абстракции.** Отвлечение в процессе познания от внешних явлений, не экономических сторон, выделение более глубокой сущности предмета или экономического явления

- **Метод функционального анализа.** Используется зависимость функция-аргумент для проведения экономического анализа и выведения заключений

- **Метод графических изображений.** Этот метод позволяет оценить соотношение между различными экономическими показателями, их поведение под влиянием изучаемой экономической ситуации

- **Метод сравнительного анализа.** Сопоставление частных и обобщающих показателей с целью выявления наилучшего результата

- **Метод Экономико-математического моделирования.** Описание экономических явлений на формализованном языке с помощью математических символов и алгоритмов

- **Индуктивный и дедуктивный методы.** Индуктивный метод — выведение положений, теорий и выводов из фактов — от фактов к теории. При использовании дедуктивного метода экономисты опираются на случайные наблюдения, логику и интуицию, на основе основе которых формируется предварительная гипотеза. Дедукция и индукции представляют собой взаимодополняющие методы исследования.

- **Метод позитивного и нормативного анализа.** Позитивный метод исследует фактическое состояние экономики; нормативный метод определяет конкретные условия и экономические аспекты, которые желательны, либо нежелательны в обществе

- **Практические мероприятия.** Проведение практических мероприятий с целью подтверждения выдвинутой экономической гипотезы

Ошибки научного анализа

При моделировании экономических процессов следует избегать возможных логических ошибок.

К наиболее часто встречающимся логическим ошибкам относятся следующие:

- Ошибочное построение доказательства, исходящее из ложного представления "что верно для части (отдельного человека), то верно и для целого (для общества в целом)".

Например, повышение зарплаты на отдельно взятом предприятии увеличит покупательную способность его работников. Повышение же зарплаты в целом по стране приведет к росту цен, инфляции, и как следствие, сохранению покупательной способности людей на прежнем уровне.

- Логически ошибочное построение "после этого, следовательно, по причине этого".

Например когда растет величина A , сокращается величина B . Это не означает, что A всегда является причиной изменений в B . Связь может быть чисто случайной или объясняться существованием какого-либо третьего фактора C .

Так, статистика свидетельствует, что длительный рост цен на автомобили в нашей стране ведет не к сокращению, а к увеличению объема продаж. Напрашивается очевидный вывод: рост цен ведет к росту объема продаж!? Но этот ложный вывод, противоречащий закону спроса, поскольку в данном примере не учтен фактор ожидания инфляции и рост доходов населения.

Функции экономики

Становление экономической науки как самостоятельной академической дисциплины происходило в XVIII в., хотя ее предыстория уходит вглубь веков. До сих пор экономисты продолжают спорить о том, что такое экономика, что она изучает, каковы ее функции, какими методами пользуются экономисты при анализе экономических взаимосвязей и закономерностей.

Согласно современному пониманию экономика - это наука о законах и закономерностях отношений людей в процессе производства, распределения, обмена, потребления и воспроизводства материальных благ и услуг, а также эффективного использования ограниченных производственных ресурсов в целях удовлетворения потребностей людей. Такое понимание предмета экономики сложилось в ходе длительного исторического развития этой науки.

Как и всякая наука экономика выполняет прежде всего познавательную функцию - теоретически объясняет, как функционирует хозяйство, каковы причины, природа, последствия экономических процессов (как банки делают деньги, в чем суть инфляции, как спрос и предложение влияют на цены и т. п.). На основе теоретических обобщений реальных фактов хозяйственной жизни экономика объясняет, что есть или что может быть, формулирует принципы экономического повеления (так называемая позитивная экономическая теория).

Прогностическая (греч. prognosis — предвидение, предсказание) функция экономики заключается в формировании научных основ прогнозирования перспектив научно-технического и социально- экономического развития. Она приобретает важное значение в связи с составлением планов и прогнозов развития предприятий и национального хозяйства.

Экономика выполняет и практическую (рекомендательную) функцию: на основе позитивных знаний дает рекомендации, предлагает «рецепты» действий, объясняет, какой должна быть экономика (нормативная экономическая теория). Эта функция тесно связана с экономической политикой.

РАЗГОСУДАРСТВЛЕНИЕ И ПРИВАТИЗАЦИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Узбекистан ныне проходит третий этап разгосударствления и приватизации, который логически вытекает из двух предыдущих. Как известно, первый начался еще в 1991 году и проходил до 1994 года: тогда частному сектору были переданы объекты торговли и бытовых услуг предприятия, которые требовали личной инициативы, гибкой политики управления. Они же не требовали больших капитальных вложений, но могли обеспечить быстрый оборот денежных средств. Накопления финансов и опыта позволили собственникам начать приватизацию малых и средних предприятий - так с 1995 года начался второй этап разгосударствления.

Как протекал процесс разгосударствления?

С 2000 года идет процесс разгосударствления средних и крупных предприятий, но при этом в Узбекистане аспекты реализации государственных пакетов акций приватизированных предприятий, в уставном фонде которых государственная доля составляет 25% и менее, решались на фондовом рынке в течение 2003-2004 годов поэтапно. Кстати, именно на это был направлен указ Президента Ислама Каримова "О мерах по кардинальному увеличению доли и значения частного сектора в экономике Узбекистана". С 1 февраля 2003 года был установлен минимальный размер уставного фонда открытых акционерных обществ (ОАО) в размере эквивалентном (50 тыс. по курсу Центрального банка на дату регистрации общества. При этом число участников общества с ограниченной и дополнительной ответственностью не может превышать 50 юридических и физических лиц.

Кроме того, в целях дальнейшего стимулирования участия населения в процессе приватизации доходы физических лиц, полученные в виде дивидендов по акциям (долям) хозяйственных обществ и товариществ, созданных на базе приватизированных предприятий освобождаются от налогообложения сроком на пять лет. Между тем, были отменены ряд действующих ранее правовых аспектов, касающихся управления государственными активами. В частности это касается порядка, при котором решение наблюдательного совета не может быть принято без согласия доверительного управляющего пакетом акций, принадлежащим государству, или без согласия государственного поверенного. Помимо этого, государственный поверенный лишается права приостанавливать исполнение решения общего собрания акционеров. Также запрещается передача государственных пакетов акций в уставной фонд хозяйственных объединений с правом доверительного управления. В свою очередь, были расширены права руководства предприятия и трудового коллектива в управлении ОАО.

Весной 2002 года правительство Узбекистана включило в эту программу дополнительно еще 751 предприятие. В частности, включено еще 539 объектов в перечень, состоящий ранее из 373 предприятий, акции которых реализуются на биржевом и внебиржевом рынках. В этот перечень включены предприятия химической отрасли, маслоэкстракционные заводы, швейно-трикотажные фабрики, автозаправочные станции и автокемпинги Национальной холдинговой компании "Узбекнефтегаз", объекты инфраструктуры Хлопкопрома.

В Программе разгосударствления и приватизации предприятий на 2003-2004 годы предусматривалось реализовать около 80% государственных активов. К этому времени было обследовано около 4 000 предприятий и объектов. В первый перечень, наиболее обширный, включено около 1400 предприятий. По мнению экспертов, эта группа объединяет предприятия, акции которых уже пользуются широким спросом среди инвесторов на фондовом рынке. Предприятия, входящие во второй перечень, до настоящего времени находились в государственной собственности. В соответствии с документом, правительство приняло решение продать их, в первую очередь целиком в частную собственность. Третью группу составляют предприятия, которые на протяжении ряда лет находились в состоянии устойчивой стагнации.

В 2003-2004 годах ожидалось, что 3728 предприятий перейдут в частную собственность, и в тоже время государство останется владельцем контрольных пакетов акций по ограниченному кругу -1327 предприятий энергетики, сельхозмашиностроения, золотодобывающей, электротехнической, химической, нефтегазовой и масложировой промышленности.

Особенно ярко тенденции разгосударствления отмечались в конце 2003 года, когда в приватизацию активно включился иностранный капитал - были проданы крупные пакеты акций более 40 предприятий ведущих отраслей. Так, по данным Госкомимущества, 33,9% акций АО "Гулистон экстракт-ег" по цене (898,7 тыс. реализовано ЗАО "Тумагор" (Россия) и 25% акций по цене (565 тыс. "Юктранс" компании "Frest AG.". Были также приобретены 62,45% акций АО "Тошмарег" и 51% акций ОАО "Янгиюль ег мой" компанией "Belgane investment compani establishment" (Лихтенштейн) соответственно за (1,85 млн. с принятием дополнительных инвестиционных обязательств в размере \$1,5 млн. в первом случае и за \$1,4 млн. и (1,5 млн. дополнительных инвестиционных обязательств во втором. 50,2% пакета акций АО "Ургенч ег" приобрела компания "FLOLL Ltd" (Швейцария) за (2,5 млн. с принятием дополнительных инвестиционных обязательств в размере \$1,1 млн. 74% акций АО "Кулол" продано фирме "Ascom engineering ' sri" (Италия) за \$510 тыс. с принятием инвестором дополнительных инвестиционных обязательств на \$1 млн, 60,2% пакета акций АО "Кокандский суперфосфатный завод" приобрело российское 000 "НИИГИПРОХИМ-наука" за \$1,33 млн. с принятием дополнительных инвестиционных обязательств в размере \$5 млн.

Особое внимание правительство уделяло механизму приватизации экономически несостоятельных предприятий. В частности, по убыточным и низко рентабельным, - предоставлено право реализовывать неразмещенные государственные активы на конкурсных условиях по цене ниже их номинальной стоимости. Такой порядок продажи допускался при условии, если новый собственник принимает на себя инвестиционные обязательства в объемах, достаточных для технического перевооружения и наращивания выпуска продукции, погашения имеющейся кредиторской задолженности предприятия.

При этом инвестиционные обязательства, принимаемые иностранными инвесторами, могли осуществляться в виде прямых инвестиций путем поставки оборудования, запасных частей и комплектующих для технического перевооружения и реконструкции производства, погашения инвестором задолженности предприятия перед бюджетом, государственными целевыми фондами и кредитов, полученных под гарантии правительства. Запасные части и оборудование, завозимые в Узбекистан, освобождались от таможенных платежей (за исключением сборов за таможенное оформление).

В список 115 предприятий, подлежащих реализации по нулевой стоимости с принятием инвестиционных обязательств, включены объекты социальной и транспортной инфраструктуры, полиграфии, а также местной промышленности. Как отмечают эксперты Госкомимущества Республики Узбекистан, реализация стратегическим инвесторам активов государства в предприятиях легкой промышленности будет осуществляться только по согласованию с государственной тендерной комиссией при наличии бизнес-планов модернизации и технического перевооружения производств, обеспечивающих глубокую-переработку сырья и увеличение экспорта готовой продукции.

Более того, продажа на вторичном рынке акционерными компаниями и холдингами переданных им в уставный фонд государственных пакетов акций будет также осуществляться только по решению государственной тендерной комиссии. При этом вносятся обязательства направлять полученные денежные средств на инвестирование проектов по созданию новых, модернизации и техническому перевооружению действующих предприятий.

В соответствии с предыдущей программой приватизации на 2003-2004 годы правительство Узбекистана планировало реализовать госактивы 3728 предприятий, в том

числе 2409 предприятий целиком. По данным Госкомимущества, денежные поступления по всем источникам разгосударствления и приватизации в Узбекистане по итогам 2004 года увеличились в 1,4 раза до 78,5 млрд. сумов. В прошлом году было приватизировано 1830 объектов (что в 1,3 раза больше 2003 года).

Между тем, объем реализации пакетов акций иностранным инвесторам в Узбекистане в январе-марте 2005 г вырос в 1,9 раза по сравнению с аналогичным периодом 2004 г и составил \$6,4 млн. В первом квартале текущего года были реализованы пакеты акций 26 предприятий, что выше аналогичного показателя 2004 года в 1,52 раза. При этом иностранные инвестиции по взятым обязательствам при приватизации объектов составили \$9,2 млн. и 67,2 млн. сумов.

К наиболее крупным сделкам по акциям и объектам, реализованным иностранным инвесторам в первом квартале 2005 года, следует отнести:

- американская All Americas International Inc приобрела Самаркандскую чаеразвесочную фабрику за \$200 тыс. с инвестиционными обязательствами в размере-\$6,4 млн.;

- швейцарская TSI Associates приобрела 25% акций ОАО "Карбонат" (Фергана) стоимостью \$357тыс.;

- британская Eсоimprex Ilc приобрела 50,3% акций ОАО "Бекабадцемент", входящего в тройку крупнейших цементных заводов республики, стоимостью \$1,2 млн.

Рыночное равновесие спроса и предложения. Равновесная цена

Рынки передают информацию в форме цен людям, которые покупают и продают товары и услуги. Продавцы и покупатели планируют свою деятельность на основе этой информации и своих знаний. Как показывают кривые спроса и предложения, при каждой данной цене люди планируют купить или продать определенные количества товара.

На каждом рынке существует множество продавцов и покупателей, каждый из которых планирует свои действия независимо от других. Если планы продавцов и покупателей совпадают, то никому не приходится эти планы изменять, устанавливается **равновесная цена**, которая устраивает одновременно и покупателя и продавца. При цене равновесия устанавливается равенство не покупок и продаж—такое равенство существует при любой цене. При цене равновесия количество продукции, в пределах которого потребители намерены продолжать делать закупки, будет соответствовать тому количеству продукции, которое производители намерены продолжать поставлять на рынок.

Поместим рассмотренные нами ранее кривые спроса и предложения в одной системе координат (рис. 1).

Точка пересечения кривых спроса (DD) и предложения (SS) есть точка равновесия (E). В этой точке объем спроса равен объему предложения. Здесь фиксируется формирующаяся при этих условиях равновесная цена. Положение на рынке, при котором количество товаров или услуг, которые хотят приобрести потребители, абсолютно идентично количеству товаров и услуг, которые желают предложить производители, есть рыночное равновесие. Однако равенство спроса и предложения — это скорее теоретическая абстракция, позволяющая нам выявить наиболее важные закономерности функционирования рыночного механизма, ибо в реальной хозяйственной практике такое совпадение бывает весьма редким. Отклонения от рыночного равновесия могут быть в следующих формах:

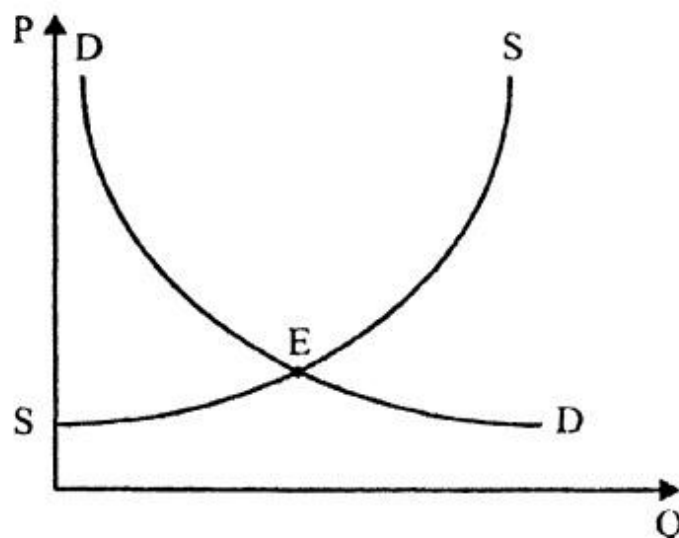

Рис. 1. Кривые спроса и предложения

1) избыточный спрос, когда количество благ, спрашиваемых на рынке, превышает количество предлагаемых;

2) избыточное предложение, когда количество благ, предлагаемых на рынке, превышает количество спрашиваемых.

Если рыночная цена превышает равновесное значение, то существует избыточное [предложение товаров](#), и это заставляет продавцов снижать цену. Если рыночная цена ниже равновесного значения, то имеет место избыточный [спрос на товары](#), и это заставляет продавцов повышать цену. В любом случае продавцы и покупатели имеют определенные ожидания относительно рыночной цены. В состоянии экономического равновесия хозяйствующий субъект — производитель или покупатель — не имеет стимулов к изменению своего экономического поведения. Если же рыночная цена не равна равновесной, то действия покупателей и продавцов двигают ее в направлении равновесной цены.

В реальной жизни рыночные условия изменяются очень быстро. Существует ряд факторов, которые, помимо цены, воздействуют либо на объем спроса, либо на объем предложения. В результате равновесие будет достигаться при других значениях цены. Возможны следующие 4 варианта:

1) уменьшение спроса под влиянием неценовых факторов ведет к падению равновесной цены и объема предложения;

2) увеличение спроса под влиянием неценовых факторов повышает равновесную цену и объем предложения;

3) уменьшение предложения под влиянием неценовых факторов ведет к повышению равновесной цены и сокращению объема спроса;

4) увеличение предложения под влиянием неценовых факторов ведет к падению равновесной цены и расширению объема спроса.

(Материалы приведены на основании: Е.А. Татарников, Н.А. Богатырева, О.Ю. Бутова. Микрoэкономика. Ответы на экзаменационные вопросы: Учебное пособие для вузов. — М.: Издательство «Экзамен», 2005. ISBN 5-472-00856-5)

**МАВЗУЛАР БЎЙИЧА ТАҚДИМОТ
СЛАЙДЛАРИ**

**ФАННИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ.
ҚАДИМГИ ДУНЁ, ФЕОДАЛ ЖАМИЯТИ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ**

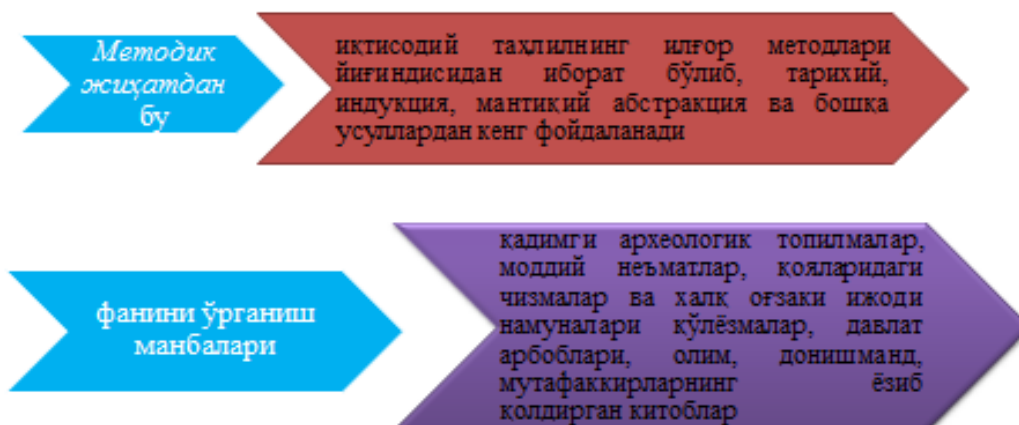
- 1 • “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанининг предмети
- 2 • Фанни ўрганиш услубиёти (методологияси)
- 3 • Қадимги Шарқдаги иқтисодий ғоялар
- 4 • Антик дунё иқтисодий қарашлари
- 5 • Араб ва Ғарбий Европа давлатларида феодализм давридаги иқтисодий ғоялар
- 6 • IX-XV асрларда Ўрта Осиёдаги иқтисодий фикрлар

1.1. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанининг предмети

“Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанининг предмети

маълум даврлардаги у ёки бу ижтимоий қатламлар, инсонлар манфаатини ифода этувчи иқтисодий ғоялар ва ижтимоий концепцияларнинг вужудга келиши, ривожланиши ва алмашинувнинг тарихий жараёни ҳисобланади

1.2. Фанни ўрганиш услубиёти (методологияси)

1.3. Қадимги Шарқдаги иқтисодий ғоялар

1.3. Қадимги Шарқдаги иқтисодий ғоялар

Қадимги Хитой м.а. VI-III асрлар

«Гуан-Цзи» (м.а. IV а.)

Товар-қул
муносабатлари

Баҳоларни ушлаб
тўриш

Ерни бошқариш

Ер кадастрини тузиш

Қадимги Хитой м.а. VI-III асрлар

Конфуций ёки Қун-
Цзи (м.а. 551-478 йй.)

Кен-Цзи (м.а. 312-289
йй.)

Сюнь-Цзи (313-278
йй.)

Ёшларнинг
кариятларга ҳурмати,
уларга қарши
чиқмаслик ғояси

Қадимги Ҳиндистон

«Артхашастра»
(м.а. IV-III асрлар
оралиғида)

амалий ҳаёт
тўғрисидаги фан

қулчиликни
мустақкамлаш

бўйсиниш

1.4. Антик дунё иқтисодий қарашлари

Платон (Афлотун, тахминан м.а. 427-347 йй.)

Файласуфлар -
давлатни
бошқарувчилар

Ҳарбийлар - давлатни
бошқариш
аппаратининг бир
қисми

«Қора» тоифа -
деҳқон, хунарманд ва
савдогарлар

Аристотель

«Қул - тирик қурол
қандайдир тирик
мулк»

У «ҳақиқий бойлик»

Қиймат (қилмат)

товарлилик

Цицерон Марк Туллий (м.а. 106-43 йй.)

кишлоқ хўжалигини
қўллаган

савдо ва
судхўрликни бойиш
манбаи деб
хисоблади

қулдорлар билан
бирга савдогар ва
судхўрларнинг
манфаатини ҳам
ҳимоя қилди.

1.4. Антик дунё иқтисодий қарашлари

Платон (Афлотун,
тахминан м.а. 427-347
йй.)

*Файласуфлар - давлатни
бошқарувчилар*

*Харбийлар - давлатни бошқариш
аппаратининг бир қисми*

*«Қора» тоифа - деҳқон,
хунарманд ва савдогарлар*

1.4. Антик дунё иқтисодий қарашлари

Антик дунё намоёндалари

Солон (м.а. 640/635- 559 йй.)	Афинада Перикл (м.а. 444/443- 429 йй.)	Ксенофо нт (тахминан м.а. 430-354 йй.)	Платон (Афлоту н, тахминан м.а. 427- 347 йй.)	Аристоте ль (Арасту, м.а. 384- 322 йй.)	Катон Старши й (м.а. 234-149 йй.)	Ака-ука Тибериий ва Гай Гракуллар	Цицерон Марк Туллий (м.а. 106- 43 йй.)	Луций Сергей Каталли а м.а. 63- 62 йй.	Луций Анней Сенека (м.а. 3- мил. 65 йй.)
--	--	---	--	---	---	--	--	--	---

1.5. Араб ва Ғарбий Европа давлатларида феодализм давридаги иқтисодий ғоялар

**Ибн Халдун
Абдурахмон Абу
Зайд (1332-1406)**

шоҳлик ҳокимияти,
одамларнинг
даромадлари»ни
ўрганиш

Давлатнинг яшаш даври
ва босқичларини
келтиради

Меҳнат қилинмаса
«бозор муносабати ҳам
барҳам топади».

**Фома
Аквинский
(1225-1274)**

қуллик ва
крепостнойликни
оқлайди

йирик савдо ва
суджўрликни
таъқиқлашни талаб
этади

юқори табақа
аҳолисини
меҳнатқашлар
манфаатини ҳимоя
қилувчилар

Ермолай Еразм

савдо ҳамда
суджўрликка қарши

ерни фақат давлатга
хизмат қилаётган
(яъни дворян)
одамларга бериш
керак

1.6. IX-XV асрларда Ўрта Осиёдаги иқтисодий фикрлар

Ўрта Осиёдаги иқтисодий мутафаккирлар

Ал-Фарғоний

Беруний

Низомулмулк

Алишер Навоий
(1441-1501)

Ал-Хоразмий

Юсуф Хос Хожиб

Баҳоуддин
Нақшбанд

Заҳириддин
Мухаммад Бобур
(1483-1530)

Фаробий

Ибн Сино

Амир Темур
(1336-1405)

М. Улугбек

1.6. IX-XV асрларда Ўрта Осиёдаги иқтисодий фикрлар

Амир Темур (1336-1405) давлат ва иқтисодиётни бошқаришда ўзига хос мактаб яратган

Биринчи вазирга - ер сотиқлари, бож, ўлмон-солиқундириш ҳамда миришаблик юмушларини бошқариш юкланган.

Иккинчи вазир синах вазирни ҳисоблаиб, синахиларнинг маошлари ва танҳо (бу ерда - тожу-тахт учун қилган хизматлари эвазига бериладиган инъом маъносида)ларни бошқарган.

Учинчи вазир эса эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетиётганлар, савдогарлар мол-мулкдан олинадиган закот ва бошларни, мамлакат чорвасини бошқариб, буларнинг барчасида тўнланган дарамадларни омонат тарзида сақлаган.

Тўртинчи вазир салтанат ишларини юритувчи вазир бўлиб, у салтанатдаги жама идораларнинг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган харажат, ҳанго оихона ва саройдаги бошқа жонзонларга қилинган харажатлардан оғоҳ бўлиб борган.

1.6. IX-XV асрларда Ўрта Осиёдаги иқтисодий фикрлар

- З. М. Бобур давлатни бошқаришга алоҳида аҳамият берган. Аллома қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, хунармандчиликни қўллаб қувватлаган

Меркантилизм иқтисодий таълимоти

Режа:

2.1. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти

Меркантилизмни қисқача қилиб қуйидагича таърифлаш мумкин

- иқтисодий сиёсатда: мамлакатда ва давлат хазинасида имкони борича нодир металлларни (олтин, қумуш, жавоҳир, зар ва дурларни) кўпроқ тўшлаш;
- назария ва таълимотда: савдо, пул обороти, яъни муомала соҳасида иқтисодий қонуниятларни излаб топиш.
- *«Инсонлар металл учун қурбон бўлмоқда»*, яъни олтин фетишизми бутун капиталистик жамият ривожига ҳамоҳанг бўлган янги ҳаёт тарзи ва фикрлашнинг таркибий қисмидир

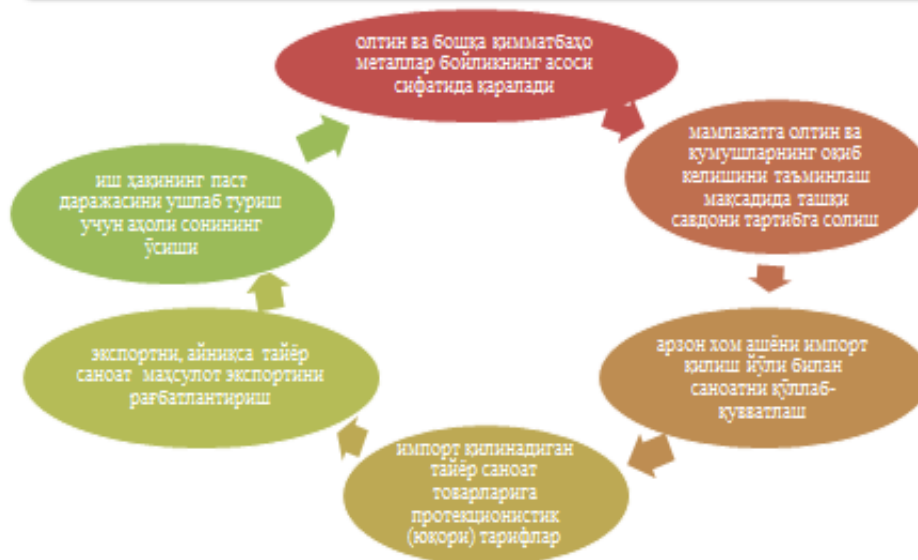
2.1. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти

Меркантилизмнинг ривожланиш давлари

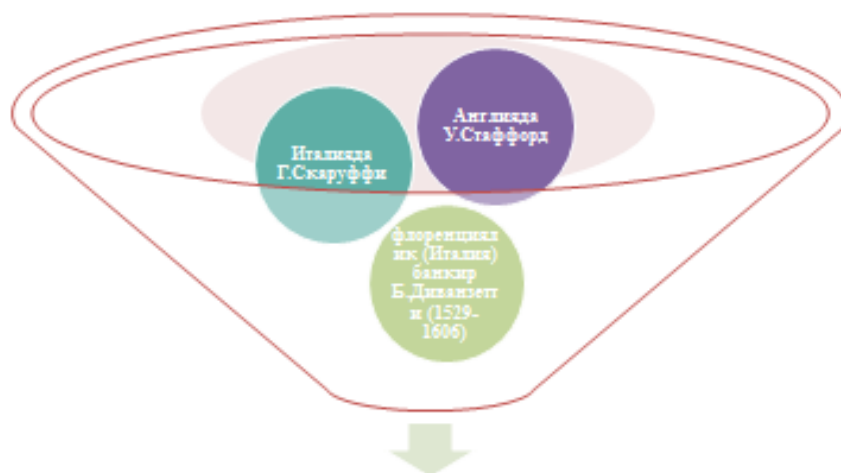

2.1. Меркантилизм иқтисодий таълимотининг моҳияти

Меркантилистлар илмий дунёқарашининг етакчи тамойиллари

2.2. Илк меркантилизм таълимоти намоёндалари

Илк меркантилизм даврида чақалар атайлаб шидан чиқарилган, мақсад - пулни мамлакатда сақлаб қолиш. Пул (чақа)ни иқтисодий организмнинг қонига ўхшатади, демак, агар чақа (пул) бўлмаса (қон қаби), организм ўлади. Буни протекционизм сиёсати дейилади (эркин савдога қарама-қарши). Бу сиёсатни айниқса Англия кенг қўллаган

2.3. Ривожланган меркантилизм хусусиятлари

Ривожланган меркантилизм ёки савдо баланси назарияси (XVI асрнинг иккинчи ярми - XVII асрнинг ўрталари) асосий мафкурачиси **ТОМАС МАНН** (1571-1641) ғоялари

<p>пул ташқи савдо оборотида бошлангич масканни ташкил этади, яъни П-Т-П.</p>	<p>ҳар бир савдо капиталисти ўз пулини маълум фойда олиш учун оборотга қўяди. Шундай йўл билан, яъни савдо йўли билан бойиш керак</p>	<p>Товар, пул, фойда ва капитал орасидаги алоқадорликнинг сабабини топишга ҳаракат қилинган</p>
---	---	---

2.3. Ривожланган меркантилизм хусусиятлари

Ривожланган меркантилизм ёки савдо баланси назарияси (XVI асрнинг иккинчи ярми - XVII асрнинг ўрталари) асосий мафкурачиси **ТОМАС МАНН** (1571-1641) ғоялари

<p>пул ташқи савдо оборотида бошлангич масканни ташкил этади, яъни П-Т-П.</p>	<p>ҳар бир савдо капиталисти ўз пулини маълум фойда олиш учун оборотга қўяди. Шундай йўл билан, яъни савдо йўли билан бойиш керак</p>	<p>Товар, пул, фойда ва капитал орасидаги алоқадорликнинг сабабини топишга ҳаракат қилинган</p>
---	---	---

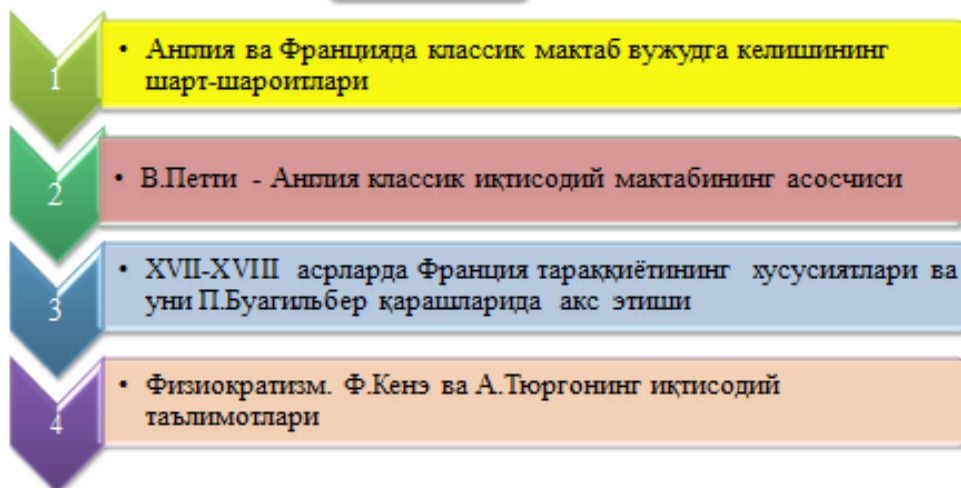
2.4. Меркантилизм ва ҳозирги замон

Меркантилизм иқтисодий таълимоти
АСОСЧИЛАРИ

Асосчилар:
 В. Стаффорд (1554-1612)
 Г. Скарүффи (1519-1584)
 Т. Манн (1571-1641)
 Жон Ло (1671-1729)
 А. Монкретъен (1575 – 1671)

Илк классик мактабнинг вужудга келиши давридаги таълимотлар

Режа:

3.1. Англия ва Францияда классик мактаб вужудга келишининг шарт-шароитлари

3.1. Англия ва Францияда классик мактаб вужудга келишининг шарт-шароитлари

1-босқичда меркантилизм таълимотининг ҳагслари ёритиб берилди ва унинг асосчилари В.Петти ва П.Буагильбер бир-биридан бешбар қийматнинг меҳнат назариясини илгари сурдилар ва ҳар қандай қийматнинг манбаи ва ўлчови сифатида товар маҳсулот ёки бошқа бойликни яратиш учун сарфланган меҳнат миқдори ҳисобланди. Бойлик ва фаровонлик муомала соҳаси эмас, балки ишлаб чиқариш соҳасида яратилиши кўрсатилади

2-босқич А.Смит асарларидаги иқтисодий ғояларда акс этган.

3-босқич франциялик Ж.Б.Сэй ва Ф.Бастиа, инглизлар Д.Рикардо, Т.Мальтус ва Н.Сениор, америкалик Г.Кэри ва бошқалар асарларидаги ғоялар билан боғлиқ XIX асрнинг 1-ярми

4-яқунловчи босқич XIX асрнинг 2-ярми Ж.С.Милль ғояларида ўз ниҳоясига етди.

3.2. В.Петти - Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси

Илк классик мактаб таълимотлари

Асосчилари

В. Петти (1623-1687 йил)

П. Буагильбер (1646-1714 йил)

3.2. В.Петти - Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси

В.Петтининг иқтисодий муаммоларга бағишланган асарлари:

«Солиқлар ва йиғимлар тўғрисида рисола» (1662й.),

«Сўз донишмандларга» (1665й.),

«Ирландиянинг сиёсий анатомияси» (1672й.),

«Сиёсий арифметика» (1683й.)

«Пул тўғрисида бир неча оғиз сўз» (1682 й)

3.2. В.Петти - Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси

В.Петти - Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси

Қийматнинг меҳнат назариясига асос солиниши

Пулга бўлган муносабат

Рента, ернинг баҳоси масалалари

3.3. XVII-XVIII асрларда Франция тараққиётининг хусусиятлари ва уни П.Буагильбер қарашларида акс этиши

П.Буагильбернинг иқтисодий муаммоларга бағишланган асарлари:

«Франциянинг тўла тавсифи»

«Франция тўғрисида варақа»

«Бойликлар табиати тўғрисида трактат»

3.3. XVII-XVIII асрларда Франция тараққиётининг хусусиятлари ва уни П.Буагильбер қарашларида акс этиши

1691 йилда у Францияни оғир иқтисодий аҳволдан чиқариш тизимини таклиф этди. Дастлабки фикрлари бўйича турли ислохотлар ўтказиб (улар буржуа-демократик ҳарактерга эга бўлиши керак эди), 1707 йилда эса унинг голлари етилиб, қуйидаги уч қисмдан таркиб топди:

- ✓ Солиқ ислохотини ўтказиш. Солиқ тизимининг деҳқонлар меҳнатидан манфаатдорлик тамойилига асосланиши, ундан ташқари солиқ барчага тегишли бўлиши керак эди.
- ✓ Ички савдонини ҳар ҳил чеклашлардан озод қилиш (ички савдо эркинлиги); бу чора ички бозорни кенгайтириш, меҳнат тақсимотининг ўсишини таъминлаш, товар-пул муомаласини кучайтириши керак эди;
- ✓ Доннинг эркин сотилишига йўл бериш, донга табиий баҳо таъсирини чекламаслик.

3.4. Физиократизм. Ф.Кенэ ва А.Тюргоннинг иқтисодий таълимотлари

Франсуа Кенэ (1694-1774)

«Фермерлар»

«Дон»,

«Аҳоли»,

«Солиқлар» (1756-1757йй)

«Иқтисодий жадвал» 1758 й.

Анн Робер Жак Тюрго (1727-1781 йй.)

«Бойликнинг пайдо бўлиши ва тақсимланиши тўғрисидаги мулохазалар» асари (1769-1770 йилларда chop этилган)

69 та теорема қиймат, баҳо ва пулга бағишланган.

Жамиятда 5 та синф мавжудлигини қайд этган

А.Смит ва Д.Рикардонинг иқтисодий таълимотлари

Режа:

1

• А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назариётчиси

2

• Смитнинг қийматнинг меҳнат назарияси

3

• А.Смит ва ҳозирги замон

4

• Д.Рикардо саноат тўнтариши даврининг назариётчиси

5

• Д.Рикардо таълимотининг аҳамияти

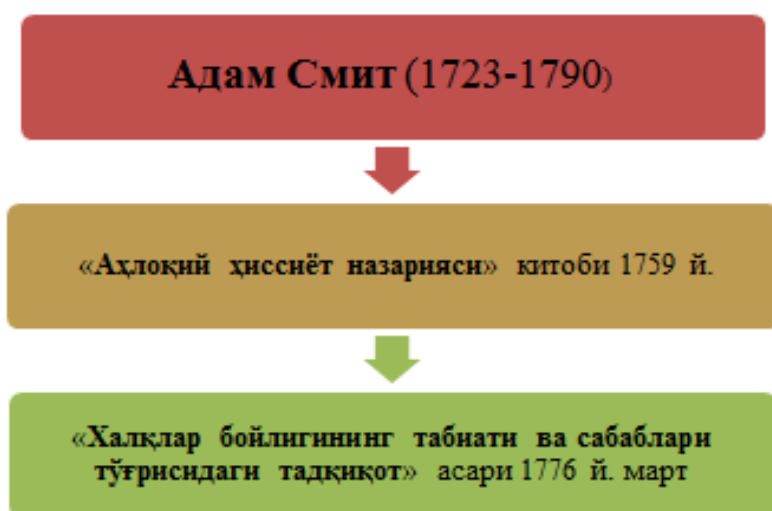
4.1. • А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назарийчиси

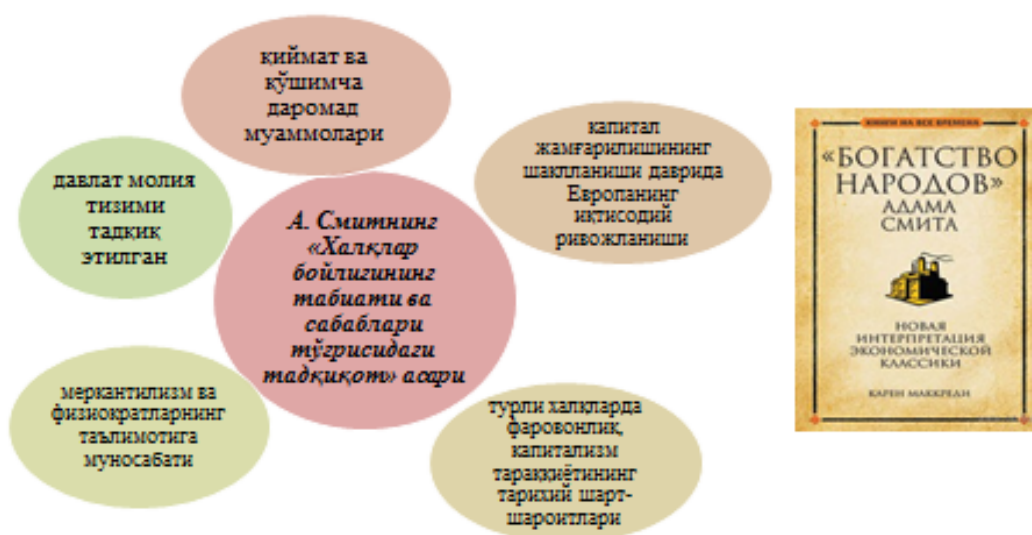
4.1. • А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назарийчиси

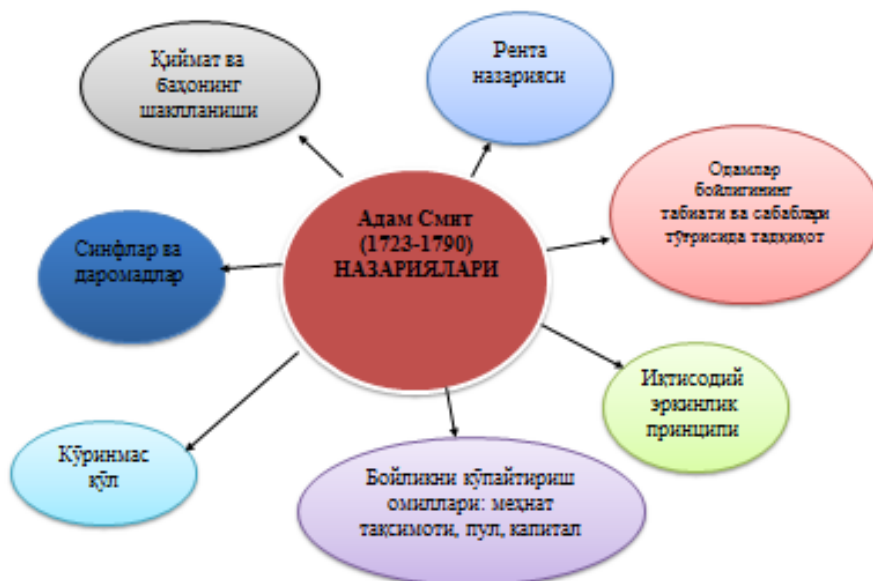
4.1. • А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назарийчиси

4.1. • А.Смит мануфактура даврининг иқтисодчи назарийчиси

4.2. • Смитнинг қийматнинг меҳнат назарияси

4.3. • А.Смит ва ҳозирги замон

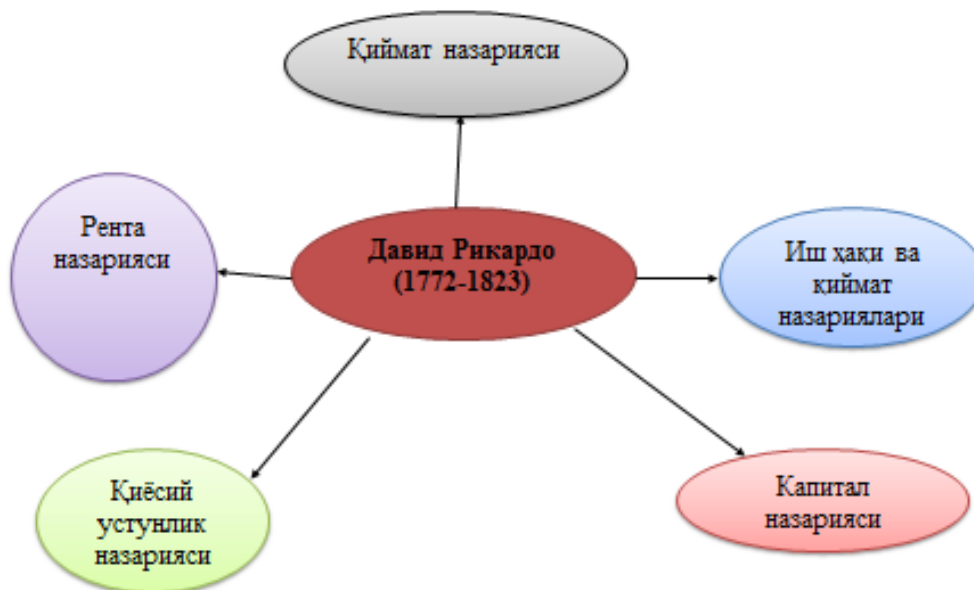
Смит ночор аҳволга тушиб қолган иқтисодиётни ривожлантириш учун қуйидаги уч омилни кўрсатиб берган

1) мамлакатда тинчлик, осойишталик бўлиши ва сақланиши

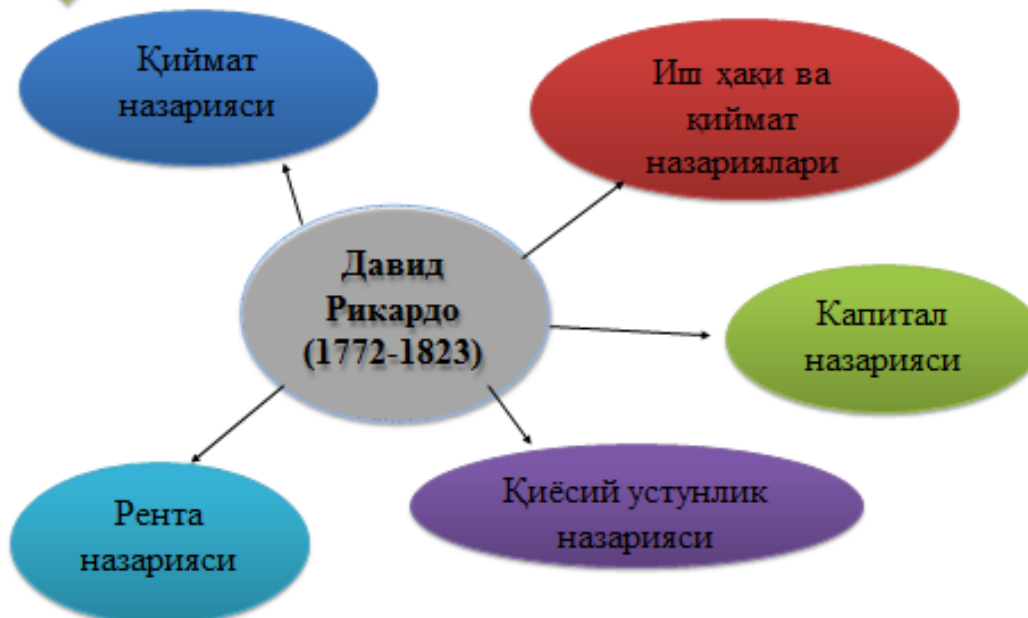
2) меъёрдаги энгил солиқлар тизими

3) давлат иқтисодиёт ишларига ҳадеб аралашмавермаслиги зарур, иқтисодиёт табиий равишида амалга ошаверади

4.4. • Д.Рикардо sanoat тўнтариши даврининг назариётчиси

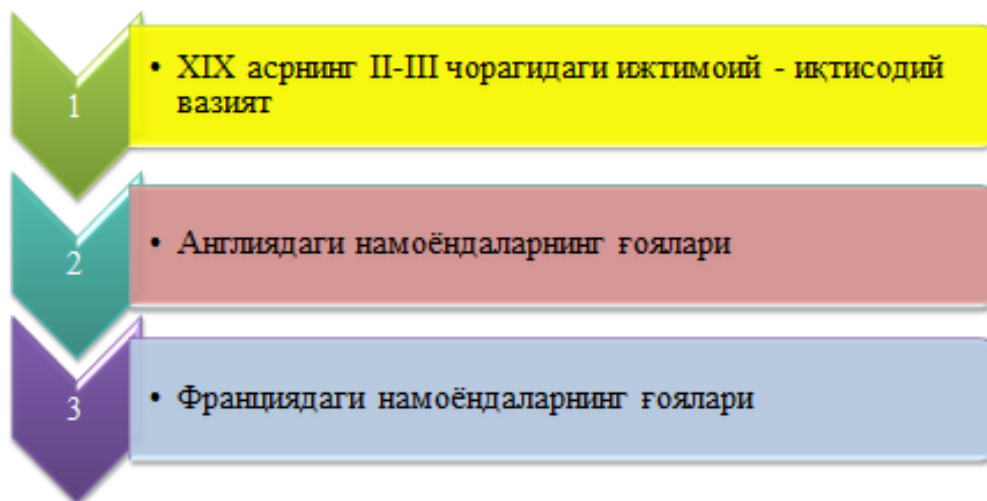

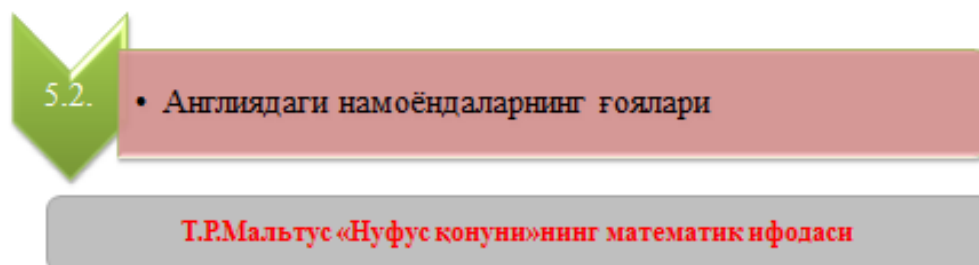
4.5. • Д.Рикардо таълимотининг аҳамияти

Классик иқтисодий мактабга муҳолиф ғояларнинг вужудга келиши

Режа:

Аҳолининг ўсиши	Геометрик прогрессия	1,2,4,8,16,32,64, 128 ва ҳоказо
Тирикчилик воситаларининг ўсиши	Арифметик прогрессия	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10
200 йилдан сўнг	Аҳолининг ўсиши 256 марта	Тирикчилик воситалари 9 марта
300 йилдан сўнг	Аҳолининг ўсиши 9096 марта	Тирикчилик воситалари 13 марта

5.2.

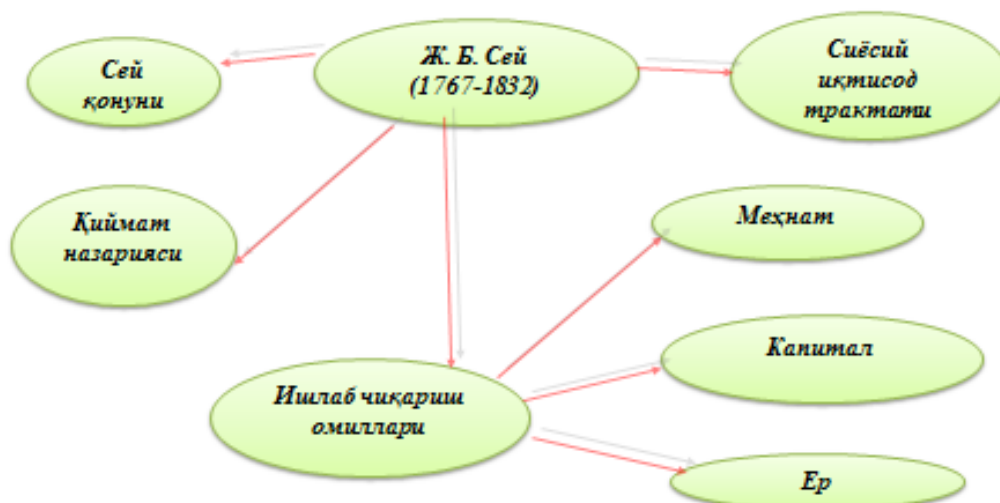
• Англиядаги намоёндаларнинг ғоялари

Т.Р.Мальтуснинг фикрича

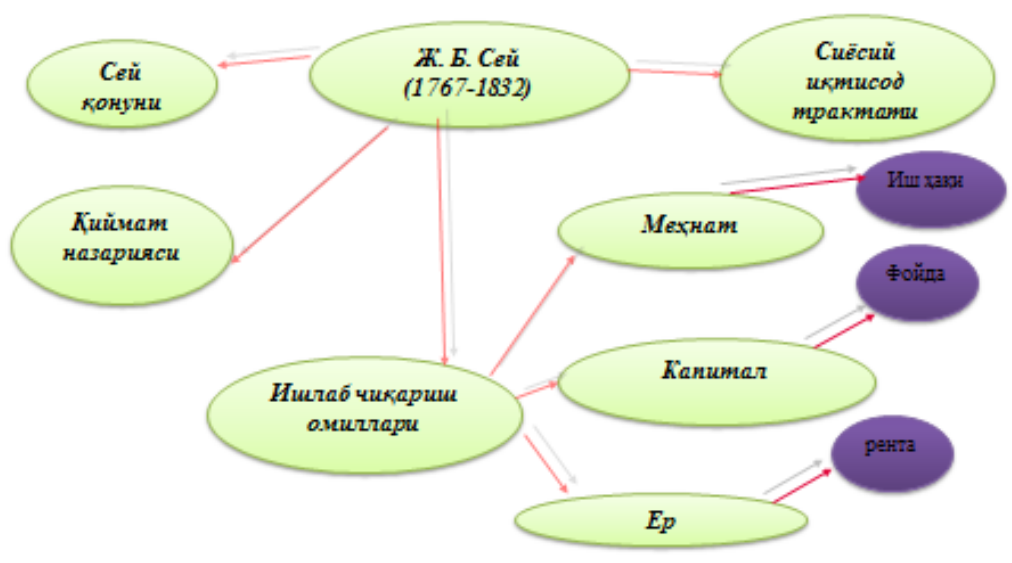
Авлодни давом эттириш инстинкти	Аҳолининг ўсиш потенциали		Аҳоли ўсишини чекловчи омиллар	
	Олдини олиш чоралари: туғилиш камайиши		Реал омиллар: Ўлим ортиши	
	Ахлоқий характердаги чеклашлар	Соғлиқ паслиги	Ноўрин ҳаёт	Камбағаллик
	Тирокчилик воситаларининг чекланганлиги			

5.3.

• Франциядаги намоёндаларнинг ғоялари

5.3. • Франциядаги намоёндаларнинг ғоялари

Маржинализм таълимоти ва неоклассик иқтисодий мактаблар

Режа:

- 1 • Маржинализм иқтисодий таълимотининг шаклланиши, умумий таърифи
- 2 • Австрия мактаби ва унинг хусусиятлари
- 3 • Кембридж мактаби. А.Маршалл таълимоти
- 4 • Лозанна мактабининг хусусиятлари
- 5 • Маржиналистик таълимотнинг иқтимоий-иқтисодий аҳамияти

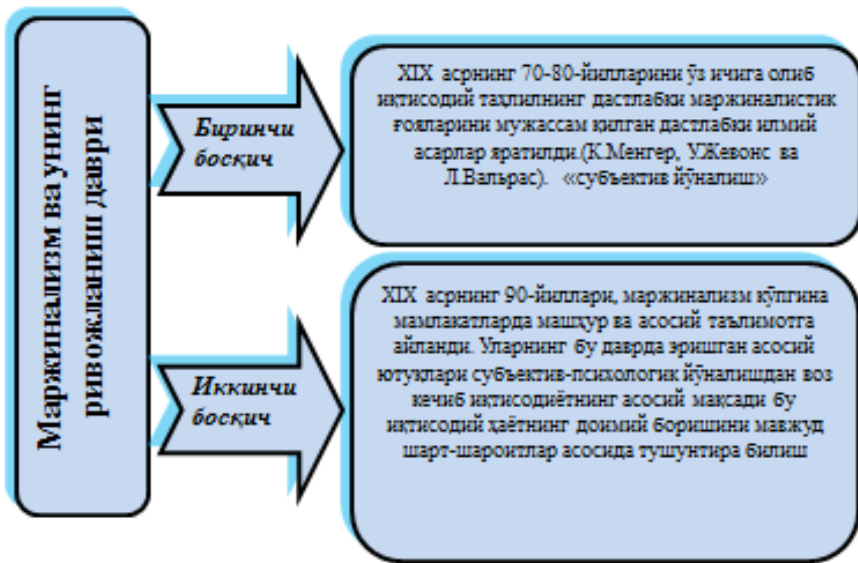
6.1. • Маржинализм иқтисодий таълимотининг шаклланиши, умумий таърифи

Маржинализм иқтисодий таълимотнинг босқичлари

6.1. • Маржинализм иқтисодий таълимотининг шаклланиши, умумий таърифи

Маржинализм иқтисодий таълимотнинг босқичлари

6.1.

• Маржинализм иқтисодий таълимотининг шаклланиши, умумий таърифи

6.2.

• Австрия мактаби ва унинг хусусиятлари

Австрия мактаби намоёндалари ва уларнинг асарлари

К.Менгер
(1840-1921)

- Австрия мактабининг асосчиси
- субъектив-психологик мактабнинг асосий назариясига айлантирди

Евгений Бём-Баверк
(1851-1914)

- Австрия мактаби назариясини ишлаб чиққан

Фридрих Визер
(1851-1926)

- Австрия мактаби назариясини ишлаб чиққан

6.2. • Австрия мактаби ва унинг хусусиятлари

Австрия мактаби намоёндаларининг концепциялари уларнинг асарларида

К.Менгер
(1840-1921)

• «Сийсий иқтисод асослари» (1871)

Евгений Бём-Баверк
(1851-1914)

• «Капитал ва фойда» (1884-89)
• «Хўжалик неъматлари бойлиги назариясининг асослари» (1886)
• К.Маркс назарияси ва унинг танқиди» (1896)

Фридрих Визер (1851-1926)

• «Хўжалик бойлигининг келиб чиқиши ва асосий қонунлари тўғрисида» (1884)

6.3. • Кембридж мактаби А.Маршалл таълимоти

6.4. • Лозанна мактабининг хусусиятлари

Лозанна мактаби намоёндалари уларнинг асарлари

Леон Вальрас (1834-1910)

- «Соф иқтисодий фан элементлари» (1874) асари

Вильфредо Парето (1848-1923)

- «Сиёсий иқтисод курси» (1898)
- «Сиёсий иқтисод таълимоти» (1906)
- «Умумий социология бўйича рисола» (1916)

6.4. • Лозанна мактабининг хусусиятлари

Лозанна мактаби намоёндалари

Леон Вальрас (1834-1910)

- Лозанна (Швецария) мактабининг асосчиси
- иқтисодиёт билимлари оламида математиканинг шахдам қадамларига асос солди

Вильфредо Парето (1848-1923)

- оптимум тўғрисидаги назариясини ишлаб чиққан

6.5. • Маржиналистик таълимнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

6.4. • Лозанна мактабининг хусусиятлари

Лозанна мактаби намоёндалари

Леон Вальрас (1834-1910)

- Лозанна (Швецария) мактабининг асосчиси
- иқтисодий билимлари оламида математиканинг шахдам қадамларига асос солди

Вильфредо Парето (1848-1923)

- оптимум тўғрисидаги назариясини ишлаб чиққан

- 6.5. • Маржиналистик таълимнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

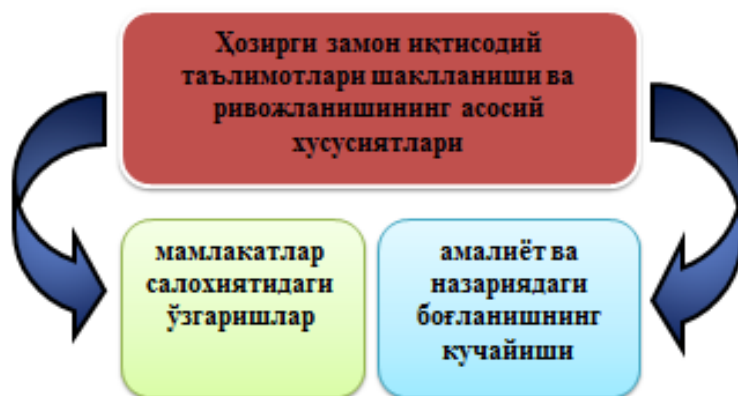

Ҳозирги замон иқтисодий таълимларининг асосий йўналишлари

Режа:

- 1 • Ҳозирги замон иқтисодий таълимлари шаклланиши ва ривожланишининг асосий хусусиятлари
- 2 • Институционализм йўналиши
- 3 • Номукамал бозор таълимлари
- 4 • Монетаризм ва неолиберализм эволюцияси

7.1. • Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари шаклланиши ва ривожланишининг асосий хусусиятлари

7.1. • Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари шаклланиши ва ривожланишининг асосий хусусиятлари

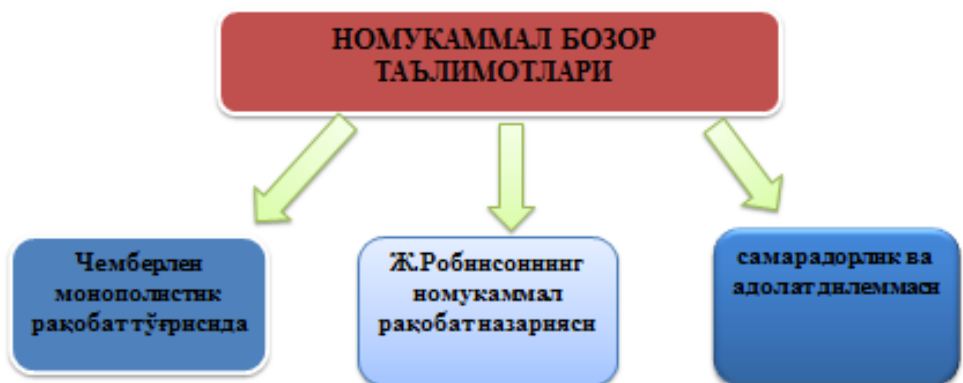
7.1. • Ҳозирги замон иқтисодий таълимлари шаклланиши ва ривожланишининг асосий хусусиятлари

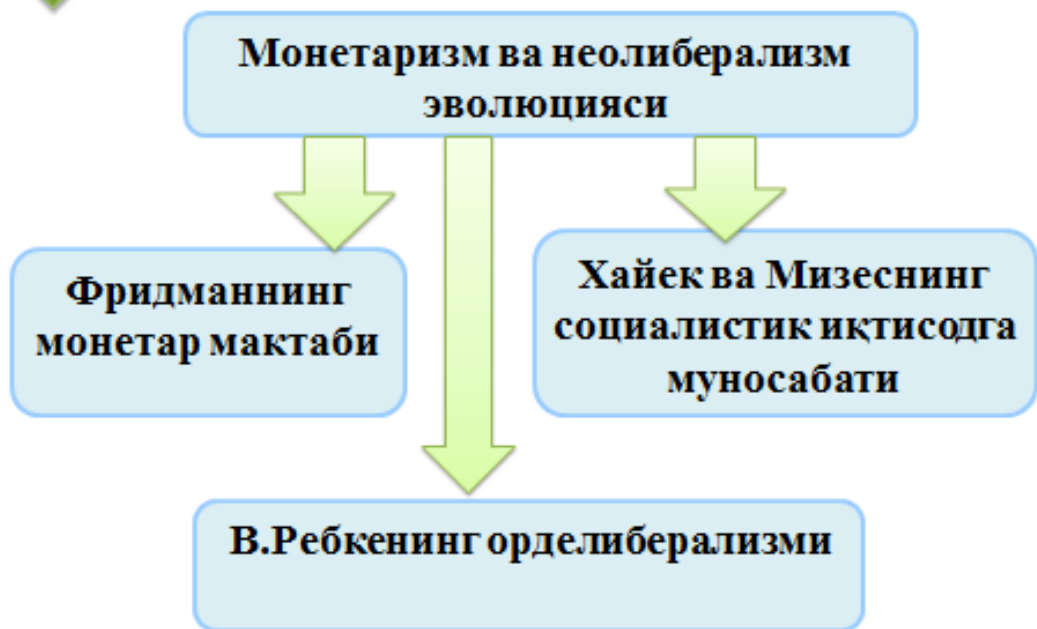
7.2. • Институционализм йўналиши

7.3. • Номукамал бозор таълимотлари

7.4. • Монетаризм ва неолиберализм эволюцияси

Жон Мейнард Кейнс таълимоти ва кейнсчилик

Режа:

- 1 • Кейнс таълимоти вужудга келишида бошқа таълимотларнинг ўрни
- 2 • Кейнс иқтисодий таълимотининг хусусиятлари
- 3 • Кейнсчилик ва некейнсчилик
- 4 • Кейнс таълимотининг ҳозирги даврдаги аҳамияти

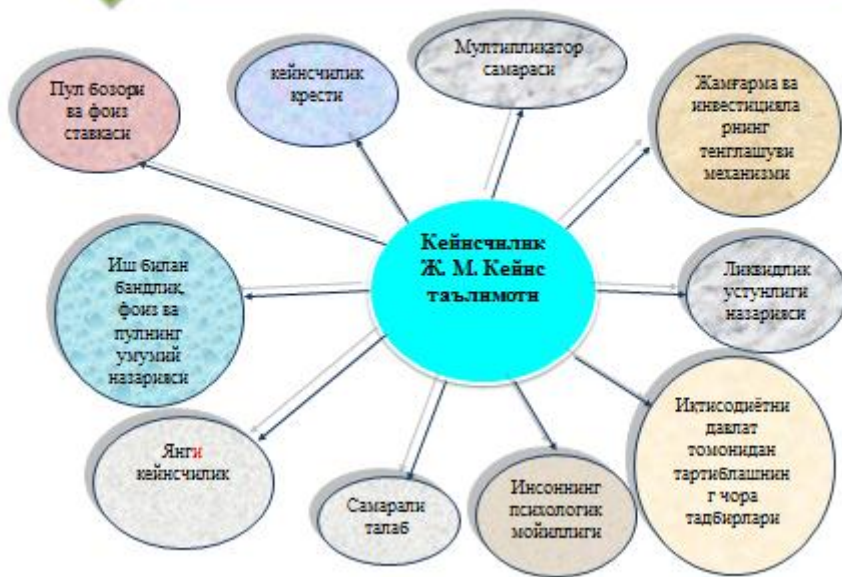
- 8.1. • Кейнс таълимоти вужудга келишида бошқа таълимотларнинг ўрни

Жон Мейнард Кейнс
(1884-1946)

- «Пул муомаласи ва Ҳиндистон молияси» 1913
- «Версаль тинчлик шартномасининг иқтисодий оқибатлари» 1919
- «Эҳтимоллик тўғрисидаги рисола» (1921)
- «Пул ислоҳоти тўғрисида рисола» (1923)
- «Мистер Черчелнинг иқтисодий оқибатлари» (1925)
- «Эркин тадбирдорликнинг интиқоси» (1926)
- «Иш билан бандлик, фонд ва пулнинг умумий назарияси» (1936)
- «Уруш харajatларини қандай қоплаш мумкин» (1940)

• Кейнс иқтисодий таълимнинг хусусиятлари

• Кейнсчилик ва некейнсчилик

Жаҳон хўжалиги тўғрисидаги иқтисодий таълимотлар

Режа:

- 1 • Халқаро меҳнат тақсими ривожига оид таълимотларнинг XX асрдаги хусусиятлари
- 2 • Халқаро капитал ҳаракати ва инвестицияларга оид назариялар
- 3 • Халқаро валюта муносабатлар
- 4 • Жаҳоншумул иқтисодий муаммолар
- 5 • Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти тўғрисидаги назариялар
- 6 • Инсоний ривожланиш концепцияси

Иқтисодий жараёнларнинг байналмиллалашуви натижасида жаҳон ҳўжалигининг қўйидаги таркиби вужудга келди

Халқаро меҳнат тақсимоти
(ХМТ)

Бу алоҳида мамлакатларнинг товар ва хизматларнинг маълум турларини ишлаб чиқариши бўйича ихтисослашувидир.

Глобаллашув

Бу (лотинча globus – ер қурраси) жаҳон хўжалигининг бутун маконини қамраб олувчи иқтисодий муносабатлар ягона тармогининг ташкил топиши ва ривожланиши

Байналминаллашув эса – жаҳон хўжалигининг бир неча субъектлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўрнатилиши ва ривожланишининг дастлабки босқичидир.

Халқаро иқтисодий муносабатлар

Бу жаҳоннинг турли мамлакатлари ўртасидаги хўжалик алоқалари мажмуидир.

Унинг асосий қўринишлари

- 1 • *товар ва хизматларнинг халқаро савдоси;*
- 2 • *капитал ва чет эл инвестицияларининг ҳаракати;*
- 3 • *ишчи кучи миграцияси;*
- 4 • *ишлаб чиқаришининг давлатлараро кооперацияси;*
- 5 • *фан ва техника соҳасидаги айирбошлаш;*
- 6 • *валюта-кредит муносабатлари.*

Халқаро савдо

Бу турли давлат-миллий хўжаликлари ўртасидаги товар ва хизматларнинг айирбошлаш жараёнидир. Бу эса экспорт ва импортда ўз ифодасини топади.

экспорт

Бу товарларни чет эллик миждозларга сотиш бўлиб, бунда мазкур мамлакатларда ишлаб чиқарилган товар мамлакатдан ташқарига чиқарилади.

импорт

Бу экспортдан фарқ қилиб чет эллик миждозлардан товарлар (хизматлар) сотиб олиб, уларни мамлакатга келтиришини билдиради.

Ташқи савдо сиёсатининг асосий шакллари

Протекционизм

ташқи таъсирдан ҳимоялаш

бож тўловлари

импорт квоталари

тарифсиз тўсиқлар

экспортни ихтиёрый чеклаш

Фритредерлик

савдога тўлиқ эркинлик бериш

ташқи савдони эркинлаштириш

тариф ва квоталарни қисқартириш

миллий иқтисодиётнинг очиқлигини янада кучайтириш

Халқаро валюта-кредит муносабатлари

Бу пулнинг жаҳон хўжалигида амал қилиши ва турли халқаро иқтисодий алоқаларга (ташқи савдо, ишчи қучи ва капитал миграцияси, даромадлар, қарзлар ва субсидиялар оқими, илмий-техникавий маҳсулотларни айирбошлаш, туризм ва ҳ.к.) хизмат қилиши билан боғлиқ иқтисодий муносабатлардир.

Жаҳон валюта тизимининг ривожланиш босқичлари

Биринчи босқич

- 1879-1934 йилларни ўз ичига олиб, бунда олтин стандарт сифатидаги пул тизими устунликка эга бўлган.

Иккинчи босқич

- 1944-1971 йилларни ўз ичига олиб, бунда олтин-девизли (Бреттон-Вудск тизими деб номланувчи) тизим устунликка эга бўлган. Бу икки тизим қайд қилинадиган валюта курсларига асосланган.

Учинчи босқич

- 1971 йилда ташкил топган бўлиб, бу тизим бошқариладиган, сузиб юрувчи валюта тизими номини олди. Чунки давлат кўпинча ўз валюталарининг халқаро қийматини ўзгартириши учун валюта бозорининг фаолият қилишига аралашади.

Валюта курси

Бу бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасидаги ифодаланишидир.

Валюта курсларига бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар

- 1 • миллий даромад ва ишлаб чиқариш харажатлари даражаси;
- 2 • миллий истеъмолчиларнинг реал харид қилиш лаёқати ва мамлакатдаги инфляция даражаси;
- 3 • валюталарга талаб ва таклифга таъсир кўрсатувчи тўлов баланси ҳолати;
- 4 • мамлакатдаги фоиз ставкаси даражаси;
- 5 • валютага жаҳон бозоридаги ишонч ва ҳ. к.

Валюта-молия соҳасидаги давлатлараро ташкилотлар

Халқаро валюта фонди (ХВФ)	• ўзига аъзо мамлакатларнинг валюта курси ва тўлов балансларини тартибга солиди, уларнинг валюта-молиявий муаммоларини ҳал этиши мақсадида кредитлар ажратади, ривожланаётган мамлакатларнинг кўп томонлама тўловлари тизимини ва ташқи қарзларини назорат қилади.
Иқтисодий ва валюта иттифоқи (ИВИ)	• молия бозорларининг тўлиқ интеграциялашувини, капиталлар ҳаракатининг тўлиқ эркинлашувини, барча валюталарнинг тўлиқ конвертациясини таъминлаш ва пировардида миллий валюталарни ягона валюта билан алмаштиришини назорат қилади.
Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкининг (ХТБ) банкнинг	• ХТБ томонидан тақдим этиладиган қарзларнинг асосий қисми қарз олувчи мамлакатларнинг иқтисодийини таркибий қайта қуриши имконини берувчи лойиҳа ва дастурларни амалга оширишига йўналтирилган узоқ муддатли кредитлар ҳисобланади.
Халқаро молиявий корпорация (ХМК)	• Унинг фаолияти устун равишида ривожланаётган мамлакатларнинг хусусий секторини молиялаштиришига йўналтирилади.

Валюта-молия соҳасидаги давлатларaro ташкилотлар

Халқаро ривожланиш ассоциацияси (ХРА)

• Унинг асосий фаолияти эса кўпроқ қолоқ мамлакатларга имтиёзли ёки фойсиз кредитлар ажратилишга қаратилган.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ)

• Улар томонидан ишлаб чиқилган башорат кўрсаткичлари асосида, жаҳон хўжалиги ривожланиш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда, миллий иқтисодиётларнинг ўзаро мослашувига имкон яратувчи макроиқтисодий сиёсатни олиб бориш бўйича тавсиялар берилади.

Халқаро ҳисоблашувлар банки (ХХБ)

• Швейцариянинг Базель шаҳрида жойлашган бўлиб, банк фаолиятини халқаро тартибда солиштиришда етакчи роль ўйнайди. Дунёнинг 70 дан ортиқ Марказий банклар ўзларининг олтин-валюта захираларини ХХБ ҳисобварақларида сақлайдилар.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТБ)

• 1990 йилда ташкил этилган бўлиб, асосий фаолияти Марказий ва Шарқий Европа, МДҲ мамлакатларини ислоҳ қилиш жараёнлари билан bogʻliқ турли кўринишдаги дастур ва лойиҳаларни молиялаштиришига, бу мамлакатларнинг жаҳон хўжалигига мослашувини жадаллаштиришига кўмаклашишига йўналтирилгандир.

Халқаро меҳат тақсимотида ихтисослашувнинг асосий турлари

Тармоқлар бўйича ихтисослашув

• Бунда дунё мамлакатлари маълум бир тармоқ бўйича ихтисослашади. Масалан, Япония электроника, Германия техника-технология ва ҳ.к.

Тармоқ ичидаги ихтисослашув

• Бунда дунё мамлакатлари маълум бир тармоққа тегишли бўлган соҳалар бўйича ихтисослашади. Масалан, қишлоқ хўжалигида Ўзбекистон пахта, Қозоғистон буғдой етиштиришига ихтисослашган.

Деталлар бўйича ихтисослашув

• Бунда дунё мамлакатлари муайян бир товарнинг таркибий қисмларини ишлаб чиқаришига ихтисослашади. Масалан, БОИНГ-747 нинг деталларини 17 та мамлакат ишлаб чиқаради.

Яратилаётган товар моделлари бўйича ихтисослашув

• Бунда дунё мамлакатлари муайян бир товарнинг турли хил моделларини ишлаб чиқаришига ихтисослашади. Масалан, GM нинг айрим моделлари Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган, бошқа моделлари АКШ нинг ўзида ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистонда миллий бозор иқтисодиёти шаклланиши ва ривожланиши

Режа:

1

• Миллий иқтисодиётда маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оқибатлари ва туб ислохотлар зарурияти

2

• Ўтиш даври тавсифи ва унинг миллий хусусияти

3

• Иқтисодий ислохотларнинг миллий модели ва янги аср стратегияси

4

• Бозор муносабатларига ўтиш босқичларига оид қарашлар таҳлили

10.1

• Миллий иқтисодиётда маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оқибатлари ва туб ислохотлар зарурияти

Мустақил тараққиётимизнинг дастлабки босқичида, яъни 1991 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда улкан ўзгаришларни амалга оширишда асосий эътиборимиз

1

• марказлаштирилган маъмурий-буйруқбозлик тизимига барҳам бериш

2

• Бозор иқтисодиётининг асосларини, қонунчилик базасини шакллантириш учун шароит яратишга қаратилди.

10.3.

- Иқтисодий ислоҳотларнинг миллий модели ва янги аср стратегияси

Иқтисодиётимизни янада либераллаштириш ва модернизация қилишда мустақкам ҳуқуқий асос :

- «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»;

- «Хусусий корхона тўғрисида»;

- «Валютани тартибга солиш тўғрисида»;

- «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида».

- «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунлар

10.4.

- Бозор муносабатларига ўтиш босқичларига оид қарашлар таҳлили

Ўзбекистонда Демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари

1

- Давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш.

2

- Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш.

3

- Ахборот соҳасини ислоҳ қилиш, ахборот ва сўз эркинлигини таъминлаш.

4

- Ўзбекистон сайлов ҳуқуқи эркинлигини таъминлаш ва сайлов қонунчилигини ривожлантириш.

5

- Фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш.

6

- Демократик бозор ислоҳотларини ва иқтисодиётини либераллаштиришни янада чуқурлаштириш.

Фанга доир видео маърузалар, видео роликлар

<https://www.youtube.com/watch?v=ys7zx1Vc9po>
<https://www.youtube.com/watch?v=H8FANR-2u2Q>
<https://www.youtube.com/watch?v=qbyb0ht-dsk>
<https://www.youtube.com/watch?v=H8aZr-Ula1w>
<https://www.youtube.com/watch?v=XBmWEduod5k>
<https://www.youtube.com/watch?v=GZgFdPWtVGY>
<https://www.youtube.com/watch?v=sdQfId91Y0g>
https://www.youtube.com/watch?v=n_L4tBP_KFQ
<https://www.youtube.com/watch?v=IyjDjr33wAQ>
<https://www.youtube.com/watch?v=z-9Yxo02hRk>
<https://www.youtube.com/watch?v=lcoLoIyGw7I>
https://www.youtube.com/watch?v=9_XWp5fnXKc
<https://www.youtube.com/watch?v=CjieRgtjvlc>
https://www.youtube.com/watch?v=2Zwlb_1Q23I
<https://www.youtube.com/watch?v=b0hle7pVLmM>
<https://www.youtube.com/watch?v=ZzPjSqvm9P8>
<https://www.youtube.com/watch?v=laTzwz08M94>
<https://www.youtube.com/watch?v=No67z1C4HPw>
<https://www.youtube.com/watch?v=-cvv1oC-ZaM>
<https://www.youtube.com/watch?v=mCdcdf-b8AU>
<https://www.youtube.com/watch?v=Zq391bgs6h0>
<https://www.youtube.com/watch?v=sR-qL7QdVZQ>
<https://www.youtube.com/watch?v=hZLMv5aexto>
<https://www.youtube.com/watch?v=bqaEhW3xOck>
<https://www.youtube.com/watch?v=IgqKinwxzbZ4>

ФАННИ ЎҚИТИШНИНГ ИНТЕРАКТИВ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ШАРҲИ

1. Маъруза машғулотларнинг ташкил этишнинг асосий шакллари

Маъруза машғулоти – ОЎЮда ўқитишни ташкил этишнинг етакчи шакли ҳисобланади, билимларни бирламчи эгаллашга йўналтирилган.

Маърузани асосий белгиланиши – ўқитишни назарий асосини таъминлаб бериш, ўқув фаолиятга ва аниқ ўқув фанга қизиқишни ривожлантириш, курсантларга ўқув курси устидан мустақил ишлаш учун ориентирларни шакллантириш.

Маъруза материалларининг мазмуни ва ҳажмига талаблар

Маъруза материалларининг мазмуни қуйидаги мезонларга жавоб бериши лозим:

- янгилик, илмийлик, асослилик ва ахборот учун белгиланганлик;
- аниқ, ишончли мисол, факт, асоснома ва илмий далилларнинг мавжудлиги;
- фактга асосланган (статистик ва в.х.) материалларни кўп эмаслиги.

Маъруза материалларининг ҳажми режалаштирилган мавзунини ёритиш учун етарли бўлиши керак.

Маърузалар турлари вауларга хос хусусиятлар

Ўқув машғулотнинг мақсади	Маъруза тури, унинг ўзига хос хусусиятлари
Кириш маърузаси	
Фан доирасида ўқув ахборотини ўзлаштириш бўйича талабалар ҳаракатининг йўналтирувчи асосини таъминлаш.	Таълим бериш тузилишида мотивацион босқич ҳисобланади. Унинг вазифаси – ўқув фани мазмуни, унинг ўқув жараёнидаги ўрни ва келгусидаги тезкор-хизмат фаолиятдаги ахамияти тўғрисида дастлабки тасаввурларни бериш, талабаларни ишлаш тизимида йўналтириш, олдинда турган мустақил ишнинг услубиёти ва ташкиллаштирилиши билан таништириш, ҳисобот бериш вақти ва баҳолашни аниқлаштириш.
Ахборотли маъруза	
Ўқув мавзу бўйича тасаввурни шакллантириш	Бу анъанавий маъруза тури: маъруза режасига мувофиқ ўқув материални монологик тарзда изчилликда баён этиш.
Муаммоли маъруза	
Муаммони белгилаш ва уни ечимини топишни ташкиллаштириш/анъанавий ва замонавий нуқтаи назарларни жамлаш ва таҳлил қилиш ва в.х. орқали ўқув мавзуси бўйича тасаввурни/билимларни шакллантириш.	Янги билимлар савол/вазифа/вазиятларнинг муаммолиги орқали киритилади. Бу жараёнда талабаларнинг билиши ўқитувчи билан ҳамкорлигига ва диалогига асосланади, ҳамда изланувчилик фаолиятига яқинлашади.
Кўргазма маъруза	

Ўқув машғулотнинг мақсади	Маъруза тури, унинг ўзига хос хусусиятлари
ЎТВдан кенг фойдаланиш орқали ўқув мавзуси бўйича тасаввурни/ билимларни шакллантириш.	Бундай маърузани ўқиш, кўриб чиқиладиган кўргазмаларни очиб беришга ва қисқача шарҳлашга олиб келади.
<i>Бинар маъруза</i>	
Талабаларга мунозара маданиятини, муаммони ҳамкорликда ечишни намойиш этиш орқали ўқув мавзуси бўйича тасаввурни/ билимларни шакллантириш.	Бундай маърузани ўқиш икки ўқитувчи/2-мактабнинг илмий вакиллари/олим ва амалиётчи/ўқитувчи ва талабаларнинг диалогини ўзида намоеън этади.
<i>Анжуман-маъруза</i>	
Ўқув ахборотни излаш, танлаш ва баён этиш жараёнида талабаларнинг фаол иштирокларида ёритиб бериш орқали ўқув мавзуси бўйича тасаввурни/ билимларни шакллантириш.	Олдиндан белгиланган муаммо ва уни ҳар томонлама ёритиб бериш назарда тутилган маърузалар тизими (5-10 дақ. давомийлигида) билан, илмий-амалий машғулот кўринишида ўтказилади. Машғулот якунида ўқитувчи мустақил иш ва сўзга чиқишларга яқун ясайди, ахборотни тўлдиради/аниқлик киритади, асосий хулосаларни ифодалайди.
<i>Умумлаштирувчи маъруза</i>	
Билимларни батафсил ёритиш ва аниқлаштиришларсиз тизимлаштириш.	Маърузада баён этиладиган назарий ҳолатларнинг негизини курснинг ёки катта бўлимларнинг илмий-тушунчали ва концептуал асоси ташкил этади.
<i>Маслаҳатли-маъруза</i>	
Билимларни чуқурлаштириш, тизимлаштириш.	Турлича сценарий бўйича ўтиши мумкин. 1. “Савол-жавоблар”- ўқитувчи бўлим ёки тўлик курс бўйича талабалар саволларига жавоб беради. 2. “Савол-жавоблар-мунозаралар”: ўқитувчи нафақат саволларга жавоб беради, балки жавобларни излашни ҳам ташкиллаштиради.
<i>Яқуний маъруза</i>	
Билимларни батафсил ёритиш ва аниқлаштиришларсиз тизимлаштириш.	Курсни ўрганишни яқунлайди, бутун давр мобайнида ўтилганларни умумлаштиради. Яқуний маърузада ўқитувчи курснинг асосий ғояларини ажратади, келгусидаги тезкор-хизмат фаолиятда ва бошқа фанларни ўрганишда олган билимларни қандай қўллаш йўллари кўрсатади, фан бўйича яқуний назорат хусусиятини тушунтиради, яқуний назорат вариантларининг муракаб саволларини тушунтиради.

2. Амалий машғулотларни ташкил этишнинг асосий шакллари

Амалий машғулот:

- ўқувчиларни ўқитувчи билан ва ўзаро фаол суҳбатга киришишига йўналтирилган,
- назарий билимларни амалий фаолиятда амалга ошириш учун шароитни таъминловчи,
- олинган билимларни амалий фойдаланиш имкониятларини муҳокама қилишга мўлжалланган машғулотнинг ўқитиш шакли.

Амалий машғулотнинг мазмунига қўйиладиган талаблар

- муҳокамага мунозарали саволлар олиб чиқилади;
- муҳокама қилинувчи саволлар илм-фаннинг эришган замонавий ютуқлари томони билан кўриб чиқилади;
- назария ва амалиётни узвий бирлиги очиб берилади;
- муҳокама қилинувчи материалнинг талабаларнинг бўлғуси касбий фаолияти билан алоқаси таъминланади;
- кўриб чиқиладиган материал адабиётда мавжуд эмас ёки материал, қисман баён этилган.

Амалий машғулотлар турлари ва уларга хос хусусиятлари

Амалий машғулот тури	Амалий машғулот шакли, унинг ўзига хос хусусиятлари
<p>Талабаларнинг назарий билимларини тизимлаштириш/ тузилмага келтириш/ мустаҳкамлаш/ кенгайтириш:</p> <ul style="list-style-type: none"> - методологик нуқтаи назаридан энг муҳим ва ўзига хос фан мавзуларининг яхши ўрганиш. - тушуниш ва ўзлаштириш учун мураккаб бўлган мавзу саволларини батафсил ўрганиш. - касбий тайёргарлик сифатини аниқловчи, алоҳида асосий бўлган мавзуларни батафсил ўрганиш. 	<p>Кенг кўламли суҳбат.</p> <p>Ҳамма учун умумий бўлган тавсия этиладиган мажбурий ва қўшимча адабиётлар билан машғулотнинг ҳар бир режа саволларига талабаларни тайёргарлигини назарда тутди. Фаоллаштиришни барча воситаларини қўллаш билан: сўзга чиқувчига ва барча гуруҳга яхши ўйлаб тузилган аниқ ифодаланган саволлар, сўзга чиқувчи талабаларни кучли ва кучсиз томонларига талбалар диққатларини қарата олиш, талабалар диққатти ва қизиқишини, иш жараёнида очиб бериладиган, янги томонларга ўша вақтни ўзида ажратиб кўрсатиш ва бошқалар асосида кўпчилик талабаларни саволларни муҳокама қилишга жалб қилиш имконини беради. Кенг кўламли суҳбат баъзи саволлар бўйича алоҳида талабаларни аввалдан режалаштирилган қўшимча равишда сўзга чиқишларини истисно қилмайди, балки, тахмин қилади. Бироқ бундай маълумотлар муҳокама учун асос бўлмайди, балки муҳокама қилинган саволлар учун тўлдирувчи бўлади.</p> <p>Маъруза ва рефератлар муҳокамаси.</p> <p>Муҳокамага 12—15 дақиқа давомийлигидаги 2-3 маърузадан кўп бўлмаган маърузалар олиб чиқилади. Баъзида қўшимча маърузачи ва оппонентлар (муҳолифлар) белгиланади. Охириги чиқувчилар</p>

мазмунни қайтармаслик учун, маъруза матни билан танишадилар. Бироқ кўп ҳолларда, маърузачи ва оппонентлар, қўшимча маърузачилардан ташқари, ҳеч ким семинарга жиддий тайёрланмайди. Сўзга чиқувчиларни ўзлари ҳам фақат бир саволни ўрганадилар. Шу билан бирга, одатий семинар ишига “қуруқ назариялик” элементини киритиб, бундай машғулотлар талабаларда баъзи кизиқишларни уйғотади. Талабаларни ҳар бирини қўшимча маърузачи ёки оппонент сифатида тайёрланиб келишга ўргатиш жуда муҳим ҳисобланади. Рефератли маърузаларни якуний семинарда, унинг асосий саволлари аввалдан муҳокама қилиб бўлинган, катта бир мавзу бўйича кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Пресс-конференция.

Қисқа сўзга чиқишдан сўнг биринчи савол бўйича маърузачига (агарда маърузалар бир қатор талабаларга берилган бўлса, ўқитувчининг ўзи улардан бирига сўз беради) сўз берилади. Шундан сўнг ҳар бир талаба маъруза мавзуси бўйича унга савол бериши лозим. Савол ва жавоблар семинарнинг марказий қисмини ташкил этади. Қанча кўп жиддий тайёргарлик кўрилса, саволлар шунчалик чуқур ва маҳоратли берилади. Саволларга аввал маърузачи жавоб беради, сўнгра у ёки бошқалар бўйича истаган бир талаба ўз фикрини билдириши мумкин. Бундай ҳолатларда қўшимча маърузачилар, агарда шундайлар белгиланган бўлса, фаол бўладилар. Ўқитувчи ҳар бир муҳокама қилинаётган савол бўйича, ёки семинар якунида ўз хулосасини қилади.

Ўзаро ўқиш.

Тушуниш ва ўзлаштириш учун энг кўп мураккабликдаги саволларни ўрганиш асосий мақсадга эга бўлган, семинар. Семинар мобайнида талабаларни ўзаро ўқишга йўналтириш муҳим ҳисобланади: ҳар кичик-гуруҳга мавзунинг бир саволи берилади, бу бўйича улар ишлайдилар ва бунга асос (эксперт варақлар – саволни ёритиш режаси, тайёрланган маълумотларни визуал тақдим этиш бўйича тавсиялар) берилади. Эксперт гуруҳларнинг иш натижалари тақдимотидан сўнг ўқитувчи хулосалар қилади.

Юмолоқ (ёзма /оғзаки) стол.

Ўтган мавзу бўйича билимларни чиқурлаштириш ва аниқлаштириш, бор билимларни сафарбар қилиш ва ҳар хил вазиятларда уларни қўллаш, ўз фикрларини қисқа ва асосланган ҳолда баён қилиш қўникмаларини

<p><i>Илм-фаннингалоҳида хусусий муаммоларини чуқурроқ ишлаб чиқиш.</i></p>	<p>ривожлантириш асосий мақсадга эга бўлган, семинар. Ҳар хил сценарийлар бўйича ўтказилиши мумкин.</p> <p>1. «Ёзма юмолоқ стол» - талабанинг саволи / ечими топилиши керак бўлган ғоя ёзилган варақ, доира бўйича узатилади ва ҳар бир иштирокчи ўз мулоҳазаларини қўшади.</p> <p>2. «Оғзаки юмолоқ стол» - ҳар бир талаба қўйилган саволнинг жавобига ўз қўшимчаларини киритади / олдинги иштирокчи томонидан таклиф қилинган ғояни қўллаб-қувватлайди ва ривожлантиради.</p> <p>Спецсеминар.</p> <p>Бакалавриятнинг 4 курсида, магистратурада ўтказилади. Илмий мавзу бўйича ёш тадқиқотчиларни мулоқат мактабини ифодалайди. Спецсеминар вақтида талабаларнинг гуруҳларда ишлашга ва уни баҳолашга, илмий тадқиқотлар усулларидадан фойдаланишга интилишлари катта рол ўйнайди.</p> <p>Спецсеминарнинг якуний машғулотида ўқитувчи, қоидага кўра, семинарларни ва талабаларнинг илмий ишларини муҳокама қилинган муаммоларни келгусида тадқиқотлар қилиш истикболларини ва талабаларни уларда иштироқ этиш имкониятини очиб умумлаштиради.</p>
<p>Махсус (касбий) ва умумқув кўникма ва амалий малакаларни шакллантириш:</p> <p>- амалий муаммоли вазиятни таҳлил қилиш ва ечиш жараёнида харакатлар алгоритминини аниқлаш билан боғлиқ эгаллаган назарий билимларни амалий қўллаш.</p>	<p>Таълимий ўйин.</p> <p>Ўқитиш самарадорлигини унинг иштирокчиларини нафақат билимларни олиш жараёнига фаол жалб қилиш, балки уларни (ҳозир ва шу ерда) фойдаланиш орқали оширишга имкон беради; ўзгарувчан вазиятларда ўзини тутиш тактика кўникмаларини шаллантиради; вырабатывает динамику ролевого поведения; амалиёт имитациясини ифодалайди; аниқ кўникма ва малакаларни шакллантиришга ва ишлаб беришга қаратилган.</p> <p>Семинар натижавийлигини унинг ташкилий-услугий таъминоти белгилайди: ўйиннинг технологик харитасини ишлаб чиқиш; ўйин атрибутларини ва материаллар пакетини: вазият баёни, иштирокчилар учун йўриқномалар, персонажлар таърифи (агар ўйин ролли ёки ишбилармон бўлса) ёки вазиятли кўрсатмалар (агар ўйин моделлаштирувчи бўлса) тайёрлаш.</p> <p>Амалий топшириқларни бажариш.</p> <p>Амалий топшириқларнинг кўпчилиги кичик гуруҳлар таркибида бажарилади ва қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: йўриқнома бериш → ўқув топшириқни бажариш бўйича йўриқнома билан танишиш → топшириқни бажариш → натижаларнинг оммавий тақдими → натижаларни умумлаштириш ва</p>

	<p>баҳолаш.</p> <p>Масалалар ечиш бўйича машқ. Якка тартибда амалга оширилади ва қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: йўриқнома бериш – масалани ечиш – натижаларни танлама тақдимоти - умумлаштириш.</p> <p>Муаммоли масалалар ва вазиятларни ечиш. Муаммоли масалалар ва вазиятларни ишлаб чиқиш жуда катта меҳнат талаб қилади. Лекин талабалар томонидан амалий касбий фаолиятдан олинган муаммоли масалаларни ечиш ва муаммоли вазиятларни кўриб таҳлил қилиш назарияни ҳақиқий амалиёт билан боғлашга имкон беради. Бу ўқитишни фаоллаштиришга имкон беради, талабаларга ўрганилаётган материални амалий фойдасини тушунишга ёрдам беради.</p> <p>Таълим берувчи амалий муаммоли вазиятларни (кейсларни) ечиш. Кейс (муаммоли вазиятдан фарқли равишда) талабаларни муаммони ифодалаш, муаммоли вазиятни таҳлил қилиш ва баҳолаш, уни мақсадга мувофиқ ечим вариантларини қидиришга йўналтирувчи ташкилотлар, инсонлар гуруҳи ёки алоҳида индивидларни ҳаётининг муайян шароитларини ёзма равишда тақдим этилган баёнини ўз ичига олади.</p> <p>Кейсни ечиш жараёни қуйидаги босқичларини ўз ичига олиш муҳим:</p> <ul style="list-style-type: none"> → муаммони якка тартибда таҳлил қилиш ва ечиш, → якка тартибда топилган ечимни биргаликда (кичик гуруҳларда) таҳлил қилиш, ўзаро мақбул ечим вариантини расмийлаштириш, → гуруҳ ишини тақдимоти, → муаммони ечиш усул ва воситаларининг энг мақбул вариантини жамоавий тарзда танлаш. <p>Фиклаш жараёни, муаммоли вазиятни ечиш жараёнида пайдо бўлинган, мустақил топилган далиллар ориентирларни, касбий бойликларни топишга ва мустақкамлаштиришга, келгуси касбий фаолияти билан алоқани англашга кўмаклашади.</p> <p>Ўқув лойиҳаларнинг тақдимоти ва баҳоланиши Ушбу ўқув машғулотини тайёрлашда ўқитувчининг роли қуйидагилардан иборат: лойиҳа топшириғини ишлаб чиқиш; талабаларга маълумотларни излашда ёрдам бериш; ўзи ахборот манбаи бўлиши; бутун жараённи мувофиқлаштириш; иштирокчиларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш; узлуксиз қайта алоқани амалга ошириш; маслаҳат бериш.</p> <p>Ушбу ўқув машғулотида гуруҳлар ўз фаолиятининг</p>
--	---

	<p>натижалари тўғрисида маъруза қилишади ва уни белгиланган шаклда тақдим этишади (лойихавий фаолиятнинг натижаларини, ҳамда лойиха махсулотини тасвирий ва оғзаки тақдимот кўринишида). Ўқитувчи гуруҳларнинг ўзаро баҳоланишини ташкиллаштиради ва лойиха иштирокчининг фаолиятини баҳолайди.</p>
<p>Талабаларни назарий ва амалий тайёргарлик даражасини назорат қилиш ва баҳолаш</p>	<p>Коллоквиум. Ўқитувчининг талабалар билан коллоквиумлари (сухбатлашуви) одатда курснинг у ёки бу мавзуси бўйича билимларини аниқлаш, уни чуқурлаштириш мақсадида олиб боради. У кўпинча 1) дастурда кўзда тутилмаган, лекин талабаларда қизиқиш уйғотган кўшимча мавзулар бўйича; 2) фаннинг алоҳида мураккаб, лекин талабалар томонидан етарли даражада ўзлаштирилмаган мавзулари бўйича кўшимча дарслар мобайнида; 3) охириги семинар машғулотларида жавоб бермаган талабаларни бириш даражасини аниқлаш учун. Семинар-коллоквиум мобайнида маъруза, реферат ва бошқ. Ёзма ишлар текширилиши мумкин. Ёзма (назорат) иш. Талабалар назорат саволларига жавоб берадилар/ тестларни ечадилар/ назорат топшириқларини бажарадилар. Уларнинг тўпламини тўғри тузиш муҳим ҳисобланади: улар режалаштирилаётган ўқув материални ўзлаштириш даражасига мос келишлиги керак ва уларни текширишни таъминлаши керак.</p>

3. Маъруза ва амалий машғулотларда қўлланиладиган педагогик технологиялар

АҚЛИЙ ҲУЖУМ МЕТОДИ

Ақлий ҳужум (брейнстроминг-ақллар тўзони) – амалий ёки илмий муаммолар ечиш ғоясини жамоавий юзага келтиришда қўлланиладиган метод.

☞Метод чегараланган вақт оралиғи ичида аниқ муаммо (савол, масала)ни ечишнинг ноанъанавий йўллари излаш бўйича ўқувчиларни ақлий фаолиятини йўналтиришга асосланган.

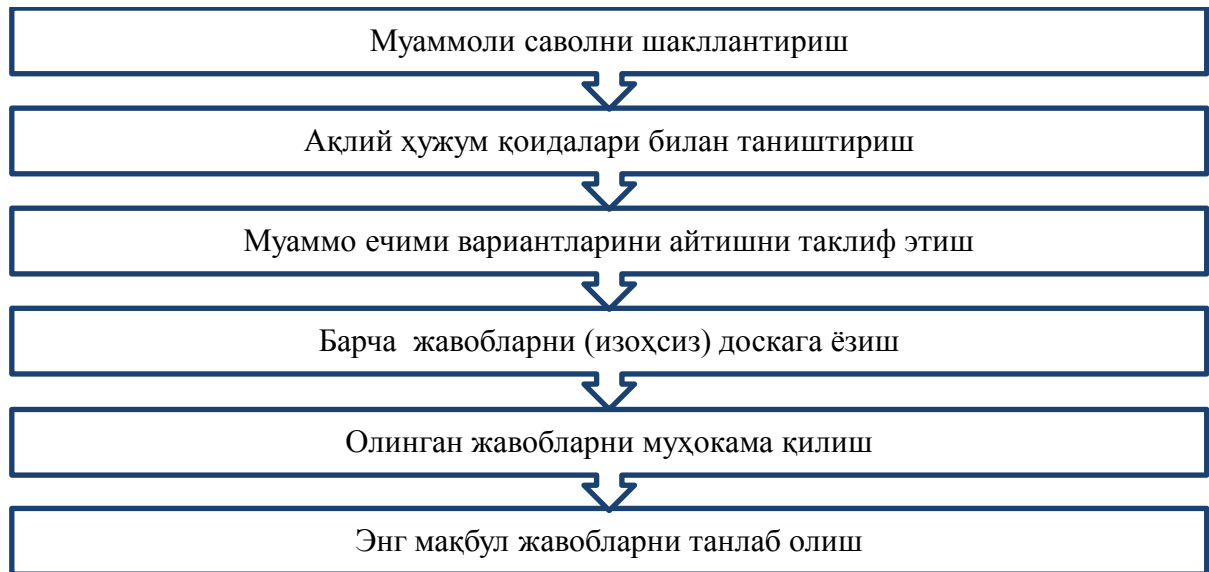
☞Ўқув машғулотидаги ақлий ҳужум учун муаммони танлаш қуйидаги тамойиллар бўйича амалга оширилади:

- танланган муаммо назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлиши ҳамда ўқувчиларда фаол қизиқиш уйғотиши керак;

- кўп ҳар хил маънодаги ечим вариантларига эга бўлиши керак.

Ўқитиш технологиясини ишлаб чиқишда ақлий ҳужум методи ўқув машғулотининг бир лавҳаси ёки бутун машғулотни ўтказиш асоси сифатида режалаштирилган бўлиши мумкин.

Ақлий ҳужум методининг технологик чизмаси 1-расмда келтирилган.

Ақлий ҳужум методининг технологик чизмаси

ИНСЕРТ ТЕХНИКАСИ

ИНСЕРТ (инглизча сўздан олинган бўлиб - **INSERT** – **I**nteraktive- интерфаол **N**oting – белгилаш **S**ystem - тизим **f**or-учун **E**ffective – самарали **R**eading – ўқиш and- ва **T**hinking – фикрлаш деган маънони англатади).

1) Самарали ўқиш ва фикрлаш учун матнда белгилар қўйишнинг интерфаол тизими ҳисобланади.

Матнни белгилаш тизими:

(√) - менинг билганимни тасдиқловчи ахборот;

(+) – мен учун янги ахборот;

(–) - менинг билганларимга, зид ахборот;

(?) - мени ўйлантириб қўйди. Бу бўйича менга қўшимча ахборот керак.

ПИНБОРД ТЕХНИКАСИ

Пинборд–(инглизчадан: *pin*- маҳкамлаш, *board* – ёзув тахтаси) – ўқувчиларни тизимли ва мантиқий фикр билдиришга ўргатадиган метод.

Пинборд техникаси:

1) муаммоли масалалар ва вазиятлар, ақлий ҳужум ва амалий ўқитиш методлари билан бирга жамоавий тарзда (гуруҳларда) муаммони ечиш вариантларини баҳолаш ҳамда улар ичидан энг яхшисини танлаш имконини беради;

2) ақлий ҳужум ва амалий ўқитиш методлари билан бирга жамоавий тарзда (гуруҳларда) тоифали шарҳ ўтказиш имконини беради.

Пинборд техникасининг технологик чизмаси

КЕЙС–СТАДИ МЕТОДИ

КЕЙС – (ингл. case – тўплам, аниқ вазият) – назарий билимларни амалий вазифаларни ечиш жараёнида қўллаш имконини берувчи *ўқитиш воситаси*.

Кейсда баён қилинган вазиятни ўрганиб ва таҳлил қилиб, ўқувчилар ўзининг келгусидаги касбий фаолиятида ўхшаш вазиятларда қўллаши мумкин бўлган тайёр ечимни олади.

Кейсда баён қилинган вазиятлар (касбий), амалий машғулотларда ечиладиган вазиятли масалалардан тубдан фарқ қилинади. Агар вазиятли масалаларда ҳар доим

шарт (нима берилаган) ва талаб (нимани топиш керак) берилган бўлса, кейсда, қоидага кўра, бундай параметрлар мавжуд эмас.

Ўқувчига тақдим этилган ихтиёрий кейсда:

- кейснинг белгиланиши ва топшириқ/саволлар аниқ ифодаланган бўлиши керак;
- баён қилинган муаммоли вазиятни ечиш учун керакли ва етарли хажмда маълумотларни ўз ичига олиши керак
- кейсни ечиш учун *услубий кўрсатмалар* бўлиши керак.

Кейс–стади (ингл.case– тўплам, аниқ вазият, стади-ўқитиш)–амалий ўқитиш вазиятларметоди.

Кейс-стади - ўқитиш, ахборотлар, коммуникация ва бошқарувнинг қўйилган таълим мақсадини амалга ошириш ва кейс-стадида баён қилинган амалий муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёнида прогноз қилинадиган ўқув натижаларига кафолатли етишишни воситали тарзда таъминлайдиган бир тартибга келтирилган оптимал усуллари ва воситалари мажмуидан иборат бўлган ўқитиш технологиясидир.

Ушбу метод ўқувчиларни қуйидагиларга ундайди:

- муаммони шакллантиришга;
- амалий вазиятни таҳлил қилиш ва баҳолашга;
- муаммо ечимини энг мақбул вариантини танлашга.

Ўқув машғулотнинг ўқитиш технологиясини танлашни икки асосий далил белгилайди:

1. Кейснинг ҳажми (қисқа, ўртача миқдордаги, катта)

2. Ўқув топшириғини тақдим этиш усули:

- саволли (саволлар кейсдан кейин келтирилади)
- топшириқли (топшириқ кейс кириш қисмининг охирида келтирилади)

ЎҚУВ ЛОЙИҲА МЕТОДИ

Ушбу методнинг моҳияти шундан иборатки, маълум муддат ичида (битта ўқув машғулот доирасидан 2-3 ой муддат ичида) таълим олувчи гуруҳли ёки якка тартибда берилган мавзу юзасидан лойиҳа топшириғини бажаради. Унинг вазифаси – муайян фойдаланувчига йўналтирилган янги маълумот олиш, белгиланган муддат ичида берилган у ёки бу муаммони илмий, техникавий ечимидан иборат.

Ўқув лойиҳаси тушунчаси:

- муайян истеъмолчига мўлжалланган, муаммоларни излаш, тадқиқ қилиш ва ечиш, натижани ноёб (моддий ёки интеллектуал) маҳсулот кўринишида расмийлаштиришга қаратилган. Талабларнинг мустақил ўқув фаолиятини ташкил қилиш *усули*;

- назарий билимлар орқали амалий вазифаларни ечишга қаратилган ўқув *восита ва қуроллари*;

- ривожлантирувчи, таълим-тарбия ҳамда билимларни кенгайтириш, чуқурлаштириш ва малакаларни шакллантиришга қаратилган *дидактик восита*.

ГРАФИК ТАШКИЛ ЭТУВЧИЛАР

КЛАСТЕР (кластер-тутам, боғлам)-ахборот харитасини тузиш йўли- барча тузилманинг моҳиятини умумлаштириш ва аниқлаш учун қандайдир бирор асосий омил атрофида ғояларни йиғиш асосида аниқ бирор мазмунни келтириб чиқаради.

Билимларни фаоллаштиришни тезлаштиради, фикрлаш жараёнига мавзу бўйича янги ўзаро боғланишли тасаввурларни эркин ва кенг жалб қилишда ёрдам беради.

Кластерни тузиш бўйича ўқув топшириғига йўриқнома

1. Катта қоғоз варағи марказида калит сўз ёки 1-2 сўздан иборат мавзу номини айлана ичига ёзинг.
2. Калит сўз билан бирлашдиган ён томонига кичкина ҳажмдаги айлана-“йўлдошча” ичига мавзу билан алоқадор сўз ёки сўз бирикмасини ёзинг. Уларни чизик билан “бош” сўзга боғланг.
3. Ушбу “йўлдошча”ларда “кичик йўлдошлар” ҳам бўлиши мумкин, улар ичига яна сўз ёки иборалар ёзиб ажратилган вақт тугагунга қадар ёки ғоялар тугамагунга қадар давом эттирилади.

«НИМА УЧУН?» СХЕМАСИ –муаммонинг дастлабки сабабини аниқлаш бўйича фикрлар занжири бўлиб, тизимли, ижодий, таҳлилий мушоҳада қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

«Нима учун?» схемасини тузиш бўйича ўқув топшириғига йўриқнома

Ўқув топшириқда кўрсатилган муаммосабабини аниқлаш учун:

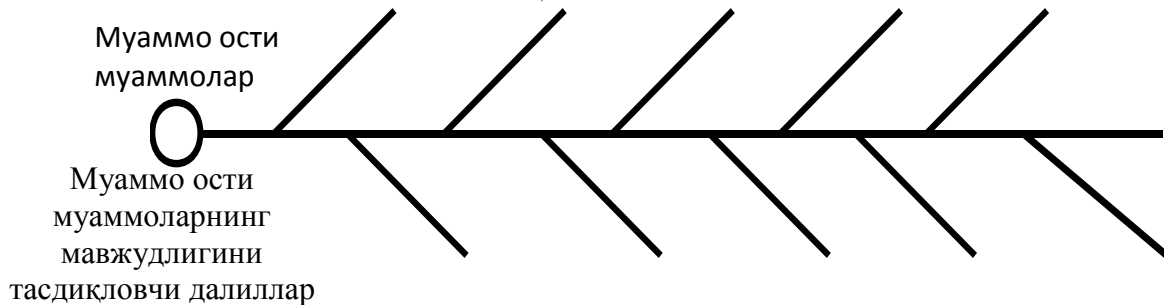
- 1) Муаммони ёзинг ва стрелка чизиғини чиқариб «Нима учун?» сўроғини ёзинг.
- 2) Саволга жавоб ёзиб нима учун сўроғини такрор ёзиб бораверинг. Бу жараёни муаммонинг дастлабки сабаби аниқланмагунча давом эттиринг

«БАЛИҚ СКЕЛЕТИ» ЧИЗМАСИ – бир қатор муаммоларни тасвирлаш ва уни ечиш имконини беради. Тизимли фикрлаш, тузилмага келтириш, таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

“Балиқ скелети” схемасини тузиш бўйича ўқув топшириғига йўриқнома

Ўқув топшириқда кўрсатилган муаммо майдонини тавсифлаш учун:

1. «Балиқ скелетини» чизинг:

2. «Суяк»нинг чап қисмида (ёки юқори суякда) муаммо ости муаммони ёзинг, ўнг қисмида (пастки суякда) – муаммо ости муаммони амалда мавжуд эканлигини тасдиқловчи далилларни ёзинг.

«ҚАНДАЙ?» ИЕРАРХИК ДИАГРАММАСИ - муаммо тўғрисида умумий тасаввурларни олишга, унинг ечимини топиш усул ва воситаларини топишга имкон берувчи мантиқий саволлар занжиридан иборат.

Тизимли, ижодий, таҳлилий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиради.

«Қандай?» диаграммасини тузиш бўйича ўқув топшириғига йўриқнома

«Қандай?» диаграммасини тузишдан аввал, сиз қуйидагиларни билишингиз керак: кўп ҳолларда Сизга муаммолар ҳал этишда «Нима қилиш керак?» ҳақида ўйлашга ҳожат бўлмайди. Муаммо ечимини топиш учун асосан «Буни қандай қилиш керак?» қабилида бўлади. «Қандай?» - муаммони ҳал этишда асосий савол ҳисобланади.

1. Доира чизинг ва унинг ичига ечилиши лозим бўлган муаммони ёзинг.

2. Кетма-кет равишда «Қандай?» саволини қўйинг ва шу саволга жавоб беринг.

Шу тартибда саволларни кетма-кет бериб бораверинг ва жавобларни ўйлаб ўтирмасдан, солиштирмасдан, баҳоламасдан, тез-тез ёзишда давом этинг.

Маслаҳат ва тавсиялар:

Янги ғояларни график кўринишда қайд этишни ўзингиз ҳал этинг: дарахт ёки каскад кўринишида, юқоридан пастга ёки чапдан ўнгга. Энг муҳими эса тутинг: нисбатан кўп миқдордаги фойдали ғоялар ва муаммо ечимларини топишга имкон берадиган усул энг мақбул усул ҳисобланади.

Агарда сиз муаммони ечимини топиш учун тўғри саволлар берсангиз ва унинг ривожланиш йўналишини намоён бўлишида ишончни сақласангиз, диаграмма, сиз ҳар қандай муаммони амалий жиҳатдан ечимини топишингизни кафолатлайди.

«НИЛУФАР ГУЛИ» ЧИЗМАСИ - муаммони ҳал этиш воситаси. Ўзида нилуфар гули қиёфасини мужассам этган. Унинг асосини 9 та катта квадратлар ташкил этиб, уларнинг ҳар бири ўз навбатида тўққизта кичик квадратдан иборат.

Тизимли, ижодий, таҳлилий фикрлаш кўникмаларини шакллантиради.

«Нилуфар гули» схемасини тузиш бўйича ўқув топшириғига йўриқнома

Ўқув топшириқда кўрсатилган муаммони ҳал этиш воситаларини топиш учун:

1) Ўзида нилуфар гули қиёфасини мужассам этган схемани чизинг. Унинг асосини 9 та катта квадратлар ташкил этиб, уларнинг ҳар бири ўз навбатида тўққизта кичик квадратдан иборат;

	B			Z			C	
			B	Z	C			
	D		D	A	F		F	
			G	H	Y			
	G			H			Y	

2) асосий муаммони марказий квадратнинг марказига ёзинг. Уни ҳал этиш ғояларини марказий квадрат атрофида жойлашган қолган саккизта квадратларга ёзинг;

3) ҳар бир ушбу саккизта ғояни марказий квадрат атрофида жойлашган саккизта катта квадрат марказига ўтказинг, бошқача айтганда, нилуфар гулидан унинг гул баргига ўтказинг. Шундай қилиб, улар ҳар бири, ўз навбатида, яна бир муаммо сифатида қаралади.

**МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМГА ОИД
ТОПШИРИҚЛАР**

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМГА ОИД ТОПШИРИҚЛАР

1. “Соғлом она ва бола йили” давлат дастуридан ўрин олган иқтисодий масалалар таҳлили.
2. И.А.Каримов 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлари.
3. Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғоялар.
4. Қадимги Хиндистондаги ижтимоий-иқтисодий ғоялар.
5. Қадимги Римдаги иқтисодий ғоялар. Христианликнинг вужудга келиши.
6. Қадимги Грециядаги иқтисодий ғоялар.
7. Қуръон ва Хадисларда берилган ижтимоий-иқтисодий ғоялар.
8. IX-XVI асрларда Ўрта Осиёдаги иқтисодий ғоялар, қарашлар.
9. Араб мамлакатларидаги феодализмнинг иқтисодий ғоялари: Ибн Халдун қарашлари.
10. Европада меркантилизм ва классик иқтисодий мактабнинг вужудга келиши.
11. Физиократлар мактаби. Ф.Кенэнинг иқтисодий жадвали.
12. Р.Мальтуснинг аҳоли нўфуси назарияси ва замонавий мальтус таълимоти.
13. Америкада иқтисодий ғояларнинг вужудга келиши (XVIII-XIX аср).
14. Германияда иқтисодий концепцияларнинг шаклланиши.
15. Маркс иқтисодий ғоялари вужудга келишининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари, унинг моҳияти, тарихий тақдири.
16. Германияда «Янги тарихий мактаб» ва унинг иқтисодий мазмуни.
17. Австрия мактаби, унинг назариялари ва услубларининг шарт-шароитлари.
18. Кембриж мактаби. А.Маршаллнинг таълаб ва таклиф назариялари.
19. XIX аср охири -XX аср бошларидаги неоклассик эволюцион йўналиш.
20. Ҳозирги замон иқтисодий таълимотларнинг асосий йўналишлари.
21. Неоклассик мактаб ва неолиберализмнинг эволюцияси.
22. Ж.М.Кейнс таълимоти.
23. 50-60-йиллардаги ижтимоий-институционал йўналиш. Ж.Гельбрейт ва унинг 70-йй. бошидаги эволюцияси (Г.Хейлбронер, А.Туроу).
24. Халқаро меҳнат тақсимотининг неоклассик назариялари.
25. Швеция иқтисодий моделини шакллантириш ғоялари.
26. Ўзбекистон Республикасида эркин бозор иқтисодиётини вужудга келтириш тўғрисидаги иқтисодий концепциялар.

ГЛОССАРИЙ

ГЛОССАРИЙ

Атаманинг ўзбек тилида номланиши	Атаманинг инглиз тилида номланиши	Атаманинг рус тилида номланиши	Атаманинг маъноси
Зардуштийлик	Zoroastrianism	Зороастризм	Исломгача Ўрта Осиё, Озарбайжон ва Эрон халқларининг дини. Бунда айниқса табиатни ва ҳайвонот дунёсини асраш ва бошқа иқтисодий масалаларга алоҳида ургу берилган.
Хаммурапи	Xamurappi	Хаммурапи	Бобил (Вавилон) подшоси тошга ўйиб ёзилган ўз қонунларида қулдорлик тузумининг характерли белгиларини ақс эттирган (282 та). Бу ёдгорлик Парижда Лувр музейида сақланмоқда.
Авесто	Avesto	Авесто	Зардуштийликнинг муқаддас тўплами, оромий ёзувида битилган. м.а. VII асрда Марказий Осиёда қадимги даврдаги иқтисодий ҳаёт ақс этган.
Артхашастра	Artxashastra	Артхашастра	м.а. IV-III асрларда Ҳиндистондаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётни ақс эттирган.
Легистлар	Legists	Легистлар	Ҳитойдаги (м.а. VI-III асрлар) иқтисодий оқим. Бошқарув қонунлар асосида бўлиш тарафдори. Дон масаласини ҳал қилиш бош вазифа деб қаралади. Деҳқонларни рўйхат қилиш, солиқ тизимини тартибга солиш тарафдорлари.
Гуан-Цзи	Guan-Xi	Гуан-Цзи	м.а. IV аср Ҳитойдаги ижтимоий-иқтисодий асар, унда хўжалиқни давлат томонидан тартибга солиш тизимлари муқамал берилган.
Хрематистика	Xrematistika	Хрематистика	(хрема - мулк, эгалик) - мулк орттириш санъати, яъни фойда ва бойликни пул шаклида тўплашга йўналтирилган фаолият. Капитал қўйиш ва жамғариш санъатидир.
Латифундия	Latifund	Латифундия	йирик ер эгалиги (поместье). Дастан Қадимги Римда м.а. II асрда пайдо бўлди, милодий I асрда кенг тарқалди. Феодализм даврида авж олди. Пруссия ва АҚШда ривож топди. Инқилоблар туфайли тугатилди.
Ислом	Islam	Ислам	VII асрда (ҳижрий 622 йил) дастан Арабистонда тарқалган сўнгги муқаддас дин. Исломнинг муқаддас китоби <i>Қуръони қарим</i> да (арабчада <i>ўқиш</i> , <i>қироат</i> дегани) Аллоҳ таоло тарафидан шахсий мулк муқаддас деб эълон қилинган, унга кўз олайтириш катта гуноҳ дейилган ва судхўрлик ҳаром қилинган, ортиқча сарф-ҳаражатлар қораланган, айниқса «енглар, ичинглар, ҳадя қилинглар, лекин исроф қилманг» деган оятлар бугунги кун учун ҳам аҳамиятлидир.
Меркантилизм	Mercantilism	Меркантилизм	итальянча сўз бўлиб, савдогар дегани, феодализмнинг емирилиши ва илк капитализм давридаги дастанки бозор иқтисодий мактаби; илк меркантилизм (монетаризм) ва ривожланган меркантилизм даврларига бўлинади;

			бойликнинг асоси муомала (савдо)да юзага келади, деган ғоя илгари сурилган.
Камералистика	Kamerialistics	Камералистика	меркантилизмнинг Германиядаги шакли. Бу ғоя тарафдорлари йирик феодаллар хўжалиklarини бошқариш масаласини юқори кўядилар ва буни идора доирасида ҳал қиладилар.
Мануфактура	Manufactory	Мануфактура	итальянча «қўл маҳсулоти» дегани, меҳнат тақсимоли, қўл хунармандчилиги ва ёлланма меҳнатга асосланган оддий капиталистик кооперациядан кейинги иккинчи босқич. XVI асрнинг ўрталарида пайдо бўлди, саноат тўнтарилишига, яъни фабрикага замин тайёрлади. А.Смит томонидан энг мукаммал корхона тури деб ҳисобланган.
Физиократизм	Fiziocratics	Физиократизм	- юнонча «табиат» ва «ҳокимият» сўзларидан ташкил топган бўлиб Франциядаги классик сиёсий иқтисод намояндалари Ф.Кенэ, А.Р.Тюрго ва бошқалар физиократизмга асос солдилар. Тадқиқот мавзуини муомала соҳасидан (меркантилизм) ишлаб чиқариш соҳасига кўчирдилар; эркин савдо тарафдорлари эдилар. Фермерлар, қишлоқ хўжалиги мамлакат равнақининг асоси деб ҳисобланади.
Протекционизм	Protection	Протекционизм	лотинча, давлатнинг миллий иқтисодиётини чет эл рақобатидан ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсат.
Фритрейдерлик	Fritrader	Фритрейдерств о	инглизча, эркин савдо сиёсати, протекционизмга зид. Бу сиёсатни бозор муносабатларига ўтган давлатлар ташқи савдода қўллайдилар.
Апологетика	Apologetics	Апологетика	бирор ғоя ёки таълимотни хато бўлса ҳам кўр-кўрона ҳимоя қилиш. Маълум синф, гуруҳлар манфаати ҳимоя қилинади.
Эконометрика (Эконометрия)	Econometrics	Эконометрика (Эконометрия)	иқтисодий жараёнларга математик усулларни қўллаш билан боғлиқ иқтисодий математик йўналиш. XIX асрнинг бошларида вужудга келди ва ҳозирги кунда назария ва амалиётда кенг қўлланилади.
Иқтисодий таълимот, назария, қонун, категория	Economic thought, theory, law, category	Экономическое учение, теория, закон, категория	-меркантилизм, физиократизм, классик иқтисодий мактаб, маржинализм - бу иқтисодий таълимотлардир; «нуфус», «сўнгги соат», «учинчи шахслар», юқори фойдалилик, умумий бандлик, қийматнинг меҳнат назарияси; қиймат, қўшимча қиймат, талаб ва тақлиф қонунлари; товар, меҳнат тақсимоли, пул, нарх, иш ҳақи, рента ва бошқалар иқтисодий категориялардир.
Концепция	Conception	Концепция	лотинча тушунча, тизим дегани. Маълум предмет, ҳодиса ва жараёнларни тушунтириш услуги, предмет ва бошқаларга қаратилган асосий кўзқараш; уларни систематик ёритиб бериш учун бош ғоя; бу матн илмий ва бошқа фаолиятдаги асосий фикрни, конструктив тамойилни белгилаш учун ҳам қўлланилади. Масалан, табиий тартиб концепцияси ва бошқалар.
Тарихий мактаб	Historical	Историческая	- Германияда (вакиллари: Ф.Лист, В.Рошер,

	school	школа	Б.Гильдебранд, К.Книс) вужудга келган сиёсий иқтисод. Унда фойдалилик ва юқори наф биринчи ўринга қўйилади. Иқтисодий қонунлар инкор этилиб, иқтисодий тарих билан алмаштирилади.
Неоклассицизм	Neoclassical	Неоклассицизм	XIX асрнинг 70-йилларида пайдо бўлди, унинг асосий мақсади Маркснинг қийматнинг меҳнат назариясига қарши кураш эди. Вакиллари: К.Менгер (1840-1920), Е.Бём-Баверк (1851-1914), Ф.Визер (1951-1926). Маржинализм, энг юқори наф, энг юқори унумдорлик ғоялари қўлланилади.
Маржинализм	Marjinalizm	Маржинализм	французча «чегаравий» маъносидаги сўздан олинган, XIX асрнинг 70-йиллари Жевонс, Менгер, Вальраслар томонидан очилган иқтисодиётнинг методологик принципларидан бири, иқтисодий ҳодисаларни таҳлил этишда энг чекка кўрсаткичларга суянади. Истеъмолни ишлаб чиқаришдан устун қўяди. Қийматнинг меҳнат назарияси инкор этилади. Австрия мактаби вакиллари томонидан қўлланилган. XIX асрнинг ўрталарида француз иқтисодчиси Курно (1821-1877), немис иқтисодчилари Тюнен (1783-1850), Госсен (1810-1858) биринчи бўлиб маржинал таҳлилни иқтисодий назарияга жорий этишга уринган. Унинг категориялари: қиммат, энг юқори, чегараланган наф, ноёблик, ишлаб чиқаришнинг энг юқори унумдорлиги ва бошқалар.
Кембридж мактаби	Cambridge school	Кембриджская школа	асосий вакили Альфред Маршалл (1842-1924), «қийматсиз баҳо» назариясини илгари сурди, баҳога «энг юқори наф» ва ишлаб чиқариш чикимлари таъсир қилади, деган. Маркснинг «қийматнинг меҳнат назарияси»га қарши. «Сиёсий иқтисод»ни «Экономикс» билан алмаштирди. Асосий асари «Иқтисодиёт принциплари» (1890), 3 жилддан иборат, рус тилига ўгирилган
Лозанна мактаби	Lozanna school	Лозаннская школа	Л.Вальрас ва В.Парето (1848-1923) томонидан иқтисодиётда эконометрия усулларини кенг қўллаш туфайли пайдо бўлган.
Ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари	Modern economic thought	Современные экономические учения	1.Неоклассик; 2. Кейнсчилик; 3. Институционал.
Институционализм	Institutional	Институционализм	лотинча «урф-одат», «муассаса», «кўрсатма», яъни айрим институтлар (оила, давлат, монополия, касаба уюшмаси) ижтимоий тараққиётнинг асоси деб қабул қилган назария. XX асрнинг 20-30-йилларида АҚШда кенг тарқалди.
Кейнсчилик	Keynsian	Кейнсианство	- Ж.М.Кейнснинг фикрларини илгари сурувчи йўналиш, уч оқими мавжуд: 1. Ўнг оқим - ўта реакцион оқим, қуролланиш тарафдори, тартибга солиш таклифлари бор. Германия ва Италияда кенг тарқалган; 2. Либерал оқим - монополия манфаатларини ҳимоя қилувчи ва

			куролланишни инкор этувчи оқим; 3. Янги кейнсчилик, кейинроқ ортодоксал кейнсчилик - Ж.М.Кейнснинг қоидалари тўла қабул қилинган ҳолда А.Хансен томонидан стагнация назарияси билан тўлдирилади.
Акселератор	Acsellator	Акселератор	мультипликаторга тескари бўлган коэффициент бўлиб, миллий даромад ўсишининг инвестиция ўсувига таъсирини кўрсатади
Мультипликатор	Multiplier	Мультипликатор	кўпайтирувчи; иқтисодиёт таълимотларида маълум боғланишларни ўрганишда, мультипликация эффекти бор жойларда қўлланилади. Масалан, Кейнс таълимоти бўйича қўйилган инвестиция ва даромадлар ўртасидаги боғланишни кўрсатувчи коэффициент.
Янги классик (неоклассик) йўналиш	Neoclassics	Неоклассик	Фарб иқтисодий адабиётида «Янги классик экономикс» деб аталади ва бу йўналиш асосида маржинализм ғоялари ётади. Буюк инглиз иқтисодчиси А.Маршалл (1842-1894) номи билан боғлиқ.
Неолиберализм	Neoliberalizm	Неолиберализм	неоклассиканинг бир оқими, классик иқтисодий мактабни ва кейнсчиликни бирга қўллаш тарафдори, бунда давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслиги таклиф этилади.
«Халқ капитализми» назарияси	Theory of "Popular capitalism"	Теория «Народного капитализма»	капитализм трансформацияси (ўзгариши) билан боғлиқ, гўёки ҳозирги капитализм «эски капитализм»дан кескин фарқ қилади, илгариги иллатлар йўқолган.
Конвергенция назарияси	Theory of convergence	Теория конвергенции	бу назариянинг асосида капиталистик ижтимоий системалар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий тафовутлар гўё аста-секин бартараф этилади, деган ғоя ётади.
Эконометрика концепциялари	Conception of econometrics	Концепции эконометрики	иқтисодиётда математика методларидан кенг фойдаланишга асосланган концепциялар.
Жаҳон хўжалиги	World economy	Мировое хозяйство	қадимдан вужудга келган, аммо XVI асрдаги буюк географик кашфиётлар туфайли ривож топган, айниқса II Жаҳон урушидан кейин авж олган халқаро иқтисодий муносабатлар мажмуи.
Халқаро меҳнат таксимоти	International repartition labour	Международное разделение труда	бутун жаҳон хўжалигининг ташкил топиш ва ривожланишининг ҳал қилувчи омили.
Жаҳон иқтисодиёти назариялари	Theories of world economy	Теории мировой экономики	жаҳон бозорида маҳсулот, валюта, ишчи кучи ва бошқаларнинг ҳаракат жараёнларига хос қонун ва қонуниятларини ўрганувчи назариялар.
мутлоқ афзаллик принципи	Principles absolute utility	Принцип абсолютной полезности	А. Смит томонидан илгари сурилган ғоя бўлиб, савдо муносабатларидаги мутлақ афзалликни англатади (товарларни ишлаб чиқаришда сарф-харажатларнинг устунлиги ҳал қилувчи ҳисобланади).
Нисбий афзаллик принципи	Principles believable utility	Принципы вероятной полезности	Д. Рикардо томонидан изоҳлаб берилган принцип бўлиб, ишлаб чиқариш омили (капитал, меҳнат, ер) харажатларининг афзаллигини кўрсатади ва ташқи иқтисодий алоқаларда кенг қўлланилади.

**ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН ЭЛЕКТРОН
ЖУРНАЛЛАР ВА ИНТЕРНЕТ САЙТЛАР**

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛЛАР ВА
ИНТЕРНЕТ САЙТЛАР

Электрон журналлар

1. <http://link.springer.com> – Journal of Economics
2. <http://ejde.math.txstate.edu> - Electronic journal of differential equations (EJDE)
3. <http://journals.indexcopernicus.com> – Journal of Economy, Business and Financing
4. Экономическое обозрение. www.cer.uz
5. Journal of International Marketing. www.ama.org
6. <http://www.bioxbio.com> - European journal of political economy
7. <http://www.scijournal.org>- Quarterly journal of operationsresearch impact factor
9. <http://www.koet.syktso.ru/vestnik> - Корпоративное управление и инновационное развитие экономики Севера
10. <http://www.rusus.ru/index.php> - Россия и Америка в XXI веке.
11. <http://www.teoria-practica.ru> - Теория и практика общественного развития
12. <http://ubs.mtas.ru/about> - Управление большими системами: сборник трудов
13. <http://www.uecs.mcnip.ru> - Управление экономическими системами
14. <http://www.scientific-notes.ru/index.php> - Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета
15. <http://technomag.edu.ru> - Наука и образование (МГТУ им. Н.Э. Баумана)
16. <http://www.e-rej.ru/e-rej.htm> - Российский экономический интернет журнал
17. www.review.uz - Экономическое обозрение
18. <http://www.bdm.uz/uz/birjaexpert> - Biznes-Эксперт
19. <http://www.tfi.uz/Issues/JMoliya/JEVersions> - Молия
20. www.uwed.uz/jurnal - Xalqaro munosobatlar
21. http://academy.uz/ru/publications/part1.php?ELEMENT_ID=47 - Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимнинг ахборотномаси
22. http://www.tdiu.uz/issues/scientific_magazine.aspx - Иқтисодиёт ва таълим
23. www.bpk.uz - Bozor, pul va kredit
24. www.taqi.uz/aj.php - Arxitektura. Qurilish. Dizayn
25. http://www.tdiu.uz/issues/scientific_journal.aspx - “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнал

26. www.inderscience.com- International Journal of Business Forecasting and Marketing Intelligence.
27. www.free-management-ebooks.com- Ansoff matrix.
28. www.iqtisodiyot.uz- Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. Илмий-электрон журнал.
29. www.cer.uz- Экономическое обозрение.
30. www.ama.org- Journal of International Marketing.

Интернет сайтлар

1. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали
2. www.lex.uz– Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
3. www.stat.uz– Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий сайти.
4. www.cbu.uz– Ўзбекистон Республикаси Марказий банки расмий сайти.
5. www.tdiu.uz– Тошкент давлат иқтисодиёт университети расмий сайти

Хажиев Б.Д., Абдуллаева Р.Ғ., Мамарахимов Б.Э.

Иқтисодий таълимотлар тарихи

Фани бўйича ўқув-услубий мажмуа

Маъруза машғулоти учун

Тошкент: Иқтисодиёт, 2016 йил. 259 бет.